

The Sanskrit Journal

OR

॥ सहृदया ॥

EDITOR

R. Krishnamachariar, M.A.,
Vidyavidhi.

VOL.

PRINTED
AT THE
SRI VANI VILAS
PRESS
SRI RANGAM

AND
PUBLISHED
AT
MADRAS.

Copyright Registered.

Registered No. M. 103

मणीयं दधीचाश्रममगमन् । गत्वा च दिवाकरसमद्युतिं दधीचं
नाम मुनिपुङ्गवं नमस्कृत्य समीहितमकथयन् । सोऽपि प्रहृष्टेना-
न्तरात्मना प्रहसन्नेव देवकार्यार्थे आत्मनस्तनुमुत्ससर्ज । तच्छरी-
रगतान्यस्थीनि संस्कृत्य त्वष्टा शतधारं वज्रायुधमुदपादयत् ।
तेन वृत्रासुरप्रभृतयोऽसुराः पराजिताः संयुगे निहताः समभू-
वन् । अनेनैवायुधेन पूर्वमितस्ततः संचरतां पर्वतानां पक्षाः
लोकहिताय शक्रेणाच्छिद्यन्त' इति पौराणिकाः ॥

रथः— देवानां व्योम्नि गमनसाधनं विमानमिति कथ्यते ॥

देवर्षयः— तुम्बुरु भरत कोहल नारदाः सुरर्षय इति प्रथन्ते ॥

सभा— तेषां चान्वर्थनाम्नी सभा सुधर्मेति गीयते ॥

अशनम्— सुधैवैतेषामशनममृतत्वाय कल्पते । अस्यैवाधिग-
माय पयोधिर्मथित इति पुराणेषु श्रूयते ॥

दीर्घिका— मन्दाकिनीति व्यवह्रियमाणा अन्तरिक्षगता गङ्गैव
सुराणामवगाहनादावुपयुक्ता निर्मलैरम्भोभिरेतानजस्रं सुख-
यति ॥

आवासाचलः— रत्नमयैः सानुभिरुपेतः सुवर्णमयः सुमेरुनामा
पर्वत एव सुराणामावासभूमिरिति वर्णयन्त एतिहासिकाः
स्वर्गनिवासस्य स्पृहणीयतां बोधयन्तः ज्योतिष्टोमादियज्ञवि-
धानेषु मनुजानामुत्कटेच्छामुपजनयन्तीव ॥

देवतगवः— मन्दारः पारिजातः संतानः कल्पवृक्षो हरिचन्दनं
(वर्मा) ब्रह्मेश एव पुंश्च अर्थिनां मनोरथमापूरयितुं समर्थाः विल-

सन्ति । तन्मूलमुपाश्रितानां निखिलकृशपनोदनं अमन्दानन्दा-
नुभवः समीहितफललाभश्च जायन्ते इत्यपरोऽयमुत्कर्षः सुरलो-
कस्य ।

सनत्कुमारः— ब्रह्मणः समुत्पन्नोऽसौ नित्ययुवा त्रिकालज्ञः पुरा-
वृत्तकथोपक्षेपनिपुणः संकटेषु सुराणां कर्तव्यजातमुपदिशति ।

वैद्यौ— सूर्यात्संजातौ यमाविमावश्चारूढौ सर्वरोगनिवारणस-
मर्थौ तदा तदा देवासुरसंप्रामेषु संजातं सुराणां शल्यादि-
कमत्युत्तमाभिरोषधीभिः सुखेन अपनयतः ॥

वेश्याः— ‘घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा ।

सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसौ बुधैः ॥

तास्वेका महर्षेर्नारायणस्य ऊरोरुत्पन्ना मैत्रावरुणादीनां दे-
वानां मनांस्यसकृदावर्जयन्ती, अपरा विश्वामित्रादीनां उग्रतप-
श्चर्यानिरतानामपि चित्तवैकल्यमापादयन्ती, अन्या ब्रह्मर्षीन्
नारदादीनपि लोकोत्तरैर्विभ्रमैर्वेशीकर्तुं प्रयतमाना विलसन्त्य-
सदृशेन सौभाग्येन ॥

मर्त्यवेश्यानामिव एतासामपि कस्मिंश्चिदेवे चक्षुरागः,
अन्यत्र मनःसङ्गः, अपरत्र प्रणयः इति मनश्चाञ्चल्यं पुराणे-
ष्वनुवर्णितं सत्वगुणभूयिष्ठानां स्वर्गनिवासेऽप्यनास्थासुपजनय-
न्ति । कविसार्वभौमोपि ‘अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेका-
प्सरःप्रार्थितयोर्विवादः’ इति वर्णयति ॥

गन्धर्वाः— सुराणां गानरसमनुभावयितुं हाहा हूह प्रभृतयो देव-
गायकाः सुरलोकमावसन्तीति श्रूयते ॥

एवं सुरलोकस्य समग्रमपि स्वरूपमनुवाचयतामस्माकं
देवानामपि इन्द्रियार्थानुसेवने प्रवणता अत्यन्तमधिकेति ज्ञायते ।
तथाहि— जरामरणवर्जितानि निरामयानि सुराणां शरीराणि ।
अथापीमे देवाः क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकेमेव पुनः प्रविशन्ति ।
सुरलोके प्रवहन्ती मन्दाकिनी शैत्यसौरभ्यादिगुणानां परां काष्ठा-
मधिरूढा । द्रुमा अपि वाञ्छितार्थफलदाः परिभूतान्यकुसुमामो-
दानां सुमनसामपूर्वेण परिमलेन वासयन्ति दिव्यस्नानि सुरलो-
कस्य । सुरैरधिष्ठितः प्रदेशः स्वर्णमय इति वर्ण्यते । ते च नित्य-
यौवनाः । लोचनान्यनिमेषाणि । अशनं चातिमधुरममृतम् ।
विरागिणामपि रागमुपजनयन्त्यः अप्सरस एव वेश्याः ॥

राजा हि सहस्रनयनः भार्यया शच्या, पुत्रेण जयन्तेन
प्रासादेन वैजयन्तेन, क्रीडोद्यानेन नन्दनेन, अमात्येन बृहस्पतिना,
वज्रेणायुधेन, सप्तर्षिवाह्येन चतुरन्तयानेन, सुधर्माख्यया सभया,
ऐरावतोच्चैःप्रवप्रभृतिभिः चतुरङ्गदलैः, सेनाधिपेन पणमुखेन,
अगदङ्कारैर्नासत्यप्रमुखैः विशिष्य देवलोकं सौराज्यकरणवद्धी
क्षोऽपि, अनुत्तमलावण्यवतीनां महिलानां यदृच्छया दर्शनमात्र
एव पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानः मनुजाधि-
पेभ्यो नातीवोत्कृष्टो दृश्यते । ‘प्राची दिक्, इन्द्रो देवता’ इति
गायन्वेदपुरुषः इन्द्रस्य दिक्पालकेष्वेकतमत्वमवगमयति ॥

पुराणेष्वितिहासेषु च नातीव प्रामाण्यबुद्धिमाकलयन्तः
केचन नवीनाः, सर्वेषामपि लोकानां पृथिव्यामेवावस्थितिं विश्व-
सन्तः, सोऽयं देवलोकः भारतवर्षस्य प्राच्यां दिशि विद्यमानः
(वर्मा) ब्रह्मदेश एव पुरा एवमनुवर्णितः स्यात् । तस्मिन् देशे

हि गजाः श्वेतवर्णाः, राजधान्यमरावती, प्रासादादिकं स्वर्णम-
यम्, नदी च सुप्रसिद्धा इरावती, महाराजस्य पूर्वं महती संप-
दासीत् इत्यादि वदन्तः आस्तिकानामश्रद्धेयवचना भवन्ति ॥

(क्रमशः ।)

॥ श्रीः ॥

॥ दण्डिनः कालः ॥

अत्र च बहुधा विप्रतिपत्तिर्विद्यते विदुषाम् । केचन वद-
न्ति— कालिदाससमकालिकोऽसौ दण्डी । पूर्वं हि कदाचिदे-
नयोरुभयोरपि स्वस्वकवितोत्कर्षविषये परस्परं संघर्षेण 'कः कविः'
इति निश्चेतव्यमभूत् । तदानीं च सपर्यादिभिः प्रसादिता सर-
स्वती सभायामेनमर्थमनुयुक्ता 'कविर्दण्डी कविर्दण्डी कविर्दण्डी
न संशयः' इत्युत्तरन्ती, कुपितेन कालिदासेन सरोषम् 'कोऽहं
रण्डे' इत्यधिक्षिप्य पृष्ट्वा, 'त्वमेवाहं त्वमेवाहं त्वमेवाहं न संश-
यः' इति प्रत्युत्तरमदादिति पण्डितपरिषदि चिराय कापि वार्ता ।
एवम् 'कालिदासाय कवये दण्डिने पण्डिताय च' इति कदाचि-
द्ब्राह्मणकन्यकाभूमिकां परिगृहीतवत्या भारत्या कथितमिति काचन
किंवदन्ती इति ॥

अन्ये तु— नैतद्वचनं श्रद्धेयं भवति । दण्डिकालिदासयो-
रेकालिकता नितरां न विश्वसनीया । काव्यादर्शे हि दण्डी प्रसा-
दोदाहरणस्थले— 'इन्दोरिन्दीवरद्युति । लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति

प्रतीतिसुभगं वचः' इत्युदाहरति । अत्र 'लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति'
इति वाक्यखण्डम् 'मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति'
इति शाकुन्तलस्थात्पद्यभागादुद्धृतं स्यादिति संभाव्यते । न खल्वे-
तयोरुभयोरेवं संघर्षे समकालिकत्वे वा इत्थमुद्धृत्योदाहरणं संभव-
ति । अतोऽयं दण्डी कालिदासादवाचीन इत्येव निश्चेतव्यं भवति ।
दशकुमारचरितकाव्यकथाभागेषु निपुणं निरूप्यमाणेषु, माहंमदा-
क्रान्तिदुर्भगस्य भारतखण्डस्य सर्वतोऽप्यधरोत्तरामवस्थामात्मनैव
दृष्टवता केनापि कविनायमुपनिबद्धो वस्तुविस्तर इति प्रतीयते ।
भारते महती माहंमदाक्रान्तिश्च क्रिस्तुवर्षीयदशमैकादशशतकयोरे-
वेति नूनमयं दण्डी क्रिस्तुवत्सरीयैकादशशतकात्सर्वथा न प्राची-
नः । अनेन च केनचन अन्तःकलुषेण संन्यासिना भाव्यम् ।
अयं हि कपटदण्डी अनुपलम्भाद्विषयवैराग्यमभिनयन्, चपलत-
रस्वमनोविनोदनाय सुजनमनस्तोदावहामिमां कथां काव्यतो जप्र-
न्थेति वदन्ति ॥

परे पुनरेवमाहुः— अयं पुनर्दण्डी प्राचीनालंकारिकस्य
भामहस्य मतमात्मीये काव्यादर्शे बहुशो दूषयति । दूष्यते चायं
काव्यालंकारसूत्रकृता भामहमतमुज्जिजीविषुणा वामनेन । काव्या-
लंकारकाव्यादर्शकाव्यालंकारसूत्राणि सूक्ष्मेक्षिकया समालोचयतां
सहृदयानामयमर्थो निःसंशयं व्यक्तीभविष्यति । काव्यालंकार-
सूत्रकर्ता वामनश्च जयापीडस्य मन्त्री क्रिस्तुवर्षीयाष्टमशताब्द्या
उत्तरार्धे अवर्ततेति राजतरङ्गिणीतो ज्ञायते । क्रिस्तीयाष्टमशताब्दी
चरमभागस्थितो महाकविः षट्प्रबन्धीकर्ता राजशेखरश्च, 'त्रयो-
ऽग्रयस्त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयो गुणाः । त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च त्रिषु

लोकेषु विश्रुताः' इत्येनमाचार्यदण्डिनं स्मरति । एतत्कृतस्य च काव्यादर्शस्य कर्णाटकभाषया विपरिवर्तः क्रिस्तीयनवमशताब्द्या मध्यभागे विरचित इत्यवगम्यते । तेन च तस्मिन्काले दण्डिकृतस्य काव्यादर्शस्य भूयान्प्रचार आसीदित्यनुमातुं शक्यते । कथाभागश्चायं बृहत्कथायामेवोपलभ्यत इति न तेन माहंमदाक्रान्तिसमनन्तरकालिकत्वानुमानं युक्तरूपम् । भोजराजसभायामयमासीदिति प्रवादः, विश्रुतचरितापदेशेन तदानींतनः कश्चन भोजवंशीयो राजकुमार एव चरित्रतो निरूपित इति वाचोयुक्तिश्च न प्रमाणबलेन तिष्ठतः । क्रिस्तुसंवत्सरीयद्वादशशतके स्थितं श्रीवर्धनदेवमभिष्टौति दण्डिकविरिति प्रदर्शकं किमपि ताम्रशासनं प्रमाणीकृत्य दण्डिनः कालं निर्धारयन्कश्चन पाश्चात्त्यपण्डितोऽपि पूर्वोक्तादेव हेतोरनादेयवचनो भवति । ताम्रशासनलिखितो दण्डी तु आचार्यदण्डिनो भिन्न एवेत्यगत्या पुनरभ्युपगन्तव्यमस्माभिः । इत्थं सर्वतोऽपि समालोच्यमाने, दशकुमारचरितकर्ता दण्डी क्रिस्तीयायाः सप्तमशताब्द्या अन्तिमे भागे, अष्टमशताब्द्या आदिमे खण्डे वा आसीदिति निर्णेतव्यं भवति । किं च काव्यालंकारसूत्रकर्ता वामनो न जयापीडमन्त्री, परं तु काशिकाकर्ता वामन एवायम् । इदं च तत्त्वमेकशेषप्रकरणकाशिकां प्रायोगिकाधिकरणं च परीक्षमाणानामप्रयासमवसेयं भविष्यति । 'काशिकाकर्ता वामनश्च ६६० इति संख्याके क्रिस्तीयवर्षे परलोकं गतः' इति ह्यूनसाङ्ख्यश्रीनयात्रिको विलिखति । ततश्च वामनेन काव्यालंकारसूत्रेषु दूष्यमाणस्य दण्डिनस्ततोऽपि प्राचीनता सिध्यति । क्रिस्तुवर्षीयपञ्चमशतकसमुत्पन्नेन प्रवरसेनेन विरचितं सेतुबन्धकाव्यं चायं दण्डी

काव्यदर्शं स्मरति । ततश्च क्रिस्तुसंवत्सरीयषष्ठशतके तस्य स्थितिर्भूयसा विश्वस्यमाना नैकान्ततो युक्तिविरहितेति प्रतिभाति । दशकुमारचरितकर्ता तु काव्यादर्शकर्तुराचार्यदण्डिनो भिन्न एवेति वादस्तु न मनागपि मनः प्रविशति; यत उभयोरपि ग्रन्थयोः शब्दसारस्यम्, संक्षेपचातुर्यं चैक्यैव रीत्या विमर्शकानां हृदयमवगाहते ॥

‘ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभवनाम्भोरुहो नालदण्डः

क्षोणीनौकूपदण्डः क्षरदमरसरिपट्टिकाकेतुदण्डः ।

ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनविजयस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः

श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः ॥’

इति श्लोकश्रवणचमत्कृतैः पण्डितैरस्य ‘दण्डी’ इति व्यपदेशो विरचित इत्यैतिह्यमिति ॥

वस्तुतस्तु उभावपि वामनौ, दण्डिनौ च भिन्नावेवेति प्रसङ्गान्तरे प्रतिपादयिष्यामः ॥

रा. च. वि. कृष्णमाचार्यः ।

॥ श्रीः ॥

भारतवर्षीयषष्ठवैद्यसम्मेलने

स्वागतानुवाचनम् ।

श्रीयुक्तयोगिन्द्रनाथसेन विद्याभूषण वैद्यरत्नमहाशयस्य,
अभिभाषणम् ।

भो भो मान्याः, सदाचारसम्पन्नाः, विद्यावयोगरिष्ठाः
शिष्टाः—

भवतां श्रुतशीलवतामिहागमनेन अस्मान् कृतार्थयतां यथावदभ्यर्हणाभिः परिग्रहाय अहमस्मि दिष्ट्या समादिष्टः । तद्युष्मद्गौरवभारातिरेकप्रह्विभिवन्मौलिः संसंभ्रमं प्रत्युद्गत्य बाहूपपीडं परिरभ्य सविनयबहुमानम् उच्चैः परिपृच्छामि— स्वागतमत्रभवतां श्रीमताम् इति ॥

धन्येयं परिषत्— या आयुर्निगमपारावारपारीणैः सदैवकुलधुरीणैः अनुपहतसत्त्वैः श्रुतेन कर्मणा च उपहसितनासलैः सुविश्रुतैः बहुमतैः मनस्विभिः युष्माभिः ऊरीकृतदूराध्वगमनक्षोभैः अद्य अलंकियतेतराम् ॥

महानुभावाः, विदितवेदितव्यैर्भवद्विर्विदितमेवैतत्— यत् सांप्रतं यूरोपभूमौ नवजलधरधीरध्वनीन् अवधीरयाद्भिः शतघ्नीशतगजितैः विदीर्यमाणब्रह्माण्डभाण्डपटले विविधविमानविचरणैरवरुद्धविमानमार्गैः, जलतलचरयन्त्रयानैर्भिद्यमाननीलाम्बुधौ, अनेकनालिकयन्त्रमुखमुक्तधूमान्धकारैः अनिशं दुर्दिनायमानदिगन्तराले रणकण्डूमतां महीक्षिताम् अन्योन्यजिगीषया महति सांपरायिके प्रवृत्ते, वाणिज्यवृत्तेः, स्रोतसो रुद्धमूलस्येव, न केवलम् अस्यां महानगर्या, प्रायशः सर्वेष्वेव जनपदेषु, मन्दायमाने प्रसरे, भूस्वामिनः कृषिजीविनः भिन्नवृत्तयोवाप्यन्ये रुद्धोच्छ्वसिता इव संजाताः । तत् यथावदुपचारसम्भारम् उपकल्पायितुम् अशक्नुवन्तः अपराध्यन्तो वयं मथुरायां कानपुरे चान्यत्र भूयिष्ठकल्पैरनल्पैरुपचारैः उपचरितेभ्यो भवद्भ्यः, कथं कथमपि यत् किञ्चित् उपायनीकर्तुं गुणगृह्याणाम् आर्याणाम् औदार्यम् अनुस्मर-

न्त एव उत्सहामहे । भक्त्याहृते स्वल्पेऽपि करुणावतां श्रीमतां प्रसादसाम्मुख्यं मुहुरभ्यर्थयामहे च ॥

कृतप्रज्ञैर्भवद्विर्न खल्वविज्ञातमस्ति यत् वासरपतेरतीतो वासरः सर्वैर्भारतभूचक्रवर्तिनः समरविजयमाशंसुभिः शुभंयुभिर्यपनेययाम आसीत् । सम्मेलनदिनस्य पुरा कृतनिर्णयस्यापि यत् पुनः परिवृत्तिर्जाता, अयमेव तत्र हेतुः । एवं परिवृत्त्या वृत्तं किञ्चिदस्वाच्छन्द्यं चेत् सुखाचितानां श्रीमतां, तत् क्षामयितुं बध्यते अयमञ्जलिः ॥

मान्याः, वयं धन्याः स्मः, येषामभ्यर्थनया अक्लेशसहैः श्रीमद्विर्नानादिदेशादिहागमनक्लेशे आत्मा नियुक्तः । इयमस्माकं वङ्गभूमिर्न केवलं समन्ततः परिपतद्भिः सरितां प्रवाहैर्निरन्तरमासेचनात् प्रवृद्धिमच्छत्यद्विभिर्लोचनलोभनीया, दिष्ट्या ज्ञानप्रौढिभिर्बाढं गौरवभारमप्यावहति । तथाहि ऋषिकल्पाः अनल्पाः सम्प्रदायप्रवर्तकाः नानातन्त्रनिबन्धारः इह प्रादुरासन् । आस्तां तावत् श्रीपतिरघुनाथजीमूतवाहनादीनां तन्त्रान्तरीयनिबन्धकृतां कथा, रोगविनिश्चयसंग्रहकरो माधवकरः चक्रदत्ताख्यग्रन्थस्य ग्रन्थनकृतचक्रपाणिदत्तः, रसतन्त्राणां सारभूतस्य रसेन्द्रसारसंग्रहस्य रचयिता अस्मत्पूर्वपुरुषस्य शङ्करस्येव शङ्करस्यान्तर्वासी गोपालकरः, निखिलवैद्यविद्यासारसारसंग्रहकर्ता राममोहनः, एवमाद्याः अस्मत्तन्त्रनिबन्धारोऽप्यन्ये महापुरुषाः श्लाघ्येन जन्मना वङ्गभूमिमलंचक्रुः । येषां निबन्धैः दत्तालम्बना एव सर्वे भिषजः साम्प्रतं चिकित्सितेषु प्रसरन्ति । अपि च अस्मत्तन्त्रटीकाकृतः श्रीमद्विजयरक्षितश्रीकण्ठदत्तारुणदत्तशिवदासगङ्गाधरप्रभृतयोऽपि इहैव

प्रादुरभूवन् । अन्यच्च सीतारामसदसि प्रधानरत्नभूतो महामहो-
पाध्यायपदलाञ्छनः अभिरामः, विद्यार्थिजनकल्पद्रुमः रामसु-
न्दरः, अशेषशास्त्रसागरमन्थनमन्दरो मदनः, सद्यःकृतातुरजन-
प्रसादो गङ्गाप्रसादः पुण्यश्लोको रमानाथः, भिषक्चूडामणिश्च-
न्द्रकिशोरः, श्रीमदाचार्यगङ्गाधरादुपात्तविद्यः अविधप्रान्तभ्रान्त-
यशा महनीयकीर्तिद्वारिकानाथः, नानाजनविनोदो विनोदलालः,
शास्त्रगहनपञ्चाननः पञ्चाननः, भिषजां रत्नभूतो विजयरत्नः,
प्रज्ञावतामप्रणीर्गयानाथः, विद्याकल्पद्रुमो विश्वनाथः, आतुरजन-
मनोमोहनः प्यारीमोहनः, भिषजां नाथभूतो लोकनाथः, कवी-
न्द्रः कालिदासः, कुशाग्रधीः कमलचन्द्रः, कीर्तिभागानन्दचन्द्रः,
धर्मान् अमृतानन्दः, आतुरजनशरण्यो नीलाम्बरः, सुभिषजा-
मग्रेसरः पीताम्बरः, भिषक्कुलशिरोमणिरीश्वरचन्द्रः, महाप्राज्ञः
कैलासचन्द्रः, निखिलजनमनोमोहनो गोपीमोहनश्च— एवम-
न्येऽपि माननीयाः भिषजां धुरि गणनीयाः सुगृहीतनामानो महा-
पुरुषा इहैव गृहीतजन्मानः । येषां हिमवत्पतत्रिपथगापयःपूरवि-
पाण्डुरं यशो मदमलिनगण्डस्थलैर्दन्तावलैर्मृणालधिया करलील-
या अद्यापि दिगन्तेष्वाकृष्यते । इत्थं श्लाघ्या वङ्गभूमिः श्रीमतां
समागमेन श्लाघ्यतरा खलु संवृत्ता ॥

अत्रान्तरे ते च मम नमस्याः यैरद्य निरवद्यशिलेषु शास्त्र-
शाणोल्लेखननिर्मलबुद्धिषु आतुरजनशरण्येषु भिषजां धुरि गण्येषु
इह आसन्नेष्वपि अत्रभवताम् अत्यर्थमभ्यर्हणीयानाम् अभ्यर्हणा-
कर्मणि नियोगेन अहं परां गौरवपदवीं आरोपितः । सुष्ठु निष्पत्ति-
श्चेत् मम कर्मणः अर्हन्तस्तत्रभवन्त एव प्रशस्तिवादम् अर्हन्ति ।

यतः

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः

संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।

किं वाऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता

तं चेत् सहस्रकिरणो धुरि नाऽकरिष्यत् ॥ इति ॥

अपिच यथायोग्यमभिवाद्ये च तान् माननीयान् यैर्म-
होदारचरितैः स्वयमवैद्यवृत्तिभिरपि वैद्याननुजिघृक्षुभिः इह स्वा-
गतेन अद्य वयमनुकम्पिताः स्मः ॥

प्रथमं तावदस्माभिः सर्वैः सर्वात्मना एतत् आशासितव्यं
यत् प्रज्वलज्ज्वालमालाजटालः विकटखाण्डवताण्डवलीलां पुनः
प्रकटयन् महानल इव, लोकान् समाहर्तुं व्यात्ताननः काल इव,
योऽयम् अविश्रान्तमुच्छलच्छोणितधाराप्रोक्ष्यमाणक्षौणिः महा-
संप्रहारः प्रवृत्तः, तत्र महीभृतामप्रवर्तिनः महौजसः अस्माकं
राजचक्रवर्तिनः सर्वथा स्वस्ति करिष्यन्ति देवताः । महीमहि-
तशामनः स हि केसरिलाच्छनवैजयन्तीवनच्छाये त्रितनभटघटा-
भिर्बलादाकृष्टया विजयश्रिया परिष्वज्यताम् । रात्रिन्दिवम् अग-
णितसेनासम्पातजातसंवाधा चेयं भूः प्रशमितोपप्लवा पुनरुच्छ-
सितेव भूयात् ॥

आर्यमिश्राः, पर्यागलदसं शोकविकलम् इदमावेदयामि ।
भुजगपरिवृढदृढौजसा भुजेन भारतभूभारमुद्रहन प्रजाः स्वाः
प्रजा इव परिपालयन् लोकहितैकव्रतः सुचरितः अस्मान्नृप-
चक्रवर्तिनः प्रतिनिधिभूतः लर्डहार्डिङ्गमहोदयः, अहह, महीयस्याः
महिष्याः सुदुःसहवियोगवेदनया सद्यःश्रुते हृन्मर्मणि क्षारमिव

निषिञ्चता अतिमहता पुत्रशोकेन पुनरतितरामकुलीकृतः ।
आशास्महे अगाधसत्त्वतया कथञ्चिदभिन्नमर्यादस्य तस्य शोक-
विकलितं चेतो निर्वृतिमायात् । अशोक्यः स खलु श्लाघ्यजन्मा
वीरकुमारः, यः प्रातर्विघटमानदलं ससौरभोद्गारं कमलमिव
यौवनोद्देदकमनीयं वपुरुद्वहन् केशरिकिशोर इव परैरवार्यप्रसरः
स्वजन्मभूमेर्गौरवमुन्नमयन् समरभुवि द्विषत्पक्षविक्षोभणे जीवनं
तृणमिव व्यजीगणत् ॥

अन्यच्च— पर्यवदातश्रुतः परिदृष्टकर्मा भिषक्कुलललाम-
भूतः मदनकवीन्द्रस्य नत्ता, गोप्ता आयुर्वेदस्य, कवीन्द्रविद्याल-
यस्य प्रतिष्ठापयिता, कविभूषणोपनामा चन्द्रकुमारकविराजः, हा
हन्त, अस्मिन् वर्षे सुरपतिपुरमगात् । असौ आयुर्वेदस्य विज्ञाने
तदुक्तचिकित्सितेषु च असकृत्प्रकटितपाटवतया प्रीतिमुपागतेन
त्रिपुराधीश्वरेण निजपुरे राजवैद्यपदे सबहुमानं प्रतिष्ठापितः
आसीत् ॥

अपिच— अस्मिन्नवसरे सर्वथा स्मरणीयः खल्वस्माभिः
वरणीयः स्वर्गतः स महापुरुषः शङ्करशास्त्री नाम । योऽयम्
आयुर्वेदविदाम् एवं व्यवसिततरुः, अद्य शाखावितानरुध्यमान-
गगनाभोगः कुसुमितः फलाय कल्पते स एव अस्य रोपणकृत् ॥

आयुर्वेदोक्तचिकित्सितविधेरुत्कर्षार्थम् अध्यवसायिनां त-
द्विद्यावैद्यानां भवताम् अयमद्य समागमः । यूरोपीयचिकित्सातन्त्र-
विदः स्वतन्त्रधियः तत्त्वबुभुत्सया प्रायशः एवं व्यवस्यन्ति । तद्ग-
तानुगतिकतयैव इदानीमस्माकं गोष्ठीप्रवृत्तिः इति केचित् अस्मान्
अधिश्लिपन्ति । तान् प्रति ब्रूमः । आयुर्वेदविदां भिषजां नायं व्यव-

सायः खल्वभूतपूर्वः । पूर्वेषामपि श्रूयते । तथाहि— चरकसंहि-
तायां यज्जःपुरुषीये अध्याये काशिपतिर्वात्मकः, पारीक्षिर्मौद्गल्यः,
शरलोमा, राजर्षिर्वाग्योविदः, कौशिको हिरण्याक्षः, शौनकः,
भद्रकाप्यः, भरद्वाजः काङ्कयनः, भिक्षुरात्रेयश्च, आत्मेन्द्रियमनो-
र्थानां राशेः पुरुषसंज्ञकस्य व्याधीनां च प्रागुत्पत्तिं विनिश्चेतुं
प्रवृत्तगोष्ठीकाः आसन् । तत्रैव आत्रेयभद्रकाप्यीये अध्याये
भद्रकाप्यः, शाकुन्तेयः, पूर्णाक्षोमौद्गल्यः, कौशिको हिरण्याक्षः,
कुमारशिरा भारद्वाजः, वाग्योविदः, वैदेहो निमिः, बडिशः, का-
ङ्कयनः, बाह्लोकभिषक् बाहीकश्च, एते श्रुतवयोवृद्धाः परमरमणीये
चैत्ररथे कानने रसाहारविनिश्चयार्थं गोष्ठीं चक्रुः । त्रिकालम्
अव्याहतबोधनेत्रः भगवान् पुनर्वसुरत्रिपुत्रः उभयत्र सभापति-
रासीत् । स सर्वाराध्यस्तत्र तत्र राद्धान्तकृत् ॥

अपि च अस्मच्छास्त्रेषु अध्ययनाध्यापनवत् तद्विद्यस-
म्भाषा च ज्ञानसाधनतया आम्नायते । तथा च महर्षिश्चरकः—
अध्ययनम्, अध्यापनं, तद्विद्यसम्भाषा च इत्युपायाः । इति ।
तद्विद्यसम्भाषा च भिषजां भिषग्भिः सह सम्भाषणम् । एवम्
आयुर्वेदविदां गोष्ठीप्रवृत्तिः प्रागेव सिद्धा ॥

महाभागाः, अस्माकमायुर्निगमः निखिलशास्त्रेषु सत्तमः ।
यस्य प्रामाण्यादन्ये वेदाः प्रमाणपदवीमारोहन्ति । यस्य चिकि-
त्सितम् असंशयितफलम् । जीवकादीनां जीवनीयत्वे, क्षीरण्या-
दीनां वृंहणीयत्वे च कस्यास्ति विचिकित्सा ? मदनफलं न कस्य
ऊर्ध्वहरणम् ? नाधोहरणम् वा त्रिवृन्मूलम् ? अग्नेः स्वेदनक्रिया-
याम्, अपां स्तम्भनकर्मणि वा कः संदिग्धे ? अहो बत एवं प्रत्य-

क्षकलः स्वर्ग्यः यशस्यः पुण्यतमः सोयमायुर्वेदः अस्माकमधन्यतया
इदानीं मन्दप्रभावः सञ्जातः ॥

मन्ये पुरा खल्वस्मिन् भारते वर्षे शिथिलशासनतया इत-
स्ततः प्रादुर्भवद्विविधैरुपप्लवैः निरन्तरमुपद्रुते, पुरुषेषु विघ्नि-
तोपायेषु हीयमानव्यवसायेषु, न केवलम् आयुराम्नायः, प्रायशः
सर्वाण्येव आर्षाणि शास्त्राणि मन्दीभूताध्ययनाध्यापनतया विलोप-
मिव जग्मुः । अनन्तरं भारतभूमिवासिनाम् अनल्पसौभाग्यात्
ब्रिटनशासने श्रेयसे प्रवर्तमाने, दुर्विनीतानां शासितुः, गुण-
प्रहीतुः, महनीयधाम्नः, महामहिम्नः, अस्मन्नृपचक्रवर्तिनः, अधि-
कृतपुरुषाणां च विविधविद्यानुरागातिरेकात् दिष्ट्या साम्प्रतं तानि
पुनरुच्छसन्तीव ॥

भिषजां वरेण्याः, अपौरुषेयस्य आयुर्वेदस्य मन्दीभावदुर्दिने
अस्मात् प्राक्तनसौभाग्यवशात् भिषक्कुलमुकुटमणिः श्रीमदाचार्य-
गङ्गाधरः वङ्गेष्वविरभूत् । असौ महापुरुषो हि आयुः प्रकर्ष-
कृतां तन्त्राणां तद्विद्यानां च भिषजां पुनरुत्थापने प्रथमदत्तभुजा-
लम्बनः आसीत् । येयमस्मच्छास्त्रललामभूता चरकसंहिता चिरं
विलोपमुपगतेव जाता, स एव महात्मा तस्याः पठनपाठनयोः
पुनः प्रवर्त्तयिता । पुण्यश्लोकस्य अस्य जन्मना न केवलं वैद्यकु-
लम् अनुगृहीतं, निखिलभारतभूमिरप्यतितरां श्लाघिता ॥

महाभागाः, स्वस्थानुरपरायणस्य पुण्यतमस्य आयुर्वेदस्य
तदुक्तचिकित्सितविधीनां च प्रकर्षाधानम् अभीप्सतां प्रज्ञावतां
भवताम् अभ्यर्हणाकर्माणि नियुक्तस्य अल्पवाक्प्रसरस्य मम न
बहु वक्तव्यमस्ति । इह समागता भवन्तः सर्वे विधिवदधीत-

शास्त्राः, सम्यगधिगततदर्थः, स्वयंकृतिनः, व्यवसायिनः, अनुप-
हतसत्त्वाः, सत्यधर्मपराः, प्रत्युत्पन्नमतयः, शुचयश्च । किं बहुना,
सर्व एव निखिलवैद्यगुणोपेताः । भवताम् एकैकेन व्यवसीयमाने-
ऽपि सिद्धिरसंशयितैव । किं पुनः संभूयक्रियमाणे ?

इदमपि साम्प्रतं साम्प्रतन्तराम् अनल्पैः साधुवादैः भूयो
भूयः सम्भावयितुं तं पुण्यशीलं गुणैर्वरिष्ठं श्रीहरेन्द्रकृष्णशीलं, तं
च श्रीरामप्रसादगणेशिवाल इत्याख्यं धनदप्रख्यं सुप्रतिष्ठं श्रेष्ठिनम् ।
याभ्यां सुगृहीतनामभ्याम् आत्मनिकेतने स्वच्छन्दप्रचरणे सानुक-
म्पया अभ्यनुज्ञया वयं नितरामनुगृहीताः । गृहीता च अस्मत्क-
र्मणां सदुर्वहा धूः ॥

तदिदानीम् अवसितकृत्यः निर्वर्त्तितपूर्वरङ्गप्रसङ्गः सूत्रधार
इव सत्पात्रभूतानां श्रीमतां प्रस्तुते आभिमुख्यं चेतःसमाधानं च
स्वस्तिवादपुरःसरमभ्यर्थये ॥

आनन्दधनमव्यक्तं महश्चिन्मयमक्षरम् ।

भवतां साधुसङ्कल्पे साम्मुख्यमवलम्बताम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीबलचरितम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

तत्कथमिति चेत्, 'Milford haven' मार्गस्थायां कस्यां-
चिदरण्यायां तस्यां समागतायां, मार्गस्याऽनवगमात् परितः
परिभ्रमन्ती, द्रव्यदानेन भोक्तुं तत्रादनशालाया अभावात् क्षुत्पीडया

अध्वभ्रमणकृन्त्या च निधनदशामभजत् । तथा हि— पुरुषार्हावरण-
धारणमात्रेणैव किं पुरुष इव सोढुं पारयेत् निर्जनवनसंचारसंज्ञातमाभीलं
सा बालिका? गुहाया दर्शनमात्रेणैव 'अन्तर्यः कोऽपि वर्तेत ।
पृच्छामि तं किंचित् खाद्यं' इति मत्वा तदन्तर्गतायां तस्यां तत्र
न कमपि ददर्श । तथापि गवेषयन्ती साऽतिशीतं किंचिन्मृगमांसं
लेभे । क्षुत्पीडया विनैव कस्याऽपि निदेशमभुनक् । तदा सैवमवादीत्
'हा, मनुजानामायुष्कालोऽतीव दुःखसंयुतः, पश्य, कियत्कष्टमन्व-
भवं; निशाद्वयस्य मम स्थण्डिलमेव शय्याऽभूत्, अतिदृढं मन
एव मम धृतिमुत्पादयति । न चेदितः पूर्वमेव व्याधिपीडिता भवेयं ।
तस्य पर्वतस्योपरिभागात् Milford haven इति प्रदेशं दर्शयति
पिसानिये, कियदासन्नमिति प्रतीयते स्म' इति । अथ स्वनायकं तदीयं
कठोरं निदेशं च विचिन्त्य 'हन्त प्राणनाथ पोस्तुम! महाप्रतारक-
स्त्वमित्यतीवादूयत ॥

अस्मिन् समये सह बलारियेन मृगयार्थं गतौ द्वावपि तस्याः
सोदरौ प्रत्यागमताम् । बलारियेन तयोः 'पालीदरः' 'काद्वरः'
इति च नाम कृतमभूत् । इतोऽधिकतया किंचिदप्यजानतोस्तयोर्ब-
लारियः जनक इत्येव विचारः । अनयोस्तथ्याभिख्या तु 'गिडेरियः'
'आवीरगः' इति ॥

प्रथमतः गुहान्तः प्रविश्य, बलारियेन दृष्टायामयामोजायाम्,
स युवभ्यामेवमवादीत् । 'आस्माक्रीनमभ्यवहारं कोऽप्यत्राऽगत्या-
त्ति । प्रतीयते च गन्धर्व इव' इति । युवानौ तन्निशम्य, को वि-
शेष इति बलारिमन्वयुज्जाताम् । तस्य प्रतिवाक्यतयाऽस्यां गुहायां
गन्धर्वः, आहोस्वित्कामदेवसमः पुरुषो वा कोऽपि जागर्ति' इति

सोऽभ्यधात् । पुरुषनेपथ्यार्हप्रावरणाधारणमात्रेण तावदवाभात् 'अ-
यामोजा', यावत् दर्शनेन तृप्तिर्न भवति ॥

अयामोजा एतेषां संलापशब्दं श्रुत्वा, बहिरागत्य, 'वदा-
न्याः, मा मा तृण्ड । 'अहिंसा परमो धर्मः' इति हि कृतधिय
आमनन्ति । गुहान्तर्गमनात्पूर्वमेवाचिन्तयमहं— यन्मया भक्षितं
युष्मानभियाच्याऽऽहोस्विन्मूल्यदानेन वा प्राञ्जं तदिति । सत्यमिद-
मुच्यते । नाऽहं किमप्यमुष्णां । स्वापतेयं वा भवतु । किमपहरेयं
अधोविधूतं । मया भक्षितस्य भक्ष्यस्य गृण्हीध्वं मूल्यमिदं ।
भवतामनागमेऽशनानन्तरमेव द्रव्यमिदं फलकोपरिकृत्याऽत्र मांस-
निक्षेपणेन मत्प्राणत्रातुरभिप्रेतमिद्वये भगवन्तं सम्प्रार्थ्य गन्तव्य-
मितीच्छाऽभूत्' इत्यब्रूत । न युक्तमिदमिति तदीयं द्रव्यं नाङ्ग्य-
कार्षुस्ते । तदाऽतिसाध्वसेन वेपमानावयवा सैवमवादीत् । दयानि-
धयः, मयि क्रुद्धा यूयमिति प्रतिभाति । इदमपि भावत्कां श्रोत्रपद-
वीमायातु । अस्मा अपराधाय हन्तव्योऽयं जन इति चेदभिलाषो
भवतां, अस्याऽऽगसोऽकरण इतः पूर्वमेव दीर्घनिद्रामाश्रिता भवेयं'
इति । बलारियः— कुत्र गच्छसि? किं नामकोऽसि? । अयामो-
जा— मदीयामिख्या फिडील इति । मदीयबन्धुष्वन्यतम इतलदेशं
जिगमिषति । स 'Milford haven' नामकं उत्तरणस्थानं प्राप्य
नौकामारोहेत् । तं अन्विष्य गच्छन्ती क्षुधार्ताहमेनमपराधमकरवं ॥

अयि रमणीयतम बालक, वयमज्ञा इति मा मंस्था इत्यपेक्षे ।
अस्मन्निवासस्थानं प्रतिभयं वनमिति सदयमास्माकं मनोऽपि तथा
नामन्यथाः । तवाऽत्राऽऽगमनेन कृतार्था वयं । अतिसन्निहिता
निशीथिनी । किंचित्कालमिमां गुहामध्युष्याऽनन्तरं गम्यते चेदतीव

तुष्टिरस्माकम् इत्यभिधाय, 'बालौ, युवामप्येनं सत्कुरुतं' इति जगाद ।

तस्याः द्वावपि विनीतौ सोदरौ 'अयामोजां सोपचारव्याहारै-
र्गुहान्तरानीय सहजश्चाऽऽवां त्वयि स्निह्याव इत्यभ्यधातां । अनन्तरं
यूनोर्मृगयायां लब्धं मृगमांसं सह ताभ्यां पक्त्वा प्रदर्श्य च पचन-
सामर्थ्यमात्मीयं तौ सन्तोषयामास । एतस्मिन् काले उच्चैः कुलसंजा-
तानामबलानां पाकविद्यापठनाभावेऽपि तात्कालिकयोषा अत्राऽतिनि-
ष्णाता अवर्तन्त । एवमेवाऽयामोजाप्यतिनिपुणा । तदीयं नैपुण्यं दृष्ट्वा
तस्यास्सोदरौ 'अयं फिडील आवाभ्यामानीतानि वन्यकन्दमूलानि
रमणीयमेव खण्डयामास । अन्यादृशमेवाऽस्योपकरणोत्पादनसामर्थ्यं'
इति मिथस्समकल्थिषातां । पालीदरः— आस्तां तावदेतत्सर्वम् । किय-
द्रमणीयं वर्तते गन्धर्वशङ्कोत्पादकं तदीयं गानं' इत्यवोचत् । अथ
'यद्यपि प्रसन्नमुखोऽयं तथाऽपि स्वान्तमस्य नितान्तदुःखक्षमानिलयं
प्रतीयत इति मिथोऽब्रूतां तस्यास्सोदरौ ॥

एवं तन्निष्ठसद्गुणात् मिथो रुधिरसंपर्काद्वा सहजेयमित्यजा-
नतोरपि तयोः स्वप्राणतुल्या प्रीतिस्तस्यामुदभूत् । तथैवाऽयामोजापि
तेष्वस्निह्यत् । चेत् परं नास्ति पोस्तुमस्य स्मृतिर्धीराभ्यां सह ताभ्यां
कालो यापनीम इति व्यचिन्तयत् । तावत् तत्रैव साकं ताभ्यां वस्त-
व्यमिति तदपेक्षां सादरमङ्गीचक्रे, यावता संचारोत्पन्नस्य श्रमस्थाप-
नयेनोत्तरणस्थानगमनशक्तिरुत्पद्येत ॥

अथ समानीतस्य मृगमांसस्याऽनवशेषं दृष्ट्वा पुनरपि स-
मार्जनाय जिगमिषतोस्तथोरयामोजा व्याधिना सह ताभ्यां गन्तुं
नाऽशकत् । भर्तुः कठिनकृत्यसंजातं दुःखं वनमार्गभ्रमणजश्चमश्च

निर्णयतस्तस्या दुःखहेतू अभूताम् ॥

ते च तामापृच्छय, मृगयार्थमगमन् । गच्छत्सु तेषु फिडी-
लस्योदारगुणान् सच्चरित्राणि च श्लाघयन्तावेवाऽगमताम् । 'अया-
मोजा' अपि पिसानियेनार्पितं स्मृत्वा भेषजं तस्य पानेन दीर्घनि-
द्रासमानां निद्रामवाप । तस्यास्सहोदरौ बलारियश्च निर्वर्त्य मृगयां
प्रत्यायुः । प्रथमतः पालीदरे गुहान्तः प्रविश्य पश्यति, सा स्व-
पितीति विज्ञाय निद्राभङ्गभिया विनैव निनदं गन्तुं स्वपादस्थे मह-
त्यौ पादरक्षे दूरतश्चिक्षेप । अथ महता निनदेनाप्यबुद्धं तं मृत
इति निर्णय बाल्यादारभ्य सहवासिनि सहोदरे निधनं प्राप्ते यावान्
दुःखस्तावता दुःखेनोच्चैश्चक्रन्द ॥

अथ बलारियस्तां वनं नीत्वा चित्तविद्रावकगानप्रार्थनाभि-
स्तात्कालिकाम्नायमनुसृत्य प्रेतकृत्यं करणीयं इति निरचैषीत् । तदनु-
सारेणाऽयामोजाया द्वावपि सहजौ तां वृक्षावृतं कंचिदाराममानीय
सावधानेन बालतृणे शाययित्वा, तदात्मनस्सद्गतिसिद्धयै विधाय
विविधप्रार्थनाः पुष्पैः पत्रैश्च तामापादचूडमलञ्चक्रतुः । तदा पाली-
दर एवमवादीत्— हे फिडील, यावादिममधिवसामि, तावद्वसन्त-
कालपर्यन्तं दुःखकरे तावके प्रेतगते कुसुमवृष्टिं कुर्या । त्वन्मुख-
सदृशं Primrose नामकं पुष्पं त्वन्नाडीवर्णं विडम्बय 'त्रिलम्पया'
रूपं त्वच्छ्लासानुकारीणि सुगन्धीनि स्थलकमलदलानि च तव शरीरे
वर्षयेयं । यदा वसन्तकालावसाने पुष्पाणामभावः, कौशेयसुकुमाराणि
बालापत्राण्यादृत्य विकिरेयम्' इति ॥

एवं प्रेतसंस्कारं निर्वर्त्याऽतिदुःखेन प्रत्यायाताम् । एका-
किन्ययामोजा किञ्चित्कालानन्तरमेव तया पीतस्य भेषजस्य वीर्य-

नाशात् प्राबुध्यत । शरीरेऽलंकृतानि पत्रपुष्पाणि परिवर्तनैर्दूरीकृत्योत्थाय स्वप्न इति मन्वाना स्वयमेवमवादीत् । 'पाचकवृत्त्या केषांचित्सज्जनानां गुहान्तर्गताहमेवमापादचूडमावृता कथमत्राऽगता इति । अथ गुहामार्गस्याज्ञानात् अदर्शनाच्च सहवासिनोर्नूनां गतस्सर्वोऽपि स्वप्न इत्येव निरचैषीत् । स्वनायक एव लग्नचित्तेयमेवमनेनैवाऽऽकल्पेन Milford haven नामकमुत्तरणस्थानं प्राप्य तत इतलादेशगामिनी महानौकारोहणीयेति मन्वाना कथमपि प्रस्थातुमुपचक्रमे । तदाऽयामोजाया ज्ञानाविषयाणि महान्ति कृत्यानि जायमानान्यवर्तन्त । रोमासार्वभौमस्याऽगस्त्यशीर्षस्य बिरिदान्तरीपाधिपतेः श्रीबलस्य च कतिचिद्धो दिवसेभ्यः पूर्वं अतर्कितोपनतेन महता कलहेन बिरिदादेशं प्रविश्य, योद्धुकामा रोमासेना येन मार्गेणाऽयामोजा याति, तेनैव समायात् । सेनयाऽनया पोस्तुमोऽपि समागतः ॥

रोमासेनया समायातोऽपि पोस्तुमो नैवैच्छत्स्वदेश्यानुपरोद्धं । किंतु येन राज्ञा बहिर्निष्कासितस्तदर्थमेव योद्धुकामस्समागतः । अद्याऽपि पोस्तुमस्य सा वंचकेत्येव विचारः । तथाऽपि, स्वस्मिन् वात्सल्यवत्यास्तस्या निधनं तद्धेतुकस्वीयो निदेशश्चाऽनारतं तन्मनसो व्यथामुत्पादयन्तावभूतां । अतस्समरे प्राणान् त्यजामि ; निष्कासितोऽयं पुनस्समागत इति हन्तु कामं वा महाराजः । यथाकथमपि प्राणत्याग एव श्रेयान्, इति मन्वानो बिरिदान्तरीपमागात् ॥

अयामोजाऽपि उत्तरणस्थानप्राप्तेः पूर्वमेव मध्येमार्गं रोमासैन्याधीनाभूत् । तस्याश्शरीरकान्तेर्विनयस्य च दर्शनेन सन्तुष्टान्तरङ्गो लुषियाभिरुच्यः तस्सेनानायकस्तां भुजिष्यस्थाने न्ययुक्त ॥

श्रीबलस्य सैन्ये शत्रुभिर्योद्धुं तद्वनं प्रविष्टे साकं तेन पालीदरकाद्वरौ सममिलतां । करिष्यमाणस्समरः पितृर्थ इत्यजानन्तावपि तावीदृशेषु कृत्येषु प्रसितावभूतां । प्रवया बलारियश्च ताभ्यां साकं युद्धायाऽगमत् । राजपुत्रयोरपहारेण कृतं राज्ञो द्रोहं विचार्य चिरायाऽनुतपन्नवर्तत । बाल्य एव वीर इति प्रथां गतस्याऽस्य शत्रवेऽपि श्रीबलाय साहाय्यकरणमानन्दप्रदमभूत् ॥

सैन्ययोर्द्वयोरत्याहितकरस्समरस्समारेभे । तत्र पोस्तुमः बलारियः राजपुत्रौ चाऽसदृशं शौर्यमात्मीयं यदि न प्रकटयेयुः, तदा बिरिदादेशीयाः पराभूताः, मृतश्च भवेत् श्रीबलः । ते शत्रुमध्याद्राजानं पृथक्कृत्य संरक्ष्य च तदीयान् प्राणान् शत्रुभिः पराजितानां बिरिदादेश्यानां विजयं चाऽदिशन् । समरावसाने पोस्तुमस्वेच्छानिधनस्याऽलामं दृष्ट्वा, यदि प्रत्यागच्छेर्हन्त्यामिति खलु महाराजस्य निदेशः, अद्यैव हन्तु काममिति मन्वानः श्रीबलसचिवेष्वन्यतमस्याधीनोऽभूत् ॥

अयामोजां लुषियस्नामानं तत्स्वामिनं च भटाश्श्रीबलस्य समीपमनयन् । तथैव तस्याश्शत्रू रोमासेनाधिपेष्वन्यतमोऽयागम आनिन्ये । तदा पोस्तुमस्य हननाय राज्ञो निदेशमाकांक्षद्विष्योषैस्सोऽपि तत्र समानीतः । समयेऽस्मिन् राज्ञः कृतस्योपकारस्य पारितोषिकदापनाय पालीदरकाद्वरबलारियास्समानिन्यिरे । महाराजस्य प्रेरकेष्वन्यतमः पिसानियश्च तत्रैवाऽवर्तत । एवं राजस्समीपे पोस्तुमः, अयामोजा, तस्याः प्रभू रोमासेनाधिपश्च लुषियः, प्रभुभक्तः पिसानियः, द्रोढा अयागमः, श्रीबलस्य पुत्रौ, तदपहर्ता बलारियश्चेत्येतेऽवर्तन्त । एषु केचिद्धृष्टान्तरङ्गाः, अपरे भीताः ॥

प्रथमतः रोमासेनाधिपतिर्वक्तुमुपचक्रमे । इतरेषु केचिदन्त-
स्साध्वसा अपि राज्ञस्समीपे मूकिमानमवालम्बन्त ॥

अयामोजया ग्राम्यजननेपथ्यधार्यपि पोस्तुमो दर्शनमात्रेणैव
जज्ञे । स तु पुरुषाकल्पधारिणीं तां नाऽजानात् । अयागमस्य दर्श-
नक्षण एव तं ज्ञात्वा तत्करस्थमङ्गुलीयकं स्वकीयमिति निरचैषात् ।
तथाप्यद्यानुभवतां दुःखानां हेतुभूतस्स इति नाज्ञासीत् । पुरुषवे-
षार्हाणामावरणानां वितरणेनाऽयामोजया दर्शनोत्तरक्षण एव तां
ज्ञात्वा पिसानिय एवं चिन्तयामास । ‘एषा मत्पभोः पत्नी । जी-
वति खल्वियमद्यापि । एतदेव श्रेयः, इतः परं गुणो दोषो वा
भवतु’ इति । बलारियश्च दर्शनक्षण एव तां विज्ञाय, एष बालो
निधनानन्तरं संजातासुः खलु’ इति मन्दं काद्वरमवादीत् ॥

काद्वरः— एकस्मिन्नेव सन्दोहे वर्तमाने सूक्ष्मवालुके इवा-
ऽतिसमानौ वर्तेते रमणीय एष बालो दीर्घनिद्रां गतः पिडीलश्च ॥

पालीदरः— तदा मृतस्स एवाऽयं लब्धप्राणः ।

बलारियः— यदि सोऽवश्यमस्मान् भाषेत ।

पालीदरः— तस्य निधनं दृष्टं खल्वस्माभिः ।

बलारियः— तूष्णीं तिष्ठतमित्यवदत् ।

पोस्तुमश्च कदा वा मम विघातमाज्ञापयिष्यति महाराज
इति निधनशिक्षाविधिं प्रतीक्षमाणस्तत्रैव तूष्णीमवर्तत । यदि राजप्रा-
णरक्षक इत्यभिधीयते, कदाचिन्महाराजो मोचयेदिति तद्विज्ञापनमेव
तस्मै नऽरोचत । अतिधीरो लुषियसूनामा रोमासेनाधिपः प्रथमतो
राजानमेवमवादीत् ॥

(क्रमशः ।)

विदूषकः— (अपवार्यं) अदो वरं णत्थि मे अत्थकप्पणाणउणी ।
अतः परं नास्ति मे अर्थकल्पनानैपुणी ।

राजा— (निरूप्य, अपवार्यं)

कालिन्दीजलवेणिकापरिणतिः कान्तामणेर्वेणिका
सीमन्तोऽपि सरस्वतीलहरिका सिन्दूररागारुणः ।
मुक्ताचारुललन्तिकारुचिरियं मूर्तैव मन्दाकिनी
मज्जन्तीह मदीयलोचनयुगी मन्येऽनिमेषायते ॥

किंच,

सुढत्या लावण्यस्रुतिरनघकेशोच्चयघना-

द्वलन्तीयं मुक्तामणिमयललन्तीकपटतः ।

निलीना भ्रूवल्लीनिकटश्रुवि नासापुटनिभ-

प्रणालीतो मुक्ताफलवपुरभिष्यन्दत इव ॥

(देवी राजानमुपसर्पति)

राजा— अपि नाम कुशलं देव्यै ?

देवी— अज्ज अय्यउत्तदंसणेण ।

अद्य आर्यपुत्रदर्शनेन ।

विदू— सोत्थि भोदीए । स्वस्ति भवत्यै ।

(देवी परिजममवलोकते । परिजन आसनान्युपहरति सर्वे यथोचि-
तमुपविशन्ति ।)

देवी— (सान्तःस्मितम्) अय्य चक्कवाअ, दाणिं कमलआपदा-
णेण अय्यवुत्तं पीणेदुं इच्छस्मि ।

आर्य चक्रवाक, इदानीं कमलजाप्रदानेनार्यपुत्रं प्रीणयितु-
मिच्छामि ।

विदू— जुतं णिमं सदृशं णिमं पतिदेवदाए । देवीए । ता किं
विळम्बीअदि । अदिककामदि मुहुत्तो ।

युक्तं न्वेतत् सदृशं न्वेतत्पतिदेवताया देव्याः । तर्त्तिक
विलम्ब्यते । अतिक्रामति मुहूर्तः ।

देवी— (कमलजां हस्ते गृहीत्वा, सान्तर्हासम्) अय्यउत्तो इमं वि
कमलअं इदो वरं मणिविसेसं पेक्खदु ।

आर्यपुत्र इमामपि कमलजामितः परं मन्निर्विशेषां पश्यतु ।

(इति कमलजाहस्तं राज्ञो हस्ते समर्पयति राजा साध्वसं नाटयति ।)

देवी— (अपवार्यं) हंजे महुअरिए, पेक्ख अत्तणो कामुअं अय्य-
उत्तेण पारिणिज्जन्तम् ।

हंजे मधुकरिके, पश्यात्मनः कामुकमार्यपुत्रेण परिणीय-
मानम् ।

विदू— (अपवार्यं) पिअसहं, णाअं सज्झसकाळो अणुइव चिर-
कंखिअं पिअदमाकरग्गहणमहूसवम् ।

प्रियसख, नायं साध्वसकालः । अनुभव चिरकाङ्क्षितं
प्रियतमाकरग्रहणमहोत्सवम् ।

राजा— (स्वगतम्)

अद्य प्रसन्नो भगवान्मनोभू-

रयैव मे जन्म न निष्फलं च ।

अद्य स्वयं मे फलितं तपोभि-
र्गृह्णामि पाणौ यदिमां मृगाक्षीम् ॥

(इति कमलजां पाणौ गृह्णाति ।)

कमलजा— (साध्वसलजां नाटयन्ती) अज्ज चरिअत्थाहि ।

अद्य चरितार्थास्मि ।

विदू— (अपवार्यं) वअस्स, अज्ज फळिअं मह णीदिकप्पलदाए ।
वयस्य, अद्य फलितं मम नीतिकल्पलतया ।

राजा— साधु सखे, साधु । निर्व्यूढं मे जन्मसाफल्यम् ।

मृणा— (स्वगतम्) अज्ज मे अच्छीओ सफळाओ । अप्पडिबन्धं
अ अवसिदम् ।

अद्य मे अक्षिणी सफले । अप्रतिबन्धं चावसितम् ।

देवी— (सान्तर्हासम्) अय्यवुत्त, वड्ढसे अहिमदवहूळाहेण ।

आर्यपुत्र, वर्धसे अभिमतवधूलाभेन ।

(राजा सलजं तिष्ठति)

विदूषकः— उवट्टिदो उच्चवो मह जीहाए, जं मज्झममए मोद-
अखण्ठांइ बद्धानस्स देयाइ ।

उपस्थित उत्सवो मम जिह्वायाः, यन्मङ्गलसमये मोदक-
खण्डानि ब्राह्मणाय देयानि ।

(इति सहस्ततालं नृत्यति ।)

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः— देवि, देवमातुलकमलाकरवल्लभाया भवत्कनिष्ठ-

मातुः कमलालयायाः सकाशादागतः पत्रसंपुटिकाहस्तो भ्रमरको
द्वारि तिष्ठति ।

देवी— (पर्याकुला) किं दाणिं भ्रमरओ । जं कं वि भ्रमरओत्ति
मुणिअ भणिज्जइ ।

कुत्रेदानीं भ्रमरकः । यं कमपि भ्रमरक इति ज्ञात्वा भणि-
ष्यति ।

दौवारिकः— किमाधुनिकोऽहम्, येन भ्रमरकं न जानामि ।

विदूषकः— (सस्मितम्) होदु, पवेसअ, पेक्खसो ।
भवतु, प्रवेशय, पश्यामः ।

दौवारिकः— तह । तथा ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

भ्रमरकः— जेदु भट्टा, भट्टिणी अ ।

जयतु भर्ता भर्त्री च ।

कमलजा— (अपवार्य) हला मिणाळिए, वेवई मे हिअअम् ।
हला मृणाळिके वेपते मे हृदयम् ।

मृणालिका— (अपवार्य) अए भीरुए, किं अदो वरं करि-
स्सदि देवी ।

अये, भीरु, किमतः परं करिष्यति देवी ।

देवी— (भ्रमरकं विलोक्य, सविषादम्) हञ्जे महुअरिए, किं ए-
दम् । अय्यवुत्तं परिहसिदुकामा अहं एव परिहासपत्तदं णीदा ।

हञ्जे, मधुकरिके, किमेतत् । आर्यपुत्रं परिहसिदुकामा अ-
हमेव परिहासपात्रतां नीता ।

मधुकरिका— (अपवार्य) भट्टिणि, का णु खु काराघरे णिग-
डिआ हवे ।

भर्त्रि का नु खलु कारागृहे निगडिता भवेत् ।

देवी— (अपवार्य) सा वि मह दोढभग्गेण माआ हविस्सदि ।
सापि मम दौर्भाग्येण माया भविष्यति ।

(संभ्रान्ता प्रविश्य ।)

कारण्डविका— (देवीमुपसृत्य, अपवार्य) भट्टिणि, काराघरे णि-
गडिआ कमलजा माआ संवुत्ता ।

भट्टिणि, कारागृहे निगडिता कमलजा माया संवृत्ता ।

देवी— (स्वेदं निश्चस्य) चिन्दिदाणुरूवं एदं वि संवुत्तम् ।
चिन्तितानुरूपमेतदपि संवृत्तम् ।

विदूषकः— (सपरिहासम्) भ्रमरअ, अहो दे गदिचादुरी ।
पच्चूसे किल पत्थिदो सि ।

भ्रमरक, अहो गतिचातुरी । प्रत्यूषे किल प्रस्थितोऽसि ।

देवी— (स्वगतम्) सव्वहा अणेण हदासेण वञ्चिदस्सि ।
सर्वथानेन हताशेन वञ्चितास्मि ।

मधुकरिका— (स्वगतम्) णूणं तं एदं रहस्सं ताए एव्व
वक्खणीए सुदम् ।

नूनं तदेतद्रहस्यं तथैव ब्राह्मण्या श्रुतम् ।

भ्रमरकः— भट्टिणि, एसा पत्तिआ ।

भट्टिनि, एषा पत्रिका ।

(इत्यर्पयति ।)

राजा— अपि कुशलं सभर्तुर्मातुलान्याः?

भ्रमरकः— अहं ई । अथ किम् ।

कमलजा— (दीर्घं निश्चस्य स्वगतम्) चिरस्स काळस्स इदं सुदम् ।

को उण पत्तस्थो हवे ।

चिरस्य कालस्यैतत् श्रुतम् । कः पुनः पत्रार्थो भवेत् ।

देवी— (पत्रमुन्मुच्य वाचयति) 'भहं होदु । कमलाळआ वच्चाए सारसिआए आसिआपुवं पत्तिअं पेसेदि । अणुवाइदा अ मए कमळिणीवुत्तन्दो दाणिं कीरिसोत्ति तुए संपेसिदा पत्तिआ दाणिं उण बओडसंखोबपळभट्टा वच्चा कमळिणी तुह एव्व समीवे कमळएत्ति कि अणामहेआ सह सहीए मिणाळिआए वट्टइत्ति अहिउत्तेहिं चोरेहिं णिउणं विआरिअ बहुहा कहिअं सुणिअ आणन्दपरवसद्धि । सा उण वच्चा कंचण कालं परप्पेस्सत्तणं अणुहविअ चक्कवट्टिघरिणी हविस्सदित्ति देवणोहिं सेसवे एव्व कहिदम् । ता दाणिं सा वच्चा तुए एव्व कस्स वि चक्कवट्टिणो पडिपादणिजा'

'भद्रं भवतु । कमलालया वत्सायै सारसिकायै आशीः पूर्वं पत्रिकां प्रेषयति । अनुवाचिता च मया कमलिनीवृत्तान्त इदानीं कीदृश इति त्वया संप्रोषिता पत्रिका । इदानीं पुनर्बकोटहतकसंक्षोभपरिभ्रष्टा वत्सा

कमलिनी तवैव समीपे कमलजेति कृतनामधेयो सह सख्या मृणालिकया वर्तत इत्यभियुक्तैश्चरैर्निपुणं विचार्य बहुधा कथितं श्रुत्वा आनन्दपरवशास्मि । सा पुनर्वत्सा कंचन कालं परप्रेष्यभावमनुभूय चक्रवर्तिगृहिणी भविष्यतीति दैवज्ञैः शैशव एव कथितम् । तदिदानीं सा वत्सा त्वयैव कस्यापि चक्रवर्तिनः प्रतिपादनीया' इति ।

राजा— (स्वगतम्) कस्यापि चक्रवर्तिन इत्युक्तिभङ्ग्या ममैवेति ध्वनितम् ।

देवी— (सानन्दम्) अए कमळए, मह भइणी कमळिणी जादासि । एहि, एहि, देहि परिरम्भम् ।

अये कमलजे, । मम भगिनी कमलिनी जातासि । एहि, एहि । देहि परिरम्भम् ।

(इति गाढमालिङ्गति ।)

राजा— किमियं सा मातुलसुता कमलिनी ?

विदूषकः— महाकुळप्पसूदिं विणा कहं होइ एआरिअं सोन्देरं ।

महाकुलप्रसूतिं विना कथं भवत्येतादृशं सौन्दर्यम् ।

परिजनः— भट्टिणि, सहेहि सहेहि अट्ठाणं अण्णाणकिदं अवराहजाळम् ।

भट्टिनि, सहस्व सहस्वास्माकमज्ञानकृतमपराधजाळम् ।

कमलजा— (अपवार्य) सहिओ, किं भट्टिणित्ति मेळज्जं करेथ ।

सख्यः, किं भट्टिनीति मे लज्जां कुरुथ ।

देवी— अह मिणाळिए, किंति एत्तिअं काळं इयं कमळिणिति
ण भणिदम् ।

अयि मृणालिके, किमित्येतावन्तं कालमियं कमलिनीति
न भणितम् ।

मृणालिका— देवि, एदाए कंचण कालं परप्पेस्सदाअणुहोद-
वेति अयं अत्थो मए वि सुणीयदि । ता तुह पेस्सदेव्व एदाए
वरंति मए गुत्तं एदं रहस्सं ।

देवि, एतया कंचन कालं परप्रेष्यतानुभवितव्येत्ययमर्थो
मयापि ज्ञायते । तत्तच्च प्रेष्यतैव एतस्या वरमिति
मया गुप्तमेतद्रहस्यम् ।

देवी— होदु एदम् । कहं उण तुह्माणं अच्छोदरसरप्पुण्डरीए
अवस्थाणं आसि ?

भवत्वेतत् । कथं पुनर्युवयोरच्छोदसरःपुण्डरीके अवस्था-
नमासीत् ?

मृणालिका— स किल बओडहदओ अन्तवाळसारससेणाको-
ळाहळं सुणिअ अह्मे अच्छोदसरप्पुण्डरीअम्मिणिखिखविअ
पळाइदो ।

स किल बकोटहत्तोऽन्तपालसारससेनाकोलाहलं श्रुत्वा
आवामच्छोदसरःपुण्डरीके निक्षिप्य पलायितः ।

राजा— युज्यते ।

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ७.] आनन्दवर्ष चापमासः । [संचि. ९.

सुभाषितानि ॥

चातकः स्वानुमानेन जलं प्रार्थयतेऽम्बुदात् ।

स स्वोदारतया सर्वां प्लावयत्यम्बुना महीम् ॥ १ ॥

त्वयि वर्षति वर्जन्ये सर्वे पल्लविता द्रुमाः ।

अस्माकमर्कवृक्षाणां पूर्वपत्रेऽपि संशयः ॥ २ ॥

आसन्यावन्ति याच्न्वासु चातकाश्रूणि वारिद् ।

तावन्तोऽपि त्वया मेघ न मुक्ता वारिबिन्दवः ॥ ३ ॥

सदयं हृदयं यस्य भाषितं सत्यभूषितम् ।

कायः परहितो यस्य कलिस्तस्य करोति किम् ॥ ४ ॥

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।

साधवो नहि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥ ५ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ नामलिङ्गानुशासनम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

विनायकः— अथैकेन श्लोकेन विनायकस्य नामान्यष्टौ निर्दिश्यन्ते । गणनायकोऽयं गजमुखो लम्बोदरः पार्वत्या गङ्गायाश्चापत्यं स्मरणमात्रेण विघ्नानपोह्य उपासकानामभिमतमापूरयन् सर्वेषां विनेता जयति । अत एव स्वप्नेऽपि गजदर्शनं श्रेयस्करमिति मन्यन्ते निमित्तज्ञाः । गुहेन सह कलहे विनायकस्य दन्त एको भग्न आसीत् । अतोऽसौ अद्याप्येकदन्त इति पौराणिका वदन्ति ॥

कुमारः— नामान्यस्य सप्तदश प्रोक्तानि कुमारोत्पत्तिकथामादिकाव्यप्रोक्तां स्मरणपथमुपनयन्ति । पुरा कदाचित् तारकासुरेणाभिपीडिता देवास्तदायोधनसमर्थं सेनान्यमिच्छन्तः उग्रतपश्चर्यानिरतस्य हरस्य धैर्यच्युतिमुत्पाद्य पार्श्वे परिचरन्त्यां पार्वत्यामभिरतिं जनयित्वा तयोः संगमेन निखिलदेवकार्यं निर्वहणक्षमं तेजोमयं कुमारमुपलब्धुं सुचिरं प्रयत्नन्त । ततः कालविलम्बमसहमानैः सुरैः प्रार्थितो जातवेदाः ऐश्वरं तेजः समुपलभ्य तेन स्वयमभितप्तः गङ्गायां तदक्षिपत् । तच्च प्रवाहेण नीयमानं शरवणे षोढा विभक्तमाननषट्केन संयुतं कुमाररूपेण परिणतं षट्संख्याकाभिरग्नेः पत्नीस्थानमापन्नाभिः बहुलाख्याभिः कृत्तिकाभिः औरसनिर्विशेषं पोष्यमाणमवर्धत । अत एवास्य कुमारस्य पार्वतीनन्दनः अग्निभूः बाहुलेयः कार्तिकेयः षाण्मातुरः इति नामान्यजायन्त ।

नामलिङ्गानुशासनम् ।

१९५

कुमारोऽयं परशुरामेण सह धनुर्विद्यामधीयानः कदाचिद्वाणवेगेन कौञ्चाद्रिं विदारयन्नात्मनो बाहुबलमाविश्रकार । वाहनमस्य मयूरः । शक्तिरेव प्रहरणमायुधम् । विशाखानक्षत्रे संभूतोऽयं विशाख इत्यभिधीयते । स एष देवानां सेनापतिर्भूत्वा तारकासुरं जिगाय ॥

तमेतं कुमारं ‘अत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः’ इति वर्णयन्महाकविः रुद्रादयो देवश्रेष्ठाः जगतः क्षेमाय सति निमित्त एव अग्नाविवाहुतिं योनौ निजं तेजो जुह्वति इति बोधयन् पूर्वेषां भारतवर्षीयाणां स्वसुखनिरपेक्षतां परार्थैकफलप्रवृत्तिं च सम्यगुपदिशति । ‘कृत्तिकास्वप्निमादधीतः’ ‘कृत्तिकानक्षत्रं अभिर्देवता—’ इत्यादि वदन्वेदपुरुषः कृत्तिकानामग्निभार्यात्वमवगमयति ॥

इन्द्रः— अथ पञ्चत्रिंशदिन्द्रस्य नामानि । द्युतिमानसौ देवराजः शतस्य क्रतूनां फलभूतमैन्द्रं पदं प्राप्यानितरसुलभान् भोगानुपभुञ्जानः बृहस्पतिप्रमुखेभ्यो ज्ञानवृद्धेभ्यस्तदा तदा धर्मतत्त्वं शृण्वन् यज्ञेष्वसकृदाहूतः विबुधैरजस्रमासेवितः प्रशस्यतमेन बाहुबलेन सुरद्विषः वृत्र-बल-जम्भ-नमुचि प्रभृती-नसुरानाखण्डयन् सर्वलोकक्षेमाय जागर्ति । अयमेव मेघाना-विश्य वर्षोदकेन सस्यसंपत्तिमापादयति वसुन्धरायाः । कदाचिदेषः इतस्ततः संचरतां महानगरोपवनग्रामादीनामुपरि आत्मानं निपात्य महान्तमुपद्रवमुपजनयतां गिरीणां पक्षान् वज्रायुधेन छित्त्वा तानिमान् शैलानचरान् कृत्वा सुत्रामा समभूत् । कदाचित्तपस्यन्त्या दितेर्गर्भं प्रविश्य सुरविनाशार्थ-

मुत्पन्नानर्भकानवधीत् ॥

नैरुक्तास्तु इन्द्रो नामायं सहस्राक्षः सहस्रकिरणादादित्या-
दभिन्नः, इति, अनेनैव सस्यनाशकः वृष्टेरन्तरायभूतो वृत्रनामा
मेघो जित इति, मेघमाविश्य वासवो वर्षति इत्यनेन वाक्येन
अपां च ज्योतिषां च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते इति चा-
मनन्ति ॥

इन्द्राणी— तमेतमिन्द्रं छायेवानुगता भार्या शचीत्यभिख्या-
मावहति । सेयं पुलोम्नो मुनेर्जातेति पौराणिका विश्वसन्ति ।

अत एवास्याः पौलोमीति नाम संपन्नमिति शाब्दिकाः ॥

राजधानी— इयममराणामावासपुरी अमरावती नाम ॥

अश्वः— इन्द्रस्याश्वः अन्वर्थनामकः उच्चैःश्रवा इति कथ्यते ।
अतिजवनानामश्वानां वेगात्प्रक्रमणे निभृतोर्ध्वकर्णत्वं साक्षा-
त्क्रियते किल । हयोऽयं समुद्रान्मध्यमानात्समुत्पन्न इत्येति-
हासिकाः ॥

सारथिः— सूतोऽयं सुप्रसिद्धो मातलिर्नाम ॥

वनम्— तस्य विहारोपयुक्तमुपवनमप्यन्वर्थनामधेयं **नन्दन-
मिति** गीयते ॥

प्रासादः— हर्म्यमस्य वैजयन्त इति प्रथते ॥

पुत्रः— एतस्य जयन्त इति नाम । 'अयमेव कदाचित्काकासुरो
भूत्वा जानकीमेकान्ते उपरुन्धन् राघवशरेणाभिद्रुतः त्रीन्
लोकान्संपरिक्रम्य तमेव दाशरथिं शरणमभिप्रपन्नः लोचन-
मेकं तदीयस्यामोघस्यास्त्रस्यामिषीकृत्यात्मानं समरक्षत्' इति
रामायणे श्रूयते ॥ (क्रमशः ।)

॥ श्रीमानविक्रमसामूतिरिमहाराजः ॥

—*—

विश्वसिमः न खलु कोऽपि तादृशः साहित्यरसिकः,
शास्त्रपण्डितः, कलाकुशलो वा विद्यते प्रायेण निखिलेऽपि
भारते, यस्य पुनः सुभगस्य कर्णयोः स्वयमेवाधिगतं न भवति
पदं कविराजकुमारशब्देन ॥

अयं किल महाभागो बाल्य एव समधिगतसाहित्यसार-
सर्वस्वः, कृतपरिश्रमश्च पाणिनीये, अनेकानध्यापयन्तवासीनः
वासनोन्मिषितया कचित्सरसमधुरया कचन प्रौढगम्भीरया
कवितया स्वात्मानमिव सहृदयानापि विनोदयन्, विश्वत्र
विख्यातः, नाद्यापि नवनवकाव्यनिर्माणाद्विरमतीति तत्तत्पत्न-
वाचकानां तत्परिचयसौभाग्यवतां च चिराय विदितोऽयमनु-
भवेन विषयः ॥

केरलेषु हि प्रभवः, राजानः, महाराजाश्च नान्यत्रेव केव-
लमैहलौकिक एव सागरे समवतीर्णा वृथा कालं यापयन्तीति
चिरप्ररूढ एष पन्थाः । ते खलु बहोः कालादारभ्य, काव्येषु
शास्त्रेषु च कृतविनयनास्तत्र तत्र ग्रन्थानप्यात्मना जग्रन्थुः, पर्य-
पोषयंश्च प्रशस्ततमेन वृत्तिदानेन पण्डितान् कवीन्, कलाविच-
क्षणांश्चेति प्राचीनकेरलदेशचरितस्तत्तत्प्रबन्धशतेन च वयं जा-
नीमः । तत्रापि शैलाब्धीश्वरस्य श्रीसामूतिरिमहाराजवंशस्य नून
मसाधारण एव सर्वतोऽपि समुत्कर्षः समुपलभ्यते । अद्यापि
तद्वंशभवानां नृपतीनामाचारमनुष्ठानमतिविनयमतिशयं च सूक्ष्मे
श्रिकया पश्यताम्, मन्यामहे, नियतमेव राजर्षिशब्दस्य महिमा
स्फुरिष्यति भावुकानाम् ॥

तादृशे च महति वंशे समुत्पन्नस्य प्रथमे वयस्येव विद्यासु
विनीतस्यास्य सांप्रतिकसामूतिरिमहाराजस्य कुलक्रमागते पाण्डि-
त्यप्रकर्षे कविताविलासे वा न वयमतितरामद्भुतरसमनुभवामः ॥

एष हि राजकुमारः कैरल्यामिव गैर्वाण्यामपि बहूनि का-
व्यानि, नाटकानि, शतकानि, सुभाषितानि, गीतानि च विरचय-
न्नतितमामुपकरोति विद्यावतामिति जानन्त्येव काव्यरसिकाः ॥

संप्रति पुनरेष महाभागः, विभवगुरुभिस्तैस्तैः कृत्यैः
प्रतिक्षणमाकुलं श्रीसामूतिरिमहाराजपदमधिष्ठितोऽपि, संप्रतितमं
वयः स्पृशन्नपि, कथंचिदुपलब्धां कालकलामप्यविफलयन्नाजान-
सिद्धाममरभारतीकवितां तरुण इव समुपलालयन्नखिलमपि रसि-
ककुलमानन्दपरवशमारचयति ।

नूनमस्य महाराजस्य संप्रति समुन्नतेन स्थानेन सह वयः,
वयसा सह विवेकः, विवेकेन सह वैराग्यम्, वैराग्येण सह सद्-
पदेशश्रद्धा, सद्पदेशश्रद्धया सह मनःप्रसादः, मनःप्रसादेन सह
प्रज्ञापरिणामः, प्रज्ञापरिणामेन सह प्रतिभाप्रकर्षः, प्रतिभाप्रकर्षेण
सह वाङ्मयविलासः, वाङ्मयविलासेन सह सारल्यम्, सारल्येन
सह माधुर्यम्, माधुर्येण सह मनोरञ्जनं च प्रतिक्षणप्रतिनवमुप-
चीयत इति, विश्वसिमः, अचिरावतीर्णानि सुमङ्गलीचरितप्रेतका-
मिनी वृद्धविलाप ज्ञातिविरोध भामिनीप्रमुखाणि तदीयानि खण्ड-
काव्यानि सकृदप्यवलोकयन्न कदाचिदपि सहृदयो विसंवदिष्यति ॥

तेभ्यश्च खण्डकाव्येभ्यः कतिचन पद्यरत्नानि सहृदयेभ्यः
समुपहर्तुमभिलषामः, येनेदमस्माभिरभिहितपूर्वमखिलमपि विषय-
जातमात्मनैवावगन्तुं रसिकलोकः पारयिष्यति ॥

वृद्धविलापे ।

सर्वाण्येतानि शास्त्राणि प्रमाणानीति बुध्यताम् ।
तस्माद्विश्वासयोग्यानि शास्त्राणीत्यनुमन्यताम् ॥
मलमूत्रकृमिस्तोमबाधाभिरतिदुःखदम् ।
दुर्गन्धदुःसहं गर्भं जीवः कथमिवावसेत् ॥
अर्था बहिश्चराः प्राणा इत्याहुश्च मनीषिणः ।
अन्तःप्राणा बहिःप्राणा इति प्राणा द्विधा मताः ॥
बहिःप्राणश्चयादन्तःप्राणानामपि संश्रयः ।
अन्तःप्राणश्चो नाम ध्रुवं मरणमुच्यते ॥

ज्ञातिविरोधे ।

व्याकरणतर्कशास्त्रालंकारादिप्रमेयजातेषु ।
शिष्याश्च सन्ति तेषां विदुषां धिषणातिशायिमाहिमजुषाम् ॥
पठनानन्तरचिन्तनसमयेषु परस्परं जिगीषन्ति ।
वादप्रतिवादकलाकुशलाः प्रतिभावलेन शिष्यास्ते ॥
अर्थवादिति किमनर्थे केवलवर्णेऽपि मास्तिवयं संज्ञा ।
सत्यमधातुग्रहणं किं फलमिह धातुपर्युदासाय ॥
एतं विषयं स्मर्तुं सततमिहैतां कथामवोचाम् ।
उन्नतपदमारोढुं सोपानायेत सत्कथा सैषा ॥

भामिन्याम् ।

प्रथमं कुलमाहात्म्यमैश्वर्यं च ततः परम् ।
विद्यासंपत्तिरौदार्यं सौन्दर्यं जनरंजनम् ॥
इत्यादिगुणसंपन्नो युवा भवितुमर्हति ।
जामाता मे नलो भीमभूभर्तुरिव कीर्तिमान् ॥

माकन्दमञ्जरीपुञ्जमञ्जुलामोदमेदुरे ।
आरामे स तथा सार्धं विजहार यथेप्सितम् ॥
स्वामिसंनिधिमासाद्य दूतः सर्वं न्यवेदयत् ।
चारुदत्तोऽपि संतुष्टमतिरासीन्महीपतिः ॥

प्रेतकामिन्याम् ।

संस्कृतविद्याभ्यासप्रत्याशाया वशंवदः सोऽयम् ।
प्रस्थाय स्वग्रामात्काशीमभ्यागमत्कलापूर्णाम् ॥
एष सधूमः शैलो नूनं स्याद्वहिमान्महानसवत् ।
इत्यादितर्कशास्त्रच्छात्राणां श्रूयते कचिद्वचनम् ॥
स्त्रीपुंवच्च प्रभवति वयसि प्रथमे पुमान् स्त्रिया चरति ।
तस्यापत्यं स नपुंसकमिति च श्रूयतेऽन्यतो घोषः ॥
अस्या मुखेन्दुनैव प्राप्ते मोदे किमिन्दुनानेन ।
इत्यादिभिश्च पाठैश्छात्राणां हन्त युवतयो ह्रीणाः ॥

सुमङ्गलीचरिते ।

वर्णेन साम्यभाजां काकस्तमसां विनाशेन ।
विवशा इव विरटन्तस्तत इत एते भ्रमन्ति सर्वेऽपि ॥
दिनमणिरण्यनुरक्तः कामीव शनैरुपेत्य पूर्वाशाम् ।
स्वकरैः कुङ्कुमपङ्कजं लिम्पन्नस्याः प्रसाधनं कुरुते ॥
मधुपाः समास्वदन्ते सरसमुपेत्याधिरात्रि कुमुदिन्याः ।
मधु संप्रति पद्मिन्या यत्र श्रीस्तत्र यान्ति सर्वेऽपि ॥
वृद्धोऽपि वा विरूपो यौवनयुक्तो धनी दरिद्रो वा ।
पतिरेव माननीयो भूषणमपि योषितामिति प्राहुः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ वात-पित्त-कफानां तत्त्वम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

शरीरमिदं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यैः पञ्चभिर्मूर्तेरैस्त्व-
भिनिर्वृत्तमिति विषयोऽयं वेदान्तिभिरिव साङ्ख्यैरिव चायुर्वेद-
तत्त्वविद्विरपि नन्ववगच्छामः सुतरामाद्रियत इति । के ते श-
रीरेऽस्मिन्नंशाः, ये हि नाम पृथक् पृथक् पृथिव्यादीनां भवेयुः संब-
न्धिनो भूतानाम् ? कानि चैतेषां कार्याण्यंशानाम् ? प्रश्नयोरनयोः
प्रतिपादिते प्रत्युत्तरे यत्सत्यं प्रायस्त्रयाणामपि दोषाणां अभिहितानि
भवेयुस्तत्त्वानि । यथा— शरीरस्थाः सप्तापि धातवः पृथिवी-
भूतस्यांशैरेव प्रायेण सन्ति समुत्पादिताः, यतः सर्वेऽपि धातवो
भवन्ति मूर्ताः । मूर्तानां च पदार्थानां पार्थिवत्वप्रतिपादनं सर्वत्र
नन्वप्रतिहतं भवति । अथ रसरक्तादीनां द्वित्राणां धातूनामाप्य-
त्वमभिधातुं प्रभवाम इति केचित् प्रत्यवतिष्ठेरन् । किञ्चिदितोऽपि
वस्तुतत्त्वेषु सुसूक्ष्मां निक्षिप्य दृष्टिं अपहाय चापातनिरीक्षणं यदि
विविच्य विषयांस्ते विलोकयन्ति, तदानीं मूर्तत्वगन्धवत्त्वादिभि-
र्लक्षणैः अपरापरैश्च सूक्ष्मैरंशैस्तानपि द्रवद्रव्यवदाभासमानान् धातू-
नपि पार्थिवपदार्थत्वेनैव पक्षपातरहिताः परिगणयेयुः पण्डिताः ।
एवं सति चतुर्णामपि भूतानां अवशिष्टानां पृथिव्यंशैः समधिकैः
प्रादुर्भूताः सप्तापि खलु भवेयुराधारा धातवः ? आम् ! घनैर्म-
न्दैश्च पार्थिवान्शैः आविर्भूतानां धातूनां प्राकृतानि वैकृतानि च

स्वकीयानि कर्माणि निर्वर्तयितुम्, व्यापञ्च्यः स्वात्मनः संरक्षितुं च स्वातन्त्र्याभावात् तेषां परिपालनाय च, तदीयानां कर्मणां निखिलानामपि निर्वहणाय च आप्यैः तैजसैः वायव्यैश्च पार्थक्येन त्रिभिरंशैः क्रमशः कफः, पित्तम्, वात इति दोषान्मन्यः तिस्रः सन्ति शक्तयः समुत्पादिताः । अत एवाप्या गुणाः सर्वेऽपि श्लेष्मणः, तैजसाः पित्तस्य, वायव्याश्च वातदोषस्य, वैद्यके व्यवहियन्ते । वाग्भटसूत्रस्थानस्य प्रथमाध्यायः, चरके विशोषतश्च वातकलाकलीयाध्यायः, अन्येषु च वैद्यकतन्त्रेषु दोषदूष्यप्रतिपादकानि अधिकरणानि चावलोक्यन्तां नाम । अतः वात-पित्त-कफा इति एते त्रयोऽपि दोषा वाय्वग्निजलाख्यानां भूतानां अंशैराविरभवन्निति विषयेऽस्मिन् न हि कोऽपि विद्यते विशयावकाशः । संप्रति सप्तानां धातूनां पार्थिवत्वे, दोषत्रयस्य चाप्य-तैजस-वायव्यत्वे च सति निष्पन्ने, का कथा तस्य चावशिष्टस्य नाभसखांशस्य ? देहस्य कतमस्मिन् वा कोणे तस्य च विद्यते समावेशः ?

आर्याः! आकाशं नाम भूतं शून्यमिति न वयं न जानीमः । तदपि अस्मच्छरीरे तदनुगुणस्य कस्यचित् अमेयस्य इन्द्रियस्य निष्पादने नियतमभवन्नित्येवमिति उपपत्तिभूता निश्चिनुमः । अतिसूक्ष्मेन शून्याकारेण नाभसेनांशेन समुत्पन्नं सूक्ष्मात् सूक्ष्मतमं तदनुरूपं इन्द्रियमेव मन्महे मन इति । एतावता च स्थूलैः पृथिव्यंशैः स्थूला धातवश्च, सुसूक्ष्मेन आकाशंशेन तादृशमेव मनश्च समभवन्निर्वृत्तमिति च समासतः सम-भिहितमासीत् । किञ्च पार्थिवानां धातूनां परिपालनायर्थं

वात-पित्त-कफा इव वैहायसस्य मनसश्च सत्त्व-रज-स्तमोनामान-स्त्रय एव सुसूक्ष्मा भावाः सन्ति समुत्पन्नाः । साप्तधातुकस्य देहस्य मनसश्च यावान् अनुभवतः समालोक्यते संबन्धः, तावान् वात-पित्त-कफानां सत्त्वरजस्तमसां च विद्यत इति विद्मः । अनेनैव हेतुना मानवानां प्रकृतिलक्षणेषु पठ्यमानेषु वात-पित्त-कफप्रकृतीनां प्रजानां क्रमशः तामस-राजस-सात्त्विकगुणभूयिष्ठत्वं अब्रुवन् आचार्याः । यदि च स्यादावश्यकं अवलोक्यतां नाम विषयो विस्तरेण सुश्रुतशारीरस्य चतुर्भाध्याये । शरीरे वात्यैर्हेतुभिः वातपित्तकफाः प्रथमनो वैषम्यं अनुप्राप्नुवन्ति, ततश्च धातवो विकृतिमायान्ति । अनयैव रीत्या सत्त्वरजस्तमोनामानो मानसिकदोषाश्च हेतुभिः कैश्चनाभिहन्यमानाः प्रथमतः प्रयान्ति विकृतिम्, तैरेव तदनन्तरं मनसश्च विकाराः प्रादुर्भवन्ति; यान् किल वयं वदामो 'मानसिकरागाः' इति ।

अथेदानीं त्रयाणामपि दोषाणां स्वरूपाणि कानीति प्रत्यक्षप्रमाणैकपराणां शङ्कानिवारणार्थं किञ्चिद्विवाचक्ष्महे । अत्र च पाश्चात्त्यमतं अवलम्ब्य त्रयः सन्ति विषया ग्राह्याः ।

(१.) नाडीमण्डलद्वारैव (Nervous System) शरीरे मनसोऽप्यगोचरैः विविधैः संधुक्षणभेदैः अखिलानि अज्ञातानि च निर्वर्त्यन्ते कार्याणि । तानि सर्वाण्यपि कार्याणि वायुनाम्न्या कयाचन शक्त्यैव संभावयामः संभवन्तीति । तासु तासु नाडीषु (Neries) यः किल चैतन्यप्रभावेण प्रसभं अभि-धावति विषयः (Imputre) स एव वातदोषनाम्ना प्रथितः कोऽपि विभाव्यते शक्तिविशेष इति । विचिन्त्यमानेष्वेव विषयेषु विविधेषु

अतिद्रुतमेव यतस्ते प्रधावन्ति नाडीद्वारा, यतश्चानुपदमेव कार्या-
णि चातीव वेगतो निर्वर्तयन्ते, अतः शक्तिरियं अभिधीयते 'वातः'
इति 'वायुः' इति वा । वा-धातोः 'गतिः' 'गन्धः' इति
द्वावर्थौ भवत इति विदितमेव भवताम् । तस्मादेव धातोः 'वातः'
'वायुः' इति द्वावपि निष्पन्नौ शब्दाविति च न हि भवति
निवेदनीयं पृथक् । अतः, गन्ध इत्यर्थेन विषयाणां अवगमः,
प्रबोधनं च, गत्यर्थेनावयवानां तत्तदुचितेषु कृत्येषु संयुक्षणम्,
ततः कार्यनिर्वहणं चेति निरवद्यमिदं वस्तुतत्त्वम् । कस्मिंश्चन
शरीरप्रदेशे संस्पृष्टे, तत्क्षणादेव वायुनाम्नी शक्तिस्तं विषयं बुद्धे-
र्मूलस्थानं प्रति आनयति । तस्य चानुगुण्येन कर्मणां निर्वहणार्थं
बाह्यानां आन्तराणां च तत्तदङ्गानां अभिमुखं पुनर्मूलस्थानात्
आयान्ति संदेशाः । तच्च वातशक्त्यैव निर्वर्त्यते इति वक्तव्यं कर्म ।
वातश्च, बाह्यैः पदार्थैः अथवा हेतुभिः कैश्चन न यथा शरी-
रस्य बहिरन्तर्वा विपत् काचिदपि समापतेत् कदाचित् तथा
सन्ततं अत्यन्तजागरूकतया शरीरमखिलमपि अभिव्याप्य स्व-
कीयेन चैतन्यप्रभावेण गतिविशेषेण च धातून् परिपालयन्
आस्ते ॥

(२) अस्माभिः अभ्यवह्नियमाणानां अन्नादीनां पाचनार्थं
अन्तरान्त्रं आविर्भवति जाठराग्निर्नाम कश्चिद्दूषमेति, शोणितद्वारा
सर्वाण्यप्यङ्गानि समभिव्याप्य कोप्यस्ति उष्णः शरीरः (Animal
Heat) इति च विदितमेव विश्वेषां वैद्यानाम् । ऊष्मणोः अनयो-
रेव व्यवहारः पित्तमिति । पित्तदोषनाम्नी शक्तिरियम्, शरी-
रेषु धातुषु, शरीरस्यावश्यकेषु पदार्थेषु च तांस्तानंशान् विदाह्य

धातूँश्च तत्तदुचितासु पक्वावस्थासु अवस्थाप्य शरीरं अनुपालयति ॥

(३) अन्तःशरीरं अनेकेषु स्रोतस्सु प्रवहत् वर्णरहितं अ-
थवा पाण्डुरं लसीकानाम्ना (lymph) व्यवह्नियमाणं यत् किल
विद्यते द्रवद्रव्यम्, तदेव— तस्यैव शक्तिर्वा भवति कफ इति का-
रणैः बहुभिर्निश्चिनुमः । वैद्यके श्लेष्मणः समभिहितानां सर्वेषा-
मपि श्वेतिमादीनां गुणानां अस्य विद्यमानत्वात्, शरीरस्य संर-
क्षणाय धातूनां बाह्यान्तरावयवानां वा कर्मनिर्वहणाय च आव-
श्यक्याः कस्याश्चन शक्तेः सद्भावाच्च नास्याः केनचिदपि कफत्वं
अपोहितुं प्रभवेत् । सैषा लसीका शरीरस्यान्तः प्रविष्टान्
प्रतिकूलान् पदार्थान् आक्रम्य बहिर्निष्कासयितुं अतीव प्रयत्न-
तेत, अथवा स्वयमन्तरेव तान् संस्थाप्य संहरेद्वा । प्रयत्नैः
एतादृशैः इदं अनुपालयति कफः शरीरम् । लसीकानाम्ना प्रथि-
तस्य कफस्य तादृशगुणसद्भावादेव, प्रेग्नाम्नि विषसन्निपाते,
श्लेष्मपदे, तादृशेष्वन्येषु च व्याधिषु तत्तत्कारणभूतान् विषकृमि-
संबन्धिनः पदार्थान् बहुशो गृहीत्वा वङ्गणादीन् आश्रित्य विद्य-
मानेषु श्लेष्मप्रस्थेषु (Lymphatic Glands) समानीय संयोजय-
ति कफः । तदानीं च तैः शरीरस्य विरोधिभिः विषपदार्थैः सह
संसंरम्भं नियुद्धय यावच्छक्तिं तान् बहिष्कर्तुं च यतते । अनेन
प्रकारेण शरीरसंरक्षणाय प्रयतते कफः ॥

प्राणिनां शरीरेषु रोगोत्पादनहेतुभूतानां मध्ये पदार्थानां
तत्तत्स्वभावानुगुण्येन केचन वातदोषम्, अपरे पित्तम्, अन्ये च
केचन कफं चाक्रम्य प्रत्येकशः तत्तदनुगुणान् आमयान् अनेकवि-
धान् उपजनयन्तीति आयुर्वेदतन्त्रेषु निरूपितान् ननु जानन्त्येव

विषयान् वैद्यविद्वांसः । कारणैः कैश्चन द्वौ दोषौ, अन्यैश्च कैश्चन दोषास्त्रयोऽपि वैषम्यं अनुप्राप्नुवन्तीति एतदवगतमेवास्माकम् ॥

अस्य च दोषत्रयस्य शारीराणां प्राकृतवैकृतानां कर्मणां निर्वहणविषये विशेषतो विद्यमानं तरतमभावं च किञ्चिदिव विनिर्दिश्य विषयमिमं परिसमापयामि । दोषाणां त्रयाणामपि मध्ये प्राबल्यमस्ति वातस्यैवेति प्राज्ञानां आर्यवैद्यानां इदं भवति नेदंप्रथमतया वक्तव्यम् । यद्यपि पित्त-कफावपि स्वयं कानिचन कर्माणि शारीराणि निर्वर्तयतः, अथापि धातूनां अशेषाणामिव दोषयोरनयोरपि नियोक्ता वात एवेति शास्त्रेणैव प्रत्यक्षप्रमाणै-
रपि वयमिदानीं अवगच्छामः । बुद्धेः इन्द्रियाणां च नियोक्ता वात इत्यवगते, किमु वक्तव्यं पित्त-कफावपि प्रायेण वातस्यैव भवतः परतन्त्राविति । वायुरेष तत्तदावश्यकेषु कर्मसु पित्तकफौ तत्तदाशयद्वारा प्रचोदयति । अपि च तयोरिव धातूनामपि सर्वेषां तत्तत्कर्मसु साहाय्यं सन्ततमाचरति । अत एव द्वावपि दोषौ, धातूनापि अशेषान्, अथ संश्लिष्य यथाचक्ष्महे, सर्वमपि शरीरं स्वायत्तीकृत्य स्वातन्त्र्येण स्वयमिदं परिपालयति देहम् । अतः किल पठ्यते—

“पित्तं पङ्क्तुः कफः पङ्क्तुः पङ्क्तुवो मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् ॥” इत्यायुर्वेदे ।

दोषाणां अमीषां प्राकृतानि एवंविधानि तत्त्वानि यदि आ-
दाववगम्यन्ते तदानीमेव तेषां वैकृतानि स्वरूपाणि निस्संशयं अधिगन्तुं प्रभवामः । ततः परं नैष दुर्बोधो विषयः, यदुत दोषा-

णां प्राकृतावस्थासु वैकृतावस्थासु च सम्यक् ज्ञातास्वेव, तान् पुनरनुलोमपथं आनेतुमपि आविर्भवेत् ज्ञानमिति, सर्वेष्वपि आ-
मयेषु तत्तद्वेतुभिः दोषाणामेव प्रथमतो विकारोत्पत्तेः दोषप्रको-
पहेतुं आदौ परिहृत्य, ततश्चानुपदमेव विकृतानां दोषाणामपि स-
मीकरणाय सम्यगभ्यस्तविद्यः प्रयतेत वैद्यः इति च ॥

॥ जैनमततत्त्वम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

शाक्यमुनिः षड्वर्षावधि तपस्यामुग्रां कृत्वा तपसो नैष्फ-
ल्यमवगम्य कालान्तरेण सम्बोधिं जगाम । नवीनं च मतं प्रख्याप-
यामास । महावीरः पुनर्द्वादशवर्षावधि तपस्यां कृत्वा तपो बहुफलं
मत्वा तपसि सर्वाङ्गान् प्रेरयामासेत्यस्य महान्विशेषो बौद्धजै-
नमतयोः । किञ्च बौद्धमते न केवलं परमात्मनोऽस्तित्वमनावश्यकं
किंत्वात्मनोऽपि सत्त्वमस्ति नवेति न ज्ञायते । जैनमते पुनर्न केवलं
जीवास्तित्वं प्रमाणितं किंतु जले वृक्षादिस्थावरवस्तुन्यपितद्विधीयते ॥

एवंस्वरूपमतावलम्बिनां दिगम्बरजैनानां काशीस्थस्याद्वादमहा
विद्यालयवद्बहून्वन्यानि विद्यापीठानि बहवः संस्थाविशेषा भारतवर्षे
विद्यन्ते । तत्र मोरेनाग्रामे सिद्धान्तविद्यालयं हस्तिनापुरे ऋषभब्रह्म-
चर्याश्रम आरानगरे सिद्धान्तभवनं दिल्लीमनाथबालकाश्रमो बहव-
श्चान्ये छात्राश्रमाः श्रावकाश्रमा विधवाश्रमा जैनमहोदयैः सर्वत्र

संस्थापिताः । अन्यांश्च संस्थापयिष्यन्तीत्याशास्महे । तथा सुवहूनि
वृत्तपत्राणि साप्ताहिकपाक्षिकमासिकत्रैमासिककालेन जिनमतप्रसारं
कुर्वन्ति । अस्य दिगम्बरजैनसंघस्य भूषणमिव विशिष्टं स्याद्वा-
महाविद्यालयस्य मन्त्री कुमारो देवेन्द्रः स्वेनापरिश्रान्तव्यापारेणाने-
कसंस्था यद्वावित्वौदासिन्यालस्यादिभ्यो नैकविधप्रायिकविघ्नप्रहेभ्यः
परिहरन् स्वमन्त्रप्रभावेणोज्ज्वलीकरोतीति महत्खलुभाग्यमेतासां सं-
स्थानाम् । आशास्महेच तस्य तत्सदृशान्यजैनवराणां व्यवहारशास्त्र-
विदग्धाजितप्रसादप्रमुखाणां च प्रयत्नसामर्थ्यात्तथा स्याद्वाविद्या-
लयाध्यक्षशीतलप्रसादब्रह्मचारिसमानेकतपोधनतपःप्रभावाज्जैनविश्ववि-
द्यालयमल्येनैव कालेन सुसमृद्धजैनश्रेष्ठिवर्यसाहाय्येनाज्ञानतिमिरान्धं
जनं दिव्यचक्षुष्कं करिष्यतीति शम् ॥

लद्दुवंश्यः कृष्णात्मजस्तुकारामशर्मा ।

कर्णाटकदेशान्तर्वर्तिश्रवणबेलगोलाख्यग्रामे चन्द्रगिरौ चन्द्र-
गुप्तवस्तिस्मीपस्थो भद्रबाहुविषयकः शिलालेखः ॥

जितं भगवता श्रीमद्धर्मतीर्थविधायिना ।

वर्द्धमानेन सम्प्राप्तसिद्धिसौख्यामृतात्मना ॥ १ ॥

लोकालोकद्वयाधारवस्तु स्थास्तु चरिष्णु च ।

सञ्चिदालोकशक्तिः स्वा व्यश्नुते यस्य केवला ॥ २ ॥

जगत्यचिन्त्य-माहाम्यपूजातिशयमीयुषः ।

तीर्थकृन्नामपुण्यौघमहार्हन्त्यमुपेयुषः ॥ ३ ॥

तदनुश्रीविशालेयज्ञयत्यद्य जगद्धितम् ।

तस्य शासनमव्याजं प्रवादिमतशासनम् ॥ ४ ॥

अथ खलु सकलजगदुदयकरणोदितातिशयगुणास्पदीभूतपर-
मजिनशासनसरस्समभिवद्धिर्तभव्यजनकमलयिकगनवितिमिरगुणकिर-
णमहस्रमहोतिमहाबीरसवितरि परिनिर्वृत्ते भगवत्परमर्षि गौतमगण-
धर साक्षाच्छिष्यलोहार्यजम्बुविष्णुदेवअपराजितगोवर्द्धनभद्रबाहुविशा-
खप्रोष्ठिलक्षत्रिकार्यजयनामसिद्धार्थप्रतपेणबुद्धिलादिगुरु 'परम्परी-
णकमाभ्यागतमहापुरुषसन्ततिसमवद्योतितान् वयमभद्रबाहुस्वामिना
उज्जयिन्याम् अष्टाङ्गमहानिमित्ततत्त्वज्ञेन त्रैकाल्यदर्शिना निमित्तेन द्वा-
दशसम्बत्सरकालवैषम्यमुपलभ्य कथिते मर्वसङ्घे उत्तरापथात् दक्षि-
णापथंप्रस्थितः आर्षेणैव जनपदं अनेकग्रामशतसंख्यमुदितजनधनक-
नकशस्यगोमाहिषाजाबिकलसमाकीर्णम् प्राप्तवान् अतः आचार्यप्रभा-
चन्द्रेणामावनितलललामभूतेऽथास्मिन् कटवप्रनामकोपलक्षिते विवि-
धतरुवरकुसुमदलावलिबिकचनशवलविपुलसजलजलदनिवहनीलोपल-
तले वाराहद्वीपिव्याघर्षतरक्षुव्यालमृगकुलोपचितापत्यकाकन्दरदरी-
महागुहागहनभोगवति समुत्तुंगश्रृंगे शिखरिणि जीवितशेषम् अल्प-
तरकालं अवबुध्याध्वनः सुचकितः तपःसमाधिम् आराधयितुम्
आपृच्छय निरवशेषेण संघम् विसृज्य शिष्येणैकेन पृथुलकास्तीर्ण-
तलासु शिलासु शीतलासु स्वदेहम् सन्न्यस्याराधितवान् क्रमेण
सप्तशतम् ऋषीणाम् आराधितम् इति जयतु जिनशासनं इति ॥

(एतद्विवेचनं अतीतपत्रे द्रष्टव्यम् ।)

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीबलचरितम् ॥

अस्मि लण्डणाख्या विरिदेति प्रख्यातपूर्वा प्रतीतसौभाग्या
नगरी । रोमासार्वभौमे अगस्त्यशीर्षे परिपालयति स्वकीयं राज्य-
मासीत्तस्यां प्रधीरधीश्वरः कश्चिन्नाम्ना श्रीबल इति ॥

तस्यैका पुत्री, द्वौ पुत्रौ चास्तां । एतेष्वानां शैशव एव तस्या-
ध्युदा जननी तेषामयासीद्यशःकायमात्रशेषताम् । अपत्येषु ज्येष्ठा
'अयामोजा' पितुः प्रासाद एव ववृधे । इतरयोर्द्वयोरप्रजस्य
वर्षत्रये व्यनीतेतिवाले चाऽवरजे द्वावपि तौ गूढमेव पाटच्चरवृत्त्या
केनापि जहाते । गवेषितवतापि श्रीबलेन न शेके बोद्धुं किंवा सम-
भूदपहर्ता च कस्तयोरिति ॥

कृत्स्निमाभिलाषा दुष्प्रकृतिश्च श्रीबलस्य द्वितीया भार्याऽध्यु-
टजायामयामोजायां दाशरथाविव केकयराजतनयाऽतिक्रूरावर्तत ॥

प्रथमतः केनचिद्विवाहिता साऽपि तस्य निषनानन्तरं
श्रीबलमुपयेमे । प्रथमभर्तृस्संजातः कलादाख्यस्तस्याः कश्चित्पुत्रो-
ऽभूत् । 'अधिविन्नायास्तु सुतौ नैव दृश्येते । अलाभे तयोः राज-
पुत्र्या 'आयामोजायाः' खलु पट्टाभिषेकावकाशः । सुसाधं तस्य
विरिदाधिपत्यं' इति मन्वना महाराज्ञी स्वख्यायामोजायां सत्यपि
वैरे कथमपि साऽऽत्मजेन परिणयेति निरचैषीत् । अयामोजा तु
पित्रोरनुमतिं विनाऽन्यं कमपि विवाह्य राज्या आन्तरमाशयं
विफलीचक्रे ॥

एवमयामोजया वृतः पुरुषस्तु तात्कालिकसकलकलास्वप्य
द्वितीयः पण्डितमणिरिति विख्यातश्चाऽभूत् । तस्य पिता श्रीबलाय
समरे कृतसाहोऽवाप दीर्घनिद्राम् । जनन्यपि भर्तृवियोगजं शोकं
सोढुमपारयन्ती सद्य एवामुष्मिकमियाय ॥

एवं पित्रोर्वियोगेनाऽसहायं कुमारमिमं श्रीबलस्सादरमादाय
पितुर्निषनानन्तरमुत्पन्नत्वात् पोस्तुम इति विधाय चाभिधां पुत्र-
निर्विशेषं पोषयन्, कलास्सकलास्समपाठयत् ॥

बाल्यादारभ्य सहक्रीडनात्सहपठनात्सहसंवर्धनाच्च परस्परं
गाढानुरागयोस्तयोः प्रेमाऽपि सह ताभ्यां ववृधेतमां । उपयेमाते
च गूढमेव तरुणावन्योन्यं ॥

विफलमनोरथा महाराज्ञी अयामोजायाः सर्वमपि वृत्तान्तं
गूढमेवावगन्तुं नियुक्तानां द्वारा चाराणां विज्ञाय विवाहममुं सद्य
एव राज्ञे व्यजिज्ञपत् ॥

स्वस्य सुता स्वकीयं विस्मृत्य गौरवं, प्रजास्वेकमुपयेम
इत्यमर्षाविष्टस्वान्तःश्रीबलः, तं दृष्ट्वा रे पोस्तुम, गच्छ बहिस्स्वरित-
मेव विरिदादेशममुं विहाय ; न कदापि मार्गममुं दृष्टिविषयं कुरुष्वे-
त्यशिषत् ॥

निश्चयैतन्निर्णयं च स्वीमायुष्कालयापनं रोमापुर्याम्, प्र-
स्थातुकामे पोस्तुमे, 'राजनिदेशं विना कृतं पाणिपीडनं न शास्त्र-
मनुरुन्धे । आत्मजः कलादः पुनः परिणय इति दुर्बोधनया पोस्तु-
मस्य गमनानन्तरं तदीयं मनः व्याकुलीकर्तव्यमिति दुश्चिन्ताक्रान्ता
महाराज्ञी, स्वयमप्ययामोजायाश्शोकं सोढुमपारयन्त्येवाभिनयन्ती,

‘बाले ! त्वद्भर्तुः रोमादेशगमनात्पूर्वमेव रहसि तदवलोकनायोप-
कल्पयामि संकेतस्थानमेकम् । मा दूयस्व इति तामभ्यधात् ॥

तथैव च मिथः प्रीतिपुरस्सरमाप्रष्टुं तौ दम्पती संजग्माते ।
अयामोजा स्वमातुर्लब्धं वैडूर्याङ्गुलीयकं भर्ते पोस्तुमाय प्रायच्छत् ।
सोऽपि तत्स्वीकृत्य, न कदापीदमन्याधीनं कुर्यामिति वदन्,
स्वकरस्थं कङ्कणमेकमयामोजाया हस्तेकृत्य बाले ! मत्प्रेमलक्ष्येऽस्मि-
न्भवत्याऽवहितया भवितव्यमित्यपेक्षते स्म । सद्य एव न कदापि-
विस्मरेयं प्रीतिविस्मभाविति मिथश्शपथयन्तावेव व्ययुक्तां ॥

अनन्तरमयामोजा पत्युर्विरहतापमसहमानातीव शोचन्ती
पितुः प्रासादभेकाकिन्येवाऽध्युवास । पोस्तुमोऽपि वस्तुं निश्चितपूर्वं
रोमादेशमयासीत् ॥

तत्र नानादेशादागतैरबलासुद्दिश्य सबलमेव विहाय लज्जा-
मालपद्मिस्समं युवभिस्सममिलत् । सर्वेऽपि ते स्वदेशवासिनीः स्त्रियः
विशिष्य स्वस्वभार्याश्च समकत्तिषत । तन्मध्ये पोस्तुमश्च सदा नि-
जहृदयदर्पणे प्रतिफलन्त्याः स्वपत्न्यास्सदृक्षा सुन्दरी सौशील्यादिगुण-
जुष्टा सुचरित्रा मतिमती च नाऽस्त्यन्या वरवर्णिनी पृथिव्यामिति
नितरामश्लाघिष्ठतमाम् ॥

तेष्वन्यतमः अयागमाख्यः स्वदेश्याभ्यो बिरिदादेश्या काचि
दतिसुन्दरीत्यादि निशम्यासूययासहमान एवं कथ्यमानायाश्चरितमु
द्दिश्य सन्दिहान इवाभिनयन्, जनयामास पोस्तुमस्त्वाऽमर्षम् । अथ
बहुधा विवदमानयोस्तयोः, अयागमः पोस्तुमं दृष्ट्वा, “हे पोस्तुम !
“बिरिदा”देशं गतोऽहं त्वत्पत्न्याः प्रीतिसंपादने प्रयते ” इति

जगाद । पोस्तुमोऽपि तस्य वचनमङ्गीचक्रे ! अथ हे अयागम !
चेन्न फलति त्वदीया दुश्चिन्ता, मङ्गं प्रभूतं द्रव्यं दातव्यमिति,
त्वदुक्तिप्रकारेण तत्प्रीतिं सम्पाद्य मया प्रेमलक्ष्यमिति दत्तं कङ्कणं
चेत् तस्या गृहीयास्ततः प्रीतिपूर्वं तथा वितीर्णं वैडूर्याङ्गुलीयकमिदं
तुभ्यं प्रदीयत इति चाऽभिधाय द्वावपि तौ मिथः प्रतिजज्ञाते ।
अयामोजायामतिविस्मन्नोऽयं एवं पत्न्याः पातिव्रत्यधर्मपरीक्षया न
कोऽपि संभवेदन्तराय इति दृढनिश्चयोऽभूत् ॥

अयागमे बिरिदादेशं प्राप्ते, भर्तुर्मित्रमिति सद्य एव तया
दर्शनाय समनुज्ञातस्तस्याः प्रीतिपूर्वसत्कारस्य पात्रं बभूव । तथाऽपि
यदान्तरमाशयं प्रकाशयितुमारेभे, तदैव सा तं तृणाय मत्वा निरस्य
च बहिर्नैव फलेत्त्वदीया दुश्चिन्तेति तमबोधयत् ॥

तथाऽपि ग्लहग्रहणासक्तोऽयं कथमपि ‘पोस्तुमो वञ्चनीय
इति निश्चित्य तदर्थमयामोजायाः प्रेष्यान् करदायेन स्वायत्तीचक्रे ।
ते च तं पेटकान्तर्गतं कृत्वा तस्या अन्तःपुरमनयन् । तत्र निशायां
जाग्रदवातिष्ठत् । अनन्तरमयामोजा निद्राक्रान्तेति जानन् पेटकाद्बहि-
रागत्य, संशोध्य च सम्यगन्तःपुरं तत्र दृष्टिपथं गतानि सकला-
न्यपि वस्तूनि विलिलेख । विशिष्याऽयामोजाया गलस्थं तिलसदृशं
लक्ष्म च सम्यगवधार्याऽपहत्य च तत्करस्थं कंकणं पुनरपि पेट
कान्तर्गतोऽभूत् । परेद्युः रोमादेशमागत्य, पोस्तुमं दृष्ट्वा ‘अयामो-
जामद्राक्षं; तस्या अन्तःपुरभित्तिका रजतकौशेयाभ्यामतिमञ्जुलमेव
विरचिताभिश्चित्रपताकाभिरलङ्कृता; तत्र लिखितमालेख्यं च चि-
त्ताह्लादकारीत्यभ्यधात् ।

पोस्तुमः निशम्यैतत्, 'सत्यमेवदं' तथापि भवताऽपश्यतैव शोत्रपरम्परया श्रुतं स्यादित्यभ्यधात् ॥

अथाऽयागमः 'अन्तः पुरस्य दक्षिणतो विद्यमाने शीतबा धापहेऽग्निगृहे धूममार्गः कश्चिद्वर्तते; तदधोभागः 'ध्याना' नामिकाया देवतायाः स्नानविहारमनुसरन्निवाऽतीवराजते; तदालोख्य गतसालभञ्जिकाभ्यो रमणीयाऽऽकृतिर्न कुत्रापि मया दृष्टपूर्वेत्यवा दीत् ॥

पोस्तुमः "इदमपि श्रुतं भवेत् । एतदुद्दिश्य प्रत्यहं जनाः श्लाघन्त इत्युवाच ॥

अनन्तरं अयागमः अन्तःपुरस्योपरिभागं संश्लाघ्य, आः विस्मृतं खलु मया, तत्र शीतबाधापहायाः चुल्ह्याः पुरतो विद्यमाना स्वयस्तन्त्रीषु निमेषयन् कामदेव इव राजमाने रजतमये सालभञ्जिके पादेनैकेन तिष्ठत इत्यभिधाय, प्रदर्श्य कङ्कणं, पोस्तुम! अपि जानासि भूषणमिदम्? तथैव मह्यं पारितोषिकरूपेण दत्तम् । अथाऽपि सा मन्त्रेण दर्पणयोः प्रतिफलन्तीव प्रतीयते । यादृशेन भावेन सादात्, स एव विकसयति मामकीनं हृदयकमलं पारितोषिकात्" इति वदन्, तद्गलस्थं चिह्नं च वर्णयामास ॥

एतावता संदेहपरतन्त्रतया मूकमानमवलम्बमानः पोस्तुमः, दुःखेन क्रोधेन चाऽयामोजामुच्चैश्शुमारिरे । अदाच्च प्रतिज्ञानुसारेणाऽयागमाय वैद्व्याङ्गुलीयकं । अथाऽयामोजायै कुक्ष्यजत्रं बहोः कालात् स्वस्मिन्नतीव विसन्धाय तस्याः प्रधानप्रेरकेष्वन्यतमाय पिसानियनाम्ने पत्रिकां प्रेषयामास । तत्र च स्वपत्न्या वक्रतां

तद्बोधकमार्गं च प्रदर्श्य 'Wales' नामकस्य देशस्य समुद्रतीरे वर्तमानं 'Milford haven' नामकमुत्तरणस्थानमानाय तां, सा हन्तव्येति तं प्रार्थयामास ॥

अथाऽयामोजाया अपि विलिख्य पत्रिकां, तत्र 'बाले! यद्यागच्छेः पुनरपि विरिदादेशममुं हन्यां त्वामिति महाराजेन निरुद्धोऽस्मि । त्वद्दर्शनं विनार्धकलाया अप्यसुधारणं दुस्साधं । अत आगच्छाम्यहं 'Milford' नामकमुत्तरणस्थानम् । तत्राऽऽगत्य त्वया द्रष्टव्योऽहं' इत्याऽऽन्तरमाशयमन्यथादर्शयत् । प्राणनाथे पोस्तुमे प्रचुररागा सा साध्वी तं दिदृक्षुर्वञ्चनेयमिति किञ्चिदप्यमन्वाना, भर्तुर्दर्शनप्रीत्या यस्मिन् दिने पत्रिका लब्धा, तदात्र्यामेव साकं पिसानियेन प्रतस्थे । उत्तरणस्थानसमीपं प्राप्तयोस्तयोः, पोस्तुमस्य मित्रमपि दुष्कृत्य ईदृशे विमनाः पिसानियः, कण्ठस्तम्भितबाणोऽम्बुद इवौत्पातिकमश्मवर्षमुदगिरत्सुहृदो निदेशं । प्रियतमस्य दर्शनाय गच्छन्ती साऽऽकर्ण्य तस्य कटोरं नियोगं, बाल्ययाऽभिहता लतेवाऽऽकम्पमाना निमज्जाऽपारे दुःखसागरे ॥

पिसानियस्तां दृष्ट्वा 'मा भैषीः । तावता धैर्यक्षमे अवलम्बनीये । यावता कालेनाऽऽत्मना कृतमन्यायं विज्ञायाऽनुतपिष्यति पोस्तुमः' इति वदन्, नाऽस्ति तस्याः पितृगेहमधिबस्तुमभिलाष इत्यवगत्य, यात्रायां विपत्संभवं निराकरिष्णुः, पुरुषार्हावरणधारणायोपदिदेश । अयामोजापि तद्वचनमभ्युपगम्य, सदा स्वमनो दर्पणे प्रतिफलन्ती भर्तृनिष्ठां प्रीतिं विसर्तुमपारयन्ती, स्वस्य विधातायोद्युक्तोऽपि पतिः तैनैवाकल्पेन रोमादेशं प्राप्य द्रष्टव्य इति निश्चिकाय ॥

पुरुषनेषथ्यार्हाणि प्रावरणानि नानाविधरोगरोधकं समीचीन-
मौषधमिति राज्ञ्या दत्तं सौषधं दर्पणभाजनं च पिसानियोऽयामोजाया
अदात् । मध्येमार्गं रोगाणां सम्भवे तदौषधं पेयमिति चाऽवादीत् ।
अनन्तरं विधाय बह्वीराशीरख्या नियतिवशात्संजाताभ्यो विपश्यो
मोचनमाकांक्षन्, सनातनं संप्राथर्याऽपृच्छय च तामगमत् ॥

अयामोजापोस्तुमयोः प्रेमास्पदत्वात्पिसानियस्य तद्वत्तद्वेषहे-
तोर्मृगाणां विषदानेन तदीया शक्तिः परीक्षणीयेति राज्ञ्या गरलप्रे-
षणायाऽऽज्ञापितेन भिषजा प्रहितं गरलमिति तया विचारितं दर्पण-
पात्रपरिमितं भेषजं सा तस्मा अदात् । भिषक् तु अवगततदीयदु-
र्वृत्तो गरलं तदधीनं कर्तुमविश्वस्तः पानेनैव किंचित्कालं निस्प-
न्दीकरणे शक्तिमद्भेषज प्राहिणोत् । एतदेव सुखकरमौषधमिति
विचार्य पिसानियेनाऽयामोजाया अदीयत् । विरिदाभिजाते-
ष्वन्यतमः राजपुत्रयोरपहर्ता च 'बलारियाख्यः' राजद्रोहारो-
पणेन पूर्वमेव महाराजेन निष्कासितोऽभूत् । अतः गूढमेव राजपुत्रा-
वपहत्य गहनं प्राप्य तत्रत्यां गुहामधिवसन्नेव, तावपि रक्षन्व-
र्तत । एवं वैरनिर्यातनायाऽपहत्योरपि तयोरल्पेनैवाऽनेहसा पुत्र-
निर्विशेषं प्रीतिं कुर्वन्, सश्रद्धं तावपाठयत् । रमणीयतमौ तौ बालकौ
तारुण्ये धीमन्तौ धीरौ चाऽभूतां । मृगयातस्त्वृत्तिं कुर्वतोरनयोर्गात्रं
मेदश्छेदेनाऽतिदृढं बभूव । रणेषु शत्रून् विजित्य, यश आर्जनीयमि-
त्याऽऽन्तराशयं पदे पदे बलारियं समवागमयताम् । नियतिवशाद्वा-
लमोरनयोर्निवासस्थानमयामोजाऽयासीत् ॥

(क्रमशः ।)

(सस्मरणम्) तदास्वे च तथा नाम क्रुद्धा देवी दिष्ट्या प्रसा-
दिता । इतः परमियमेव केवलं कमलजा पुनः किमापन्नेति
चिन्ता परिलुठति मे मनसि । (विचिन्त्य) आः, किमद्यापि
नागतः प्रियतमोदन्तविज्ञानाय गतः प्रियवयस्यः ।

(ततः प्रविशति विदूषकः)

विदूषकः— एत्तिअं कालं कज्जपरवसदाए ण दिट्ठो पिअवअ-
स्सो । दाणिं तहंसणोक्कण्ठिए विअ मे अछिणी । (परिक्रम्य)
एसो वअस्सो । (उपसृत्य) जेदु वअस्सो मणोरहसिद्धीए ।

एतावन्तं कालं कार्यपरवशतया न दृष्टः प्रियवयस्यः ।
इदानीं तद्दर्शनोत्कण्ठिते इव मे अक्षिणी । एष
वयस्यः । जयतु वयस्यो मनोरथसिद्ध्या ।

राजा — किं सफलोद्यमोऽसि ?

विदूषकः— किं चक्कवाओ वि विपलुज्जमो होइ ।

किं चक्रवाकोऽपि विफलोद्यमो भवति ।

राजा — सखे, श्रोतुमिच्छामि ।

विदूषकः— दाणिं खु देवी एवं मन्दिदवदी, जह— हज्जे महु-
अरिए, दाणिं तुह कामुअं भमरअं कमलआरुवधारिणं कदुअ
दुल्लळिअकमलआमुसिअहिअओ सठो अय्यवुत्तो परिणअवि-
डम्बणेण अह्मेहिं वि वंचणिज्जो । अणन्दरं कुविदस्स तस्स
दु णडणसमअवंचणा पडिवन्दी भविस्सदिति । ता अहं
भमरअं अण्णेसिदुं पत्थिदह्मिति कारणडविआपुट्टाए महुअरि-
आए कहिदंति बह्मणिमुहादो ओगमिअ, किं एत्थ पडिविहाणं-

ति चिन्तयन्तो माउळकमळाअरघरणि कमळाळं उद्दिसिअ
देवीए ळिहिंदति किं वि पत्तं विळिहिअ झत्ति भमरअं पेसि-
दवन्तोळि ।

इदानीं खलु देवी एवं मन्त्रितवती, यथा— हञ्जे मधु-
करिके, इदानीं तव कामुकं भ्रमरकं कमलजारूपधा-
रिणं कृत्वा दुर्ललितकमलजामुषितहृदयः शठ आर्य-
पुत्रः परिणयविडम्बनेनास्माभिरपि वञ्चनीयः । अन-
न्तरं कुपितस्य तस्य तु नटनसमयवञ्चना प्रतिवन्दी
भविष्यतीति । तदहं भ्रमरकमन्वेष्टुं प्रस्थितास्मीति
कारण्डविकापृष्टया मधुरिकया कथितमिति ब्राह्मणी-
मुखादवगम्य, किमत्र प्रतिविधानमिति चिन्तयन्मा-
तुलकमलाकरगृहीणीं कमलालयामुद्दिश्य देव्या लिखि-
तमिति किमपि पत्रं विलिख्य झटिति भ्रमरकं प्रेषित-
वानस्मि ।

राजा— नाद्याप्याश्वासकारणं पश्यामः । ततस्ततः ।

विदूषकः— तदे अ इमं वुत्तन्तं मिणाळिआए णिवेदिअ,
'अइ मिणाळिए, कमळाळं खणमेत्तं भमरअवेसधारिणि करेहि ।
जं णं एव्व भमरअबुद्धीए कमळाळारूपधारिणि करिअ अबस्सं
परिणाअअन्ती देवी सअं एव्व वञ्चिदा होदित्ति आणवअन्तो
भवन्तस्स समीवं आअदोळि ।

ततश्च इमं वृत्तान्तं मृणालिकायै निवेद्य, 'अयि मृणालिके,
कमलजां क्षणमात्रं भ्रमरकवेषधारिणीं कुरु । यदेना-

मेव भ्रमरकबुद्ध्या कमलजारूपधारिणीं कृत्वा वयस्यं
परिणाययन्ती देवी स्वयमेव वञ्चिता भवति' इत्या-
ज्ञापयन्, भवतः समीपमागतोऽस्मि ।

राजा— साधु सखे, साधु ।

(प्रविश्य पटाक्षेपेण संभ्रान्ता)

मृणालिका— जेदु महाराओ ।

जयतु महाराजः ।

विदूषकः— मिणाळिए, अवि णाम अणुट्ठिअं मह वअणम् ।

मृणालिके, अपि नामानुष्ठितं मम वचनम् ।

मृणालिका— तं उण अणुट्ठिदम् । दाणिं उण अणं अच्चा-
हिदम् ।

तत्पुनरनुष्ठितम् । इदानीं पुनरन्यदत्याहितम् ।

राजा— (सोद्वेगम्) किं किम् ।

मृणालिका— अज्ज खु णडणसमयपच्चक्खिदमहाराआणुराअं
कमळाळं णिअळिऊण काराघरे ठाविदुं देवी ववसिदेत्ति सुणिअ
संभन्ता इदो आअदोळि ।

अद्य खलु नटनसमयप्रत्यक्षितमहाराजानुरागां कमलजां
निगलय्य कारागृहे स्थापयितुं देवी व्यवसितेति श्रुत्वा
संभ्रान्ता इत आगतास्मि ।

राजा— (सविषादम्) वयस्य, किमत्र प्रतिविधानम् ?

विदूषकः— मा भाएहि । दंसणिज्जा देवीए माआकमळा ।

मा विभीहि । दर्शनीया देव्यै मायाकमलजा ।

राजा— अहो प्रतिभा वयस्यस्य । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः— आज्ञापयतु देवः ।

राजा— वेत्रहस्त, दर्शनीया मायाकमलजा मृणालिकायै ।

दौवा— तथा ।

(इति निष्क्रान्तो मृणालिकया सह)

विदूषकः— वअस्स, णचिराअ आअमिस्सदि देवीपरिआरिआ तुह परिणअणमहूसवं विण्णवेदुम् ।

वयस्य, नचिराय आगमिष्यति देवीपरिचारिका तव परिणयनमहोत्सवं विज्ञापयितुम् ।

(प्रविश्य)

मधुकरिका— जेदु भट्टा ।

जयतु भर्ता ।

विदूषकः— महुअरिए, किं वि हिअआसेअणअं वक्तुकामेव्व मुहप्पसादेण पडिभासि ।

मधुकरिके, किमपि हृदयासेचनकं वक्तुकामेव मुखप्रसादेन प्रतिभासि ।

मधुकरिका— अह इं । अथ किम् ।

राजा— कथ्यतां तावत् ।

मधुकरिका— भट्टा, देवी विण्णवेदि— जह— अय्यउत्त, जा उण कमलआ णाम दारिआ, सा चक्रवट्टिघरिणी भविस्स-दित्ति सामुद्धिअलक्खणविअक्खणेहिं कहिअं । ता ताए अय्य-

वुत्तेण विणा अण्णो वरो ण जोग्गो; जेण अत्तणो सिरी अण्णस्स हत्थे ण पडिवादणिज्जा । किं अ ताए बद्धाणुराओ अय्यउत्तत्ति णडणसमए एव्व पच्चक्खीकिदम् । ता णं परिणेदु अय्यउत्तो । ण संकिदव्वम्— किंत्ति देवी सवत्तिसमाअं अणुमण्णइत्ति । जं भट्टिणो पिअं, तं किळ कुलवहूणं पिअम् । ता अवस्सं अज्ज पओसे विसहळग्गम्मि केळीपासादं अलंकरेदु अज्जउत्तत्ति ।

भर्तः, देवी विज्ञापयति— यथा— आर्यपुत्र, या पुनः कमलजा नाम दारिका, सा चक्रवर्तिगृहिणी भविष्यतीति सामुद्रिकलक्षणविचक्षणैः कथितम् । तत् तस्या आर्यपुत्रेण विना अन्यो वरो न योग्यः; येनात्मनः श्रीरन्यस्य हस्ते न प्रतिपादनीया । किं च तस्यां बद्धा-नुराग आर्यपुत्र इति नटनसमय एव प्रत्यक्षीकृतम् । तदेनां परिणयतु आर्यपुत्रः । न शङ्कितव्यम्— किमिति देवी सपत्नीसमागममनुमन्यत इति । यद्भर्तुः प्रियम्, तत्किल कुलवधूनां प्रियम् । तदवश्यमद्य प्रदोषे वृषभलघ्ने केलीप्रासादमलंकरोत्वार्थपुत्र इति ।

राजा— नातिक्रमणीयशासना हि देवी । मधुकरिके, गच्छाग्रतः ।

आवामप्यनुपदमेवागच्छावः ।

मधुकरिका— तह । तथा ।

(इति निष्क्रान्ता)

विदूषकः— वअस्स, भवन्तं वच्चिदुकामा देवी सअं एव्व वच्चिदा हविस्सदि ।

वयस्य, भवन्तं वञ्चयितुकामा देवी स्वयमेव वञ्चिता
भविष्यति ।

राजा— यावत्कार्यसिद्धि न मोदामहे । यतः श्रेयांसि बहुविघ्नानि ।

विदूषकः— किं अदो वरं वि संदेहो ।

किमतः परमपि संदेहः ।

राजा— (सौत्सुक्यम्)

कल्पयति क्षणमचिरान्निवेद्य यातेऽद्य परिजने देव्याः ।

कल्पयति क्षणमेष प्रसूनधन्वापि सायकैः प्रहरन् ॥

विदूषकः— (वेलामवलोक्य) वअस्स, अदिककामदि मङ्गलिओ
मुहुत्तो । ता एहि, गच्छह्यो केळीपासादम् ।

वयस्य, अतिक्रामति माङ्गलिको मुहूर्तः । तदेहि, गच्छावः
केलीपासादम् ।

राजा— तदग्रतो गम्यताम् ।

विदूषकः— इदो इदो ।

इत इतः ।

(उभौ परिक्रामतः)

राजा— (पुरोऽवलोक्य) सखे, समागताः सः केलीपासादम् ।

तमेनमारुह्य देव्याः समागमं प्रतिपालयावः ।

(उभावारोहणनाटितकेन उपविशतः)

(नेपथ्ये नूपुरध्वनिः)

विदूषकः— (विलोक्य) वअस्स, एसा दे पिअदमा देवी
अणुसरन्ती इदो एव्व आअच्छदि ।

वयस्य, एषा ते प्रियतमा देवीमनुसरन्ती इत एवागच्छति ।

(राजा सकौतुकमवलोकयति)

(ततः प्रविशति देवी कमलजा मधुकरिका विभवतश्च परिवारः)

देवी— हञ्जे मधुकरिए, पेक्ख दे कामुअस्स भमरअस्य सुस्सिट्ठं
वहूवेसम् ।

हञ्जे मधुकरिके, पश्य तव कामुकस्य भ्रमरकस्य सुश्लिष्टं
वधूवेषम् ।

मधुकरिका— (अपवार्य) भट्टिणि, एसो भट्टा दुद्धधिए मज्जारो
विअ कंचिअं कमलआबुद्धीए णं भमरअं पुळोअन्तो आअच्छ-
इ । ता णं अणुगघाडिअमम्मं सम्भं परिहसामो ।

भट्टिनि, एव भर्ता दुग्धधिया मार्जार इव काञ्चिकं कम-
लजाबुद्धया एनं भ्रमरकमवलोकयन्नागच्छति । तदेन-
मनुद्धाटितमर्माणं सम्यक् परिहसामः ।

कमलजा— (जनान्तिकम्) हळा मिणालिए, वेवइ मे हिअअम्—
णं वि वंचणं देवी मुणिससदित्ति ।

हळा मृणालिके, वेपते मे हृदयम्— एनामपि वञ्चनां
देवी ज्ञास्यतीति ।

मृणालिका— (जनान्तिकम् । निमित्तं सूचयित्वा) सहि, मा भा-
एहि, । सूचअदि हि दे वामक्खिप्फुरणं सण्णिहिदं सोहगम् ।

सखि, मा विभीहि । सूचयति ते वामाश्लिप्फुरणं संनि-
हितं सौभाग्यम् ।

विदूषकः— (कमलजां निर्वर्ण्य, अपवार्य) वअस्स, सोहइ से
कमलआए वैवाहिअणेवच्छळच्छी । पुडमं एदं पेक्ख—

सिन्दूरमयी रेहा समआ सीमन्तसरणिमाभाइ ।

वयस्य, शोभतेऽस्याः कमलजाया वैवाहिकनैपथ्यलक्ष्मीः ।

प्रथममेतत्पश्य—

सिन्दूरमयी रेखा समया सीमन्तसरणिमाभाति ।

राजा— अनुरक्तयोर्मम दृशोर्मरीचिवीचीव संलग्ना ।

विदूषकः— (अपवार्य) परिमुसिआ मह उप्पेक्खा वयस्सेण ।

इदं उण पेक्ख—

हरिणमदतिलअविन्दू राअइ सुअईमणिमुहे रुइरे ।

परिमुषिता ममोत्प्रेक्षा वयस्येन । इदं पुनः पश्य—

हरिणमदतिलकविन्दू राजति सुदतीमणिमुखे रुचिरे ।

राजा—

सुहृदा शशिना विधृतं मणिफलकमिहाङ्गजप्रवीरस्य ।

विदूषकः— अहो मए सह एकत्थविसअदा वअस्सस्स ।

अहो मया सहैकार्थविषयता वयस्यस्य ।

(अन्यतो दर्शयन्)

ओदंसनीलनीरअकलिकेयमधोमुही भाइ ।

अवतंसनीलनीरजकलिकेयमधोमुखी भाति ।

राजा— आरूढकर्णशिखरा निरीक्ष्य दृग्वैभवं त्रपार्तेव ।

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादत्ता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ७.]

आनन्दवर्ष कार्तिकमासः ।

[संचि. ८.]

सुभाषितानि ॥

विरम तिमिर साहसादमुष्मात्

यदि रविरस्तमितः स्वतस्ततः किम् ।

कलयासि न पुरो महोर्मिधारा-

द्युतिनिधिरभ्युदयत्ययं शशाङ्कः ॥ १ ॥

नयनमसि जनार्दनस्य शंभो-

मुकुटमणिः सुदृशां त्वमादिदेवः ।

त्यजसि न मृगमात्रमेकमिन्दो

चिरमिति येन कलङ्किनं वदन्ति ॥ २ ॥

आस्ते विधुः परमनिर्वृत एव मौलौ

शंभोरिति त्रिजगतीजनचित्तवृत्तिः ।

अन्तर्निगूढनयनानलदाहदुःखं

जानाति कः परमृते बत शीतरश्मेः ॥ ३ ॥

मिव भारतवर्षं स्रष्टुम्' नाभिलषितमिति सहृदयेभ्यो विज्ञाप-
यामि ॥

ब्रह्मपुरम्, }
२१—२—१५ }

वु. व. वेंबु रामलिङ्गशर्मा.

॥ श्रीः ॥

॥ वामनभट्टवाणस्य देशावस्थितिज्ञानम् ॥

—*—

वामनभट्टवाणविरचितवेमभूपालचरितस्य भूमिकायां श्री-
मता विद्यानिधिना कृष्णमाचार्येण 'परंत्वेनेन कविनोपवर्णिता
जैत्रयात्रा निपुणं निरूप्यमाणा वर्षेऽस्मिन् तत्तद्राष्ट्रस्थितेरनभि-
ज्ञतामेतस्याविष्करोतीति किञ्चिदिव विमनीभवन्ति देशावस्थिति-
तत्त्वविदः' इति लिखितम् । कवेर्देशाचारानज्ञात्वा काव्यमविमर्श-
नीयमिति सहृदयानां विदितमेव । किंत्वत्रान्ध्रदेशकविर्वामनभट्ट-
वाण आन्ध्रदेशसम्प्रदायमपरिशिल्यान्ध्रदेशसंचारिणा कृष्णमाचा-
र्येण निन्दित इति शोचनीयम् । आन्ध्रेषु देशावस्थितिकथने विशेष
एकोऽस्ति । कृष्णागोदावरीमण्डलवासिभिर्गञ्जाविशाखामण्डल-
वासिनः पौरस्त्या इति कथ्यन्ते ; न तूदीच्याः । तथैव गञ्जां-
विशाखमण्डलवासिभिः कृष्णागोदावरीमण्डलवासिनः प्रतीच्या
इति कथ्यन्ते ; न तु दाक्षिणात्याः । तस्माद्देशावस्थितिकथने
सामान्येन पूर्वपश्चिमदिशावेव मुख्यावित्यूह्यते ; न तु दक्षिणोत्तर-
दिशौ । यद्येतत्सम्प्रदायेन कविनोपवर्णिता जैत्रयात्रा परिशील्यते,
तेन लिखितं सर्वमपि सम्यगिति दृश्यते । आधुनिकदेशावस्थि-
तितत्त्वविदामद्वङ्गथाः प्रस्थितवतो वेमभूपस्याङ्गवङ्गकलिङ्गादय
उदोच्या अप्यान्ध्रसम्प्रदायरीत्या पौरस्त्या एव । एतत्सम्प्रदायरी-
त्या यदि परिशील्यते, मलयाद्रेः प्रतीच्यां दिशि घूर्जरान् सौराष्ट्रान्
निर्दिशता महाकविना देशावस्थितिः सम्यगेव वर्णिता, 'अपर-

॥ श्रीः ॥

॥ वात-पित्त-कफानां तत्त्वम् ॥

प्रियमहाभागाः ! वैद्यवरेण्याः ! इदमस्माकं अशेषाणामपि
आर्यभिषजां आनन्दसन्दोहदोहदं आविरभूद्दिनमिति च, अभि-
रूपभूयिष्ठेयं परिषदिति चालोच्य कौतुकाविष्टचेताः संमिलि-
तानां सर्वेषामपि भवतां पुरस्तात् अतितरां अखिलभिषजामपि
आवश्यकं आयुर्वेदविद्भिः आदरणीयं अशेषेष्वपि आस्माकीनेषु
वैद्यतन्त्रेषु प्रथमगणनीयत्वेन प्राप्तप्रथं विचारशतविवेचनीयं वि-
षयं कमपि सविनयमस्मि निवेदयितुमनाः ; विषयश्च च यस्य
न हि सन्ति भवन्तो दवीयस इति नैतदविदितं मे । अथापि
प्रस्तूयमानो विषयः प्राचीनेषु वैद्यतन्त्रेष्वपि न ह्येकत्र विदुषां
मनःकण्ठूतिखण्डनक्षमतया विस्तरेण विचारित इति विमृश्य
वक्तुमिदमस्मि प्रवृत्तः ।

इदानीं महद्दिमेव मे कौतुकस्थानम्, यत् पञ्चषैर्वत्सरैः
आत्तश्रमो विधाय विविधान् विमर्शान्, विलोड्य च सुबहूनि

कलिकातायां षष्ठ्यायुर्वेदमहामण्डलसंमेलनावसरे पठितोऽयम् उपन्यासः ।

वैद्यतन्त्राणि, वात-पित्त-कफानां तत्त्वं च स्यादेतदिति सुधीभि-
रभ्युपगम्यया विधया कयाचन यं किल निरणैषं विषयम्, यं
च मद्रनगरविद्योतमानायां आयुर्वेदकलाशालायां विद्यामभ्यस्य
तश्छात्रानपि अनुकलमहं अपाठयम्, तादृशमधिकृत्यैव विषय-
मुपन्यामः कश्चिदेतद्वैद्यमभाधिकारिभिरपेक्ष्यत इति प्रसमीक्षितं
अर्वांगेव कतिपयदिवसेभ्यः प्रकटनपत्रमेकम् । विषयोऽयं विशे-
षतश्च दुरूहो वैद्यानां किमुत तदितरेषाम् । तथापि भारते वर्षे—
यत्सत्यमहमभिदधामि— वातपित्तकफा इति शब्दास्त्रयोऽपि
प्रायः प्रजानामखिलानां विशेषतश्च वैद्यानां न हि भवन्ति नवी-
नाः । अखिलाश्च आयुर्वेदवैद्या रुग्णस्य कस्यचनावलोकनसमये,
त्रिष्वप्येतेषु अन्यतमः अथान्यतमौ वा आहोस्वित् सर्वे वा प्राकृ-
तावस्थातः प्रभिन्नां कामपि गतिमनुप्राप्ताः सन्तीति, वयमनुपदं
अनुभवतो विद्मो वदन्तीति ।

सहृदयाः समधिगतशास्त्रतत्त्वाः सभास्ताराः ! अथापि
अतीव भवति शोचनीयमिदम्, यदुत दोषाणाममीषां तत्त्वार्थं
मर्मग्राहं छात्रेभ्यः समादाय समुपदेष्टा विषयविचारविचक्षणः
संप्रति सुदुर्लभः पुरुषः । तस्मात् ऋते किञ्चिज्ज्ञानं अनश्वरास्याद्वा
अपरेषां अभ्यस्तविद्यानां नागरिकवृत्तीनां जनानां अन्वहममीषु
विषयेषु नन्वभिवर्धते विस्मयमभङ्गः । अतः सांप्रतमेतेषां विचार्य
तत्त्वं विश्लेषामपि उपकर्तुं वैद्यानां अवश्यं प्रयतितव्यमिति,
प्राज्ञजनानामपि विषयेऽस्मिन् विश्वासः समुत्पादनीयो विशेषत
इति च मया विनिश्चितमासीत् । आमयेषु परीक्षितमुपक्रान्तेषु
आयुर्वेदविद्भिर्गदङ्करैः वातपित्तश्लेष्मणां अवस्थाः कटिश्य

इति आदावेषामेव विचार्यमाणत्वान्, आयुर्वैदिकेषु च अगस्त्य-
मतावलम्बिषु च वैद्यकतन्त्रेषु निखिलेष्वपि एतेषामेव वात-
पित्त-श्लेष्मणां विषयस्य प्रथमतः प्रतिपाद्यमानत्वान्, अनेक-
शास्त्रस्य आयुर्वेदचिकित्सामहीरुहस्य त्रीणि मूलानीति ननु
निश्चेतव्यास्त्रयोऽप्यमी भावाः ।

अवगच्छन्ति चार्यभिषजः— वायुः पित्तं कफ इति त्रयो-
ऽप्येते वैद्यपरिभाषानुरोधेन त्रयो दोषा इति व्यवहियन्ते ।
कुतस्त इमे तन्नाम्ना निर्देष्टव्याः ? दूषयन्ति धातूनिनि दोषाः
इति व्युत्पत्त्या दोषत्वमेतेषां परिकल्पितमिति वैद्यैरनुपदमेवोत्तरं
अभिधीयत— यदि स्याद्दूषणशीलत्वममीषां आजानसिद्धम्, कथं
तर्हि कदाचिदेतैः देहधारणं अन्यदा च कदाचिद्देहदूषणं च समुप-
नमेत ? वदामः । रोगोत्पादनहेतुभूताः केचन सूक्ष्माः स्थूला वा
बाह्या भूतविशेषा अन्तश्शरीरमाविश्य वात-पित्त-कफेषु एकं द्वौ
त्रीनपि वा आदावभिभूय तेषां वैषम्यमुत्पादयन्ति । अथैवं विकृ-
तास्ते दोषाः शारीरान् धातूनि यतः संदूषयन्ति, अतस्त एते,
निश्चिनुमो निगद्यन्ते दोषा इति । यथा शारीरेष्वेवान्तर्गतं धातु-
ष्वेकं अस्थि विभिन्नं सत् अस्मच्छरीरस्यैव शल्यतां आपद्यते,
तथैव देहाधारणशीला वात पित्त-कफा अपि तत्तत्कारणैः वि-
विधान् अधिगत्य विकारान् शल्यवद्देहस्य दूषणाय प्रकल्पन्ते ।
अत एव च स्वस्थावस्थायां देहधारणशीलत्वात् 'धातवः' इति,
वैषम्यमनुप्राप्तेषु तेषु दूषणशीलत्वात् 'दोषाः' इति चावस्था-
विशेषानुरोधेन त एते त्रयोऽपि विनिर्दिश्यन्ते भावाः । तथापि
एते अविकृतावस्थायामपि यथा दोषा इति व्यवहियेरन्, तथा

कालक्रमेण दोषत्वमेषां प्रथितं च निरूढं च समभवत् । अतस्ते प्रायेण 'दोषाः' इति, कचित् कदाचिद्धातव इति चाभिधीयन्ते ॥

किंतु दोषाणाममीषां स्वरूपाणि किमात्मकानीति, शरीरे च कुत्र कुत्रैतेषामवस्थितिरिति, कानि चादमीयानि प्राकृतानि कार्याणीति च विषयानेतानेवाधिकृत्य विचारः करणीयः । यः किल जगत्स्मच्छरीराद्बहिः अनवरतमिह वाति, अथ यः किल श्वसनावसरे सन्ततमुच्छ्वस्यते निश्वास्यते च वायुः, तादृश एव स्याद्वातदोष इति, वमनादिषु समुपनतेषु यत् किल कोष्ठान् पीताभं किमपि निर्गच्छति द्रवद्रव्यं तदेव भवति पित्तमिति, प्रकुपितश्लेष्मणः पुरुषस्य नासापथात् यन्निस्सरति शिङ्गाणं तदेव स्यात् कफ इति च प्राकृतजना इव प्रायेण भिषजश्च बहवो नन्वभिप्रयन्ति । अथ वयमिहैवं प्रत्यवतिष्ठामहे—दोषाणां स्वरूपेषु सत्स्वेवंविधेषु कथंतरां मणिवन्धादीन् अवपीड्य नाडीपरीक्षणवसरेषु दोषाणां विकृतानि अविकृतानि च निर्दिश्येरन् लक्ष्णानीति तथाविधानां च मूर्तानां कफादीनां पदार्थानां कथमेतादृशीषु नाडीषु ननु भवेदनुप्रवेशश्चेति ? तादृशाश्च भिषजः सुतरां—अहमभिप्रैमि विरला भुवने, ये हि नाम तमिममर्थं प्रत्यक्षानुभवमनुरुध्य सयुक्तिकं शास्त्रीयं पन्थानमपि अविहाय अवबोधयेयुः । अथापि, सम्यगहमवैमि—न हि कोऽपि शास्त्रतत्त्वविचारपरायणः कृतमतिः वात-पित्त-कफानां स्वरूपाणि यथा प्रागभिहितानि, तथाविधानीति कथंचिदपि कथयेत् । आवापोद्वापादिभिरालोच्यमाने त्रयोऽपि दोषाः सुस्पष्टमवधार्यन्ते तिस्रः शारीरशक्तय इति । शोणितमपि

तुरीयः कश्चन दोष इति अभिप्रेत्य, तत्र तत्र त्रिभिरिव दोषैः शोणितेनापि विकृतेन स्वतन्त्रतया व्याधयः केचनाभिनिर्वर्त्यन्ते वात-रक्तादय इति वैद्यकेषु वयं अनुपदं पठामः । अतः शोणितस्य विशेषतो धातुत्वेन कादाचित्कतया दोषत्वेन च व्यवहारः शास्त्रे । आदौ आर्यवैद्यैः चत्वार एव दोषाः पर्यगण्यन्तेति विषयमिमं यावनवैद्यतन्त्रम्, ग्रीकदेशीयवैद्यतन्त्रं च सुतरां स्थूणानिखनवहृदीकुरुतः । अस्मदीयवैद्यपरिभाषायां ये किल चत्वारो दोषा इति निर्दिश्यन्ते, तानेव मन्महे, ग्रीकदेशीयाश्च तदानीं शशंसुश्चत्वारो ह्यूमर्स (four humours) इति । ते चायुर्वेदतन्त्राणां आन्तराणि आलोच्यैव मर्माणि एवंविधानि वैद्यकतन्त्रेषु स्वेवपि तादृशीः पर्यकल्पयन् परिभाषा इति सम्यगवगम्यते । आधुनिकैश्च आङ्गलवैद्यविद्वद्भिः प्रकृतीनां निर्धारणावसरे वात-पित्त-कफानां स्थाने क्रमशः नर्वस् (nervous) बिलियस् (bilious), फ्लेगमेटिक् (phlegmatic) इति तादृशीरेव प्रकृतीस्तिस्रश्चाभिधाय, रक्तप्रकृतिरिति चतुर्थीमपि कामप्यङ्गीकृत्यैव साङ्गिक् (sanguine) इति अन्याप्येकास्ति पठिता प्रकृतिरिति प्रतिभास्यमाकम् । प्रत्यक्षतः प्रदृश्यमानधातुत्वात्, इतरेषांमिव दोषत्वेन विशेषतो व्यवहारविरहाच्च न हि किमप्यतोऽधिकं शोणितं प्रत्यस्मिन् विषये विद्यते विचारणीयम् ।

त्रयोऽपि दोषाः तिस्रः शक्तय इव सन्तीति समभिहितम् । शक्यात्मकैः त्रिभिरप्येतैः, शरीरस्य, पृच्छयेत्, किं वा प्रयोजनमिति । इदमभिधीयते—

सप्तभिर्धातुभिः अभिनिर्वृत्तमिदं शरीरमिति सर्वे वयम-

वधारयामः । बाह्यैरपायावहैः पदार्थैः अन्यान्यैर्वा हेतुभिः साप्त-
धातुकस्य देहस्य यथा न ह्यापतेयुरापदः, तथा शरीरस्य पाल-
नाय पोषणाय च विचक्षणधिया विधात्वा त इमे विनिर्मिता
दोषाः । धातूनां अननुकूलं अत्यन्तविरोधि वा द्रव्यं यत्किमपि
अन्तर्देहं यदि कथंचिदाविशेत्, तदानीं दोषेष्वेतेषु एको वा द्वौ
वा त्रयोऽपि मिलित्वा वा बाह्यं परिपन्थिभूतं पदार्थं तमिमं बहि-
र्निष्कासयितुं अनुपदमुद्युज्यते । अस्यामवस्थायाम्, रोगहेतवस्ते
बाह्याः पदार्था यदि भवेयुर्दुर्बलाः, दोषा इति व्यवहियमाणा
एतास्तिस्त्रश्च शक्त्यस्तान् तिरस्कृत्य बहिः, धातून् सप्तापि सम्यक्
परिपालयेयुः । अथ चेत् प्रातिकूल्येन दोषा एव भवेयुर्दुर्बलाः,
बाह्याः प्रत्यर्थिनस्ते पदार्थाश्च यदि समधिगतसमधिकवीर्याः,
तर्हि स्वप्रतिद्वंद्विभिर्दोषैः सह विधाय प्रथमतो नियुद्धं अनन्तरं
दोषाणामपि तेषां आन्तराणि वैषम्याणि विविधान्युत्पाद्य साक्षात्
स्वयमपि, विषमैर्दोषैरपि धातून् क्रमेण दूषयितुं प्रभवन्ति ।
एवं च रोगारम्भकहेतुभूतैः तैर्द्रव्यैः प्रविश्य शरीरम् — धातूनां
अभिहननात् पूर्वम् — शरीरस्य सर्वदापि संरक्षणाय संनद्धानां
शक्तित्रयात्मकानां दोषाणां वैषम्योत्पादनार्थं अवश्यं भवति यतः
प्रयतितव्यम्, अतः समुत्पाद्यमानेषु सर्वेष्वप्यामयेषु आदौ वात-
पित्त-कफाः वैषम्यमधिगच्छन्तीति, तस्मादेव व्याधावेकैकस्मिन्नपि
वात-पित्त-श्लेष्मणां अवस्थाविशेषा एव प्रथमतः परीक्षणीया इति
च प्रथयन्ति शास्त्राणीत्येतत् को वा विचारपरो न विश्वस्था-
द्विवेकी ?

(कमशः ।)

॥ श्रीः ॥

॥ वेणीसंहारकथासङ्ग्रहः ॥

पुरा खलु ज्येष्ठः पाण्डवो युधिष्ठिरः राजसूयं यज्ञमाजहे ।
तत्र च अनुपमां समृद्धिमभिवीक्ष्य असूयाकषायितहृदयः दुर्यो-
धनः शकुनिना सह संमन्य द्यूतं कर्तुमजातशत्रुमाजुहाव । ततश्चा-
क्षशौण्डेन शकुनिना सह कपटद्यूते प्रवृत्ते प्रतिदेवनं पराजये
वर्तमानो युधिष्ठिरः गवाश्वं दासीदासमशेषाणि धनानि अनुजान्
आत्मानम् अन्ततो महानुभावां पाञ्चालीमपि पणमकरोत् ॥

अथ निर्मर्यादस्य दुर्योधनस्य निदेशे वर्तमानः दुःशासनः
पतिव्रतोत्तमां पाञ्चालीं केशेष्वाकृष्य सभामध्यमानिनाय । निरस्य
लज्जाम् उलङ्घ्य मर्यादाम् विधूय विनयम् दूरीकृत्य साधुवृद्धवच-
नानि पतिव्रताललामभूतायाः पाञ्चाल्याः चेलापकर्षणाय प्रायतिष्ठ
दुर्मतिर्दुःशासनः ॥

तदानीमुदासीनेषु सत्यपाशसंयमितेषु पाण्डवेषु, धिक्शब्द-
गर्भमवनमितमुखेषु वृद्धगणेषु, विधिवलं विचिन्त्य वाचंयमेष्वन्य-
सभ्येषु, कृष्णसर्पवेष्टितगात्रेव दुःशासनकरस्पर्शेन प्रवेपमाना सा
तपस्विनी पाण्डवसीमन्तिनी गत्यन्तराभावादुच्चैरेवमाचक्रन्द —

हा कृष्ण द्वारकावासिन् क्वासि यादवनन्दन ।

इमामवस्थां संप्राप्तमनाथां किमुपेक्षसे ॥ इति ॥

अथ भगवतः कमलाकान्तस्य निरुपाधिकया करुणया

कटितटमस्याः पयःपारावारतरङ्गपरंपराभिरिव निर्गलमुद्रल-
न्तीभिः दुकूलपरंपराभिः आच्छादितमभूत् । चिरकालचेलाप-
कर्षणप्रयासपरिश्रान्तबाहुः दुरात्मा दुःशासनः तत्पातित्रयदहनद-
ग्धगात्र इव प्रसारितपाणिः पपात पृथिव्याम् । तस्याद्भुतस्य दर्शनेन
सदसि कोलाहले प्रवर्तमाने दुस्सहक्रोधप्रस्फुरदोष्ठपुटो भीमसेनः
करेण करं समुत्पिष्य सरभसं समुत्थाय सिंहनादमेकं विससर्ज ।
तेन सिंहनादेन प्रशान्ते कोलाहले गभीरेण स्वरेणैवमवादीत् ;
यद्यस्य दुर्बुद्धेः दुःशासनस्य वक्षो विदार्य रुधिरं न पिबेयं
तर्हि नाहं सतां गतिमवाप्नुयामिति ॥

अथातिमात्रमहंभावाध्मातहृदयः दुर्योधनो द्रौपदीमुद्वीक्ष्य
मन्दहासेन वदनं व्याददानः वसनमपोह्य सव्यमूर्खम् ' इत आस्य-
ताम् ' इति साक्षिसंज्ञमास्फाल्य प्रदर्शयामास । तत् दृष्ट्वा रोषविष्फा-
रितेक्षणो भीमसेनः ' अये दुरात्मन् दुर्योधन, यदि गद्याहमे-
तमूर्खं न भिन्द्याम्, तदाहमात्मनः सर्वं सुकृतफलं नाधिगच्छेय-
मिति ' व्याजहार । एवमसह्येन परिभवेण दह्यमानमानसा द्रुपददुहि-
तापि, ' यावदयं दुरात्मा दुर्योधनः परासुः भूमौ न शेते, ताव-
दहं विमुक्तामिमां वेणीं न संहरिष्यामि ' इति प्रतिजज्ञे । अथ धृत-
राष्ट्रो दुर्योधनस्येदमत्युत्कटं दुश्चरितमभिवीक्ष्य नितरामनुतप्तहृ-
दयः पाञ्चालीं पाण्डवांश्च बहुभिः सान्त्ववादैः समाश्रास्य पुनरपि
राज्यं प्रत्यर्प्य इन्द्रप्रस्थं प्रति प्रस्थापयामास ॥

अथ कर्णशकुनिप्रभृतिभिः दुरात्मभिः प्रबोधितेन दुर्योध-
नेन समाहूतो युधिष्ठिरः विदुरप्रभृतिभिराप्तैः बहुशो निवार्यमाणो-
ऽपि भवितव्यताकृष्टमानसः सभामागत्य पुनरपि शकुनिना सम-

मक्षैर्देवनं प्रतिपेदे । प्रथमे देवने द्वादशसंवत्सरान् अरण्यवासः,
द्वितीये च संवत्सरमेकमज्ञातवासश्च पणोऽभूत् । उभयोरपि देवन-
योः पराजितोऽयं युधिष्ठिरः सहोदरैः पत्न्या च समं प्रस्थाया-
रण्ये बहून् क्लेशान् अनुभवन् विराटनगरे कथं कथमप्यज्ञातवास-
मप्यतिवाहयाञ्चके ॥

एवं त्रयोदशसंवत्सरेष्वतीतेषु युधिष्ठिरः स्मरणमात्रकृतसंनि-
धानेन भगवता वासुदेवेन सहसंमन्य दुर्योधनदुःशासनादिदु-
र्नयस्मरणदुस्सहरोषेण भीमेन बहुधा प्रतिषिद्धमपि सन्धिं कर्त-
व्यतयानुमेने । अथ भगवान् देवकीसूनुः भरतकुलहितकाम्यया
स्वयमेव प्रतिपन्नदौत्यः प्रस्थाय, दुर्योधनस्य सदनमाससाद ।
तत्र विशेषतः समलंकृते सभामण्डपे पूर्वमेव संमिलितैः भीष्म-
प्रभृतिभिः महनीयैः अभिनन्दितागमनः भगवान् सुरगुरुरिव
सुधर्मायां सुस्पष्टमेवं व्याजहार ॥

विदितं खलु भवतां ययुधिष्ठिरः कपटद्यूतनिर्जितः सानु-
जस्सभार्यो वनवासे बहून् क्लेशानवाप्य कथं कथमप्यज्ञातवास-
कृच्छ्रमप्यतिचक्रामेति । सोऽयमिदानीं धर्म्यं न्याय्यं च पन्थान-
मास्थितः सुयोधनेन समं सन्धिं कर्तुमिच्छति, तस्येदं मन्मुखा-
न्तरितं वचनम् ।

इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं जयन्तं वारणावतम् ।

प्रयच्छ चतुरो ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम् ॥

इति ।

श्रुत्वैतत् नितराममर्षितो दुरात्मा दुर्योधनः पाण्डवपञ्च-
पातीति भगवन्तं संयन्तुमारोभे । तदा भगवान् विश्वरूपं प्रदर्श्य

तेजःसंपातमूर्छितं तमवधूय पाराशर्यनारदजामदग्न्यप्रभृतिभिः
मुनिवृन्दारकैः स्तूयमानः पाण्डवान्तिकमाजगाम । तच्च प्रियं
मन्यमानः भीमसेनः पाञ्चालीं बहुविधैः सामवादैः समाश्रास्य
सर्वानपि राजन्यान् समराय संनाहयामास ॥

ततः परमतिभयंकरे सकलराजकुलक्षयावहे महति युद्धे
प्रवर्तमाने दशभिर्दिवसैः पाण्डवबलस्य महत् कदनं कुर्वन्तं भीष्मं
निरुपाधिकया कृपया स्वयमेव प्रतिपन्नसारथ्येन भगवता वासुदेवेन
संरक्ष्यमाणः विस्मयनीयपराक्रमः सव्यसाची, शिखण्डिनं पुर-
स्कृत्य युध्यमानः स्यन्दनात् पातयामास । अथ संशप्तकैः सह स-
मरप्रवर्तनेनान्यत्रापनीतेऽर्जुने, 'अयमेव समयो युधिष्ठिरादीन्
विजेतुमिति' निश्चित्य महोत्साहा धार्तराष्ट्राः चक्रव्यूहं परिक-
ल्पयामासुः ॥

तद्व्यूहस्याभिमन्युमन्तरेण कस्याप्यनभिज्ञाततया अनिर्ज्ञात-
निर्गममपि तं पुरस्कृत्य प्रविविक्षत्सु युधिष्ठिरादिषु, सत्वरमन्तः-
प्रविष्टवति च सुभद्रातनये जयद्रथः समागत्यान्यानरौत्सीत् ।
अथ यावत्प्राणं प्रतिकुर्वन्तमपि एकाकिनमभिमन्युं सर्वेऽपि वीराः
परिवार्य शरवर्षैर्वकिरन्तः रथादधः पातयामासुः । तच्छ्रुत्वा
पुत्रशोकदह्यमानमानसोऽर्जुनः तनयमरणकारणं जयद्रथं 'श्वो
दिनान्तात् प्रागेव हनिष्यामि, नो चेदग्निं प्रवेक्ष्यामीति' प्रतिजज्ञे ॥

दुःस्वप्नदर्शनदूयमानमानसां भानुमतीं समश्रासयन् दुर्यो-
धनो दुःशलासुखात् तदेतत् प्रतिज्ञातमाकर्ण्य, परेषुः समरे समा-
रब्धे, तं जयद्रथं समराङ्गणात् सुदूरे पृष्ठतः स्थापयामास । अथ लोहि-
तायति सूर्ये जयद्रथस्यानक्षिगोचरतया अग्निप्रवेश एव शरणमिति

नितरां निर्विण्णे धनञ्जये, अपारकरुणानिधिः भगवांश्चक्रपाणि-
रात्मीयया अत्यद्भुतया मायया सूर्यमाच्छाद्य, आकालिकमन्धकार-
मसृजत् । तदानीमर्जुनानलप्रवेशदर्शनसुखमनुभवितुं पुरतः समा-
गत्य कौरवचमूमध्यात् मुखमुन्नमयति जयद्रथे, भगवता वासु-
देवेन दत्तसंज्ञो धनञ्जयः सत्वरमतिनिशितशरवर्षैरग्रतः स्थितान्
अरातिवर्गान् अपसार्य, अत्यद्भुतेन हस्तलाघवेन छिन्नं तच्छिरः,
समन्तपञ्चकसमीपे पश्चिमां सन्ध्यामुपासीनस्य वृद्धक्षत्रस्य तज्जन-
कस्योत्सङ्गे पातयामास । सोऽपि ससंभ्रमं तच्छिरो भुवि निपात-
यन्, 'योऽस्य जयद्रथस्य शिरो भूमौ पातयिष्यति, तस्य शिरः
शतधा फलिष्यतीति' स्वस्थैव शापं स्वयमनुबभूव ॥

तदनन्तरं जयद्रथवधेन नितराममर्षितैः धार्तराष्ट्रैः रात्रि-
युद्धे समारब्धे, महेन्द्रदत्तामर्जुनवधार्थं चिरेण संरक्षितां शक्तिम्
कर्णो घटोत्कचवधेन चरितार्थामकरोत् । द्रुपदविराटभूरिश्रव-
सोमदत्तबाह्लीकप्रमुखेषु वीरेषु निहतेषु, वयसा अशीतिपञ्चकमपि
षोडशवर्षवत् सेनामुखे संचरन्तं द्रोणं द्रष्टुमप्यशक्तेषु पाण्डवसै-
न्येषु पलायमानेषु, भीमसेनः स्वसैन्य एव कञ्चिदश्वत्थामनामानं
कुञ्जरं निहत्य द्रोणान्तिके 'अश्वत्थामा हतः' इति पुनः पुनरुचैः
भावयामास ॥

पुत्रपराक्रमाभिज्ञो द्रोणः तद्वाक्ये विश्वासमनधिगच्छन्
अनुक्तपूर्वानृतमजातशत्रुमागत्य, 'अपि सत्यमश्वत्थामा हत इति'
पप्रच्छ । अनिच्छन्नपि बन्धुवाक्यनिर्वद्धो जयलुब्धो युधिष्ठिरः
मन्दमन्दम् 'अश्वत्थमा हतः' इत्युक्त्वा किञ्चिद्विलम्ब्य 'कुञ्जरः'
इत्यप्यभाषात् । ततश्चानाकर्णितवाक्यशेषः पुत्रशोकविदीर्णहृदयः

शिथिलितप्राणो द्रोणः, सशरं शरासनं विसृज्य रथोपस्थ एव योगमास्थाय प्राणांस्तत्याज ॥

अथ धृष्टो धृष्टद्युम्नः सरभसं समीपमुपसर्पन् असकृदजु-
नेन सधिक्कारं निवार्यमाणोऽपि तूष्णींभूतस्य तस्य पलितधवलमु-
त्तमाङ्गमसिलतया कण्ठादपातयत् । अश्वत्थामा तदेतद्वैशसं तत्सा-
रथिमुखादाकर्ण्य, सुचिरं शोकसागरे निमग्नः कृपदुर्योधनाभ्यां
समाश्वासितः कथञ्चित् प्रकृतिमापन्नः युद्धाय मनो दधे । पितु-
रनन्तरं सैन्यापत्यमभीप्सतः द्रोणपुत्रस्यास्य शोकरोषसंवर्धितान्
वीरवादानसहमानः दुर्योधनेन प्रतिज्ञातसैन्यापत्यः द्रोणमत्सरी
कर्णः 'वक्तुं सुकरमिदं दुष्करमध्यवसितुम्' इत्यादिभिः वाक्यैः
तं परिजहास । परस्परवधव्यवसायपर्यन्ते वाक्कलहे प्रवर्तमाने
कृपदुर्योधनाभ्यां कथञ्चित् सान्त्वितः क्रोधस्य परां काष्ठामधिरूढः
अश्वत्थामा, 'यावदयं ताताधिक्षेपकारी कर्णो न निधनमुपैति,
तावदहं शस्त्रं न गृह्णीयाम्' इति प्रतिजज्ञे ॥

अथ कृतकठोरप्रतिज्ञेन भीमेन प्रार्थितं दुःशशासनं संरक्षितुं
सरभसमुपगतौ कर्णदुर्योधनौ भ्रातुः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुः अर्जुनः
सरभसमभिद्रुत्य शरवर्षैरवाकिरत् । ततश्च घटोत्कचवधामर्षितया
हिडम्बया प्रेषितैः राक्षसैरनुप्रविष्टो भीमसेनः दुःशशासनं भूमौ
निपात्य नृसिंह इव हिरण्यकशिपोस्तस्य वक्षो विदार्य रुधिरमा-
पयौ । अर्जुनशरप्रहारमूर्च्छितं दुर्योधनमालोक्य सारथिः स्यन्दन-
मपवाह्य निकटोद्याने कस्यचित् न्यग्रोधतरोरधस्तान्निनाय । तदानीं
दुःशशासनवधामर्षितं भीमसेनधनञ्जयाभ्यामभियुक्तं पितरमभि-

वीक्ष्य कर्णतनयो वृषसेनः सरभसं सायुधः समागत्य धनञ्जय-
मभियुयोज ।

अथासमाप्तमपि भीमेन सह समरव्यापारं विसृज्य विस्म-
यनीयं वृषसेनहस्तलाघवं विलोकयन् कर्णः धनञ्जयशरप्रहारात्
विह्वलं तमभिवीक्ष्य स्वयमपि कालपृष्ठं व्यापारयामास । अत्यद्भु-
तावहां धनुर्वेदशिक्षाचातुरीं प्रदर्शयतो धनञ्जयस्य मर्मभेदिभिः
बाणैः भिन्नदेहं रथमध्ये पतितं कुमारं वीक्ष्य पुत्रशोकदह्यमान-
मानसः कर्णः संगलितमप्यश्रुपातमवधूय पुनरपि धनञ्जयमभि-
युक्तवान् । धनञ्जयेन समागतानां नकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखानां
वीराणामेकदा शरवर्षैः विह्वलीकृतः कर्णः, स्वस्य दीनामवस्थां
शोणितलिप्तमुखेन बाणेन कस्याञ्चित् पट्टिकायां विलिख्य, सुन्द-
रकनामानं सेवकं सुयोधनाय विस्रसर्ज ॥

तदानीमयाचिततालवृन्तेन उद्यानसमीरणेन लब्धसंज्ञो
भूमावुपविश्य दुःशशासनमनुशोचन् दुर्योधनः सुन्दरकं दृष्ट्वा
'अयमहमागतोऽस्मीति' कर्णाय प्रतिसंदेशं प्रेषितवान् । अथ
तस्य सङ्ग्रामावतरणाय सज्जीकृते रथे, दुःशशासनवधश्रवणद्वयमा-
नमानसौ तत्पितरौ संजयेन समं रथमारुह्य तत्समीपमुपगतौ ।
ततस्तत्र तेषां तत्कालोचिते अतिकरुणे संलापे सुचिरं प्रवर्तमाने,
सव्यसाची कर्णं निहत्य स्तोकावाशिष्टप्रतिज्ञेन भीमेन सह दुर्यो-
धनमन्विष्यन् तमेवोद्देशमुपजगाम । उभावपि तौ भीमार्जुनौ 'अनु-
लङ्घनीयः सदाचारः' इति कृत्वा गान्धारीधृतराष्ट्रौ प्रणम्य सूर्य-
स्यास्तंगतत्वादवसितसमरौ सैन्यानि संहृत्य शिविरमासेदतुः ॥

अथ कर्णवधश्रवणानन्तरमुत्तिष्ठमानः सर्वान्यायुधानि समा-

दाय समागतः अश्वत्थामा, 'कर्णेद्वेषी त्वं ममापि शत्रुरेवासि' इति दुर्योधनेन निराकृतः नितरां निर्विण्णहृदयः समाराद्धिरस्य, कृपकृतवर्मभ्यां साकं स्वच्छन्दसंचारायारण्यमगमत् । परेद्युः समरे समारब्धे, युधिष्ठिरेण निहते मद्राधिपे शल्ये, सहदेवशस्त्रानलं प्रविष्टे च शकुनौ, वृकोदरेणाभिद्रुतो दुर्योधनः समराङ्गणात् सत्वरं पलाय्य, कस्मिंश्चिद्विपिनसरसि निमग्नः सलिलस्तम्भनीं विद्यामास्थाय निभृतं तस्थौ ॥

ततश्च तदन्वेषणाय भगवता वासुदेवेनाधिष्ठितमेकरथमारुह्य समन्तात् पर्यटन्तौ भीमार्जुनावभिर्वाक्ष्य यदृच्छासंगतः कश्चिद्वेनेचरः पुरुषगर्भमेतदिति तत्सरः पदर्शयामास । तत्र दुर्योधनपदलाञ्छनां पदवीं दृष्ट्वा तुष्टो भीमसेनः भयंकरेण सिंहनादेन दिशामुखानि मुखयन् सरस्सलिलमवगाह्य समन्तादालोडयामास । तेनातिक्रुद्धेन सरभसं सलिलादुत्थितेन दुर्योधनेन समं भीमस्य भीमं गदायुद्धमारब्धमासीत् ॥

अत्रान्तरे सुयोधनमित्रं चार्वाको नाम राक्षसः मुनिवेषधारी युधिष्ठिरं वञ्चयितुम्, 'भोः तृषितोऽस्मि, पानीयमुपनीयताम्' इत्युच्चैरुद्घुष्यन् तदावासमाससाद । तेन यथावदुपचरितः चार्वाकः वार्ताप्रसङ्गे एवमब्रवीत् । प्रथमं भीमदुर्योधनयोः गदायुद्धे प्रवर्तमाने तीर्थयात्रयाः समागतेन सीरिणा रहस्याहितां संज्ञामासाद्य दुर्योधनो दुःशासनारिं गाढमभिहत्य, वीरसुलभां गतिमनीनयत् । अथ भ्रातृवधशोकजं बाष्पं प्रमृज्य धनञ्जयो भ्रातृहस्तात् गदामाकृष्य, अकृतहस्त इति कृत्वा वासुदेवेन निवार्यमाणोऽपि, दुर्योधनेन समं योद्धुमारब्धवान् । दुर्योधनपक्षपाती

बलदेवश्च देवकीसूनुमुपायतः स्वरथमारोप्य द्वारकां नीतवान् । अहं तु मुनिजनसुलभेन कौतूहलेन एतत् द्वन्द्वयुद्धमपर्याप्तमेवालोक्ष्य, अतिकठोरेणातपेन बलवत् तृषितः इहागतोऽस्मीत्युक्त्वा चार्वाको यथागतमगमत् ।

अतिदारुणमेतमुदन्तमाकर्ण्य, सद्य एव मूर्छितौ द्रौपदीयुधिष्ठिरौ कथंचित् संज्ञां लब्ध्वा सुचिरमतिकरुणं विलप्य यावदादीपितां चितां प्रवेष्टुं मुद्युक्तौ, तावत् भीमसेनो दुर्योधनं निहत्य, परिपूरितप्रतिज्ञाभारः क्षतजाभिपेकपाटलितशरीरः दुर्लक्षव्यक्तिः 'क सा तिष्ठति पाञ्चालीति' उच्चैरुद्घुष्यन् युधिष्ठिराभिमुखमाययौ । निहतार्जुनो दुर्योधन एव पुनरपि परिभवं कर्तुमागच्छतीति मत्वा भयादाशिरःपादमाकंपमानां चटुलपदमपसर्पन्तीम् पाञ्चालीम् 'तिष्ठ तिष्ठ भीरु, काधुना गम्यते' इत्युक्त्वा केशेषु गृहीतुमियेष भीमसेनः ।

तदनु 'दुरात्मन् भीमार्जुनशत्रो दुर्योधनहतक, एहि एकेनैव मुष्टिपातेन त्वां पातयामि' इत्याद्यधिक्षिपन्तं वेगादात्मानमालिङ्गितवन्तं रुदितासुपरिकृन्ननयनमजातशत्रुमालोक्य भीमसेनः, देव, नाहं दुर्योधनहतकः, अपि तु परिपूरितप्रतिज्ञामहोत्सवो भीमसेनः' इति ससान्त्वमकथयत् ।

अथ परां कोटिमानन्दस्याधिरूढे युधिष्ठिरे भीमसेनः दुर्योधनशोणितोक्षितेन पाणिना पतिव्रताललामभूतायाः पाञ्चल्याः दुःशासनावकृष्टं केशहस्तं संयमयामास । अथैवं महान्तं विप्रलम्भं कृतवन्तं चार्वाकमन्विष्य निहत्य नकुलः सहदेवेन सममावासमाससाद । अथ भगवान् वासुदेवः स्वयमर्जुनेन साक-

मभिषेकसामग्रीसंपादनाय श्रुत्यवर्गानाज्ञाप्य अनुभूतवेणीसंहार-
या द्रौपद्या सहितमजातशत्रुं द्रष्टुं सत्वरमाययौ ।

एवं भगवतः पुराणपुरुषस्य पुण्डरीकाक्षस्य निरुपाधिकया
करुणया महत्कृच्छ्रमुत्तीर्णः तत्कालोपस्थितैः पाराशर्यनारदतुम्बुरु-
प्रभृतिभिः महर्षिभिः धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिरासैश्च परिवृतः सानुजः
सभार्यो युधिष्ठिरः राज्याभिषेकमहोत्सवमनु बभूव ।

॥ श्रीः ॥

॥ जैनमततत्त्वम् ॥

अजातशत्रोर्मातामहस्य स्वसा वर्धमानस्य माता विशला ।
अतोऽतिनिकटसम्बन्धादजातशत्रोः पूर्वजैनत्वं सम्भाव्यते । शाक्यमु-
निसंवादानन्तरं बौद्धधर्मदीक्षा च तस्य स्वमातामहं वैशालीनृपमाक्रम्य
तद्राज्यग्रहणेन वर्धितवर्धमानमन्युतयाऽऽवश्यकेत्यपि विशदम् ।
भारतवर्षप्राचीनेतिहासे न केवलमयमेवाद्वितीयो जैननामनिर्देशः ।
अस्त्यन्योऽपि प्राचीनः शिलालेखो मौर्यनृपतिचन्द्रगुप्तजैनाचार्यभद्र-
बाहुविषयकः । निर्दिष्टपूर्वजिनसंघदक्षिणापथप्रस्थानसम्बद्धोऽयं लेखः
कर्णाटकदेशे श्रवणबेलगोलनामकग्रामाव्यवहितचन्द्रगिरौ चन्द्रगुप्त-
वस्त्याख्यस्थानान्नातिदूरं वर्तते* । एतद्व्याख्याने शिलालेखविज्ञान-
धुरंधरा विप्रतिपद्यन्ते । केचिद्रायिसप्रमुखा आद्यभद्रबाहुचन्द्रगुप्त-

* उपरिनिर्दिष्टः शिलालेखः परिशिष्टरूपेणात्र मुद्रितस्तत्र विवादविष-
याण्यक्षराणि द्रष्टव्यानि ।

विषयक इति मन्यन्ते । अपरे विद्वद्भरपलीटादयो वितर्कन्ते यथा
नायं लेखश्चन्द्रगुप्तविषयको भवितुमर्हति । अत्र समयनिर्देशस्या-
विद्यमानत्वादस्य लिपेराधुनिकत्वाच्चन्द्रगुप्तकालोपेक्षया, लेखवर्तिप्रभा-
चन्द्रशब्दस्य चन्द्रगुप्तवाचके प्रमाणाभावाद्बहुषु भद्रबाहुभिधजैना-
चार्येषु जिनपट्टावल्यां विद्यमानत्वाच्च । किंच शिलालेखेऽस्मिन्वि-
द्यन्तेऽक्षराणि 'आचार्यः प्रभाचन्द्रो नामावनितलललामभूते.....
शिखरिणि निरवशेषेण संघं विसृज्यैकेन शिष्येण.....शिलासु स्व-
देहं संन्यस्याराधितवान्.....' । अत्र प्रभाचन्द्र इत्याचार्यस्य
नाम न तु भद्रबाहुशिष्यस्येति च लिखति स महाशयः । लिपि-
विज्ञानशास्त्रबलादस्य शिलालेखस्य समयः षष्ठस्त्रिंशतशताब्दिक इति
च निश्चिनोति । एतं विषयमधिकृत्योभयपक्षवर्तिभिरुत्तरप्रत्युत्तररूपेण
बहवोनिबन्धा ग्रथिता इति स्मिथमहाशयनिर्मितप्राचीनभारतवर्षेति-
हासग्रन्थस्य नवीनावृत्तिगतस्यावलोकनेन विज्ञायते । उभयपक्ष-
लेखान् परीक्षायामितिहासकारस्तावत्तं शिलालेखं मौर्यचन्द्रगुप्तविष-
यकं प्रमाणयति । इदं तावदत्रानुसन्धेयम् । जैनसिद्धान्तभास्करनाम्नि
त्रैमासिकवृत्तपत्रे मुद्रितेषु प्रतिमाक्षरेष्विदं तावत्स्पष्टं दृश्यते यत्तत्र
मूर्धन्यो णकारो द्रस्यपश्चात् । द्रवर्णानन्तरं यथा ओकारतस्तथा
एकारोऽपि पठितुं शक्यः । पलीटमहाशयेन पठितवद्यदि प्रभाच-
न्द्रो नामेति तत्राऽभविष्यत्तर्हि अकाराप्राप्तेः प्रभाचन्द्रोणामेति
णकारो नाभविष्यत् । सत्यं बहवो भद्रबाहवो जिनाचार्याः ।
अस्मिंल्लेखे चाद्य भद्रबाहोः पश्चाद्बहूनामाचार्याणां नामानि दत्तानी-
ति च । परं लिपिशालानुसारेणास्य लेखस्यार्वाचीनत्वं निर्विवादं
सिद्धतया लेखसमयापेक्षयाऽद्य भद्रबाहुनुगाचार्याणां प्राचीनतया चात्र

तन्नामानि दत्तानीति वक्तुं शक्यम् । प्रभाचन्द्र इति चन्द्रगुप्तस्यापरं दीक्षानामेति च चन्द्रगिरितिपर्वतनाम्नश्चन्द्रगुप्तवस्तीतिस्थाननाम्नश्च तथान्येभ्यश्च शिलालेखेभ्यस्तत्रस्थेभ्यश्चन्द्रगुप्तस्य तत्र गमनं च प्रमाणयितुं न दुष्करम् । एतेन रायिसस्मिथप्रभृतिभिर्विद्वद्भैः कृतो निर्णयः समीचीनो, मौर्यचन्द्रगुप्तः स्वगुरुभद्रबाहुना सह तत्रागमदिति च प्रतिभाति ।

एतेषां जैनमहाशयानां धर्मग्रन्थेषु श्वेताम्बरीया विद्वद्भैरवे-
बरमहाशयेन तथा जैनदर्शनदिवाकरषदसमलङ्कृतेन याकोव्याख्य-
पण्डितवरेण सविस्तरं वर्णिततया नात्र पुनर्लिख्यन्ते । दिगम्बरजैन-
ग्रन्थास्तावत्केचिदतिप्राचीनाः । ख्रिस्तीयप्रथमशताब्दिकेनोमास्वा-
मिना जीवाजीवास्त्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षेति सप्ततत्त्वविवरणात्मकं
तत्त्वार्थाधिगममोक्षशास्त्रं निर्मितम् । अयमुमास्वामी कुन्दकुन्दाचा-
र्यस्य शिष्यः । कुन्दकुन्दाचार्येणापि बहवो ग्रन्था लिखिता यथा
प्रवचनावसरः पञ्चास्तिकायः समयसारो नियमसारोऽष्टपाहुडोरयण-
सारोऽन्ये च । भूतबलिश्च धवलजयधवलमहाधवलख्यानं ग्रन्थान्
प्राकृतभाषायां ग्रथितवान् । जयधवलैकांशमूलको गोम्मतसारो
रचितो नेमिचन्द्रसिद्धान्तचक्रवर्तिना ख्रिस्तीयसप्तमशताब्दिकेन ।
बहवश्चान्ये ग्रन्था मुद्रणमपेक्षमाणा विस्तरभयान्नात्र निर्दिश्यन्ते ।

बहवो न्यायव्याकरणादिदर्शनग्रन्था दिगम्बरजैनप्रणीतास्तेषु
कतिचिदेव मुख्यतया अत्र निर्दिश्यन्ते । तत्र व्याकरणशास्त्रे अमो-
घाचार्यकृता शाकटायनामोघवृत्तिर्यक्षवर्मकृतः शाकटायनचिन्तामणिः
श्रीपूज्यपादस्वामिकृतं जैनेन्द्रव्याकरणमभयनन्दिकृता जैनेन्द्रमहावृत्तिः
श्रीप्रभाचन्द्रकृतो जैनेन्द्रशब्दार्णवः शर्ववर्मकृतकलापव्याकरणम्

श्रीशुबचन्द्राचार्यकृतः प्राकृतलक्षणशब्दचिन्तामणिः स्वोपज्ञटीका-
सहितः पण्डितराजवर्धमानकृतो गणरत्नमहोदधिरन्ये च ग्रन्थाः ।
न्यायशास्त्रे श्रीप्रभाचन्द्रकृतः प्रमेयकमलमार्तण्डः श्रीअकलङ्कदेव-
कृताऽष्टशती श्रीधर्मभूषणयतिकृता न्यायदीपिका, विद्यानन्दि-
स्वामिकृता अष्टसहस्र्याप्रपरीक्षाप्रमाणपरीक्षाः प्रभाचन्द्रकृतो
न्यायकुमुदचन्द्रोदयोऽन्ये च ग्रन्थाः । साहित्यशास्त्रे अजितसेन-
कृतोऽलङ्कारचिन्तामणिर्वर्गभट्टकृते वाग्भटालंकारकाव्यानुशासने
सोमदेवसूरिकृतयशस्तिलकचम्पूकाव्यं वादीभसिंहकृतो गद्यचिन्ता-
मणिः श्रीभगवज्जिनसेनकृतः पार्श्वीभ्युदयः श्रीहस्तमल्लिकविकृता
सुभद्रानाटिका समन्तभद्रस्वामिकृतं जिनशतकचित्रबद्धकाव्यमन्ये
च बहवः साहित्यग्रन्थाः । दर्शनग्रन्थेषु श्रीअकलङ्कदेवकृतं राज-
वार्तिकं विद्यानन्दिकृतं श्लोकवार्तिकं श्रीपूज्यपादकृता सर्वार्थसि-
द्धिर्देवसेनसूरिकृताऽऽलापद्धतिरुमास्वामिकृतं मोक्षशास्त्रमन्ये च
ग्रन्थाः । प्राकृत (महाराष्ट्री) भाषायां लिखितग्रन्थेषु नेमि-
चन्द्रकृतो गोम्मतसारखिलोकसारक्षपणसारौ च भूतबलिकृता
धवलजयधवलमहाधवलाः श्रीकुन्दकुन्दाचार्यकृता नाटकसमय-
सारात्मख्यातिप्रवचनसारपञ्चास्तिकायादयो ग्रन्था अन्ये च ग्रन्थाः,
गणितशास्त्रे भद्रबाहुस्वामिकृता भद्रबाहुसंहिता सार्धद्वयद्वीपप्रज्ञ-
मिश्रान्ये च ग्रन्थाः पुराणेषु जिनसेनाचार्यकृतमादिपुराणं रविषे-
णकृतं पद्मपुराणं (जैनरामायणं) वादिराजसूरिकृतं पार्श्वपुरा-
णम् । प्राकृत (महाराष्ट्री) भाषायां लिखितेषु ग्रन्थेषु पुष्पद-
न्तकृतं त्रिषष्टिशलाकापुराणं तथा हरिवंशश्च प्रधानतया ग्रन्थाः ।
न्यायव्याकरणादिविषयेभ्यः प्रचलितग्रन्थेभ्य एतेषु को विशेष इति

निर्णेतुमनधीत्यैतान्नैव संभाव्येत परं तत्तच्छास्त्राधिकारिणां जिज्ञासूनां सौकर्यार्थमयमत्र नामनिर्देशः कृतः ।

जैनमतस्य किं तात्त्विकं स्वरूपमित्यत्र विविच्यते । प्रायः सर्वेषु धर्मेष्वस्मिञ्जगति कतिपयभारतीयधर्मान्विहायेश्वरो जगतः कर्तेत्याम्नायते । भारतीयेषु मतविशेषेष्वनीश्वरवादिनोऽपि धर्माबाह्याः । क्षणिकसुखदुःखादिकारणमज्ञानं बन्धस्तदभवश्च मोक्ष इत्यन्यान्यपर्यायशब्दैः सर्वाणि मतानि प्रख्यापयन्ति । तत्र साङ्ख्य-बौद्धजैनादयोऽपि जगत् कर्तृत्ववानीश्वर इति न वदन्ति । जैनानां मते षड् द्रव्याणि जीवपुद्गलाकाशकालधर्माधर्माः । अनदिननन्तश्चायं प्रपञ्चः । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मको मोक्षमार्गः । बद्धदशमारभ्यामुक्तेश्चतुर्दशगुणस्थानानि । तत्राद्यानि पञ्च श्रावकाणामभ्यासानुरोधेन । ततः सप्तस्थानानि जैनमुनीनामभ्यासपरिपाकापेक्षया । त्रयोदशं स्थानं सयोगकेवलिनः । स एवार्हत्पदभाक् । तेषु केचित् तीर्थकरत्वं प्रतिपद्यन्ते न तु सर्वे । चतुर्दशं स्थानं पुनरयोगकेवलिनः । अन्तिमौ द्वौ जीवन्मुक्तौ परमात्मानाविति कथ्येते । सप्तपदार्थास्तेषां यथा जीवाजीवास्त्रवबन्धसंवरनिर्जराभोक्षाः । तत्राजीवपदेन पुद्गलादीनि पञ्चद्रव्याणि गृह्यन्ते । आस्त्रवो नाम कायवाङ्मनःकर्मयोगः । बन्धो नाम पुद्गलात्मनोऽर्थयोगः । शास्त्रवानिरोधः संवरः । तपो निर्जरा । अजीवाज्जीवस्य पृथक्स्थितिर्मोक्षः । हिंसाऽसत्यस्तेयाऽब्रह्मपरिग्रहाः पापानि । हिंसा नाम प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणम् । तथैवाऽसत्यं प्रमत्तयोगादसदभिधानम् । स्तेयं प्र० अदत्तादानम् । ब्रह्म प्र० मैथुनम् । परिग्रहो मूर्च्छाममत्वपरिणामः ।

पुरा किल त्रय एव वर्णां गुणकर्मानुरोधेन समाम्नाताः कृषभदेवेनास्मिन् कल्पे तत्पुत्रेण ब्राह्मणवर्णोऽपि निर्मित इति जैनानामाशयः । त्रिपञ्चाशत्सन्ति गृह्यसंस्काराः । तत्र त्रैवर्णि-काचारविषयको भद्रबाहुसंहिताख्या ग्रन्थाः । संस्कारकर्मणि पुराणवाक्यानि पठ्यन्ते इति च भाति । जैनमतानुसारेणऽन्यधर्माबलम्बिनो जैनधर्मे गृह्यन्ते ॥

बौद्धजैनमतयोः को विशेष इत्यत्र किञ्चिल्लिख्यते । बौद्धानां प्राचीनधर्मग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते न तथा जैनानामिति बहवोऽनधीतजिनशास्त्राश्चिरं जिन इति शाक्यमुनिगौतमस्यैवापरं नामेति मन्यन्ते स्म । उभयमतवादिनः स्वान्तिमधर्मप्रवक्तारं जिनाहंमहावीरसर्वज्ञसुगततथागतसिद्धबुद्धसम्भुद्वपरिनिर्धृत्तमुक्त्यादिनामभिनिर्विशन्ति, स्वस्वतीर्थकरमीश्वरवत्समानयन्ति मूर्त्यादिभिश्च पूजयन्ति, तथा च ते स्वमतस्याहिंसालक्षणे धर्मविशेषे दत्तनिर्भरा इति च वदन्ति । अत्र बौद्धमतं जैनमतादतीव भिन्नं तेषामाचार्यपरम्परा भिन्ना तेषां संज्ञाविज्ञेषाश्च भिन्नाः । न केवलमेतौ धर्माबन्धौ किन्तु परस्परविरुद्धावेतौ, जिनमतं च तयोः प्राचीनतरम् । तत्र जिनशास्त्रे कृतपरिश्रमा नवीना विद्वांसो वेवरयकोर्वाप्रभृतयो जैनसिद्धान्तादिग्रन्था बौद्धग्रन्थेभ्यो महता कालेनाव्यबहिता इति प्रमाणयन्ति । श्वेताम्बरग्रन्था देवर्धिगणिसमये लिखिता इति बाहुः । तत्राद्योपलभ्यमानग्रन्थानां सिद्धान्तग्रन्थग्रन्थकालापेक्षयाऽर्वाचीनत्वेऽपि तेषां सम्प्रदायपरम्परयाऽगतया प्राचीनत्वमप्रतिहतमिति पाश्चात्याः । दिगम्बरजैनग्रन्थाः केचिद्यथा कुन्दकुन्दाचार्यकृताः प्रवचनसारादयोऽतिप्राचीनाः । ख्रिस्तीयप्र-

थमशताब्द्यां कुन्दकुन्दाचार्यो बभूवेति 'इण्डियन् अण्टिक्वरी'
इत्याख्यस्य ग्रन्थस्यैकविंशतितमे खण्डे मुद्रितादिगम्बरजैनपट्टावल्या-
नुसारेण ज्ञायते । ख्रिस्तीयपञ्चमशताब्दिसमुत्पन्नश्चेताम्बरजैनदे-
वार्धगणिप्रणीतग्रन्थेभ्यो दिगम्बरजैनानां कतिपयग्रन्थाः प्राचीन-
तरा इति प्रतिभाति । सम्यगधीतेषु तेषु ग्रन्थेषु ज्ञायते यज्जैनौ-
जिनमहावीरार्हन्सिद्धेति सञ्ज्ञाभिः प्रायो निर्दिशन्ति स्वतीर्थकरा-
न्महावीरप्रमुखांस्तथाबौद्धाः सुगततथागतेत्यादिनामभिः शाक्यमु-
निम् । अन्यानि नामानि च यथार्थाक्षराणि विनियुज्यन्ते । बौद्ध-
मतविरुद्धं च मनुजानां देवरूपेण पूजनं मूर्त्यापादनं च निर्विवा-
दसर्वसंमतप्राचीनत्वस्य वैदिकधर्मस्य तावदेतादृक्पूजनं प्रधानं
लक्षणम् । यदि जैनैस्तदन्येभ्यः परिगृहीतमिति स्वीक्रियेत तर्हि
तद्वैदिकमतानुयायिभ्यो भवितुमर्हति न तादृक्पूजनवृद्धेभ्यो बौ-
द्धेभ्यः । यो यो हि मतविशेषो येषां सोऽन्येभ्य एव गृहीतोऽभ-
विष्यदिति तु नावश्यकम् । सर्वेऽसाधारणा महापुरुषा वाढमे-
तादृक्पूजनकल्पने सुसमर्थाः । अनेनैवाऽहिंसा लक्षणा साम्यं व्या-
ख्यातम् । इदं तावदत्रानुसंधेयम् । बौद्धाः स्वप्राचीनग्रन्थेषु महा-
वीरप्रमुखजिनवरतिदेशे न कुत्रापि नवीनमतप्रचारकत्वं तेष्वपाद-
यन्ति । किंतु प्रचलितमतप्रतिपादकत्वमेव जैनानामिति बौ-
द्धग्रन्थकृदाशयोऽनुमीयते । अनेन जैनमतस्य बौद्धमतापेक्षया
प्राचीनत्वं सिद्धयति ॥

(क्रमशः ।)

देवी— हज्जे, एसो अय्यउत्तो अय्यचक्कवाएण सह चिट्ठइ ।
ता णं निड्डअअरं गदुअ कण्ठे गहिस्सं ।

हज्जे, एष आर्यपुत्र आर्यचक्रवाकेण सह तिष्ठति । तदेनं
निभृततरं गत्वा कण्ठे ग्रहीष्यामि ।

(इत्युपसर्पति ।)

मधुरिका— (स्वलनं नाटयन्ती, अधो विलोक्य) भट्टिणि, इदो
किं वि चित्तपल्लवं ।

भट्टिनि, इतः किमपि चित्रफलकम् ।

(इति गृहीत्वा विलोक्य)

भट्टिणि, पेक्खदु किं एत्थ आळिहिदंति ।

भट्टिनि, प्रेक्षतां किमत्रालिखितमिति ।

(इति देव्यै दर्शयति ।)

देवी— (विलोक्य, सरोषम्) हज्जे, एसा कमलआ । एसो तच्चल-
णपडिओ अय्यउत्तो । एदाइ संदेसक्खराइ । आ किं एदं ।

हज्जे, एषा कमलजा । एष तच्चरणपतित आर्यपुत्रः ।

एतानि संदेशाक्षराणि । आः किमेतत् ।

मधुरिका— भट्टिणि, किं एदंति भट्टा पुच्छिदव्वो ।

भट्टिनि, किमेतदिति भर्ता प्रष्टव्यः ।

(देवी सरोषं परिक्रामति)

राजा— (सस्मरणम्) अपि नाम सखे, चित्रफलकं देव्या रक्षयते ?

देवी— अय्यउत्त, मए एव्व एदं रक्खिज्जादि ।

आर्यपुत्र मयैवैतद्रक्ष्यते ।

(इति चित्रफलकं पुरस्तात्प्रक्षिपति ।)

राजा— (विलोक्य, सभयम्, अपवार्यं) हन्त किमापतितम् । सखे,
किमत्रोत्तरम् ?

विदूषकः— (अपवार्यं) मुसिअद्वयेण गहिदस्स चोरस्स जं
उत्तरं, तं एव तुह वि ।

मुषितद्वयेण सह गृहीतस्य चोरस्य यदुत्तरम्, तदेव
तवापि ।

राजा— (सानुनयम्) देवी, नान्यथा शङ्कनीयम् । इयं हि देशा-
न्तरे विलेकिता काचन कन्यका कारण्डवेनालिखिता । अहं
चानेन वयस्येन परिहासायैवमालिखितः ।

देवी— इमाइ उण संदेसक्खराणि केण ळिहिदाणि ?

इमानि पुनः संदेशाक्षराणि केन लिखितानि ?

राजा—

अयि सुमुखि न जानास्यात्मनो रूपधेयं
त्वयि विनिहितभावः प्रेक्षतेऽन्यां कथं वा ।
सततविहितसक्तिः सत्फलायां द्विरेफः
कलयति कलिकां किं कोविदारद्रुमस्य ॥

देवी— (जनान्तिकम्) हज्जे, किं णेण सठेण । एहि, गच्छस्स ।
(प्रकाशम्) अय्यउत्त, चिट्ठदु एदं । णिहापरवसस्सि । अणुजा-
णीहि मं गमणाअ ।

हज्जे, किमनेन शठेन । एहि, गच्छावः । आर्यपुत्र,

तिष्ठत्वेतत् । निद्रपरवशास्मि । अनुजानीहि मां
गमनाय ।

(इति प्रस्थिता ।)

राजा— (देवीं पटाञ्जले गृहीत्वा) अयि देवि, प्रसीद प्रसीद ।
त्वत्पादाभ्यां शपे— न मयेयं लिखिता ।

(इति पादयोः पतितुमिच्छति ।)

देवी— (सकपटविनयम्, पादौ निकुञ्च्य) अय्यत्त, अळं अळं
अणुइदाअरणेण । सच्चं णिहापरवसस्सि ।

आर्यपुत्र, अलमलमनुचिताचरणेन । सत्यं निद्रापरवशास्मि ।

(इति सचेटी निष्क्रान्ता ।)

विदूषकः— दिट्ठिआ देवी पसण्णा ।

दिष्ट्या देवी प्रसन्ना ।

राजा— अलमामोदेन । सखे, न विदितस्त्वया देव्या गभीरो
भावः । पश्य,

विनतिरुचिताचारव्याजादरोधि सुदूरतो
वचसि नयने भूवल्ल्योर्वा व्यधायि न विक्रिया ।
अजनि विनयोऽत्यर्थं मिथ्याप्रसादवदावद-
स्तदिह न तया गूढः कोपो न च प्रकटीकृतः ॥

(प्रविश्य)

मृणालिका— महाभाओ एवं अणुगेहादु मह पिअसहिं ।
महाभाग एवमनुगृह्णातु मम प्रियसखीम् ।

(इति राक्षः कर्णे कथयति)

राजा— मृणाणिके, साधीयानयं पन्थाः, यदि निरन्तरायो भवे
त् । भवतु । आदेशय भूमिकापरिग्रहप्रदेशमार्गम् ।

मृणालिका— इदो इदो । इत इतः ।

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति तृतीयोऽङ्कः ॥

चतुर्थोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति शृङ्खलाहस्ता कारण्डविका)

कारण्डविका— अहो देवीए करुणापरम्मुहदा, जं दाणिं
कमळजं तवसिणिं णिअळेदुं पेसिदवदी । (पुरोऽवेलाक्य)
एसा सही महुअरिआ इदो एव्व आअच्छदि ।

अहो देव्याः करुणापराङ्मुखता, यदिदानीं कमलजां तप-
स्विनीं निगळयितुं प्रेषितवती । एषा सखी मधुकरिका
इत एवागच्छति ।

(ततः प्रविशति मधुकरिका ।)

मधुकरिका— साहु देवि, चिन्तिदो वञ्चणोवाओ ।

साधु देवी चिन्तितो वञ्चनोपायः ।

(इत्यनालोकितकेन सत्वरं गच्छति ।)

कारण्डविका— (सरोषम्) हळा, अण्णारिसो दे दाणिं जोव्व-
णगव्वो, जं समीवट्ठिदं वि मं अणाळवन्ती धावेसि ।

हळा, अन्यादृशस्ते इदानीं यौवनगर्वः, यत्समीपस्थिता-
मपि मामनालपन्ती धावसि ।

मधुकरिका— हळा कारण्डविए, मरिसेहि मरिसेहि । ण
ळाकिखदासि मए चिन्दापरवसदाए ।

हळा कारण्डविके, मर्षय मर्षय । न लक्षितासि मया
चिन्तापरवशतया ।

कारण्डविका— हळा महुअरिए, मरिसिदम्, जं एको अव-
राहो णावराहो ।

हळा मधुकरिके, मर्षितम्, यदेकोऽपराधो नापराधः ।

मधुकरिका— हळा, किं पुव्वदिअहरत्तीए कमळआणडण-
विळोअणस्स णाअदासि ।

हळा, किं पूर्वदिवसरात्रौ कमलजानटनविलोकनाय ना-
गतासि ।

कारण्डविका— हळा महुअरिए, देसन्दरसमागदकारण्डवक-
हिअणाणादेसकहासवणकोदूहळपरवसा नाअदस्सि ।

हळा मधुकरिके, देशान्तरसमागतकारण्डवकथितनाना-
देशकथाश्रवणकौतूहलपरवशा नागतास्मि ।

मधुकरिका— जुज्जइ । युज्यते ।

कारण्डविका— हळा महुअरिए, किं कमळआणडणकोसळेण
ण देवी परितोसिआ, जेण ताए एव्वं णिक्करुणा ।

मधुकरिके, किं कमलजानटनकौशलेन न देवी परितो-
षिता, येन तस्यामेवं निष्करुणा ।

मधुकरिका— हला किं वि ण जाणासि ।

हला किमपि न जानासि ।

कारण्डविका— सहि, कहेहि । सखि, कथय ।

मधुकरिका— हला, पुन्वदिनरत्तीए सीदाकलाणणडणविलो-
अणसकुदुआ देवी जाणईभूमिआपरिगहस्य कमलअं, सिरि-
रामभद्रभूमिआपरिगहसस मिणालिअं अ आणत्तवदी ।

हला, पूर्वदिनरात्रौ सीताकल्याणनटनविलोकनसकुतुका
देवी जानकीभूमिकापरिग्रहाय कमलजाम्, श्रीराम-
भद्रभूमिकापरिग्रहाय मृणालिकां च आज्ञप्रवती ।

कारण्डविका— तदो तदो, । ततस्ततः ।

मधुकरिका— तदो अ सा धुत्ता मिणालिआ भट्टिणा णिअळि-
दक्षिति सअं एव्व अप्पाणं णिअळिऊण, सिरिरामभद्रभू-
मिआपरिगहसस भट्टारं णिओइदवदी ।

ततश्च सा धूर्ता मृणालिका भर्त्रा निगलितास्मीति स्वय-
मेवात्मानं निगळय्य, श्रीरामभद्रभूमिकापरिग्रहाय
भर्तारं नियोजितवती ।

कारण्डविका— अहो कुडिळदा मिणालिआए ।

अहो कुटिलता मृणालिकायाः ।

मधुकरिका— तदो अ णडणावदेसेण जाणईरूपधारिणीए क-
मळआए पाणिं गेहन्तो गहिअरामभद्रभूमिओ भट्टा देहिं देहिं
अहिण्णाणेहिं णिउणं देवीए मुणिदो ।

ततश्च नटनापदेशेन जानकीरूपधारिण्याः कमलजायाः
पाणिं गृह्णन् गृहीतरामभद्रभूमिको भर्ता तैस्तैरभिज्ञा-
नैर्निपुणं देव्या ज्ञातः ।

कारण्डविका— अहो अच्चाहि अं भट्टुणो ।

अहो अत्याहितं भर्तुः ।

मधुकरिका— तदो अ तक्खणजिहमाणकोवाणलधूमाअन्तहि-
अआ भट्टिणा पुणो पुणो पणअपुव्वं अणुणिज्जमाणा भट्टिणा
अप्पसण्णेव्व देवी अविळम्बितं सअणघरं एव्व पत्थिदा ।

ततश्च तत्क्षणजृम्भमाणकोपानलधूमायमानहृदया भर्त्रा
पुनः पुनः प्रणयपूर्वमनुनीयमाना अप्रसन्नैव देवी-
अविळम्बितं शयनगृहमेव प्रस्थिता ।

कारण्डविका— सहि, तदो किं मन्तिदं देवीए ?

सखि, ततः किं मन्त्रितं देव्या ?

मधुकरिका— हला, किं अणेन पुट्ठेण । ण पारेसि तुमं एदं
रहसं रक्खिदुम् ।

हला, किमनेन पृष्ठेन । न पारयसि त्वमेतद्रहस्यं रक्षितुम् ।

कारण्डविका— सहि, कहिं वि ण प्पआसेमि । सपामि
भट्टिणीए पादपीठेहिं ।

सखि, कुत्रापि न प्रकाशयामि । शपामि भर्त्र्याः पादपी-
ठाभ्याम् ।

मधुकरिका— ता सुणुहि । (कर्णे) एव्वं विअ ।

तच्छृणु । एवमिव ।

कारण्डविका— साहु मन्तिदं देवीए ।

साधु मन्त्रितं देव्या ।

मधुकारिका— हळा, किं तुए अणुट्टिदो देवीणिओओ ।

हळा, किं त्वया अनुष्ठितो देवीनियोगः ।

कारण्डविका— इदो गच्छम्मि । इतो गच्छामि ।

(इति निष्क्रान्ता ।)

मधुकारिका— (पृष्ठतोऽलोक्य, साशङ्कम्) अहो एत्थ अय्यच-
क्कवासहधम्मअरिणी चक्रवाइआ नाम बह्वणी । किं णाए
एदं रहस्सं सुदं हवे? होदु । जादं जादम् । देवीणिओअं
अणुचिट्ठेमि ।

अहो अत्र आर्यचक्रवाकसहधर्मचारिणी चक्रवाक्त्री नाम
ब्राह्मणी । किमनया एदं रहस्यं श्रुतं भवेत्? भवतु ।
जातं जातम् । देवीनियोगमनुतिष्ठामि ।

(इति निष्क्रान्ता ।)

॥ प्रवेशकः ॥

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा ।)

राजा—

एकां बाहुलतां मृदु द्विगुणितां कृत्वावलग्राश्रयां
चेटीहस्तसमर्पिततरश्रुजं केयूरसंधित्सया ।

अंसालम्बितकेशपाशमसकृन्निश्वासकम्पिस्तनं

तन्वङ्गयाः स्वदतेऽधुनापि तदिदं तालावसानस्थितम् ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

सं. ७.]

आनन्दवर्ष आश्विनमासः ।

[संचि. ७.]

सुभाषितानि ॥

निमीलयतु लोचने न हि तिरस्कृतो भास्करः

श्रवः स्थगयतु स्थिरं परभृतः किमु ध्वाङ्गति ।

स्वयं भ्रमतु बालिशो न खलु बन्धमीति क्षितिः

कदर्थयतु मुष्टिभिः कथय किं नभः क्षुभ्यति ॥

गतिर्व्योम्ना किं तद्गुरुमभिदङ्केत चटकः

पिबत्वम्भः क्षारं न खलु कलशीसूनुरलसः ।

कलः कण्ठे नादः क इव मशकः किंनरपतिः

कथंचित्साधर्म्यं क्षिपति न हि वैधर्म्यनियमम् ॥

निरवधिगुणग्रामे रामे निरागसि वागसि-

प्रहरमुषितालोका लोका वदन्ति सदनतिके ।

वरतनुहतिं बालिद्रोहं मनागपसर्पणं

परिमितगुणे स्पष्टावद्ये मुधा किमुदासते ॥

श्रीवेदान्तदेशिकः ।

॥ श्रीः ॥

॥ व्याकरणग्रन्थरत्नावली ॥

इयं किल मासिकसंचिका नातिचिरादेव महोदारेण विख्यातवैदुष्येण रा. च. वि. कृष्णमाचार्यमहाभागेन समुपक्रान्ता प्रचरतीति, मन्यामहे, जानन्त्येव पण्डितप्रवराः । अस्यां किल रत्नावल्यामेतावता कालेन मुद्रणेन बहिरनवतीर्णा अतिप्रशस्ता वैयाकरणग्रन्थाः प्रकाश्यन्ते । प्रायेण हि प्राञ्चः पण्डिताः स्वसंपादितानि पुस्तकानि स्वशिष्यैरवलोकितान्यपि न सहन्त इत्यनपलपनीयमिदं वस्तुतत्त्वम् । सत्येवमयं महाशयः स्वसंपादितानि ग्रन्थरत्नानि अखिलोपकाराधिया स्वव्ययेनैव बहिः प्रकटयति मुद्रणेनेति बहुमन्यामहे वयमेतदीयं व्यवसायं मनोगमनिकां च ।

इदमपि विशेषतो वक्तव्यं प्रतिभात्यस्माकम्, यद्यं महाभागश्चिरात्पूर्वं पाणिनितन्त्रक्रोडपत्राणि संकलय्य भागद्वयात्मकतया मुद्रापयित्वा प्रकाशयति स्म । सभासु विजिगीषूणामात्मोत्कर्षाभिलाषिणां च पण्डितानामिमानि क्रोडपत्राणि नाम अक्षयः कोश इति, अपरे प्राणा इति च नेदं तिरोहितं विदुषाम् ।

अत्र हि भागद्वये रप्रत्याहारमण्डनम्, उत्तरपदत्वे चेति वार्तिकप्रत्याख्यानविचारः, माधवाभरणम्, अनुपसर्जनात्सूत्रविचारः, गजसूत्रवादार्थः, अर्थवत्सूत्रस्थानिवत्सूत्रप्रातिपदिकार्थसूत्रविचारः, अन्ये च अनेकसूत्राणामारम्भप्रत्याख्यानपदप्रयोजना-

दिविचाराः सन्ति संयोजिताः । महामतिभिः प्राचीनैः पण्डितैर्विरचितानि चैतानि क्रोडपत्राणि विषयाणामेकत्र योजनेन सभां प्रविविक्षूणां विद्यार्थिनामिव प्रौढानां पण्डितानामपि उपाकाराय कल्पेरन्निति दृढं विश्वसिमः । प्रतिभागं च निर्णीतमेकरूप्यात्मकं मूल्यमपि नाधिकमित्येव वयं मन्यामहे ।

रत्नावल्याश्च चतुर्विंशतिः संचिकाः प्रकटिता अस्माभिरुपलब्धाः । अस्यां च अष्टौ रत्नानि संपूर्णानि पृथक्पुस्तकात्मकतयापि समुपलभ्यन्ते । अन्याश्च तिस्रः परिभाषेन्दुशेखरव्याख्याः खण्डशोऽवतरन्ति, याः कालेन समाप्ता भविष्यन्ति ।

इमानि तानि रत्नानि संपूर्णानि—

१. लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्या शांकरी ॥

इयं किल शंकरभट्टकृता अतीव सरलैरेव वाक्यैर्मूलाशयं विशेषेण विवृणोति । अत्र च परिभाषाप्रकरणपर्यन्तमेव मुद्रितमस्ति । उपरिभागान्वेषणे कृतप्रयत्नोऽपि प्रकाशकमहाशयो न परिपूर्णमनोरथो जात इति स्वयमेव निवेदयति । विषयविमर्शनातिप्रौढस्यापि अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्रतिपादनपरिपाटी वाक्यसारल्यं चातीवानन्दयति । अस्य च मूल्यमाणका द्वादश परिकल्पिताः ।

२. पाणिनितन्त्रवादनक्षत्रमाला ॥

इयं किल माला सुप्रसिद्धैरप्यदीक्षितेन्द्रचरणैर्ग्रथिता । अत्र हि अतिप्रौढा विषया विवेचिताः । एतद्ग्रन्थावलोकनेन दीक्षितेन्द्राणां पाणिनीयेऽपि तन्त्रे निरर्गलं स्वातन्त्र्यं सद्य एव स्फुरि-

ष्यति । प्राचीनेषु नवीनेषु च वैयाकरणग्रन्थेषु एवंविधा विमर्शघोरणी न दृश्यत इति निर्भयं वयं वदामः । अस्य चामूल्यस्य रत्नस्य निर्णीतं मूल्यं सार्धैका रूपिका ।

३. कल्पलता ॥

इयं किल प्रौढमनोरमायाः सरलतमा व्याख्या कृष्णमिश्रकृता अव्ययीभावप्रकरणान्तं मुद्रापिता । अनया हि व्याख्या कठिनतरशब्दरत्नगूढाशयोऽपि सुगमो भवति । कचिच्च शब्दरत्नमपि खण्डयत्येषा व्याख्या, शब्दरत्नेनाविवृता अपि मनोरमापङ्कजीः स्वयं विवृणोति । सर्वथा विद्यार्थिनामियमत्यन्तमुपकरिष्यति । मूल्यमस्या रूप्यद्वयम् ।

४. परिभाषाभास्करः ॥

अयं हि परिभाषेन्दुशेखरस्य खण्डनरूपो ग्रन्थः कैयटपक्षपातिना श्रीशेषाद्रिनाथसुधिया विरचितः । प्रायेण हि कैयटमुज्जिजीवयिषुणा प्राचीनपक्षसंरक्षणदीक्षितेनानेन सुधिया परिभाषेन्दुशेखरोपरि दत्तानि प्रतिपरिभाषं दूषणानि स्वमते आकरग्रन्थानुकूल्यं प्रदर्शयैव प्रकटितानि, यानि भट्टनागेशपक्षपातिभिरपि महता प्रयासेनापि बहुत्र नोद्धर्तुं शक्येरन् । अस्य च मूल्यम् एका रूपिका ।

५. चन्द्रिका ॥

इयं शब्देन्दुशेखरव्याख्या विषमीकारैः श्रीराघवेन्द्राचार्यैरेव विरचिता । विषमीकारा एव हि विषमी चन्द्रिकायाः संक्षेपरूपामभिदधति । विषमीकाराणां पाण्डित्यं सुप्रथितमपि एत-

द्याख्यास्थरप्रत्याहारप्रकरणदर्शने सहस्रगुणं विदुषां हृदये प्रकाशिष्यत इति मन्यामहे वयम् । चिराय श्राम्यतापि संज्ञाप्रकरणस्यैव सा व्याख्या प्रकाशकेनाधिगतेति भूमिकातो ज्ञायते । मूल्यमस्य द्वादश कलाः ।

६. कारकशब्दरत्नप्रभा ॥

इयमपि श्रीराघवेन्द्राचार्यैर्विनिर्मिता शब्दरत्नकारकभागस्य परं कापि व्याख्या । नातिविस्तृतायामस्यां व्याख्यायां तत्र तत्र कौमुदी प्रौढमनोरमा च व्याख्यायत इति न केवलम्, परं तु अन्यानुल्लिखितान्येव तत्र तत्राक्षेपसमाधानानि अत्र सन्तीति नूनमिदमत्युत्तमं ग्रन्थरत्नम् । अस्य च मूल्यं चतस्रः कलाः ।

७. कारकशब्दबोधप्रकरणम् ॥

अयं च ग्रन्थः दुर्गोपनामकश्रीराघवेन्द्राचार्यैर्वैयाकरणभूषणमञ्जूषादिग्रन्थानुरोधेन कौमुदीकारकप्रकरणस्थानां सर्वेषामपि उदाहरणानामन्वयरीति शब्दबोधं च सुष्ठु निरूपयतीति नियतमिदमत्यन्तमुपकारकं विद्यार्थिनामिवाध्यापयितृणामपि । मूल्यमस्य तिस्रः कलाः ।

८. कारकशेखरव्याख्या शांकरि ॥

शंकरभट्टविरचितायामस्यां शब्देन्दुशेखरकारकभागव्याख्यायां व्याख्यान्तरानुक्ता बहवो विषयाः सविमर्शं प्रकाशिताः सन्ति । अभेदसंबन्धत्वखण्डनप्रकरणम्, कर्तुरीप्सितसूत्रविवरणं चात्रत्यमालोक्यतामन्तरङ्गमस्माकं विस्मयानन्दपरवशं भवति । मूल्यमस्य अष्टौ आणकाः ।

एवं संपूर्णानि पुस्तकात्मतया प्राप्याणि अष्टौ रत्नानि ।
परिभाषेन्दुशेखरव्याख्यानानि खण्डशस्तु इमानि प्रकटयन्ते—

१. गदा ॥

नागेशभट्टशिष्यवैद्यनाथभट्टेन विरचिता इयं परिभाषेन्दुशे-
खरव्याख्या अतीव सरलया वाचा प्रतिपदं मूलं व्याख्याति ।
इदानीम् अकृतव्यूहपरिभाषा समाप्ता ।

२. सर्वमङ्गला ॥

महीशूरपुरमहाराजसभापण्डितश्रीशेषशास्त्रिनिर्मितायाः स-
र्वमङ्गलाया सर्वाशेनाप्यतिशयितो महिमा सर्वेषामपि विदुषां वि-
दितचर एव । निर्दिश्यमानपरिभाषावधि मुद्रापिता ।

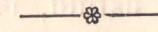
३. चन्द्रिका ॥

दण्डिविश्वनाथभट्टनिर्मिता वाराणसेयनवीनपरिष्कृतसंप्रदा-
यसरणिं प्रदर्शयन्ती इयं व्याख्या विश्वत्र विख्यातैवेति नात्र
सुबहु वक्तव्यं पश्यामः । तस्यां च सांप्रतं वर्णाश्रयपरिभाषा
प्रचलति ।

एवं महता प्रयासेन व्ययेन च मुद्रापयित्वा उपकुर्वन्तमेनं
महाभागं पुनरप्येकवारं सप्रमोदमभिनन्दामः । प्रार्थयामहे च वि-
द्यारसिकान्— यथेयं रत्नावली चिरस्य जीवित्वा उपकरिष्यति
लोकस्य, तथा सर्वथा साहायकबद्धादरैः श्रीमद्भिर्भूयतामिति ।

“मेड्रास— वेप्पेरि पोम्बु, पुरशैवाक्कम्, ६६ इतिसं-
ख्याकं गृहम्. रा. च. वि. कृष्णमाचार्यः” इति लेखने एतानि
ग्रन्थरत्नानि लभ्येरन् ॥

॥ कुमारसंभवः ॥

कुमारसंभवं नामेदं महाकाव्यं शब्दतोऽर्थतश्च किञ्चिदिव
प्रौढं रसवत्तमं महाकविना श्रीमता कालिदासेन विरचितेषु
श्रव्येषु त्रिषु काव्येष्वन्यतममिति जानन्त्येव साहित्यपरिशीलिनः ।
अस्य च काव्यस्य कथाभागे मूलभूतो ग्रन्थः स्कन्दपुराणमिति
कतिपये मन्यन्ते । शब्दार्थाभ्यां भूयसा संवादम्, कचित्पद्य-
खण्डमधिकं च अस्मिन्काव्ये पश्यन्तः शिवपुराणमेव मूलमिति
परे । अत्रापि कालिदासस्य मार्गदर्शी भगवानखिलोपजीव्यो
वाल्मीकिरेव । अत एव श्रीमद्रामायणस्थितेन कुमारसंभवपदे-
नैव अस्यापि काव्यस्य व्यपदेशः समर्थित इति विमर्शकाः ।
अत्र चेदानीं नागराश्वरमुद्रितेषु पुस्तकेषु सप्तदश सर्गानवलोक-
यामः । अष्टमात्सर्गादुपरितनान्भागान्विमृशन्तो वयं बहुभिर्हेतु-
भिरकालिदासीयानेव नियतमभिप्रेमः । ते हि सर्गाः केनचित्पौण्ड्र-
ककालिदासेन निर्मिताः स्युरिति दृढं वयं भावयामः । अवसरे
वास्मिन्नस्माकमास्कन्दति हृदयं कापि किंवदन्ती चिरादिव श्रूय-
माणा—

“पुरा हि भोजेन सुन्दरकाण्डावधि रामायणचम्पूप्रबन्धे
विरचिते, लक्ष्मणकविस्तं परिपूरयितुकामः स्वयं युद्धकाण्डं
जग्रन्थ । सर्वात्मना पूर्वभागादवरतरमुत्तरभागमालोक्य, भार-
तचम्पूकर्ता अनन्तभट्टः, तं परिहसितुं कृतमतिः कदाचित् रात्रौ
लक्ष्मणकवेः पुरतः किमप्युच्छिष्टकदलीदलशकलं सुधाधवलित-

मादाय, कस्य चन वृक्षस्योन्नतां शाखामारूढः, बहुशः करमु-
त्क्षिप्य कृतप्रयत्नोऽतिष्ठत् । तं च तथास्थितमुद्गीक्ष्य, लक्ष्मणक-
विर्विस्मितान्तरङ्गः, 'भो महाभाग, किमिदमाचर्यते । किमर्थं
वानर इव शाखामारूढोऽसि । अस्पृश्यमुच्छिष्टकदलीदलश-
कलं च निःसंकोचं करेण धारयसि । अहो, किमिति तदे-
तत्करेण मुहुर्मुहुरुत्क्षिप्य चन्द्रमभिवीक्षसे' इत्यनुयुयुजे । पृष्ठश्चा-
नन्तभट्टः 'अद्य खलु शुक्लपक्षाष्टमी । चन्द्रश्च विम्बार्धेन विरा-
जते । अपरमर्धमापूरयितुकामः पुनरहमिदं तावत्कदलीदलं सुधया
धवलितं तेनार्धेन योजयितुं कृतव्यवसायोऽस्मि । तत एव शाखा-
मारूढोऽहम्' इत्यब्रवीत्प्रतिवचनम् । श्रुत्वा चैतत् सहस्ततालमुच्चै-
र्विकटं विहस्य 'अयि महाभाग, कोऽयं ते समापतितो बुद्धेर्व्या-
मोहः । यत्प्राकृतोऽपि कर्तुं न प्रवर्तेत, तत्रैव महामतिर्भवान्
प्रवृत्तः । कष्टम्, अवरुह्यताम्' इति वदन्तं लक्ष्मणकविम् 'सुकवे,
यदभिहितं त्वया, तत्सत्यम् । स हि कोऽपि कालः, यत्रैतन्न सं-
भाष्यते । संप्रति हि कालस्य नूनमपूर्वो विपरिवर्तः, यत्र दुर्घट-
मपि परस्परं सुश्लिष्टं भवति । अश्रुतचराणि हि सांप्रतं श्रूयन्ते,
अदृष्टचराणि च दृश्यन्ते । संप्रति खलु महाकविप्रबन्धशेषपूर-
णाय प्रवृत्तान्वहूनुपलभामहे वयं हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां
रचयितृन् । तेऽपि किलाभिनन्दन्ते कवय इत्यापातमात्रप्रीतैरनेकैः ।
तदित्थंभूतेऽस्मिन्कालपरिणामे, मन्ये, मदीयोऽप्ययं प्रयत्नो नून-
मभिदर्शयिष्यति फलम्' इत्यनन्तभट्टः प्रत्युवाच । साकूतमा-
त्मानमधिक्षिप्तं मन्यमानो लक्ष्मणकविर्व्रीडामिलक्षो निजसदनं
जगाम ॥" इति ॥

कष्टम्, नवमादिसर्गकवेर्नवीनपौण्ड्रकस्य विलसितमिदमा-
लोचयतामस्माकम्, अनन्तैरप्यनन्तभट्टैरवतीर्णैर्न पर्याप्तमत्रेति ऊ-
र्जिता मतिरुदयमासादयति । सा हि कथा लक्ष्मणकवेरपि नियत-
मेनमेव नवीनकालिदासं गोचरयितुमर्हति । लक्ष्मणकविः किल
काण्डपञ्चकोपरि काण्डमेकमात्मना विरचयामास । असौ तु महा-
भागः, अष्टौ सर्गानारचयन्तमतिशिशयिषमाणः प्राञ्चं कालिदा-
दासम्, स्वयं सर्गान्नवतया निर्मिमाणः, विश्वामित्रपदमारोहति ।
आस्तामिदम् ॥

संप्रति प्रबन्धं परिशीलयामः— नवमादिषु किल सर्गेषु
कचित्कचित् शब्दतो वर्णनादितश्च पूर्वतरसर्गसंवाददर्शनेऽपि
भूयसा विसंवाद एव दृश्यते । किञ्च तत्र प्रायेण विसंष्ठुलानि
परस्परसौहार्दविरहितानि शिथिलशिथिलानि कचित्कचिदश्ली-
लप्रायाणि, अपप्रयुक्तानि पुनरुक्तकल्पानि च पदजातानि,
नियतमकालिदासीयत्वमेव नवमादीनां सर्गाणामावेदयन्ति । तथा
हि—

सुकान्तकान्तामणितानुकारम्, (९-१) सुबिम्बितस्य,
(९-४१) सुविभ्रमश्रीः, (९-४७) सुतीक्ष्णतुण्डः, (९-४८)
सुदुर्वहम्, (१०-१२) सुप्रसादधरेव, (१०-३२) सुदुर्विषहम्,
(१०-४०) सुस्नातानाम्, (१०-४५) सुप्रह्लाः, (१०-५०)
सुस्नाताः, (१०-५२) सुदुर्धरम्, (१०-५५) सुपुत्रिणीनात्,
(११-१४) सुपीनगात्री, (११-१५) सुमङ्गलोपायन, (११-३५)
सुमन्द्र, सुवृत्तगीत, (११-३६) सुगौरवेण, (१२-६) सुविरा-
जमानम्, (१२-१४) सुदृष्टे, (१२-२१) सुभक्तिभाजाम्,

(१२-३१) सुदुःसहाम्, (१२-४८) सुनन्दनम्, (१२-४९) सुदीनाम्, (१३-३६) सुतन्तुजाल, (१३-४१) सुदुःसहम्, (१४-२) सुगोषणः (१४-८) सुजातसिन्दूर, (१४-२४) सुविस्वतायाः (१४-३०) सुसंकुलायाम्, (१४-४०) सुभैरवैः, (१४-४७) सुपूर्णाः, (१४-५१) सुघनदुर्धर, (१५-२३) सुविधुराः, (१७-३२) सुदुःसहेन, (१७-३९) इत्यादिषु श्रूयमाणं सुपदं कचन सुश्लिष्टमपि भूयसा श्रुतिविरसं हृदयमुद्वेजयति सहृदयानाम् ॥

रतानन्दसुखस्य भङ्गात्, (९-१६) द्वितीयकौपीनचलाहलेनाहरन्मुखेन्दोरकलङ्किनोऽस्याः, (९-१९) इतीदं मनःसंकोचमुदञ्चयति भावुकानाम् ॥

किं च, दुर्विषयेण, (१०-१३) सुलभ्यायाम् (१०-५३) उपात्तुम्, (११-३) शृणुष्व, (११-१२) शरस्तम्बमधि, (११-१३) उपात्तुम्, (११-४६) अविदताम्, (११-४९) परित्यजध्वम्, (१२-३६) चरध्वम्, (१२-३७) मनुते तृणाय, अहकप्रमुख्यान्, (१२-४६) शृणुध्वम्, (१२-५४) कतिशः, (१५-४) अहं मृधे जेतुमरीनरीरमन्, (१५-५१) वृन्दार, (१५-५३) जहिहि प्रतिपक्षम्, (१७-१५) दुष्प्रेक्षणीयम्, (१७-१९) इत्यादौ प्रयुज्यमानानि पृषोदरादिगणेन प्रार्थ्यमानानि पदानि नान्यत्र कालिदासीये भूयसा समुपलभ्यन्ते । अत्र च खलुप्रत्ययप्रयोगाभावः प्राचीनबहुमहाकविप्रयोगावष्टम्भेन यथाकथंचित्समर्थयितुं शक्यत इति जानतामप्यस्माकं हृदयं न प्रसीदति सर्वात्मना कालिदासीयमिदमिति प्रतिपत्तुम् । शरस्तम्बमधीत्यत्र अधिशरस्तम्बमिति वक्त-

व्ये अधेर्व्यत्ययः प्रामादिक इति व्याकुर्वाणः सीतारामः, महाकविप्रयोगात्साधुरयमित्यातिष्ठमानानां पदपण्डितानां पक्षं नाभिनन्दतीव । उपादातुमित्यर्थे उपात्तुमिति प्रयोगो विस्मयं जनयति । इदं चावसरेऽस्मिन्नभिधातुमभिलषामः— यदुत अनिट्केषु केषुचन धातुषु निष्ठातुमनोरेकप्रक्रियकतया वञ्चिताः पण्डिता अपि तथैवान्यत्रादिशन्ति । यथा— नद्धं— नद्धम्, सोढः— सोढुमित्यादिकं दृष्ट्वा, बद्धवत्, बद्धुमित्यतिदिश्य प्रयुज्जाना लक्ष्यन्ते । एवमेवात्राप्युपात्तपदेन वञ्चितः पौण्ड्रककालिदासः, उपात्तुशब्दमुपादातुमुपाक्रमत । वेत्तेः अविदतामिति प्रयोगः, परार्थैकफलक्रियस्य महाकवेः त्यजतिचरतिशृणोतीनामात्मनेपदप्रयोगश्च केवलमार्षत्वमाकाङ्क्षतः । मनुते तृणायेति प्रयोगः, ‘मन्यकर्मणि—’ इति सूत्रे श्यना निर्देशं कुर्वाणं पाणिनिं तृणायपि न मन्यते । ‘भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वा एतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ’ इति कौमुदीपङ्क्तिं पठन्तो विद्याथिनोऽपि ‘अहकप्रमुख्यान्’ इति प्रयोगेण उच्चैस्तालमुपहसिष्यन्ति । कति वारानित्यर्थे कतिश इति तु अपूर्वं शास्त्रमपेक्षते । ‘अहं मृधे जेतुमरीनरीरमन्’ इत्यस्यार्थपरिज्ञानाय ‘मृधे संगरे अहमेव अरीन् शत्रून् जेतुं समर्थोऽस्मि नान्य इति वदन्तः सन्तः अरीरमन् रेमिरे’ इति सीतारामव्याख्यामवलोकयताम् ‘रामोराज्यमचिकरत्’ इत्यत्रेव स्वार्थे णिजिति नूनं प्रतिभास्यति शाब्दिकानाम् । वृन्दारासुरेति देवार्थे वृन्दारपदं प्रयुज्जानः कविः, ‘शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्’ इति उपसंभवाणं वररुचिम्, आरप्रत्यय एवास्तु । ततः स्वार्थे कप्रत्यये-

नेष्टं सिध्यतीति प्रौढिमप्रदर्शयन्तं पतञ्जलिं च अपूर्वमेवमर्थमुप-
दिशतीव । जहिहि प्रतिपक्षमित्यत्र जहातिना सिद्धिमपश्यद्भिः,
हन्तिमपेक्षमाणैस्तु 'हि' इति पृथक्पदमिष्यतामित्यपूर्वं व्या-
ख्यातारः ॥

किंच, दुर्घटानि पदानि समर्थयितुं प्रवृत्तः श्रीशरणदेवः-
आपातमात्रेण दुष्टाभासिनां पदानां समर्थनाय त्रिशतं वारान्
कुमारसंभवं स्मरति । न हि तत्र अष्टमसर्गादुपरि विद्यमानानां
पूर्वोदाहृतानां स्मरणगन्धोऽप्यस्ति । प्रायेण पाठभेदप्रयुक्तानि,
अक्लिष्टसमाधानानि, अनुद्वेजकानि, प्रौढकवेरपि संभाव्यान्त्येव
पदानि वाक्यानि च शरणदेवेन समुद्धतानि, न पुनरेवंविधानि
मनःसंकोचकारीणीत्यपि समयेऽस्मिन्स्मारयामः सहृदयान् ॥

इदमपि भावुकानां पुरस्तात्कुर्मः— रतानन्दमुखस्य,
(९-१६) विहारलीलागतिभिः, (९-३७) देहं दुर्वहं वोढुम-
क्षमः, (१०-१३) सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतुभूतम् (११-९)
इत्यादिषु यदि अर्थभेदतात्पर्यपुष्टिकल्पनादिना पौनरुक्त्यं परि-
जिहीर्षन्ति रसिकमणयः, तर्हि किं नश्लन्नम्, वयमपि तथै-
वाङ्गीकुर्मः ॥

गिरीशगौरीतनयेन, (१३-९) अद्रिपुत्रीमहेशपुत्राय,
(१३-२९) तनयोऽसि गिरीशगौर्योः, (१७-१४) इति त्रिषु
स्थलेषु कुमारं गिरीशद्वौर्यामुत्पन्नं त्रिः सप्तपथमिव सिद्धन्तयन्नयं
कवितल्लजः, तद्विषये जगदेवासंशयालु मन्यमानात्कालिदासान्नि-
यतं भिद्यते ॥

अपि च, 'अहो अहो देवगणाः, (१२-५४) *अथो
अचुम्बत्, (१३-१९) अहो अशेषम्, (१७-१३) इति प्रयोगेण
भोत्सूत्रं स्मारयन्, 'महासुराः स्मरारिसूनुप्रतिपक्षवर्तिनः'
(१५-४०) इति श्लोके महान्तो देवा इत्यर्थे महासुरपदं पक्ष
इत्यर्थे प्रतिपक्षपदं च प्रयुज्य अपूर्वरचनाचातुरीं शिक्षयन्,
स्थलपुराणाद्यपेक्षयापि सुबहूनि सुपदानि संघटय्य आत्मना
संपादितपूर्वं महर्षित्वमेव, 'उदारदुरितोद्धारहारिणी दुर्गतारिणी ।
महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी । सगरान्वयनिर्वाणकारिणी
धर्मधारिणी । विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता । गङ्गावा-
रिणि कल्याणकारिणि श्रमहारिणि । स मग्नो निर्वृतिं प्राप पुण्य-
भारिणि तारिणि' (१०-२९-३६) इति गङ्गावर्णनावसरे शब्दा-
धीभ्यामनितरसाधारणं चमत्कारमाविष्कुर्वन्, नियतं प्रत्याययति ॥

किंच, महाकविना यदि तारकासुरवधान्तः कथाभागो
निबद्धः स्यात्, तर्हि शिशुपालवधादिवत् प्रतिनायकवधेन तारक-
वध इति, हरविजयादिवत् नायकविजयेन कुमारविजय इति वा
काव्यमिदं व्यपदिष्टं स्यात् । यतश्च नैवम्, ततश्च मन्यामहे,
नवमादीनां पौण्ड्रककालिदास एव कर्तेति । एवं हि प्राञ्चो
महाकाव्यलक्षणनिरूपणावसरे वदन्ति 'कवेर्वृत्तस्य वा नास्ति नाय-
कस्येतरस्य वा' इति । 'वृत्तनामकं कुमारसंभवादि' इति तत्रैव
व्याख्यातारः । यदि च विजयान्तः कथाभागः कविना एकेन संह-
र्षोऽभिष्यत्, नियतं कुमारसंभव इति नेदं काव्यं व्यपादेक्ष्यत ॥

अत्रेयमाशङ्का, मन्यामहे, नूनं स्वयमेव पुरःसरिष्यति—

* मुखेष्वाचुम्बदिति, अशेषमेवेति च पाठान्तरम् ।

अष्टमं सर्गमभिव्याप्यापि वस्तुविन्यासे विचार्यमाणे, नूनमिय-
माख्या काव्यस्य न युज्यते । न हि अन्तिमेऽप्यष्टमे सर्गे कुमा-
रस्य संभवो वर्णितः । इत्थं च भवन्मतेऽपि जायमानामनुपपत्तिं
नाहमेकश्चोदनीयः । भवदभिमतरीत्यापि वस्तुविन्यासानुरोधे गौरी-
विवाह इत्येवंरीत्या खलु नाम सुसंगतं भविष्यति । तत्कथं भव-
न्मतेऽपीदं सुश्लिष्टं भवतीति ॥

नूनमिदं प्रष्टव्यं साधु पृष्टाः स्मः । सप्तमे सर्गे विवाह-
कथामुपवर्ण्य, अष्टमे अत एव तयोरदिदंपत्योः संभोगशृङ्गारमु-
निवभ्राति संक्षेपप्रियोऽसौ महाकविः । अमोघवार्थस्य भगवतो
नीललोहितस्य प्रथमे रसे वर्ण्यमाने कुमारस्य संभव उक्तप्रार-
इति हि महाकवेरान्तरोऽभिसंधिः । अष्टमः सर्गो न कालिदासेन
कृत इत्यभिप्रायस्तु, आनन्दवर्धनमम्मटादिभ्यो नियतं न रोचि-
ष्यते । निपुणं विमृश्यमाने, अष्टमे सर्गे शब्दार्थरसादिभिरनुभूय-
मानश्चमत्कारातिशयः, न खलु कालिदासेतरेण संपादयितुं पार्यत
इति, वस्तुतः सहृदयो न कोऽपि विप्रतिपत्स्यते । इदमपि कवे-
र्गूढाकृतम्— यदुत प्रथमं विमुक्तसङ्गस्य अपरिग्रहस्य, पुनरपि
वशित्वाद्बलवन्निगृहीतेन्द्रियक्षोभस्य पशूनां पत्युः सांप्रतिकीमव-
स्थामालोच्य, भवभूतिसिताभ्यां गिरिजायाः स्तनाभ्याम् ‘तप-
स्वी कां गतोऽवस्थाम्’ इति स्मेराननाभ्यां भवितव्यमिति भाव-
यितव्यं भावुकैरिति । अत एव सप्ताभिः सर्गेर्विवहावधिकथासं-
दर्भेण काव्यं न विरमितम् ॥

किं च, कविप्रथमपद्धतौ श्रीमति रामायणे बालकाण्डे कु-
मारस्योत्पत्तिं किंचिदिव विस्तरतो निरूप्य, ‘गृहीत्वा क्षीरमे-

काह्वा सुकुमारवपुस्तदा । अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्वि-
भुः । सुरसेनागणपतिं ततस्तममलघुतिम् । अभ्यषिञ्चन्सुरगणाः
समेत्याग्निपुरोगमाः । एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ।
कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च’ इति पद्यानि श्रूयन्ते ।
महर्षौ महाकवौ च वाल्मीकौ दृढभक्तिरसौ कालिदासः, तत्र
भूतामेव कथामात्मकाव्यमरोप्य, तत्रैव स्वयमपि तारकासुरवधा-
दिकथां विहाय, तत्र श्रूयमाणेनैव कुमारसंभवपदेन स्वकीयं वा-
क्यायमलं चकारेति भावयतां सुमनसां नवमादयः सर्गा नवीना
एवेति नियतं भास्यन्तीति साहित्यमर्मवेदिनः सहृदयाः ॥

इमानि चास्माकमुपष्टम्भकानि कुमारसंभवविवरणवाक्यानि
सहृदयेभ्य उपहरामः—

‘ननु काव्ये यत्साध्यं तदनुसारेणैव काव्यसंज्ञा कर्तव्या
यथा— युधिष्ठिरविजयजानकहिरण्यशिशुपालवधप्रभृतीनाम् ।
अत्र तु तारकासुरनिग्रहः काव्ये साध्यतया निर्दिष्टः, ‘तस्मिन्वि-
प्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः’ इत्युपक्रमात् । तस्मात्तारक-
वध इत्येव संज्ञा कर्तव्या । तत्पर्यन्तं च काव्यं प्रवर्तयितव्यम् ।
न चैतत्कृतम् । तस्मादसमञ्जसमिदं काव्यम् । अपि च कुमारो-
त्पत्तिपर्यन्तमपि न काव्यं कृतम् । तस्मादमुपपन्नमिदं नामापीति ।
अत्रोच्यते— नात्र तारकासुरनिग्रहः काव्ये साध्यः, ‘तदिच्छा-
मो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये’ इति देवैः कुमारसृष्टि-
मात्रस्यैव ब्रह्माणं प्रति प्रार्थितत्वात् । तारकासुरनिग्रहस्तु कुमारो-
द्भवप्रस्तावकतया निमित्तत्वेनापेक्षितः ; यथा— किरातार्जुनीये
पुण्योधनजयः । तस्मात् कुमारसंभव इत्येव संज्ञा युक्ता । न चैवं

सति तत्पर्यन्तं काव्यं प्रवर्तयितव्यमिति वाच्यम्, 'उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः । शंभोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत्' इति ब्रह्मणः प्रतिवचनेन शंभोश्चित्ताकर्षणमात्रस्यैव परमसाध्यत्वेन प्रतिपादनात् । कारणपौष्कल्ये कार्यस्यावश्यंभाव एव ब्रह्मणस्तथा निर्देशे हेतुरिति चावगन्तव्यम् । शंभोश्चित्ताकर्षणं पुनरष्टमे सर्गे विस्तरतः प्रतिपादितम् । यथोक्तमन्यश्लोके—

समदिसवनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः

शतमगमदृतूनां सार्धमेका निशेव ।

स न सुरतमुखेषु छिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलेषु ॥ इति ।

उक्तं च पञ्चमसर्गान्ते देवीं प्रति देवेनैव 'अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः क्रीतस्तपोभिः' इति । तस्मात् 'उमारूपेण' इत्युपक्रमात् 'अद्यप्रभृति' इति परामर्शात्, 'समदिवसनिशथिम्' इत्युपसंहाराच्च शंभोश्चित्ताकर्षणमात्र एव तात्पर्यम्, 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्तिश्च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये' इति वचनात् । तच्च सम्यक् प्रतिपादितम् । अष्टमसर्गे संभोगवर्णनेन कुमारोत्पत्तेर्विन्दूपक्षेपोऽपि कृत इति सर्वमनवद्यम् । यत्त्वत्र तारकासुरनिग्रहपर्यन्तं चिकीर्षितमिदं काव्यम्, निजसंभोगवर्णनेन कुपिताया देव्याः शापादसंपूर्ण जनितमिति कैश्चिदुक्तम्; तदप्युक्त्या रीत्या परिहृतं वेदितव्यम्, कवेश्चिकीर्षाया एतत्पर्यन्तत्वस्य समर्थितत्वात् । देव्याः शापाभावं पुनरष्टमसर्गादौ निपुणमुपपादयिष्यामः' इति ॥

अनेन हि विवरणकारस्य वचनेन नवमादिकाः सर्गा वि-

वरणकर्तुर्गोचरा इति प्रतीत्या, ततोऽपि नवीनतराणीमानि पद्य-जातानीत्यनुमातुं शक्यते । अन्यथा ह्ययं विमर्शकाग्रणीविवरण-कारः कथं नामैतान्सर्गानधिकृत्य एकमप्यक्षरं नात्मना प्रयुङ्क्ते? विवरणकर्ता नारायणपण्डितश्च इतो वर्षत्रिशत्या न प्राचीन इति तदीयान्मानमेयोदयग्रन्थादवसीयते । उणादिवृत्तिपरिग्रहस्तु किमपि विशयं विशदयतीत्यपि निवेद्यामः । अपि च अष्टमादुपरितनान्सर्गानात्मव्याख्यानेन असंजीवन्मल्लिनाथमहाशयोऽप्यस्माकमनुकूल इत्यपि भावयामः ॥

किं च, कालिदासेन उचितेऽपि तत्तत्संदर्भे योऽयमाचारोऽन्यत्र तद्वन्थे निबद्धो न दृश्यते, तादृशं कमप्याचारं निरुच्छ-माख्यं नवीनकुमारसंभवे निबद्धं पश्यामः । यथा— 'तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण निरुच्छनं चारु चकार शक्रः' (१३-१८) 'निरुच्छनं चक्रुरथोत्तरीयैः' (१३-२१) इति । 'निरुच्छनं परिवर्तनम् । चारु चकार । भ्रातृभावायान्योन्यवस्त्रग्रहणं चक्रुरित्यर्थः । तदुक्तं मेदिन्याम्— 'निरुच्छनं बन्धुतायै वाससः परिवर्तनम्' इति । लोकेऽपि भ्रातृतायै परस्परस्योष्णिगबन्धनव्यवहारस्तद्वत्वापीति । अनुशासने सामान्यतो वासोग्रहणेन प्रकृते उत्तरीयग्रहणं संगच्छते । लोकव्यवहारस्तु संप्रदायसिद्धः । उष्णिहि विशेषश्रैष्ठ्योपलम्भ एव व्यवहारमूलमिति मन्तव्यम्' इति सीतारामो विवृणुते ।

निरुच्छनपदप्रयोगार्हसंदर्भेषु बहुषु सत्स्वपि सर्वात्मना तमुपेक्षमाणस्य प्राचो महाकवेः कालिदासस्य कृतिरियं नवमसर्गादिरिति नास्माकं हृदयमवगाहते ।

ततश्च,

शब्दार्थादिविसंवादादश्रुलादपशब्दतः ।

इतिहासपुराणादिच्छायायाः पुनरुक्तिः ॥

अन्यैरस्मरणादत्र समाख्याचारयोर्बलात् ।

नवमादि नवीनं स्यादिति निश्चिन्महे वयम् ॥

रा. च. वि. कृष्णमाचार्यः ।

॥ श्रीः ॥

॥ साहितीहृदयम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तं)

एवं महानुभावानां विदुषां परितोषेण हेतुभूतेन यशोऽपि लभ्यत इति चेत्, तदपि कामम् 'एकशब्द' इत्यादिसिद्धान्त-मनुसृत्य नान्तर्यायकं फलं भवतु तथैव व्यवहारज्ञानादीन्यन्यान्यपि आनुषङ्गिकतया सिध्यन्त्येवेत्यत्र नास्माकं लेशतोऽपि विवादः । को हि नाम सचेताः, जामात्रर्थं श्रपितमप्यन्नम् अतिथिभ्यः परिवेष्टुं नानुमन्यते ! वयन्तु कविना प्रार्थितं फलं किम् ? इति विचार्य निर्भरा भविष्यामः ॥

ननु भोः, 'मन्दः कवियशः प्रार्थी' इत्यत्र कवेरस्य यशः प्रार्थित्वस्य स्पष्टतरमुक्तत्वात् किमेवं पूर्वापरसन्दर्भाननालोच्यैव क-श्चित्कान्तान्यायेन यत्किञ्चिदुच्यते इति चेदत्र ब्रूमः । श्रूयतामवहितेन मनसा । श्लोकस्यास्य अन्य एवार्थोऽस्माभिः धृतोऽस्ति । विषयस्यास्य किञ्चित् गहनत्वात् पुनरुक्तिप्रसङ्गपरिहाराय पूर्वपीठिकात् एव

क्रमेण प्रकृतविषयमासादयामः ॥

लोके हि काव्यं चिकीर्षुभिः कविभिः बहुविधानि कथावस्तूनि परिग्राह्याणि सन्ति । तेषु सत्सु किमर्थमयं महाकविः पौराणिक इव वंशावलीवर्णनं प्रकृतकाव्यवस्तुतया परिजग्राह ? इदमन्तरेण नान्य-स्मिन् काव्ये एवंविधं वस्तु दृश्यते, श्रूयते वा ; केचित्कवयः सद्वस्तु-पुरुषमेकमेवाश्रित्य सारस्वतसारं प्रकाशयन्ति, केचिच्च एकदेशमेव चरित्रस्य परिगृह्णन्ति, कविश्चायं पूर्वं क्षुण्ण एव पथि संचरामीति प्रतिजानाति, ततश्च एतादृशकाव्यानिर्माणे केनापि महाभागोनास्य मार्गदर्शिना भवितव्यम् ।

एवं पर्यालोच्यमाने मम मनस्येवं प्रतिभाति — पुरा खलु महनीयमहिमानो महर्षयः समधिगतसारस्वतसाराः पूर्वोत्पन्नमेव वाङ्मयं पुनःपुनः परिशील्य तज्जन्यसंस्कारेण किमपि चमत्कृत-मानसाः तदेव वाङ्मयं गुणान्तराधानेन परिष्कर्तुम् प्रायेण श्रद्धित-वन्तो दृश्यन्ते । यथा परस्सहस्रशाखाभेदभिन्ना अपि, उत्पत्तौ महती कालव्यवहितिमापन्ना अपि श्रुतयः प्रायशः परस्परोपकारिका एव भवन्ति । संप्रदायोऽयमितिहासकालेऽप्यनुस्यूत आसीदिति उपरिप्रद-र्श्यमानेन निदर्शनेन स्पष्टमवगन्तुं शक्यते ।

तथाहि, दृश्यते च भगवद्वादरायणमुखोद्गतस्य महाभारतस्य परिशिष्टभूतम् हरिवंशाख्यमितिहासरत्नम् । तच्च महाभारतस्य पूर्वो-त्तरकथासन्दर्भानवगन्तुमुत्पन्नं कुतूहलं प्रशमयितुं प्रवृत्तं सत् अत्रि-सुतं सोममारभ्य बहूनां राजर्षीणाम् बह्वीभिः शाखाभिः भिन्नभिन्नानि उपाख्यानान्यनुवर्ण्य भगवतः श्रीवासुदेवस्य अत्यद्भुतमपदानं मध्येकृत्य स्वसमकालस्य जनमेजयस्य सर्पसत्रप्रस्तावेन विरमति ।

एवमेवान्तरापि महाभारतम्, ग्रन्थस्य सामग्र्यं संपादायितुम्, अथवा अन्येन कारणेन, परश्शतमुपाख्यानानि पश्चात् संयोजितानि दृश्यन्ते । तथा कविप्रथमपद्धतावपि बालोत्तरकाण्डसंयोजनेन पूर्वोत्तर-कथाजिज्ञासाकुतूहलम् प्रशमितमस्ति । (इदं विषये गतानुगतिकैः यथावस्थितग्रहणबद्धादरैः सुहृद्भिरुत्थाप्यमानस्य कोलाहलस्य सह-शम् अन्यदा आचरिष्यामः) । एवमादिकाव्ये बालोत्तरकाण्डाभ्यां पूर्वोत्तरकथावर्णने कृतेऽपि, पुरातनानाम् अर्वाचीनानाञ्च राज्ञाम् चरितानि नानुवर्णितानि, तस्मात् आदिकाव्यस्य हरिवंशमाचरितुं केनापि ग्रन्थेन अवश्यं भाव्यम् । इतिकृत्वा अस्माकमयं महाकविः रघुवंशारम्भं सप्रयोजनं मनुते । ग्रन्थनामकरणेनापि ममायमभिप्रायः उपोद्बलितुं शक्य इति सहृदया विभावयन्तु ।

ननु यदीदं कवेरभिमतं स्यात् तदा काव्यस्यास्य 'सूर्यवंशः' इति नाम कृतं स्यात्, कथा च सूर्यमारभ्यैव वर्णिता स्यात् । तदभावेन कथमेतदुपपद्यते? इति चेदुच्यते, कविरयमेवमभिप्रेति; यदि सूर्यमारभ्य समग्राः कथा वर्ण्यन्ते, तदेयं कृतिः बृहत्कथेव कथामात्रसारा स्यात् । सर्वे गुणाः रसाश्च अन्तर्हिता भवेयुः । ततश्च तादृशो ग्रन्थः अनृषिकृतत्वात् न पुण्यार्थपारायणाय, नीरसत्वात् नापि विद्वन्मनोरञ्जनायोपयुज्येत । तस्मात् यथा सद्यः परिनिवृत्तिसंपादनाय कल्पेत, तथा रसोत्तरं कर्तव्यम् । तेन च पुण्यश्लोकानामिक्ष्वाकुमान्धातृप्रभृतीनाम् अपदानान्यगत्या परित्याज्यानि भवन्ति, रसपरिपोषहानिमन्तरेण समग्रं वंशं वर्णयितुं मे मतिविभवो नास्तीति नितरां निर्विण्णः प्रारभते, "क सूर्यप्रभवो वंशः", इत्यादि । एवमभिप्रायवर्णनाभावे रघुं विहाय सूर्यस्मरणमत्र केवलं किमर्थं कृत-

वानिति चोद्यस्य किं समाधानं वक्तुं शक्यम्?

ननु किमर्थं गतानुगतिकः प्राकृत इव निष्प्रयोजनेन अभि-निवेशेन आत्मानमायासयसि? अलमन्यप्रबन्धोपस्करणे गृहीतेन आग्रहेण, गृह्यतां रामायणीयमिव भारतीयमिव वा एकनायकोपेतं कथावस्तु, प्रदर्श्यतां तत्र यावदधिगतं सारस्वतसारसर्वस्वम्, इति चेत् अत्राह, 'मन्दः कवियशः प्रार्थति', यदि कवियशप्रार्थी, तदा अपहास्यतां गमिष्यामीत्यर्थः ।

अयं भावः; यद्यहमितिहासद्वयमनुपस्कृत्य स्वतन्त्रमेकं ग्रन्थं निर्मातुमारभेय, तदा भगवतोः श्रीवाल्मीकिवादरायणयोः यशः-प्रार्थति सहृदयैरनुमितः स्याम् । ततश्च नियतं वैनतेयमनुरोद्धुं व्यव-स्यन् वायस इव अपहास्यो भविष्यामि । तस्मात् तत्कृतेरेवोपस्कारकतया काव्यमिदमुद्दिश्यते, यद्यत्र गुणो भविष्यति तदा गुणवत्तयैव रसिकाः इदं परिगृहीष्यन्ति । यदि नास्ति तदापि पुष्पानुषक्तसूत्रन्यायेन न त्यक्ष्यन्ति । तस्मात् सर्वथा व्यवहर्तव्यमेवेति कृत्वा प्रारभ्यते इति ॥

उक्तञ्च माघेन, 'जडानप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः' इति, भवभूतिश्च 'भक्तस्य तत्र समरन्त ममापि वाचः' इति । एवं तदुपस्करणं तत्प्रदर्शितञ्च मार्गं विहाय सर्वथा स्वातन्त्र्य-मवलम्बमानान् कतिचन कवीन् मनसि निधायैव, भगवता सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रेण कवितार्किकसिंहेन परिहसितम्, 'वसुधाश्रोत्रजे' इत्यादि ।

एवञ्च कविनानेन यशः प्रधानफलतया न प्रार्थितम् । किन्तु सहृदयहृदयरञ्जनमेवेति निर्व्यूढं भवति ।

(क्रमशः)

॥ श्रीः ॥

॥ जैनमततत्त्वम् ॥ ❀

*

विद्वद्भराः सभ्यमहाशयाः !

विदितमेव भवतां किमत्र समुपागताः स्मः । जैनमतावलम्बिनामत्रत्यस्य स्याद्वादमहाविद्यालयस्याद्य दशमवार्षिकोत्सवस्तत्सम्बद्धं छात्रेभ्यः पारितोषिकवितरणं जिनशास्त्रे कृतपरिश्रमाणां तन्मतानुयायिनां च जैनमतप्रतिपादकानि व्याख्यानान्यस्मिन् दिनद्वयेऽत्र भविष्यन्तीत्यपि भवत्कर्णपथमागतमेव भवितव्यम् । अस्मिन्संवत्सरे छात्रैः किं कृतमध्यापकैः किं संपादितं मन्त्रिप्रभृतिभिः कार्यद्रष्टृभिश्च किमनुष्ठितमित्येतत्सर्वं स्पष्टीकृतमेवाचिरानुवाचितया वार्षिकसमालोचनया । सर्वथा प्रशंसामर्हन्त्यर्हन्मतवलम्बिन एते जैनमहाशयाः । आशास्महे चात्तरोत्तरं सविशेषं समुत्कर्षमस्य विद्यापीठस्य ।

कीदृशः खल्वयं जिनधर्मः ? के नाम तीर्थकराः ? किंचरितौ पार्श्वमहावीरौ ? आविभक्तः सुविभक्तो वा जैनसंघः ? यद्यपरः कदा बभूव ? स संघभङ्गः कुतश्चकारणात् ? अस्ति किञ्चिदैतिहासिकं प्रमाणमेतन्मतस्य प्राचीनत्वद्योतकमुतैतिह्यमात्रावलम्बी जिनमता-
डम्बरः ? के नामैतेषां धर्मग्रन्थाः ? कीदृशानि जैनदर्शनानि ? कति वर्णा जैनानाम् ? कति चाश्रमाः ? किंस्वरूपास्तेषामाचाराः ?

* स्याद्वाद (दिगम्बर) जैनमहाविद्यालयस्य दशमवार्षिकमहोत्सव-
उध्यक्षस्य भाषणम् ।

जैनमततत्त्वम् ।

१६७

के वै यमनियमाः ? अपि साम्यं जैनबौद्धमतयोरुत वैषम्यम् ? कथं तयोः परस्परसम्बन्धइत्येतेऽन्ये चैतादृशाः प्रश्नाः प्रादुर्भवन्त्यस्मन्मनसि विशेषतश्च यदा समुपगच्छामोवयमेतादृशे जनसमाजे । एतान्सर्वान् विषयानधिकृत्यापरिचितांगलभाषाणां संस्कृतज्ञानां विक्षेपतः छात्राणां कृते संक्षेपतः प्राचीनग्रन्थकृदभिमतान् तुगमपदशालिनीं नैकविधापूर्वविषयविवेचनकुशलां नवीनां लेखपद्धतिमनुसृत्य ब्रवीमि यदहं पश्चाद्यथासमयमांगलभाषया सविस्तरं प्रवक्तुकामः ।

पुरा किल सुविश्रुतनामधेयः कश्चिदृषभदेवाख्यो महर्षिः प्रा-
दुर्बभूवास्मिन्भारतवर्षे । मिथ्यात्वादिमोहगुणप्रबद्धपुद्गलपङ्कनिमग्ना-
तिकूपणदशापन्नजीवानवलोक्य दयापरवशः सुकोमलान्तःकरणः
स आदिमस्तीर्थकरः सम्यग्दर्शनज्ञानचरित्रात्मकं मोक्षशास्त्रं निर्माय
जिनदर्शनमस्मिन् कल्पे प्रकटीचकारेति वदन्ति सम्प्रदायविदः ।
तदनु चाजितनाथादयो महावीरान्तास्त्रयोविंशतिस्तीर्थकराः स्वस्वका-
लेषु निजज्ञानकिरणैरज्ञजीवनां मोहतिमिरं दूरीचक्रुरिति चोपलभ्यते
जैनग्रन्थेषु । अस्यामेव वाराणस्यां सप्तमस्ततीर्थकरः सुपार्श्वनाथस्तथा
पार्श्वनाथस्त्रयोविंशतितम, एवमितो नातिदूरवर्तिनि चन्द्रपूरग्रामेऽष्ट-
मश्वन्दप्रभुरेकादशः श्रेयान्सनाथश्च सारनाथक्षेत्रे बभूवुरिति श्रूय-
ते । एतेषु तीर्थकरेषु सुप्रसिद्धतमावन्तिमौ पार्श्वनाथमहावीरौ यन्म-
न्दिराणि दृश्यन्ते बहुषु क्षेत्रविशेषेषु । तत्र बुद्धापरनामकशाक्यमु-
निगौतमसमकालीनतया सुप्रथितयशस्तया च श्रीवर्धमानमहावीरस्य
तस्मिन्नेव जैनमतनिर्मातृत्वमधिरोपयन्ति केचित्सम्यगनधीतजिनप्र-
त्या आधुनिकाः । तत्र पूर्वतीर्थकरप्रचारितमेव जिनमतं पुनः प्रति-

पादयामास स महावीरपुरुषो महावीरो न तु स्वबुद्धिपरिकल्पितमपूर्वं
मतमिति वस्तुस्थितिः शक्या च प्रमाणीकर्तुमैतिहासिकैरन्यैश्च प्रमा-
णैः । प्राचीनतमेषु बौद्धग्रन्थेषु नातपुत्तेति सुप्रसिद्धेनैव खनाम्नाऽयं
यतीन्द्रो महावीरो बहुवारं वर्णितो न तु नवीनमतप्रचारक इति । अयं
महात्मा ख्रिस्तशकात्प्राक् सप्तविंशत्युत्तरपञ्चशततमेऽब्दे निर्वाणपद-
मयासीदिति जैनग्रन्थेभ्योऽवगम्यते । बौद्धग्रन्था अपि तं बुद्धस-
मकालीनोऽर्थास्त्वमतानुसारेण ख्रिस्तशकात्पूर्वं षष्ठशताब्दिक इति
प्रमाणयन्ति । आधुनिकास्तावद्विद्वांसस्तं ख्रिस्तशकात्प्राक् पञ्चशता-
ब्दिकं मन्यन्त इत्यस्ति किञ्चिदत्र वैमत्यम् । इदं तावत्सर्वैर्बौद्ध-
ग्रन्थेषु तथा जैनग्रन्थेषु कृतपरिश्रमैर्विद्वद्भिर्निर्विवादमङ्गीक्रियते य-
ज्जिनमतप्रतिपादकः श्रीमहावीरः शाक्यमुनेर्गौतमान्नावाचीन इति ।

पुरा किल मौर्यनृपतौ चन्द्रगुप्ते महीं शासति भद्रबाहुस्वामी
कश्चिज्जैनाचार्यः स्वतपोबलादागामिदुर्धरदुर्भिक्षसमयमवबुध्य स्वमुनि-
समन्वितः शिष्यभूतेन चन्द्रगुप्तेनानुगम्यमानो दक्षिणापथमगमदिति
श्रूयते । ततः प्रभृत्ययं जैनजनसमवायो दिगम्बरश्चेताम्बररूपेण
द्विधाबभूव भद्रबाहुनुयायिनो दिगम्बरा उत्तरपथवर्तिनश्च श्वेता-
म्बरा इति च ।

बौद्धानां तथा जैनानां प्राचीनग्रन्थेभ्यः शाक्यमुनिवर्धमानौ
बिम्बिसाराजातशब्वादीनां समकालीनौ वर्धमानश्च कुन्दगूमाधिपस्य
सिद्धार्थस्य त्रिशलायाश्च पुत्र इत्यवगम्यते । अजातशत्रोः शाक्य
मुनेश्च संलापः सुप्रसिद्ध एव ।

(क्रमशः ।)

विदेहकन्या विरहार्तिविह्वली-

भवत्ककुत्स्थस्थपतिप्रमोदनः ।

प्रभञ्जनायुगजनताविभञ्जना-

त्त्वदाञ्जनेयो जनिमासदत्कथम् ॥ २ ॥

किं च,

अवैमि मन्दानिलचन्दनाचलो

भवत्प्रसूर्भाग्यविपर्ययेण नः ।

पितामहप्रीतिमता हनूमता

निपातितः सेतुकृते न नीरधौ ॥ ३ ॥

(परितापं निरूपयन्)

कचित्सज्जीकुर्वन्कुसुमविशिखश्चापमयते

कचिन्मन्दो वातः किरति बहु हालाहलविषम् ।

कचिद्राकाचन्द्रो विमृजति कुकूलानलकणा-

नहं बाध्यस्त्वेषामहह विधिवैमुख्यमहिमा ॥ ४ ॥

हन्त किमत्र प्रतिविधेयम् ।

(विचिन्त्य, आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा)

याचेऽहं रचितोऽञ्जलिर्निगिर भो राहो सुधादीधितिं

शेष त्वं च नय स्फुटादशशतैर्निःशेषतां मारुतम् ।

पाहि त्वं समयोऽयमेव भगवन्विश्वैकरक्षामणे

भूयः संहर संहराशु मदनं दग्धावशिष्टं पुरा ॥ ५ ॥

(सस्मरणम्) हन्त किमिति चिरयति प्रियोदन्तगवेषणाय गतः

प्रियवयस्यः ।

(प्रविश्य)

विदूषकः— वअस्स, वड्ढेहि वळ्ळहाळाहेण ।

वयस्व, वर्धस्व वल्लभालाभेन ।

राजा— वयस्य, किं विदितप्रियतमोदन्तोऽसि ?**विदूषकः**— (सान्तर्हासम्) ण केवलं विइओ वळ्ळहोदन्तो ।

किं तु सा एव समानीदा ।

न केवलं विदितो वल्लभोदन्तः । किं तु सैव समानीता ।

राजा— (सहर्षम्) सखे, अपि नाम सत्यमिदम् ?**विदूषकः**— णं भणामि ।

ननु भणामि ।

राजा— सखे, सप्रकारं प्रियतमागमनं श्रोतुमिच्छामि ।**विदूषकः**— (स्वगतम्) किं भणिस्सं । होदु एवम् ।
(प्रकाशम्) वअस्स, दाणिं किल मए णडणविळोअणस्स सव्वेसु
देवीपरिअणेषु मिळिदेसु णिहुअदरं गदुअ रंगसाळादुवारवेदि
आणिअळिओ सो दुट्ठवाणरो उम्मुत्तो ।किं भणिष्यामि । भवत्वेवम् । वयस्य, इदानीं किल मया
नटनविलोकनाय सर्वेषु देवीपरिजनेषु मिलितेषु निभृ
ततरं गत्वा रङ्गशालाद्वारवेदिकानिगलितः स दुष्ट-
वानर उन्मुक्तः ।**राजा**— ततस्ततः ।**विदूषकः**— तदो अ तेण दुट्ठवाणरेण फलाइदेसु सव्वेसु देवी-परिअणेषु कहां वि पलाअन्ती कमलअं मिणालिअं च आहूअ
आअदोम्हि ।ततश्च तेन दुष्टवानरेण पलायितेषु सर्वेषु देवीपरिजनेषु
कथमपि पलायमानां कमलजां मृणालिकां चाहूय
आगतोऽस्मि ।**राजा**— साधु सखे, साधु । इदं ते पूर्णपात्रम् ।

(इति कटकमर्पयति ।)

विदूषकः— (स्वगतम्) अहो मह मिथ्थवादित्तणम् ।

अहो मम मिथ्यावादित्वम् ।

राजा— (सौत्सुक्यम्) सखे, किमिदानीमपि विलम्ब्यते नित-
म्बिन्या ?

(विदूषको नेपथ्याभिमुखमवलोक्य संज्ञापयति ।)

(ततः प्रविशति मायाकमलजां संचारयन्ती मृणालिका ।)

मृणालिका— इदो इदो पिअसहि ।

इत इतः प्रियसाखि ।

राजा— (सानन्दम्)

अवलम्ब्य संप्रति सखीकराम्बुजं

शनकैः पदानि सरसानि तन्वती ।

कुचकुम्भभारपरिखिन्नमध्यमा

कुतुकेन मामभिसरत्यनिन्दिता ॥ ६ ॥

(सौत्सुक्यम्)

उत्तुङ्गस्तनकुम्भगौरववशादुच्चैरुदश्रेष्ठयथा
 मध्यस्थेत्यवधार्य यद्यपि गतिर्मन्दायते पादयोः ।
 प्रायस्तन्वि तथापि मे न सहते पञ्चेषुघोराशुग-
 श्रेणीपातपरास्तर्धैर्यमधुना चेतो विलम्बं गतेः ॥

(इति स्वयमुपसर्पति ।)

मृणालिका— जेदु महाराओ ।

जयतु महाराजः ।

राजा— अपि कुशलं तव सख्याः ?

(कमलजा सख्याः कर्णे कथयतीव)

राजा— किं वचः सुरभयति मधुरवाणी ?

मृणा— महाराज, विण्णवेदि मह पिअसही— अज्ज कुशलं
 सारसिआदेवीदइददं सणेणेति ।

महाराज, विज्ञापयति मम प्रियसखी— अद्य कुशलं
 सारसिकादेवीदयितदर्शनेनेति ।

राजा— कमलजादयितेति वक्तव्यम् ।

(कमलजा लज्जानाटितकेनावनतमुखी तिष्ठति ।)

राजा— (निर्वर्ण्य स्वगतम्)

आलोललोचनमरीचिपरंपराभि

नीलोपलस्रजमिवादधती स्वहारम् ।

दुग्धे त्रपाभरदरानतकंधरेयं

मुग्धेन्दुसुन्दरमुखी मुहुस्तसवं नः ॥ ८ ॥

(प्रकाशम्)

मृणालिके, सेयमभिसरणसंभ्रमेण परिश्रान्तेव संलक्ष्यते ।
 तदत्र चन्द्रकान्तशिलातले समुपविशामः ।

(इत्युपविशति)

विदूषकः— मिणाळिए, उपवेसेहि णम् ।

मृणालिके, उपवेशयैनाम् ।

मृणालिका— सहि, तुमं वि एत्थ उपविसिअ विस्समसुहं
 लहेहि ।

सखि, त्वमपि अन्नोपविश्य, विश्रममुखं लभस्व ।

(कमलजा सापन्नपेव तिष्ठति ।)

मृणालिका— महाराज, ण सुणोदि एसा मह वअणं । ता
 तुमं एव्व भण ।

महाराज, न शृणोत्येषा मम वचनम् । तत् त्वमेव भण ।

राजा—

उत्तुङ्गस्तनजनितश्रमा ममास्मि-

न्नुत्सङ्गे त्वमुपविश क्षणं मृगाक्षि ।

उत्ताम्यद्विपुलनितम्बबिम्बभारा-

दुल्लासं भजतु तदेतदूरुयुग्मम् ॥

(कमलजा लज्जानाटितकेन शिलातले उपविशति ।)

राजा— (स्वगतम्) हन्त शिलायामेवेयमुपविष्टा । उपालभे
 तावदेनाम् । (प्रकाशम्)

सप्तलाकुसुमकलसतल्पभू-

संस्तरेऽपि धृतखेदमङ्गकम् ।

प्रस्तरस्थलपरिग्रहेण किं

खेदयस्यहह केवलोदरि ॥

(कमलजा किञ्चिदिव लजावती तिष्ठति ।)

राजा— (स्वगतम् । चेतः प्रति)

संव्यानेऽपहृते पयोधरतटात्सद्यः कृतस्वस्तिका-

माकृष्टे सिचये नितम्बफलकादापीडितोरुद्वयीम् ।

लोले नाभिसमीपसीम्नि नयने लज्जानताङ्गीमिमां

चेतो वाञ्छसि चुम्बितुं ननु पुरा संप्रत्यहो लज्जसे ॥

(प्रकाशम्) अयि कोमलपादपल्लवे,

यदिदं सुदुर्वहमिमं नितम्बम-

प्यविचार्य मामभिससार ते पदम् ।

तदिदं सरेणु परिचुम्ब्य मामिका-

मधमर्णतामपनिनीपुरस्म्यहम् ॥

(कमलजा सख्याः कर्णे कथयतीव ।)

राजा— मृणालिके, किमाज्ञापयति कातराक्षी ?

मृणालिका— णाहं लज्जाए महाभाअं पडिवत्तुं अत्तणो पहवा-
मिति कहेदि मह पिअसही ।

नाहं लज्जया महाभागं प्रतिवक्तुमात्मनः प्रभवामीति क-
थयति मम प्रियसखी ।

राजा— कस्तर्हि प्रभवति ?

(कमलजा सख्याः कर्णे कथयतीव ।)

मृणालिका— एसा इदं विण्णवेदि— णं महाभाओ एव्वेत्ति ।

एषा इदं विज्ञापयति— ननु महाभाग एवेति ।

राजा—

चरणपरिचरणलीलादासः प्रभवामि तव कथं सुमुखि ।

कुचमणिमङ्गलकलशद्वयघटनादपि तु कलय घटदासम् ॥

(इत्यालिङ्गितुमुपसर्पति ।)

(विदूषको मृणालिका चेच्चैर्हसतः ।)

राजा— (निरुप्य, सलजम्) हन्त प्रियतमाप्रतिमादर्शनेन वञ्चि-
तोऽस्मि । सखे, किमियं कारणद्वयमायाचातुरी ?

विदूषकः— अह इं ।

अथ किम् ।

राजा— सखे, कियन्तं कालमियं तिष्ठति ?

विदूषकः— जाव णिअलबन्धं ।

यावन्निगलबन्धम् ।

राजा— कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दीवारिकः— आज्ञापयतु देवः ।

राजा— वेत्रहस्ते इमां प्रियतमाप्रतिमां मद्दिनोदाय विलासभव-
नस्थां कुरु ।

दौवारिकः — तथा । (इति मायाकमलजया सह निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये मर्दलध्वनिः)

मृणालिका — अहो पउत्तो णडणसंभमो । महाभाअ, भूमि-
आपरिग्गहत्थं मं पडिवाळइस्सदि आआरिओ । ता मं अणु-
जाणीहि ।

अहो प्रवृत्तो नटनसंभ्रमः । महाभाग, भूमिकापरिग्रहार्थं
मां प्रतिपालयिष्यत्याचार्यः । तन्मामनुजानीहि ।

राजा — यथा रोचते भवत्यै । समयेष्वयं न विस्मर्तव्यः ।

मृणालिका — तह । तथा । (इति निष्क्रान्ता ।)

राजा — वयस्य, चिन्त्यतां प्रियतमादर्शनोपायः ।

विदूषकः — वअस्स, मा विक्कबो होहि । आअमिस्सदि देवी
कमलआणडनविळोअणस्स भवन्दं आआरेदुं ।

वयस्य मा विक्कबो भव । आगमिष्यति देवी कमलजान-
टनविलोकनाय भवन्तमाकारयितुम् ।

(ततः प्रविशति देवी मधुरिका च)

देवी — हज्जे मधुकरिए । अय्यउत्तेण सह कमलआणडणकोसळं
विळोकणिज्जम् । ता गच्छ, जहिं अय्यउत्तो ।

हज्जे मधुकरिके, आर्यपुत्रेण सह कमलजानटनकौशलं
विलोकनीयम् । तत् गच्छ, यत्रार्यपुत्रः ।

मधुरिका — जुत्तं ववसिदं भट्टिणीए । इदो इदो ।

युक्तं व्यवसितं भट्टिन्या । इत इतः ।

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ७.] आनन्दवर्ष भाद्रपदमासः । [संचि. ६.

सुभाषितानि ॥

अतिगम्भीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।

दधति समीहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥

यच्छन् जलमपि जलदो वल्लभतामेति सर्वलोकस्य ।

नित्यं प्रसारितकरः सवितापि भवत्यचक्षुष्यः ॥

सर्वस्य सर्वदापि स्पर्शनयोगेन तापमपनेतुम् ।

सुजनस्य व्यजनस्य च शक्तिमसंगृह्यतः पश्य ॥

काकैः सह विवृद्धस्य कोकिलस्य कला गिरः ॥

खलसङ्गेऽपि नैष्ठुर्यं कल्याणप्रकृतेः कुतः ॥

अग्निदाहे न मे दुःखं छेदे न निकषे न वा ।

यत्तदेव महदुःखं गुञ्जया सह तोलनम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ राजभक्तिः ॥

सार्वभौमः सर्वेषामस्माकम् अस्मद्देशमहाराजः श्रीमान्
जयार्जिमहीपालः धर्ममार्गेण रात्रिन्दिवमपि प्रजापालनतत्परो
विराजत इति सार्वजनीनमेतत् । महामहिम्नोऽस्य भूपतेः सक-
लजनसंश्लाघनीयान् अद्भुतसद्गुणगणान् पश्यतां स्मृत्यादिषु प्रा-
चीनमहर्षिवर्यैः 'राजा नाम सर्वदेवतास्वरूपः' इति बोधितानां

‘इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेष्ठ वरुणस्य च ।

चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥

(राजानमसृजदिति व्याख्याकृत्) मनु ७—४.

अष्टाभिश्च दिगीशानां मात्राभिर्निर्मितो नृपः ॥

इत्यादिवचनानामर्थं प्रत्यक्षविषयं कुर्वन्ति नः सर्वेषां तद्गु-
णा इति किं वक्तव्यं तद्ग्राज्यस्थितानां असकृदनुभूतदिव्यभोगसु-
खानां जनानां । तत्तादृशदेवतामूर्तिमात्रयोग्यमहनीयाऽमलगुण-
मण्डितः अस्मच्चक्रवर्ती

‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥’

इति गीतायां भगवदुक्तरीत्या ‘सज्जनरक्षणदुर्जनशिक्षण-
रूपः स्वधर्मोऽवश्यमनुष्ठेयः’ इत्यभिप्रायेण परं साम्प्रतं साम्प्रतं

राजभक्तिः ।

१२३

यकृते विधृतप्रयत्नः समुदभूदित्ययं च आवेदयत्याबालवृद्धं तदीयां
स्यधर्मानुष्ठानजागरूकताम् ॥

लोकोपकाराय केवलं एतादृशे महति कार्ये प्रवृत्तस्या-
ऽस्मद्भूपशिरोमणेः अस्मिन् समये यथाशक्ति साहाय्यकरणमाव-
श्यकमिति कृतज्ञतां परिपालयत्सु लोकेषु केचित्स्वयमेव सपत्नै-
र्गोदुं सन्नद्धाः युद्धभूमिमगमन् ।

अपरे च स्वयमशक्ताः भृत्यवर्गमुखेन समुपकुर्वन्ति, अन्ये-
च द्रव्यदानेन आवहन्ते साहाय्यकम्, परे च द्रव्यभृत्यवर्ग-
प्रदानाभ्यां उभाभ्यामप्याविष्कुर्वन्ति निजकृतज्ञतां, इतरे च
तत्र तत्र सञ्चरन्तः स्ववाचा बोधयित्वा अन्यान् उपकारयन्ति,
केचिन्महान्तः आत्मस्वरूपध्याने ईश्वरपूजायां च परायणा अपि
एतदीयसद्व्यवसायमालोक्य मुदितान्तरङ्गा अस्मदवनिपतेर्जयाका-
ङ्क्षिणः स्वयं भगवत्प्रार्थनापूर्वकं स्वीयानपि सर्वान् तथैव प्रार्था-
पयन्ति ॥

अत्र विषये शास्त्रीयसन्मार्गप्रतिष्ठापनदीक्षिताः श्रीकाञ्ची-
कामकोटिपीठाधिपतयः श्रीजगद्गुरुचरणा हि प्रथमगणनीयतापद-
वीमलकुर्वन्ति ॥

भारतखण्डान्तर्वर्तिषु बहुषु देवतामन्दिरेषु प्रावर्तिष्ट सपर्या-
विधिराज्ञया तेषां महात्मनां । तदाज्ञायाश्चायं प्रकारः—

“श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादा-
चार्याणामधिष्ठाने सिंहासनाभिषिक्तश्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिप-
जगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्यस्वामिनः

अस्मदत्यन्तप्रियशिष्य.....

विषये नारायणस्मृतिः ।

साम्प्रतं विजृम्भते हि पाश्चात्यभूभागे, (युरोप) विराजमानेषु देशेषु, महदायोधनमिति सार्वजनीनो वृत्तान्तः । तत्र भारतयुद्धमप्यतिशयानेऽस्मिन् संग्रामे बहवो हि जनाः असूनपि तृणीकृत्य त्यजन्तीति महदेतद्विषादस्थानं सर्वेषामस्माकं । पर्यालोचिते च स्फुरति खल्वेवं— ‘परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥’ इति स्वं गीतावचनं सार्थयन्, भारतयुद्ध इव दुष्टविदलनेन धरणीं लघुभारां चिकीर्षुरिव समकल्पयदिमं संग्राममिति ।

अपि च पुरेव श्रीभगवान् पञ्चपाण्डवानामिव भ्रातृवात्सल्यवतां पञ्चानामपि सखीनामेतेषां भूभृतां पक्षे स्वयं स्थित्वा धार्तराष्ट्रानिव बहुसंख्याकान्यपि विरोधिबलानि विजित्य अस्मच्चक्रवर्तिनः विजयश्रीवितरणेन जयार्जीति नाम यथार्थाक्षरं समाकलय्य अखिलमप्यास्माकीनं जनपदमानन्दतुन्दिलितमचिरादारचयेदित्यत्र नास्ति विशयलेशः ।

अस्मिन् हि समयविशेषे अखिलेनाप्यास्तिकौधेनास्मत्सार्वभौमस्य सत्यधर्मरतस्य जयलाभाय भगवान् सर्वेश्वरः शरणीकरणीयः । विशेषतश्च देवायतनेषु अभिषेकार्चनादिसपर्याविशेषाः श्रद्धातः प्रचालयिष्या इति स्वत एवाभिज्ञानां युष्माकं किमस्य धिकमिह बोधनीयम् ॥

इति नारायणस्मृतिः ” इति ॥

ततः परमपि शारदनवरात्रीयविजयदशम्यां सर्वेष्वपि देवतायतनेषु जगदुपप्लवकारिणः असुरान्निहत्य विजययात्रामनुतिष्ठन्तीं भगवतीं ‘जयार्जिनामानमस्मत्सार्वभौममपि तथाविधावसरमेवाधातुं प्रार्थयन्तु लोकाः’ इति अपरामप्याज्ञासरणिमवातीतरन् । इदमाज्ञाद्वयमपि यथावदनुतिष्ठन्तीभिः प्रकृतिभिः श्रीजगद्गुरुचरणेभ्यः निवेदितासु विज्ञप्तिपत्रिकासु काश्चित् तासां राजभक्तिं गुरुभक्तिं च प्रदर्शयितुमिह प्रकाशयन्ते—

1

११—९—१४ श्रीकृष्णः ॥

श्रीमज्जगद्गुरुशिशङ्कराचार्यभगवत्पादयोः—

सद्धर्मपत्रसंपादक क्षीरसागर वामनाचार्यस्व सविनयं समर्यादं प्रणामाः सन्तु ।

भगवन्; श्रीचरणयोः पत्रं मधुरातोऽत्रोपलब्धं । तत्पुत्तमवगतं । तत्र वयं सर्वेऽपि भारतवर्षीयाः स्वभावेनैव राजभक्ताः स्मः । अतस्तदुःखदुःखित्वात्तेषां विजयं सर्वदैवेच्छामः । तस्माद्विजयदशम्यां यच्छ्रीचरणैः सम्राजां विजयस्य युद्धविरामस्य च भगवदाराधनमभ्यर्थनं च चिकीर्षितमस्ति, तदवश्यं कर्तव्यमेव । तत्राहमपि मनोवाक्कायकर्मभिः सहैव संविधाप्यः । अत्रापि तद्दिने मयापि श्रीमतां संस्मरणपुरस्सरं सर्वैः सह श्रीनाथदेवः प्रार्थ्यते । एवमेव समये चाज्ञाप्योऽयं स्ववशंवदो जन इति प्रणिपतीपतीमि ॥

पोस्ट. नाथद्वारा
(डि. उदयपुरमेवाड)

वामनाचार्यस्य.

2

॥ श्रीः ॥

मुकाम क्षेत्र आमर्दक (औढा.)

तारीख १ अक्टोबरसन

इसवी १९१४.

वक्तारमासाद्य यमेव नित्या

सरस्वती स्वार्थसमन्विताभूत् ।

निरस्तदुस्तर्ककलङ्कपट्टा

नमामि तं शङ्करमर्चितांघ्रि ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादाचार्या-
णामधिष्ठाने सिंहासनाभिषिक्तश्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिपजगद्ग-
ुरुश्रीशङ्कराचार्यस्वामिनां परमप्रियान्तेवास्यस्वादितचरणसरोजचि-
न्मकरन्दानां चरणारविन्दयोः युष्मदनुकम्प्यामर्दकस्थदेवालयधर्म-
शरणनिखिलब्रह्मवृन्दस्य प्रणतिरस्त्वतितरां ।

युष्मत्प्रेषितपत्रिकया सार्वजनीनवृत्तान्तेन च यूरोपयुद्धे
बोधिताखिलवृत्तान्ता वयं महाविषादं कुर्मः । निखिलप्रजारक्षकनी-
तिशास्त्रधुरंधरसत्यधर्मरतस्य राज्ञोऽपि योद्धव्यत्वावश्यकता आ-
सीदिति श्रुत्वा सर्वेऽपि वयं विषादप्रपीडिताः स्मः ।

परं च— पत्रिकाधस्तादङ्कितश्रीजगद्गुरोरुपदेशेन 'देवा-
तायतनेषु अभिषेकादिसपर्याविधिः प्रचालयितव्यः' इत्याकारकेण
सर्वेषां मुखप्रसादोऽभूत् ।

यथा— चैत्र पुत्रस्ते जातः । कन्या ते गर्भिणीति अत्र
पुत्रोत्पत्तिप्रागभावावच्छिन्नचैत्रस्य तनयोत्पत्तिश्रवणानन्तरं मुख-
प्रसादोऽभूत् । शब्दबुद्धिकर्मणां त्रिश्रणावस्थायित्वमिति न्याय-
मनुसृत्य तत्तृतीयक्षणे कन्या ते गर्भिणीति श्रवणानन्तरं मुख-

मालिन्यमपि जातम्' इति विपरीतदृष्टान्तेन ।

श्रीजगद्गुरोराज्ञामनुसृत्यैव पुरातनपाण्डवस्थापितनागनाथ-
ज्योतिर्लिङ्गसन्निधौ अभिषेकादिस्तोत्रपाठान्तः सपर्याविधिः प्रवृत्तः
अस्ति । प्रार्थ्यते हि भगवान् सर्वेश्वरः सार्वभौमस्य जयलाभाय
संकटं निवारयेति । श्रीजगद्गुरुप्रेषितपत्रिकान्तरबोधिताज्ञया विज-
यदशम्यां तन्निमित्तं उत्साहविशेषं चाकुर्म । अलमतिविस्तरेण ॥

शके १८३६ इषसित }
पक्षे १२ गुरुवार. }

आपलानम्रशिष्य,

धर्माधिकारी क्षेत्र आमर्दक.

3

॥ श्रीः ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य श्रीमच्छंकरभगवत्पादा-
चार्याणामधिष्ठाने सिंहासनाभिषिक्तश्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिप-
जगद्गुरुश्रीशंकराचार्यस्वामिनः पादारविन्दे—

शिष्यस्य श्रीधरशर्मणः साष्टाङ्गं प्रणिपातः ।

भगवन्, भवतामस्मिन् सागराख्यपत्तने यथाज्ञप्तैः सर्वैर-
स्माभिर्हिन्दुधर्मावलम्बिभिरस्यां विजयदशम्यां संमिलित्वा श्रीराम-
चन्द्रदेवालये ब्रिटिशसाम्राज्यस्य चिरस्थायित्वाय सार्वभौमानाम्
अस्माकं शास्तृणां विजयाय च श्रीरामचन्द्रचरणारविन्देषु नव-
प्रहाणां शान्त्यर्थं ग्रहयज्ञः श्रीसप्तशतेः पाठाह्वनं च श्रीविष्णु-
सहस्रनामपाठाः समर्पिताः ।

तथा च श्रीमद्रामचन्द्राय पवमानाभिषेकज्ञानयुक्ता महा-
पूजा चार्पिता । पश्चाद्भगवते रामचन्द्राय मंगलारतिं कृत्वा
श्रीसार्वभौमानां विजयोऽस्त्विति प्रार्थितं सर्वैः ॥

इति गुरोश्चरणकमले सागरस्थदेवालयस्य श्रीमद्रामचन्द्र-

सेवकस्य अहर्निशं गुरोः कृपाकाङ्क्षिणः श्रीधरशर्मणः शिष्यस्य निवेदनमस्तु इति ।

4

नमः श्रीपरमात्मने

श्रीमज्जालंधरपीठान्तरगताखिलविश्वचराचरैकाधारश्रीम-
ज्ज्वालामुखीस्थानात् प्रधानार्चक “चौधरी” वनवारीभुवनेश्व-
रीप्रसादयोः वन्द्यश्री १०८ श्रीमज्जगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्याय मुहु-
मुहुः करबद्धा अप्रमाणाः प्रणामा वाच्याः ॥

गुरवः ; श्रीमत्प्रेषितयन्त्रलिखितं पर्णमेकमाप्तम् ; पत्रस्थं
वृत्तं चावगतम् ॥

महानुभावाः !

इहत्यैरखिलैरर्चकैर्महता समारोहेण श्री. १०८. ज्वालामु-
खीमन्दिरे संपुटपाठजपादयो मंगलकारकाः शत्रुध्वंसकारकाश्च
विधयः शास्त्रविधानतः कृताः । आशासे च श्रीज्वालामुखी महा-
माया अचिरेणैव कालेन मदोन्मत्तं शत्रुं विजित्य निष्कण्टकं
राज्यं इंगलण्डीयसम्राजे दास्यति । अपरं च निजधनविभवा-
नुसारतः १२६, मुद्रा अपि सहायताविषये प्रदत्ताः । ता अत्र-
त्यैस्तहसीलदारपदवाच्यैरेव स्वीकृताः । अनन्तरमधुनाऽपि सायं
प्रातर्विजयकारिणीं प्रार्थनां श्रीज्वालामुखीचरणसरोरुहेषु कुर्म एव ॥

२३-१०-१४.

{ श्रीमदखिलशुभचिन्तकौ, प्रधाना-
र्चकौ, चौधरीपदवाच्यौ, श्रीवन-
वारीलाल, भुवनेश्वरीप्रसादौ ।

सर्वेषां जनानां हृदयालवालेष्वंकुरिता राजभक्तिवल्लिका
संवर्धिता सत्यधुना जगति सर्वत्र प्राकाश्यं नीता । अतः परमेनां

बलरीमस्मच्चक्रवर्तिनः विजयफलेन सफलयितुं महेश्वरमाचार्यपा-
दांश्च संप्रार्थयामहे ॥

या शस्त्रैर्निखिलैः समस्तमनुजैर्ग्राह्येति सम्बोध्यते

याऽज्ञानाख्यतमो निहत्य तनुते ज्ञानाख्यपूषोदयम् ।

या सर्वं सुखमैहिकं कलयते धर्मे प्रवृत्तिं दृढां

ईशाचार्यमहीशगा विजयतां भक्तिर्तृणां सा सदा ॥

प. पञ्चापगेशशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

॥ खना ॥

आस खल्वियं करतलामलकीकृतज्योतिषतंत्रा इत्यत्र नास्ति
नः स्तोकोऽपि संदेहः । तथाऽवगाहितानि संख्यातिगानि शास्त्री-
यगूढतत्त्वानि । तादृशी ज्योतिषशास्त्रमर्मज्ञा न कदापि न कापि
न कापि संभवूवेति घोषं घोषं ब्रुवन्ति विद्वांसः । केचन खना-
नार्याणां निकटमुपगम्य ज्योतिषशास्त्रमभ्यस्यागतेति तदानीं सा
विद्याकामिनी आर्याणां करतलं न सम्यक् जग्राहेति च भणन्ति ।
तथाचेद्गौरवास्पदमेव, यन्नारीमणिः स्वकीयेष्वविद्यमानां विद्यां संपाद-
यितुं अविगणय्य दुःखानि अनार्याणां द्वारमुपससारेति । पांडित्येनैव
न तां मानयामः अपितु पुरुषातिक्रांतं साहसमवलोक्य त्रिभिरपि
करणैस्तामर्चामः ।

साकं खनया जगामानार्याणामंतिकं आर्यविद्यार्थिष्वन्यतमो

मिहिरः । स तु विक्रमादित्यमहाराजसमज्यानवरत्नेष्वन्यतमस्य वराहस्य सूनुः । खनामिहिरावविश्रांतश्रमेण ज्योतिषविद्यां संपादयतः । उभौ च समानोद्योगिनौ । कुहूक्ष्णदायां अपारमहिम्नः तारकितस्य नभसः रहस्यमवगंतुमुभाभ्यां प्रयतितं स्यात् । कास्ति किल भरणी-नक्षत्रं, कृत्तिकाभं इत्यादिविषयान् विज्ञातुं जागरणेनैव यापयामासतुः बहुयामिनीः । कोयं ग्रहः कुतः संचरति इति तयोश्चक्षूंषि अनेकशः वियति संचारितानि । उषित्वा गगने कस्मिन् भागे कुजभार्गववाचस्पतयः मंगलमादधति जनेभ्यः इत्यवगंतुं अविरतं श्राम्येताम् ॥

विद्याभ्याससमाप्तेरनन्तरं मिहिरः सहधर्मचारिणीत्वेनांगीचकार खनामेव । साकं खनया पितुर्भवनमाजगाम मिहिरः । अनार्याणामाज्ञां शिरसा समुद्ध निगमनकाले जातेनैकेन प्रसंगेन ज्ञायन् खना निष्णाता मिहिरादपीति । सुचिरमूषतुः किल ते अनार्याणां सन्निधौ । तस्मान्महती परिचितिरास तेषां । तत्स्वदेशनिगमनसमये प्रेषयितुमागताः किलानार्याः । तत्र काचन तरंगिणी वहति स्म । तस्मास्तीरे आसन्नप्रसवा तिष्ठति काचन गौः । तदानीं मिहिरस्य देशिकः 'वत्स, प्रसवति खल्विदानीमसौ धेनुः । एतद्वत्सः कतमेन वर्णेन समन्वितः' इत्यप्राक्षीत् । स तूत्तरमदात् । तद्वितथमेवाभवत् । तदा स गुरुः वितीर्य कानिचन पुस्तकानि हस्ते मिहिरस्य प्रोवाच 'अये भ्रातः न संपूर्णं तावकज्ञानं । तस्मादिमानि गृहीत्वा संपठ पूर्णं भविष्यति' इति ।

मिहिरस्तु न बभूव परीक्षायामुत्तीर्णः । आस हि तदीयविषये गुरोर्महती विप्रतिपत्तिः । आसीत्पुनः खनाया विषये संपूर्णमस्ति

ज्ञानमस्या इति तस्यातिदृढो विश्वासः ।

स्वीचकार पुस्तकानि गुरुणां मिहिरः । परंतु न समादधौ तन्मानसं । समयमेतावतं सन्निधौ गुरुणामधीता विद्या नाभूत्संपूर्णा । एभिः पुस्तकैः किमायाति पूर्णतामिति चिक्षेप पुस्तकानि तटिन्यां । खना तु पत्तनस्य बाह्यशोभामवलोकयंती नातिदूरे वर्तमाना मिहिरस्य कृतिमालोक्य सरभसागत्य किमिदमनुष्ठितमिति पप्रच्छ निजवल्लभं । किं फलं प्रश्नेन । पुस्तकानि तरंगिणीतलमाजग्मुः । अस्ति किल किंवदंती— तेषु पुस्तकेषु विद्यमाना भूगर्भशास्त्रविद्या प्रणष्टा तदानीमिति ।

खनाचरितस्य अंतिमभागो दुःखमयो वर्तते । यथा वा— ज्ञातचरमेवेदं सहृदयानुवाचकानां, यत्खनायाः श्वशुरः श्रीमन् वराहः विक्रमादित्यभूपास्थानपंडितश्चासेति । विक्रमादित्यश्चैकदा कति वा संत्युडवो वियति इति विज्ञातुमुत्कंठितः पप्रच्छ वराहं । वराहः केन गणितेन उत्तरं दातुं समर्थः स्यात् ? तदीयबुद्धिं अतिक्रान्तोऽयं विषयः ।

खना हि म्लानं श्वशुरमुखपंकजं समीक्ष्य विषण्णा विक्रमादित्यप्रश्नमाकर्णितवती । सा तु अहमुत्तरं दास्यामीति श्वशुरचरणं सांवयामास ।

खनया कथितमुत्तरमाकर्ण्य वराहो राजसभां प्रविवेश । क्षमापालकः तदीयोत्तरमुपश्रुत्य संतुष्टांतरंगः सन् अपृच्छत्— कथं विदिता नक्षत्राणां संख्या श्रीमद्भिरिति । शिव शिव !!! कथं जानाति वराहः । अंततः निरुपायं कथयामास खनाभिधानं । मेदिनीपतिः खनाया वैदुष्यमदूष्यं समवलोक्य दशमरत्नविरुदेन तां

संभाव्य कृतार्थमात्मानमारचयितुमभिललाष ।

स्तुषा तु पार्थिवसमज्यायामुपविशतीति खिन्नमभवद्ब्राह्म-
मानसं । आलोचयामास कथमेतदमर्यादया सुरक्षितः स्यामिति ।
अंततः खनारसनाविच्छेदनं क्रियेत चेत्, तेन भूपतिसभायां नि-
रूपयोगो भवतीति निश्चिकाय ।

वराहो निययुजे अस्मिन् कर्मणि निजनंदनं मिहिरमेव । स
तु शस्त्रं संघार्य हस्ते ललनासमीपमवाप । सा हि नाथमुपवीक्ष्य
मदीयं भागधेयं गणितेन पूर्वमेवाहमजानाम् । कोऽपि न प्रभ-
वति फालपट्टलिखितं संमार्ष्टु । तत्र भवान् न भयमूरीकुर्यादिति
ब्रूत्वा स्वकीयरसज्ञामुद्धाटयामास । मिहिरस्तु चिच्छेद जिह्वां । हा
बत बत रसनाविनिर्गच्छच्छोणितविंदुभिः साकं प्रययुः भरतभूमं-
डलमंडितपांडित्यायाः खनायाः प्राणविंदवोऽपि ।

दुःखपर्यवसायि चरितमस्याः मुहुर्मुहुः स्मरतामस्माकं भवति
खिन्नं मनः, भिन्नं वक्षः, स्विन्नं गात्रं, जलापन्नं चक्षुः । हंत हंत
किमितः परं विलिखामीति शोकविह्वला स्वयमेव धरातले निपपात
लेखन्यपि ॥

केशवशर्मा (गलगलि)

॥ श्रीः ॥

॥ साहितीहृदयम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तं)

ततः परमपि तैरेव क्षुण्णेन पथा संचरमाणानामस्माकमन्त-
रङ्गमिदानीमाङ्गलराज्यभरणोपकृतेन पाश्चात्यविद्यापरिचयेन प्रबुद्धं

सत् पूर्वसूरिभिरकृतवाग्द्वारेऽस्मिन् विषये कथं कथमपि प्रवेष्टुं
प्रयस्यति ।

यद्यपि बहवः पौरस्त्याः पाश्चात्याश्च पण्डिताः विषयेऽस्मिन्
विस्मयनीयमात्मीयं प्रतिभाप्रसरं प्रकाशयन्ति, तथापि तेषामतटानां
मनोरथप्रवाहानाम् अशिथिलानामुद्यमानाञ्चानुरूपं फलं नावाप्यत
इति विषीदामो वयम् । ते च भूयसा धनव्ययेन महता देशाटनेन च
बहुविधाः सुवर्णरजतताम्रप्रभृतिषु लोहेषु निर्मापिताः पुरातनैः राजभिः
खस्वराज्यव्यवहारेषु उपयुक्ताः निष्कमुद्राः संपादयन्ति । तत्र तत्र
देवालयेषु प्रासादेषु हर्म्येषु मण्डपेषु चत्वरेषु अन्येष्वपि च बाह्या-
बाह्येषु स्थलेषु स्पष्टास्पष्टमुत्कीर्णानि शिलाशासनानि परिशीलयन्ति ।
नानाविधासु भाषासु नानाविधासु लिपिषु समुत्कीर्णानि ताम्रशास-
नानि परिचिन्वन्ति । कालिदासस्य प्राक्काले समानकाले पश्चात्काले च
संजातान् बहून् प्रबन्धानत्युत्कण्ठमनुवाचयन्ति । सर्वेप्येते परिश्रमाः
कालिदासस्य कालनिर्णये परस्परभिन्नरूपायाः संभावनाया एव
हस्तं ददति, नत्विदन्तानिष्कर्षस्य । तदेतेषां विमर्शकपण्डितानां ना-
नाविधयुक्तिविचारोपष्टब्धसंभावनागहनासु सरणिषु संचरितुमशक्ताः
वयमस्य महाकवेः साहित्यकौशलमेव विमृष्टुं विचारमवतारयामः ।

प्रथमं तावत् 'के के ग्रन्थाः कालिदासीयाः' इति विचारे
प्रवर्तमानाः वयं, प्रतिक्षणं परिशील्यमानमपि नवं नवमिव प्रतिभास-
मानम् दृश्यत्रयं श्रयत्रयञ्चेति काव्यषट्कमन्तरा, नान्यददसीयमुप-
लभामहे । तेष्वेकैकमपि, सुचिरसाहितीसमुपासनपरिपक्वया अकलु-
षया मनीषया सेव्यमानं सत्, पर्याप्तमेव सुधियाम् एकं पुरुषा-
युषमानन्दनिबिरीसमवसाययितुम् ॥

नहृदसीया कृतिः, तत्तच्छास्त्रप्रक्रियावर्णनपञ्चीकृतशरीरम्, तत्कविहृदयमात्रं चमत्कर्तुं प्रवृत्तमिव प्रतिभासमानम् शिशुपालवधमिव, एकशोऽनुवाचितं द्वितीयपठने कुतुकं भञ्जयति । नापि दुःश्रुतग्रन्थग्रन्थविन्यासकृतादरम् अनादृतप्रसादगुणम् विद्वदौषधं महामहाकाव्यमिव, परिमाणरहितायाः अङ्गशोभायाः संपिपादयिषया सज्जातम् अङ्गिशोभावैकल्यं विस्मरति । नापि संक्षिप्तसर्गप्रमाणकम् 'सौष्टवौदार्यविशेषशालीति' बहुधा प्रशस्यमानं किरातार्जुनीयमिव, यावदर्थपददौर्गत्येन सहजेन रचनाकाठिन्येन च, द्विस्त्रिः पठिताप्यनवगतार्थो सती, टिप्पण्यां चक्षुः विक्षेपयति । नापि हिमालयशिखरात् भागीरथीसलिलधाराभिरिव निरर्गलं निष्पतन्तीभिः वर्णनाभिः, अभिरूपपरिषदम् आप्याययन्त्यपि अतिप्रौढत्वात् सर्वैरपि सुखेनावगाढुमशक्या कादम्बरीव, दीर्घसमासैः श्लेषबहुलैः सुचिरमनासादितक्रियापदैः विशेषणगणैः पठितृन् भीषयते ।

अपिच, महाकविरयम् कविकुलजीवातौ आदिकाव्ये महाभारते च प्रयुक्तैः सुवर्णखचितैः रत्नैरिव नितरां शोभमानैः सुप्रसिद्धैरेव शब्दजालैः स्वकृतीः अलंकरोति । न तु महता परिश्रमेण भूयसा ग्रन्थविस्तरेण च व्युत्पादितासंख्येयशब्दजालम् मुनित्रयम्, आराधयितुमिव व्याकरणशुद्धानि सर्वाणि पदानि प्रयोक्तुं प्रयस्यति । इतिहासद्वये महतीं गौरवबुद्धिम् आवहन् महाकविरयम्, तत्रैव पुनः पुनः परिचितान् कतिपयानेव अलङ्कारान् आदाय सहृदयहृदयेष्वन्यादृशम् चमत्कारं जनयति । न तु सूत्ररूपान् श्लोक-रूपान् वाक्यरूपांश्च बहुविधान् अलङ्कारग्रन्थान् निबद्धवत्सु विपश्चित्सु दाक्षिण्यम् प्रकटयितुमिव सर्वान् अलङ्कारान् अङ्गीकरोति ।

पठितृणाम् सुखावबोधमेव काव्यगुणमुत्कृष्टं मन्वानः कालिदासोऽयम्, सर्वथा शब्दचित्राणि परिहृत्य, बालैरप्यनायासम् आस्वाद्यरसेन केनापि रचनाविशेषेण शब्दजालान्युद्गृह्णाति । न तु अपूर्वरासिक्यवताम् विपश्चितामात्मनो वा अन्तरङ्गं प्रीणयितुम्, एकाक्षरद्व्यक्षर-शरबन्धनागबन्धचक्रबन्धप्रभृतिभ्यः शब्दचित्रेभ्यः स्पृहयति ।

किं बहुना; संक्षेपप्रियः कालिदासोऽयम् नातिविस्तृतैः नाति-संकुचितैः चतुरश्रशोभिभिः सूक्तिजालैः सर्वाण्यपि वर्णनीयानि कथा-वस्तूनि तथा वर्णयति, यथा सहस्रशः परिशील्यमाना अप्यदसीयाः सूक्तिपङ्क्तयः सलिलनिधिसुधाकरसहस्रपत्रीदानि रम्यवस्तूनीव प्रति-क्षणं नवनवां प्रीतिं प्रेक्षकचक्षुषोः विकिरन्ति । न तु भट्टबाण इव प्रतिभातयावद्विषयनिश्शेषीकरणानन्तरमेव तत्तत्प्रकरणसमाम्नि प्रति-जानीते ।

स्यादेतत्, महाकविरयम् एतादृशानाम् स्मर्यमाणमधुरा-णाम् रसाविनाभूतानाम् आत्मीयवाङ्मयानाम् किं फलम् अनुसंधत्ते? इति विचारस्तावत् अस्माकमन्तरङ्गम् इदानीमास्कन्दति । पुरातनाः साहितीरसिकाः महान्तः काव्यरचनायाः सामान्यतः षट् फलानि प्रतिपादयन्ति ॥

तेषु, पृथममामुष्मिकश्रेयस्साधनं यशः; द्वितीयमैहिकसुखावाप्तिनिदानं धनम्; तृतीयमानन्दानुभवकारणं व्यवहारज्ञानम्; चतुर्थम् भाविसुखात्पत्तिहेतुभूतं पूर्वपाप्मापनोदनम्; पञ्चमं परोपकारमात्रपर्यवसन्नम् सहृदयहृदयानुरञ्जनम्; षष्ठन्तु पठितृमनसि प्रयत्नसाध्यमपि सुखेन आत्मगुणाधानमिति ।

फलान्येतानि व्यस्तानि समस्तानि वा अभिसंधातुं तत्त-

त्कविरुचिरेव प्रमाणम् । अथवा अस्त्वन्येषां सामस्त्ये निर्वन्धः, दुर्ल-
 खितोऽयमस्माकं कविस्तु, न केनापि निर्वन्धेन आत्मनो मनोगम-
 निकां निरोद्धुं व्यवस्यति । कचित् छन्दोभङ्गं परिहर्तुं पाणिनितन्त्र-
 मप्युपेक्षते । कचित् कविमनोनिरोधनं विना अनन्यप्रयोजनं नान्दी-
 पदनियमं नाद्रियते । कचित् काव्यदोषेषु प्रधानतया प्रतिपादितं
 प्रक्रमभङ्गमङ्गीकरोति । परन्तु, पदरचनासु, तत्तद्वस्तुस्वभाववर्णनासु
 उपयाद्यलङ्कारपरिकल्पनासु च, पूर्वैः प्रहतं पन्थानं रेखामात्रमपि
 नातिवर्तते । तदस्य महाकवेः पूर्वोक्तेषु षट्सु पञ्चमं सहृदयहृदय-
 रञ्जनमेव फलं प्रधानतयाभिप्रेतम्, इतराण्यपि कतिचिदनीप्सितान्य-
 प्यानुषङ्गिकाणीति ब्रूमः । नेयमस्माकं धृष्टता निर्मूला । किन्तु कवि-
 कण्ठोक्तिं प्रमाणीकृत्यैव प्रवृत्ता ।

तथा हि, आपरितोषाद्विदुषामित्यस्य अयं भावः— प्रथमं
 मालविकाग्निमित्रं विक्रमोर्वशीयं चेति रूपकद्वयं प्रणीय अभिरूपप-
 रिषदे समर्प्य सुविहितप्रयोगतया बहुधा श्लाघितोऽभूत् कालिदासः ।
 तथापि स्वमनसा तृप्तिनलभमानः ततोऽपि रसवत्तरं दूरीकृतावद्य-
 गन्धम् शाकुन्तलं रचयितुमारब्धवान् रसिकाग्रणीरयम्, भिन्न-
 रुचितया लोकस्य, काव्येऽस्मिन् विदुषामभिप्रायः कथं भवि-
 ष्यतीत्याशङ्कते, न तु उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा
 कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी इत्यादिधैर्यमवलम्ब्य प्रव-
 र्तते । एतेन स्वस्य बलवच्छिक्षिततया सुविहितप्रयोगाम् आत्मम
 नस्थानन्दमाधातुमलंभूष्णमपीमां कृतिम् विद्वन्मनोरञ्जनायैव समर्प-
 यामि, इति स्पष्टं प्रतिपादयति ।

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति इत्यस्याप्येवमेवाभिप्रायो वर्णनीयः ।

तद्यथा, 'वसुधाश्रोत्रजे तस्मिन् व्यासे च हृदयस्थिते । अन्येऽपि
 कवयः कामं बभूवुरनपत्रपाः' इत्युक्तीत्या इतिहासद्वयस्य पुरतो-
 ऽस्माकं मौनमेव विभूषणम् । तथापि, भासकविपुत्रप्रभृतीनां कवीनां
 कृतिभिः अनुरज्यमानान् सहृदयान् दृष्ट्वा चापले कर्मणि प्रवृत्तोऽहं
 भाग्यमत्र परीक्षिष्यमाणः सर्वथा व्यवहरामि । यथा सुवर्णकारः प्रय-
 त्नसंपादितं हेम अभिसंतापादिसंस्कारपूर्वकम् अन्यार्थम् आभरणा-
 त्मना परिणमयति, ततश्च कृतार्थो भवति, तद्वदहमपि सदस-
 द्र्यक्तिहेतुभूतैः विद्वद्भिः सुपरीक्षितामिमां मदीयां कृतिम् सहृदय-
 हृदयरञ्जनाय समर्प्य कृतकृत्यो भविष्यामि इति स्पष्टमात्माभिप्राय-
 मभिदधाति ।

(कमशः ।)

॥ श्रीः ॥

॥ पाणिनीयव्याकरणम् ॥

वाङ्मयविज्ञानविशेषाधिगमाभिलाषशालिभिरवश्यमभ्येयं
 व्याकरणम्, येनापशब्दनिराकरणपूर्वकं साधुशब्दज्ञानं लघुनोपा-
 येन संपद्यते नितराम् । सर्वत्र हि शास्त्रीये लौकिके च व्यवहारे
 वाङ्मयविज्ञानमपेक्षितम् । द्विधैव हि जगदेतदुपलभ्यते— वा-
 ङ्मयं वस्तुमयञ्चेति । तथा चोक्तम्— “अस्ति भाति प्रियं
 रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपमतः
 परम्” इति । तत्राद्यमेव जीवितनिर्विशेषमुद्भाव्यते समालम्बनं
 स्थावरजङ्गमात्मकस्य लोकस्य । तथा च तत्त्वविदो निराहुः शब्द-

तत्त्वमर्थभावेन विवर्तते, जगतः प्रक्रिया च ततः, तदेव च ब्रह्मेति ॥ हरिणाप्युक्तम् — “अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः” इति । स च शब्दो नित्य इति केचित्; व्यवहारानादित्वेन प्रवाहनित्यत्वमात्रमेव तस्य, न स्वतो नित्यत्वमित्यन्ये, इत्येवमादिमतभेदेन बहुधा वर्णयन्ति पूर्वाचार्याः । तदास्तां कथञ्चिद्यथाशिष्टाभिमतम् ।

तत्र तावदेतावदेवास्माभिराकलनीयमधुना । भाषाज्ञानमन्तरा लोको मूक इव न बुबोधयिषितमर्थं साधु बोधयितुं प्रभवेत् । अन्ध इव च न सन्मार्गे प्रवर्तितुं शक्नुयात्; तथा च पस्प-शाह्निके उदाहृतं भाष्यकृता ‘उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुतत्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः’ इति । उक्तञ्च ‘तद्यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते, एवं वाक् वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते । वाङ्मनो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम्’ इति । अतश्च वाङ्मयविज्ञानमावश्यकं सर्वेषां तदधिगमाय च व्याकरणमिति ॥

अत्रेदं वक्तव्यम् — किमिदं वाङ्मयं नाम, कथमिदं लोकशास्त्रव्यवहारयोरुपयुज्यते, कुत एतत्प्रतिपत्तये व्याकरणमावश्यकम्, किन्तु तद्व्याकरणं गैर्वाण्या वाण्याः, सति चावश्यकत्वे कीदृशी वा व्याकरणाध्ययनाध्यापनयोः परिपाटी संबध्यत इति । उच्यते—

यैरर्थान् बुद्धौ कल्पयामः, अर्थं बुद्धौ कृत्वा तत्प्रतिपादनाय यान् कल्पयामः, त एव शब्दा वाङ्मयत्वेनाभिधीयन्ते ।

भाष्येष्युक्तम् — “तावत्येवार्थमुपपादाय शब्दान् प्रयुज्यते, अर्थमर्थमुपादाय शब्दान् प्रयुज्यते, येनोच्चारितेन सास्त्रालाङ्गूलककुद-सुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति, स शब्दः” इति ।

अर्थप्रतिपादनाय च लोके शास्त्रेषु च प्रयोगो वाक्यस्यैवाखण्डस्य दृश्यते । यथा घटमानय, पटं नयेत्यादि । न तु वैयाकरणकल्पितानां प्रकृतिप्रत्ययादीनाम् । अत एवानुशासनम् — न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्ययः । अपदं न प्रयुज्यते’ इति । नापि वाक्यावयवानां केवलं पदानां वा प्रयोगो भवति । अपि खलु घटो घट इत्युच्यमानेऽवश्यमेव श्रोतुराकांक्षा जायते क्रियां प्रति, किमयमानयनमीहते, उत नयनमाहोस्वि-एन्यदेव वा किञ्चिदिति । तथा च अप्रयुक्तक्रियेष्वपि प्रयोगेष्वस्येव क्रियेत्यनुशास्ति — ‘अस्तिर्भवन्तिपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । अस्तिभवतिविद्यतयः अप्रयुज्यमानास्सन्तीति च ॥ तस्मात् लौकिकादिनिखिलव्यवहारोपयोगि वाक्यजातमेव जिज्ञासितं वाङ्मयम् ॥

तच्च प्रत्यक्षे परोक्षे चार्थबोधनाय जायमानवाक्यरचना-वैचित्र्येण, देशकालविशेषैः, आलस्यादिना, पुरुषोच्चारणविशेषैश्च अपारं बह्वपभ्रंशपूर्णञ्च सम्पद्यते । तत्र साधुशब्दप्रयोग एव न्याय्यः । तेनार्थप्रतिपत्तिश्च समीचीना जायते । अत एव “साधुशब्दप्रयोगे धर्मसिद्धिरर्थप्रतिपत्तिश्च” इति शिष्टाः । एक-शब्दशब्दशब्दान्वितः सुष्ठुप्रयुक्त इत्यादि च श्रूयते ॥ यद्यप्यसाधु-शब्दप्रयोगेऽपि अर्थप्रतिपत्तिर्भवति, परं तु देशकालादिभेदेन तत्परिणामानां विविधभेदभिन्नतया क्रमशो न सार्वत्रिकी प्रति-

पत्तिरुपपद्येत ॥ “लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्म-
नियमः.....सर्वे देशान्तरे” इत्यादि वार्तिकं विवृण्वता
‘एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र
नियतविषया दृश्यन्ते’ इति सोपपत्तिकमुपपादयता भाष्यकृता चा-
र्यमथस्सुस्पष्टं सूचितः । धर्मोऽभ्युदयः । स च लौकिकस्सावत्रिको
बोध एवेति ध्येयम् । तस्माद्व्याकरणमावश्यकं वेदितव्यम् ॥

एवमनन्तेऽत्र वाङ्मये पूर्वमेव संक्रान्तानामत्यन्तापभ्रंशानां
निरसनाय, संक्रमिष्यतां निरोधाय, सम्यक् साधुशब्दप्रतिपत्तये
च कश्चिदलौकिको यत्नः समाश्रयणीयः । न तु प्रतिपदपाठः
कर्तुं शक्यः, आनन्त्येनाशक्यत्वात् तस्यानभ्युपायत्वस्मरणाच्च ।
तथा च भाष्यम्— “अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ
प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते ‘बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं
प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । नान्तं जगाम ।
बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः ।
न चान्तं जगाम” इत्यादि ॥ एवमालोच्य पूर्वाचार्यैश्चिरतरभाव-
नाभ्यासशालिभिः ‘को धातुः कः प्रत्ययः किं प्रातिपदिकम्’
इत्यधर्वणवचनमनुरुध्यापोद्धारकल्पञ्चाश्रित्य प्रकृतिप्रत्ययागमादे-
शादिरूपेण यथायोगं विभज्य वाक्यसमुदायं कश्चन संस्कार-
कृतो भाषायां व्याकरणं नाम, येनेयं संस्कृता वाणीति सुप्रसिद्धि-
मासादितवती ।

तच्चानन्यसहस्रं व्याकरणं सर्वतोमुखं सर्वावयवसंपन्नं
श्रीमत्पाणिनिविरचितमीषदूतैश्चतुर्भिस्सूत्रसहस्रैरुपेतं धातुपाठादि-
भिरनुबद्धमष्टकसंज्ञितं वर्तते शास्त्रम् । यदधुनापि गुरुशिष्य-

परम्परया प्रचारमुपगच्छति ॥ यद्यपि पाणिनेः पूर्वमपि कानि-
चिद्व्याकरणानि सन्तीत्युपलभ्यते । परन्तु तेषु प्रायः सर्वे विष-
याः, गृहनिर्माणायावश्यकान्युपकरणानि— इष्टकाः तच्छकलानि
चूर्णं काष्ठानि तत्खण्डाः स्तम्भ इत्येवमादीनि सर्वाण्येकराशीकृत्यै-
कत्र निक्षिप्तानीव सुतरां संकीर्णतया समुदाहृताः । ततस्वस्वेष्ट-
साधनाय गृहनिर्मातार इव स्वस्वापेक्षितान् तत्तदंशान् पृथग्राशी-
न्विधायेष्टशब्दसाधनायात्यंतं क्लिश्यन्ते स्म बोद्धारः । अमुमंशं
सम्यग्विचार्यायमाचार्यइशालातुरीयोऽसंकर्येण प्रत्ययागमादेशतत्त-
त्कार्यादीन् प्रदर्शयन्, प्रतिपदोक्तपाठस्य दुश्शक्त्यमवधार्य
कृपया लाघवे कृतमतिः प्रणिनाय साङ्गोपाङ्गं व्याकरणं सामा-
न्यविशेषभावेन । अस्मिंश्च पाणिनीये व्याकरणे पौर्वापर्यक्रमेण
प्रत्यध्यायं प्रतिपादं च प्रकरणार्थो निरूपित इति न खलु न
विदितं प्रेक्षावताम् । तदपि न चिरेण यथामति दर्शयिष्यामः ॥
इत्थं तत्तत्प्रकरणविभागादिपूर्वकं सर्वे विषया लौकिकवैदिकभाषो-
पयोगिनोऽसंकीर्णं सुनिपुणञ्च यथाभिमतं निरूपिता महनीयेन
पाणिनिना । प्रशंसनीयतममेवेदमाचरितमाचार्येण, यल्लाघवायो-
त्सर्गापवादरूपेण तत्रकल्पनं नाम । येन खलु महतो महतश्श-
ब्दराशीननायासेन प्रतिपद्यन्ते । एवं सर्वाङ्गपरिपूर्णं व्याकरणमिद-
मेवेत्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिः कस्यापि ।

अधुनातनास्तु मन्यन्ते केचन, अयमपि महात्मा पाणि-
निर्लाघवैकपरवशीकृतचेताः । शब्दानुशासनप्रयोजनकथनपरभा-
ष्यपर्यालोचनेन चायमेवंभूत इति विज्ञायते । तत्र दि भगवत्प-
तञ्जलिना ‘रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्’ इत्युक्तम् । सम्य-

ग्विचार्यमाणे च तत्र लाघवमेवैतदुद्दिष्टमसाधारणं प्रयोजनमिति नाप्रत्यक्षं प्रेक्षावताम् । तस्मादयं पाणिनिर्बालकानां सुकुमारमतीनां सुगमः पन्थाः क इति मनसाप्यचिन्तयन्, तादृशं विषयविभागं च कमप्यकुर्वन्नेव स्वतंत्रतत्तत्सङ्केतजटिलं पूर्वापरापेक्षासमाकुलं सूत्रजातं प्रणिनाय । यथा आदावेव वृद्धिरादैच् अदेङ्गुण इति सूत्रयोः 'आत्' इति पदस्यार्थज्ञानाय वक्ष्यमाणतत्परसूत्रस्य ऐजिति प्रत्याहारज्ञानाय आदिरंत्येति सूत्रस्य च ज्ञानमावश्यकम् इति ॥ मूलग्रन्थेषु दुरधिगमानां संदिग्धानां शानामवबोधाय व्याख्यानान्यपेक्ष्यमाणानि दृश्यन्ते लोके । तस्मादेतद्व्याख्यानानां स्थितिः कीदृशीति किञ्चिद्विमृशामः । पाणिनिपरित्यक्तांशपूरणाभिप्रायकं वार्तिकं नाम यदारचितं विवरणं कात्यायनेन; तदपि प्रायोऽल्पाक्षरमित्यादिसूत्रलक्षणमेवानु-करोति । तदुपरि गोनर्दीयेन पतञ्जलिना एतदुभयं गृहीत्वा कापि कापि महती चर्चा प्रपञ्चिता महाभाष्ये । तद्धि भाष्यं यद्यपि व्याकरणस्य सर्वस्वभूतं, तथापि प्रश्नोत्तरसहस्रैरतिसङ्कुलं कलोलमालासमाकुलं समुद्रसलिलमिव दुरवगाहं वर्तते । इत्थं त्रिमुनि व्याकरणं महागहनमिव दुष्प्रवेशमिति ॥

अन्ये तु सत्यमिदम् । परन्त्वत्र द्वयी पद्धतिराहता प्राचीनैः । एका सूत्रपाठक्रमेण विवरणरूपा । यथा काशिकावृत्तिः । अन्या च प्रक्रियाक्रमेण विवरणरूपा । यथा सिद्धान्तकौमुद्यादिः । तयोश्च प्रथमे मार्गे सूत्रक्रमेण व्याख्यानानां प्रकरणाधिकारानुवृत्त्यादिविज्ञानाय श्रमो नास्तीत्येतावान् गुणः स्पृहणीयोऽस्ति । तथापि तत्तदंशानामेव खण्डखण्डशस्तत्र तत्रोपलब्धेः पदावधिकवाक्यावधिकान्वाख्यानयोरन्वेषणप्रयासेन रूपसिद्धिकथनं न चारु स्यादिति महान् दोषः । द्वितीये तु स दोषो यद्यपि बहुतरं वारितः । तथापि अनुवृत्त्यादिक्लेशेन सूत्रार्थबोधाय श्रमो दुरुद्धर एव । किञ्च वादप्रतिवादानाम्, कचित् कचित् प्रसक्तानुप्रसक्त्या समादायो-

दाहृतानाञ्च विषयाणामाधिक्यात् बालशिक्षाविषयेऽसौकर्यमेवा-तितरां वर्तते । यथा— 'इको यणचि' इत्यनेन 'सुद्धचुपास्यः' इति रूपनिष्पादनप्रसङ्गे 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' 'त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य' इत्यादिद्वित्वप्रकरणोदाहरणमित्यादि । तत्तद्व्याख्या-नग्रन्थानान्तु दशा सुतरामेव शोच्यतरा । प्रायस्तत्कर्तारः पाणि-नेरुद्दिष्टं लाघवमेव रक्षितुकामा इव कमपि कमप्यन्वयादिको-लाहलं चण्डप्रचण्डवादप्रतिवादपुरस्सरं श्रावयन्तो यथासिद्धान्तार्थदुर्वोधं बुभुत्सुजनानां नेत्रेषु धूलीप्रक्षेपणमिव कुर्वन्तो बुद्धिक्लेशमुत्तरोत्तरमवर्धयन् ॥ अहो वत ! व्याकरणज्ञानं लघु संपिपादयि-पूर्णां किमेतैश्चण्डप्रचण्डवादप्रतिवादकोलाहलैः 'यत्तु प्राचा, यद-प्याहुः, यच्च व्याचख्युः, तत्तुच्छम्' इत्यादिखण्डनमण्डनरूपैर्मनो-रमादिषु निरूपितैः । किं वा सुतरामनर्थकानां परिभाषादीनामर्थ-विचारेण काकदन्तपरीक्षाप्रायेणायासमात्रबहुलेन । पश्यत— परिभाषेन्दुशेखरे नागेशेन महाप्रबन्धेन प्रथमं व्याख्याता परि-भाषा 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणम्' इति । मूलपदानां सन्देहे व्याख्यानानि द्रष्टव्यानीति किमपूर्वतया वक्त-व्यम् ? इदं खलु लोकत एव सिद्धम् । तथा सति क्षुधातुरेण भोजनं कर्तव्यमित्यपि वक्तव्यं स्यात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमित्यर्थो-ऽन्यथैव सिद्ध इत्यन्यतो ज्ञेयम् । एवं यथोद्देशं संज्ञपरिभाषम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यादि च । नैतयोः पक्षयोः लक्ष्यसिद्धि, प्रयोजनं किञ्चिदपि दृश्यते । शास्त्रे स्त इत्येव केवलं ज्ञातव्यम् । 'अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञे' त्यदसोमादिति सूत्रभाष्यपङ्क्त्य-नुपहमात्रमेव प्रयोजनमेकमवशिष्यते । एतेन चानुमातुं शक्यते मुनित्रयवचनमात्रे निरर्थकेऽपि श्रद्धाजाड्यममीषां व्याख्यातृणां-यमेतावान् वादकोलाहलो विस्तारित एभिर्बोद्धृणां क्लेशावहो नितरामित्येवं बहून् दोषानुद्भाव्य निरसितुमीहन्ते ।

वस्तुतस्तु यद्यपि त्रिमुनिकेऽस्मिन् व्याकरणे मनागपि

दोषस्संभाव्यते विपश्चितां मतेन । तथाप्येतत्कालोचिततया अना-
यासेन शब्दशास्त्रमधिजिगांसमानानां कृते नूतना कापि पद्धति-
रन्वेष्टव्या । विषयो हि प्रकृत्यैव कर्कशः । व्याकरणाध्ययनञ्चाव-
श्यकमित्यवोचाम । तत्तद्ग्रन्थाश्चातितरां दुरधिगमास्सन्ति ।

अत्र केचिदेवमभिप्रयन्ति । यथा अध्येतारः केचित् शब्द-
शास्त्रपारगत्वसिद्ध्युपायतया तदध्ययनं वाञ्छन्ति । अन्ये तु
अन्यान्यतंत्रार्थाधिगमोपायतया भाषाव्यवहारज्ञानाधिगमोपायतया
तदध्ययनमभिलषन्ति । 'प्रधानञ्च सर्वेष्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने
च कृतो यत्नः फलवान् भवति' इति हि भाष्यम् ।
सर्वाणि चाङ्गानि हि भाषामयानि, अतो व्याकरणमूलानि । तथा
च निरुक्तदिशा व्याकरणाध्ययनं द्विविधम् । तत्र शास्त्रपारगत्व-
सिद्धयौपयिकाध्ययनशीलिनां भवति चेदस्तु यथासंप्रदायं निखिल-
ग्रन्थानां यथावत् खण्डनमण्डनादिचर्चापूर्वकमध्यापनमुपयुक्तम् ।
तत्र नास्माकं विप्रतिपत्तिः । इतरतन्त्रलोकव्यवहारौपयिकाध्ययन-
शीलिनां तु नैषा अध्यापनपरिपाटी समुचिता । किंतु निरुक्तं
वादप्रतिवादादिप्रचण्डकोलाहलमपास्य, सिद्धान्तांशान् समग्रं क्रो-
डीकृत्य, सूत्रसूत्रार्थलक्ष्यादिप्रदर्शनपूर्वकं यथोचितं सूत्रक्रमं प्रक्रिया-
क्रममेव वानुसृत्य, यथोपयोगं नूतनग्रन्थान्विरचय्याध्यापनं युक्त-
मनयैव पद्धत्या महानुपकारो भवत्यध्येतृणामिति ॥

युक्ततरञ्चैतत् । परन्त्वयं पन्था बहुप्रयत्नसाध्यश्चिरकाल-
संपादनीयश्च । तस्मादन्तत इदानीं सिद्धान्तकौमुदीमेव वा
स्वक्रमेणैव पुनः पूर्वोक्तप्रकारेण तथा संस्कृत्याध्यापनं प्रवर्तनीयं ।
तावदपि संस्करणं सुबोधाय पर्याप्तमेतेषाम् । ये तु शास्त्रपारं
जिगमिषवस्तेषामस्त्येव पूर्वाचार्यैर्विरचितः सुमहान् पन्थाः ।
एचञ्च कृते उभयेषामप्यर्थसिद्धिस्संप्रतिपन्ना भवतीत्यलमिति विस्तरे-
णेति सर्वं शम् ॥

श्रीपाद नरसिंहशास्त्री ।

(इति चरणौ निकुञ्चयति ।)

राजा— अयि मुखे, किमत्रानौचित्यम् । एतदेव हि जन्मसाफल्यम् ।
विदूषकः— एसा चित्तगभं भवन्तं सखं मण्णइ ।

एषा चित्रगतं भवन्तं सत्यं मन्यते ।

कम— हला, ण सुणोदि एसो मह वअणम्, ता तुमं एव्व णं
उट्ठावेहि ।

सखि, न शृणोत्येष मम वचनम् । तत्त्वमेवैनमुत्थापय ।

मृणा— सहि, चित्तफलअं खु एदम् ।

सखि चित्रफलकं खल्वेतत् ।

कम— (स्वागतम्) हन्त मुद्धाहि ।

हन्त मुग्धास्मि ।

(पुनर्निरूप्य)

(प्रकाशम्) अह अ अकस्मराणि ।

अथ चाक्षराणि ।

(वाचयति)

अयि संदिशानि न किमपि

सोऽहं त्वयि वर्तते हि मे चेतः ।

पृच्छतु तदेव भवती

बाधां मे त्वत्कृते स्मरेण कृताम् ॥

मृणा— सहि तुमं एव्व षण्णा, जं एव्वं महाभाएण अणुगहीदासी ।

सखि, त्वमेव धन्या, यदेवं महाभागोत्तानुगृहीतासि ।

कम— हला, सत्त्वं एदं मं परिहसितुं तुए किदं कवडनाडअंति तक्केमि । किं मं एव्वं कवडनाडिआए लज्जेसि ।

सखि, सर्वमेतन्मां परिहसितुं त्वया कृतं कपटनाटकमिति तर्कयामि । किं मामेवं कपटनाटकया लज्जयसि ।

(इति सप्रणयकोपं मुखं परिवर्तयितुमिच्छति ।)

राजा— (स्वगतम्) अयमेवावसरो ममात्मानं दर्शयितुम् । (प्रकाशम्) महाभागे, न कपटनाटकमिदं मृणालिकायाः । सत्यमेवेदम् ।

(इत्युपसर्पति । कमलजा दृष्ट्वा ससंभ्रममुत्तिष्ठति ।)

राजा— महाभागे, अलमलमुपचाराचरणप्रयासेन ।

कम— (स्वगतम्) हन्त सोन्देरमेत्तसेसो सुहअसेहरो । हन्त सौन्दर्यमात्रशेषः सुभगशेखरः ।

मृणा— जेदु जेदु महाराओ । (कमलजां प्रति सस्मितम्) दाणिं वि कुप्पेहि ।

जयतु जयतु महाराजः । इदानीमपि कुप्य ।

विदू— हुं णाए ण बह्मणो वन्दीअदि ।

हुम् अनया न ब्राह्मणो वन्द्यते ।

मृणा— अय्य, मरिसेहि हला, पणम महाभाअपिअवअस्सं ।

आर्य मर्षय । सखि, प्रणम महाभागप्रियवयस्यम् ।

(कमलजा सस्मितं प्रणमति ।)

विदू— सोत्थि मोदीए !

स्वस्ति भवत्यै ।

मृणा— इदो फडिअसिलातलं अलंकरोदु महाभाओ ।

इतः स्फटिकशिलातलमलंकरोतु महाभागः ।

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

राजा— (स्वगतम्)

मम कृते मदनो दयितामिमां
नवशिरीषदलाधिककोमलाम् ।

व्यथयतीति मनो मम मोदते

किमपि खेदमुपैति च सांप्रतम् ॥

(प्रकाशम्)

रसानुवेधेन सुवर्णभावं

दुर्वर्णमेतीति हि किंवदन्ती ।

सुवर्णमङ्गं तव सुन्दरीदं

दुर्वर्णमासीदधुना किमेतम् ॥

विदूषकः— णणु होदि रसानुवेहेण पच्चक्खं एव्व सुवण्णं वि दुव्वण्णं ।

ननु भवति रसानुवेधेन प्रत्यक्षमेव सुवर्णमपि दुर्वर्णम् ।

कम— (अपवार्य) हला मिणालिए, लज्जाए णाहं पारेमि महाभाअं पडिवत्तुं । तातुमं एव्व फण ।

सखि मृणालिके लज्जया नाहं पारयामि महाभागं प्रति-
वक्तुम् । तत्त्वमेव फण ।

मृणा— महाभाअ, मह पिअसही मह मुहेण विण्णवेदि ।

महाभाग, मम प्रियसखी मम सुखेन विज्ञापयति ।

राजा— अवहितोऽस्मि ।

मृणा— (संस्कृतमाश्रित्य)

चन्द्रातपालेपचमत्कृतोऽपि

चन्द्रोपलश्चचन्दनपङ्किलोऽयम् ।

अहो किमेतद्भवदङ्गसङ्गा-

त्तप्तायसो रीतिमुरीकरोति ॥

राजा— यदैषा तव प्रियसखी नयनातिथीकृता, तदाप्रभृति मम,

अमुष्या नेत्राभ्यां श्वसितमतिदीर्घं स्मितरुचे-

वर्पुर्गौरं मध्यादधिकतरशून्या मतिरपि ।

उरोजाभ्यामाभ्यां व्यसनमतितुङ्गं किमपरं

वत भ्रूभङ्गादप्यजनि कुटिलः पुष्पविशिखः ॥

कम— (स्वगतम्) हन्त मह किए एवं अणुहोदि महाभाओ
हन्त मम कृते एवमनुभवति महाभागः ।

मृणा— (संस्कृतमाश्रित्य) इदमपि श्रूयतां महाभागेन यदा पुनरस्या
भवदवलोकनेन सफलमजनि नयनयुगलम्, तदाप्रभृतस्याः,

हारा वज्रप्रहारा भवनशुकवधूचाडुपाठा विपाठा

धारागाराणि कारागृहभवनगुहाः शीतभानुः कृशानुः ।

सख्यालिङ्गः स्फुलिङ्गः सरसिजकलिकाधूलिरङ्गारपालि-

र्नर्मालापाः प्रलापाः शिव शिव सुतनोर्माल्यमत्युग्रशल्यम् ॥

(नेपथ्ये)

अये मृणालिके, त्वरय कमलजां भूमिकापरिग्रहाय ।

सांप्रतं किल नटनालोकनधृतकुतूहला देवी वर्षवरकु-
ब्जवामनपरिचारिकाप्राया नाट्यमण्डपमाजिगमिषति ।

(सर्वे समाकर्ण्य विषादं नाटयन्ति ।)

मृणा— अणुजाणादु मं महाभाओ । अनुजानातु मां महाभागः ।

राजा— अलङ्घनीयो हि देशिकादेशः ।

मृणा— महाभाअ, तवस्सिणी एसा ण विसुमरणिज्जा ।

महाभाग, तपस्विन्येषा न विस्मरणीया ।

कम— (अपवार्यं) हला गिहाण चित्तफलअं ।

सखि गृहाण चित्रफलकम् ।

(मृणालिका नाट्येन गृह्णाति । कमलजा विश्लेषदुःखं नाटयन्ती सह
सख्या निष्क्रान्ता ।)

राजा— (सनिर्वेदम्) अहो प्रियतमाविप्रकर्षादभिरुचितस्यापि
देशस्यायथापुरः संनिवेशः । तथा हि—

लीलोद्यानमिदं तदेव दहनालीढं किलालक्ष्यते

तच्चेदं लवलीनिकुञ्जभवनं धत्तेऽपरां वैखरीम् ।

सैवेयं नवमालिकासुममयी शय्यापि शल्यायते

चेतो हन्त तदेव कामपि दशां मोहावहां गाहते ॥

(विचिन्त्य) वयस्य कतिचित्पदानि वा प्रियतमामनुसरन् जन्म
सफलयामि । समादर्शय पन्थानम् ।

विदू— इदो इदो वअस्सो । इत इतो वस्यः ।

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

तृतीयोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति मायामयकमलजासहितो विदूषकः ।)

विदू— [मायाकमलजां विलोक्य] साहु सहे कारण्डव, साहु । सुसरिसीकिदा कमलजाए एसा माआमई कण्णा । (निरूप्य) अहो मा आमाहप्पम्, जं तत्तवेइणो वि मह सक्खा कमल आबुद्धी ण चलइ । (विचिन्त्य) सच्चं वंचिदो एव्व णाए पिअ-वअस्सो । जाव साहाअक्खस्स मिणालिअं पेक्खामि । (पुरोऽवलोक्य) इदो एव्व पज्जाउला विअ मिणालिआ समाअच्छदि । उवस-प्पामि दाव णम् ।

[इत्युपसर्पति ।

साधु सखे कारण्डव, साधु । सुसदृशीकृता कमलजाया एषा मायामयी कन्या । अहो मायामाहात्म्यम्, यत्त-त्त्ववेदिनोऽपि मम साक्षात्कमलजाबुद्धिर्न चलति । सत्यं वञ्चित एवानया प्रियवयस्यः । यावत्साहायकाय मृणालिकां पश्यामि । इत एव पर्याकुलेव मृणालिका समागच्छति । उपसर्पामि तावदेनाम् ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा मृणालिका]

मृणा— हद्धि हद्धि । एत्तिअं काळं गवेसअन्तीए मए ण दिट्ठं चित्तफलअम् । हा कहिं णु पब्भट्ठं हवे ।

हा धिक् हा धिक् । एतावन्तं काळं गवेषयन्त्या मया न दृष्टं चित्रफलकम् । हा कुत्र नु प्रभ्रष्टं भवेत् ।

विदू— अइ मिणालिए, पस्सपरिवट्ठिणं वि मं अणवळोइअ कहिं गच्छसि ?

अयि मृणालिके, पार्श्वपरिवर्तिनमपि मामनवलोक्य कुत्र गच्छसि ?

मृणा— अय्य चक्कवाअ, चिन्तापरवसाए मए ण दिट्ठोऽसि ।

आर्य चक्रवाक, चिन्तापरवशया मया न दृष्टोऽसि ।

विदू— किं चिन्ताए कारणम् ।

किं चिन्तायाः कारणम् ।

मृणा— अय्य ण जाणामि कहिं पब्भट्ठं चित्तफलअंति ।

आर्य, न जानामि कुत्र प्रभ्रष्टं चित्रफलकमिति ।

विदू— (सावज्ञम्) किं एत्तिआमेत्तम् ।

किमेतावन्मात्रम् ।

मृणा— (पार्श्वतो मायाकमलजामवलोक्य सविभ्रमम्) सहि कमलए, कहं आआरिअसमीपादो अणुपदं एव्व णिगगदासि ।

सखि कमलजे, कथमाचार्यसमीपादनुपदमेव निर्गतासि ।

विदू— (विहस्य) अइ णेअं तुह सही, किंतु ताए सरिसी कारण्डवकिदा माआ ।

अयि, नेयं तव सखी, किंतु तस्याः सदृशी कारण्डव-कृता माया ।

मृणा— अय्य, किं णाए फळं ।

आर्य, किमनया फलम् ।

विदू-- किं अण्णं वअस्सविणोदणं अन्तरेण ।

किमन्यद्वयस्यविनोदनमन्तरेण ।

मृणा-- सुट्ठु ववसिदं अज्जेण ।

सुष्टु व्यवसितमार्येण ।

विदू-- अई, तुए खणमेत्तं एत्थ सहाअभूदाए होदव्वम् ।

अयि, त्वया क्षणमात्रमत्र सहायभूतया भवितव्यम् ।

मृणा-- अणुगहीदस्मि । दाणिं हि कमलआणडणसंभमाळोअणस्स
महाभाअं आणेत्तुं देवी ववस्सइ । ता जाव देवी आअमिस्सदि
दाव अहेहिं महाभाओ विणोदणिज्जो ।

अनुगृहीतास्मि । इदानीं हि कमलजानटनसंभ्रमावलोक-
नाय महाभागमानेतुं देवी व्यवस्यति । तत् यावद्देवी
आगमिष्यति तावदावाभ्यां महाभागो विनोदनीयः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रवेशकः ॥

(ततः प्रविशति राजा ।)

राजा— (साशंसम्)

किंचिद्व्यञ्जितमन्दहासमुषुमा किञ्जल्ककिम्पीरितं

चञ्चत्कुण्डलचारुगण्डफलकं साचीकृतभ्रूलतम् ।

लोलापाङ्गविहस्तितश्रुतिशिरोलीलारविन्दस्मयं

बालाया वदनं पिबामि किमु तल्लीलावलन्मन्मथम् ॥

[स्पर्शमभिनीय] हन्त गन्धवहस्तनधयोऽपि दन्तुरयति मम

हृदन्तरे निरन्तरं संतापम् । तदेनं किंचिदभिदधामि ।

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ७.] आनन्दवर्ष श्रावणमासः । [संचि. ५.]

सुभाषितानि ॥

मूलं भुजङ्गैः शिखरं प्लवङ्गैः

शाखा विहङ्गैः कुसुमानि भृङ्गैः ।

नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य

यन्नाश्रितं सत्वभरैः समन्तात् ॥ १ ॥

कान्ताकेलिं कलयतु तरुः कोऽपि कश्चित्प्रभूणा-

मत्यानन्दं जनयतु फलैः कोऽपि लोकान्धिनोतु ।

धन्यं मन्ये मलयजमहो यः प्रभूतोपतापं

संसारस्य द्रुतमपनयत्यात्मदेहव्ययेन ॥ २ ॥

लोकानन्दन चन्दनद्रुम सखे नास्मिन्वने स्वीयतां

दुर्वैशैः परुषैरसारहृदयैराक्रान्तमेतद्वनम् ।

ते ह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसंकुला

न स्वान्येव कुलानि केवलमिदं सर्वं दहेयुर्वनम् ॥ ३ ॥

॥ नामलिङ्गानुशासनम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तं)

रुद्रः— अथ पञ्चभिः श्लोकैः शिवस्य अष्टचत्वारिंशन्नानि प्रोक्तानि ।

देवोऽयं कदाचित्समाधिमास्थाय स्थितः इन्द्रस्याज्ञया आत्मन इन्द्रियवैकल्यमुपजनयितुं प्रवृत्तं सकामुकं स्मरमाज्ञाय दृष्ट्वा रोषेण तं भस्मसादकरोत् । कदाचिदात्मने दातव्यं हविषो भागमदत्त्वा कृत्वनुष्ठाननिरतं दक्षं प्राणैर्वियोज्य तदीयं यज्ञमपि प्रध्वंसयामास स्वीयैः प्रमथगणैः । कदाचित् लोककण्ठकं पुरस्वरूपेणावस्थितमसुरवरं केवलमदृष्ट्वासेनैव स्मर्तव्यां गतिमनीनयत् । कदाचिदल्पायुषोऽपि भक्ताग्रेसरस्य मृकण्डुनन्दनस्य स्तोत्रेण परितुष्टः तज्जीवितमवसाययितुमागतमन्तकं पादप्रहारेणापसार्य तमेतमृषिकुमारकं (मार्कण्डेयं) चिरजीविनमकरोत् । कदाचित् कपिलकोपानलेन्धनतामुपनीतानां वीराग्रेसराणां प्रपितामहानां सागराणामुत्तमां गतिं संपादयितुमसाधारणीं तपश्चर्यामनुष्ठितवतो महासत्त्वस्य भगीरथस्य प्रार्थनया विष्णुपदान्महता रयेणावतरन्ती गङ्गामदीधरत् ।

एकदा मथ्यमानात्पयोर्धेर्बहिराविर्भूतमुग्रज्वालाकबलितभुवनतलं हालाहलं लील्यैव कबलीकृत्य आत्मनः कण्ठ एव तदिदं विषं संस्तम्भयन् शितिकण्ठः शंकरश्च समभूत् ।

तदानीमेवोदधेरुद्धूतं बालचन्द्रमात्मनः शिरसि प्रतिष्ठापयन् चन्द्रशेखर इति प्रथमलभत

देवस्यास्य गजचर्मैव वासः, शूलमेव प्रहरणं, वृषो वाहनं, कैलासो निवासस्थानमिति कथयन्ति पौराणिकाः ।

कदाचित्पर्वतराजपुत्री (पार्वती) तमेतमुग्रं पशुपतिमसदृशेन तपसा समाराध्य विभ्रमविलासैरावर्ज्य तदीयं स्वान्तमात्मनः पाणिमग्राहयत् । तदा प्रभृत्ययमुमापतिरभूत् ।

अस्य निटिलतटे तृतीयं लोचनमग्निमयमाभातीत्यतो हेतोः विरूपाक्ष इति, त्रिलोचन इति, त्र्यम्बक इति नामानि प्रथन्ते ।

एतस्य जटाजूटः कपर्द इति, धनुः पिनाकः इति पारिपदाः प्रमथा इति असाधारणीं संज्ञामावहन्ति ।

अस्य परिवारेष्वन्तर्भूताः मातृनाम्न्यः अष्टौ देवताः सन्ति । ताश्च 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चर्मगुण्डा च कालसंकर्षणीति च' इति व्यपदेशमावहन्त्यः नाम्नैव तेषां विष्णुमहेश्वरेन्द्रादीनामंशसंभवत्वमवगमयन्ति । प्रसिद्धैर्देवैरजयानामसुराणां विनाशयैताः तदा तदा स्त्रीरूपेणावतीर्णा इति पुराणेषु उपाख्यानानि श्रूयन्ते ।

अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।

प्राप्तिः प्राकाम्यमीशत्वं वशित्वं चाष्ट भूतयः ॥ इति अष्टविधैश्वर्यसंपन्नोऽयं शंभुः 'ईश्वर' इति परमेश्वर इति च व्यपदेशमावहति । 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इत्याद्युपनिषद्वाक्यानि अत्र प्रोक्तमैश्वर्यमेव ब्रह्मणि निरूपयन्ति ।

पार्वती— अथ सप्तदशभिर्व्यपदेशैरीश्वरस्य दयिता पार्वती निर्दिश्यते— पुरा कदाचिदियं पर्वतराजस्य हिमवतः पुत्रीत्वेनावतीर्णा

ईश्वरमेव पतित्वेन वरयन्ती तत्समाराधनाय प्रथमे वयसि कन्द-
मूलफलाशिनी नियतव्रता घोरं तपश्चचार । तदसहमानया मात्रा
उमा इति तपसो निषिद्धापि दृढव्यवसायादात्मनो नोपाररामेति
हेतोः उमेत्यभिख्यामलभतेति वर्णयति कविसार्वभौमः । तपसि
पर्णानामप्यनशनादर्पेति नाम संपन्नमिति केचित् । वयं तु
उपासकानामभीष्टमाशु पूरयन्ती आत्मानमजस्रमपगतर्णौ कर्तु-
मुद्यममनुतिष्ठन्तीयं अपर्णेत्यन्वर्थनामधेया विलसतीति ब्रूमहे ।

सेयं देवता 'ईश्वरी, शिवा, भवानी, रुद्राणी, मृडानी'
इत्याद्यभिख्याभिः दयितस्य वपुषोर्ध्वेऽनेव नाम्नाप्यात्मानं मण्डयन्ती
सौभाग्यमन्यादृशमाविष्करोति सहृदयानाम् ।

महिषासुरादीन्मर्दयितुमंशेनावतीर्णायाः एतस्याः 'काली दु-
र्गा चण्डिका' इति नामानि अजायन्त ।

(कमशः ।)

सीमन्तिनीचरितम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

यस्य प्रसादं प्रतिपद्य सन्तो वाञ्छन्ति नैन्द्रं पदमाब्जजं वा ।
विस्तीर्णकर्माजितकालपाशास्तमेव साम्बं गिरिशं भजामः ॥

यन्मूर्ध्नि लब्धनिलया सुरलोकसिन्धु-

र्यस्याङ्गके विजयते जगदम्बिका च ।

यत्कुण्डले भुजगवासुकितक्षकौ च

तं चन्द्रशेखरमुमारमणं भजामः ॥ ४ ॥

जयति निगमचूडाग्रेषु यस्याङ्गत्रिपञ्चं

जयति सदसि भाव्या योगिनां यस्य कीर्तिः ।

जयति निखिलभक्ताभीष्टकल्पद्रुमो य-

स्तममितकरुणार्द्धिं साम्बमीशं भजामः ॥ ५ ॥

किंचेयदवधि श्रीमत्सविधस्थित्यानुपमसुखानुभवलाभेन च
विस्मृतनिजपित्रादिजनस्वेदोऽहं तेषां शोकनिवारणाय तत्र गमनम-
भिलाषामि सांप्रतं । ते मम बान्धवाः मददर्शनसंजातशोकातिरेकेण
पायो जीवितं परित्यजेयुः । अथवा मम सुकृतवैभवेन प्राणवन्तो भवे-
युर्वेति न ज्ञायते । तदत्रभवान् सदयं निजगृहप्राप्तये मामनुमन्तु-
मर्हति' इति सविनयमभणत् ॥

ततस्तद्वचनेनाप्यायितमानसः परमाशिवपादाम्बुजानिरन्तरभ-
क्तिपरीतहृदयः, शिवभक्ततोषणैकबद्धदीक्षः स नागराजः, स्वयं
प्रशस्य तं राजनन्दनं, तस्मै पारितोषिकतया विविधमणिपेटिकाः,
विमानानि अम्लानकल्पपादपकुसुममालाः, नानावसनाभरणादीनि,
सप्तसु द्वीपेषु च निरर्गलतया संचरणशीलं कामगं नाम कमपि तुरगं
स्वदत्तविविधवस्तुजातवहनाय कमपि कामरूपं राक्षसं, तत्सहचरं
कमपि नागकुमारं च समर्प्य, 'यदा भवान् मां स्मरति तदाहं
स्वपुरत आविर्भूय त्वदभीप्सितं संपादयेयम्' इति च निगद्य,
प्रमोदेन महता विभवेन महता सत्कारेण च तं समानन्द्य, ताभिर्ना-
गकुमारीभिरेव यमुनातटं प्रापयामास ॥

एवं महता सत्कारेण सत्कृतः स राजतनयश्चित्राङ्गदः, स-
विनयं सर्पराजं तक्षकं प्रणम्य, तेनानुमतः सन्, तेन नागकुमारेण

निखिलवस्तुजातसमानेवा तेन राक्षसेन च सह यमुनातटं नागकु-
मारीभिः प्रापितश्च सन्, कामगनामकं तमश्चमधिरुद्ध, कालिन्दी-
तट एव कंचन समयं संचरन्, मनो विनोदयन्नासीत् । तदा च
पतिवियोगदुःखिता कृशाङ्गी वैधव्यदूषितानलंकृता च सा सीम-
न्तिनी राजतनया, प्रतिसोमवारं परमशिवपूजनैकनिरता सखीभि-
स्समं स्नातुं कालिन्दीतटमागत्य तत्तटेऽतितेजस्विनं सुकुमाराङ्गं प्रि-
यदर्शनमश्वारूढं तं राजकुमारं समीक्ष्य, पूर्वदृष्टमिव मनसा वि-
भावयन्ती, स्नानादिकाचरणाय यावत् प्रायतत, तावदेव सोऽपि
राजबालकः, तथाविधां मोहनाकृतिं भर्तृशोकातिरेकखेदितां तां वि-
लोक्य, स्वयमपि पूर्वदृष्टमिव विभावयन्, क्षणेन तुरगादवरुद्ध,
किमपि शिलातलमधिष्ठाय तां बालां सप्रणयमाहूय, तदीयवृत्तमनु-
युयुजे । सा तु लज्जया स्वसखीमुखेन निजवृत्तं निखिलमावेदया-
मास । स तु निखिलमाकर्ण्य वृत्तं, निजवल्लभामेव तां निश्चित्य,
निजवृत्तमपि सकलं तस्यै निवेद्य तामपि प्रमुदितान्तरङ्गां विधाय,
भवत्याः सद्गताचरणवैभवेनाहमेतां समृद्धिमाप्तवानस्मि । तदितः
परं भवती न कदापि खेदभाजनं भविता । तदधुना निजपित्नोरिदं
वृत्तमावेदयितुं भवत्या गम्यताम् । अहमपि मदीयपितरौ बन्धनाद्वि-
मोच्य दायादान् युधि निर्जित्य च, निजराजप्राप्तये प्रयतेय' इति
कथयित्वा तदैव तुरगमधिरुद्ध, सहैव ताभ्यामनुगाभ्यां निजपुरोप-
वनप्रान्तमासाद्य, तं नागकुमारमेव निजपुरीपालकदायादसविधे नि-
जपितृबन्धनविमोचनाय राज्यप्रदानाय च अन्यथा समरोद्यमो भवि-
तेति च निवेदयितुं दूतत्वेन प्राहिणोत् ।

अथ चित्राङ्गदप्रेषितस्यातिगभीराकृतेस्तस्य नागकुमारस्या-

त्युद्धतेन वचनेन ते दायादाः सर्वेऽपि नागराजस्य साह्यवत्तया तेज-
स्वितया च चित्राङ्गदान्निजपराजयमाशङ्कमानास्समरविमुखास्संभूय,
क्षणादेव सभार्यमिन्द्रसेनं बन्धनालयाद्विमोच्य, तं प्रणम्य तस्मै
यथापुरं तदीयं राज्यं समग्रसंपत्समन्वितं साङ्गं प्रत्यर्प्य, स्वयं तद-
धीना निजावासं जनपदमेव प्रतिपद्य, पूर्ववदतिष्ठन् । ततश्चेन्द्रसेनम-
हाराजः जायया सह पूर्ववन्निजराज्यं समासाद्य, निजतनयमुखकम-
लसंदर्शनजातपरमानन्दभरितस्वान्तः, तेन नागकुमारेण सह स्वयं
भद्रासनमधितिष्ठन्, निजसंबन्धिने धार्मिकाय चित्रवर्मणे महाराजाय
स्वकुमारचरितमखिलं निजदूतैर्विनिवेद्य परमानन्दतुन्दिलेन मन्त्रि-
पुरोधोवर्गसहितेन निजात्मजासमेतेन निजपुरं समागतेन जामातृदर्श-
ननिराकृतपूर्वाभूतशोकातिरेकेण तेन परस्परसंदर्शनसंभाषणादि-
मुखमुपलभ्य, पुनरपि तेन चित्रवर्मणा विविधदिव्याभरणवसनक-
ण्ठसूत्रकण्ठभूषणादिभिरलंकृत्य निजकुमाराय चित्राङ्गदाय महता
प्रापेण महत्या समृद्ध्या चोद्वाहविधिना प्रदत्तामनितरसाधारण-
सौन्दर्यशोभमानां साम्बसदाशिवपूजनव्रतवैभवोपलब्धनित्यसौभाग्य-
साम्राज्यसंपत्समृद्धिमतीं पतिचरणशुश्रूषणपरायणैकतानमानसां सीम-
न्तिनीं स्नुषां स्वीकृत्य, तदैव निजकुमाराय चित्राङ्गदाय सभार्याय
निजराज्यधुरमपि प्रदाय, निजभद्रासनेऽभिषिच्य च तं, तस्मै प्रजा-
परिपालनपरिपाटीमपि समुपादिश्य, स्वयं सभार्यः तपोवनं गत्वा,
तत्र जगदीशपदारविन्दध्याननिबद्धचित्तवृत्तिः, भगवत्प्रसादेन पुन-
रावृत्तिरहितं नित्यानन्दमयं शाश्वतं परमेशसायुज्यपदमवापत् ॥

ए. नारायणशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

॥ पञ्च महाकाव्यानि तद्व्याख्याश्च ॥

प्रायेण हि रघुवंशकुमारसंभवकिरातार्जुनीयशिशुपालवध-
नैषधीयचरितानि साहित्यविद्यानिष्ठाः 'पञ्च महाकाव्यानि'
इति व्यपदिश्यमानान्यवगच्छामः । केचन सहृदयाः परं पञ्च
महाकवीन्कालिदासभट्टिभारविमाघश्रीहर्षान्परिगृह्णन्तः तदीयानां
सर्वेषामपि काव्यानां पञ्चमहाकाव्यव्यवहारं समर्थयन्तः परिह-
रन्ते । उभयथापि रघुवंशदीनां नगरार्णवादिवर्णनपराणां महा-
काव्यत्वमविरुद्धम् । भूयसा चैतानि पञ्च महाकाव्यानि निखि-
लेऽपि भारतभूभागे संस्कृतविद्याप्रवेशमभिलषद्भिरित्यादरेण प्रति-
दिनमधीयमानान्यवलोक्यन्ते । सन्ति चैतेषां बह्व्यो व्याख्याः,
टिप्पण्यश्च । तासु च मल्लिनाथमहोपाध्यायस्य टीका परं सकलै-
रपि संस्कृतभाषाप्रणयिभिरविशेषेण अखिलेऽपि भूखण्डे सबहु-
मानमभिनन्द्यत इति सुप्रथितमिदम् । तत्रापि विशेषेण मद्रम-
ण्डलभूभागे महोपाध्यायव्याख्यया अप्रतिबन्धमसाधारणं साम्रा-
ज्यमनुभूयते । अत्र हि प्रायशः संस्कृतविद्याविचक्षणाः पञ्चा-
नामपि महतां काव्यानां विद्यमानान्यपि व्याख्यान्तराणि स्मृता-
न्यपि मल्लिनाथेन जानाना अपि न जानन्तीव । पुरस्तात्परस्ताच्च
अवतीर्णाः कतिपय्यो व्याख्या गुणतोऽपि मल्लिनाथीयामतिशेरेते
टीकामिति विवक्ष्वो वयमविमर्शदर्शचक्रवर्तिनामनेकेषामकल्या-
णपूर्णन्याधिक्षेपकलुषाणि शापाक्षराणि स्मरन्तो विभीमः । आ-

स्तां नामेदमप्रकृतम् । इदं खल्वस्माकमभिधित्सितम्— यन्म-
ल्लिनाथीयमिव गुणतः समानि न्यूनान्युत्कृष्टानि च व्याख्याना-
न्तराणि प्राचीनान्यर्वाचीनानि च विद्यन्त इति । एतेषु च कति-
चन स्वयमेवास्माभिर्दृष्टानि, कानिचन श्रुतानि, कतिपयानि तत्त-
त्सूचनपत्रतोऽवगतानि व्याख्यानानि ।^१ क्रमेण चैतानि व्याख्या-
नानि प्रदर्शयामः—

१. रघुवंशव्याख्याः ।

१. मल्लिनाथस्य	संजीविनी
२. भरतसेनस्य	सुबोधा
३. बृहस्पतिमिश्रस्य	व्याख्याबृहस्पतिः
४. हेमाद्रेः	दर्पणम्
५. चारित्रवर्धनस्य	शिशुहितैषिणी
६. दक्षिणावर्तस्य	
७. धर्ममेरोः	
८. गुणविनयगणिनः	
९. महोपाध्यायकृष्णभट्टस्य	संदेहविषौषधिः ।
१०. नवनीतस्य	तत्त्वार्थदीपिका
११. राजकुण्ड(न्द)स्य	दुर्घटसंग्रहः
१२. आनन्दयतिवल्लभस्य	अर्थालापनिका
१३. समयसुन्दरस्य	पञ्चिका

१. तत्र कतिपये व्याख्यातार आसमाप्ति काव्यम्, केचन सर्गविशेषम्,
कतिचन कियदूरं च व्याचक्षाणा विलोक्यन्ते ।

* १४. अरुणगिरिनाथस्य	प्रकाशिका
१५. नारायणपण्डितस्य	पदार्थदीपिका
१६. जयसिंहस्य	विवरणम्
१७. गोपीनाथस्य	टीका
१८. भगीरथस्य	टीका
१९. सुमतिविजयस्य	टीका
२०. दिनकरस्य	सुबोधिनी
२१. विजयानन्दस्य	टीका
२२. विजयगणिनः	विस्तरः

२. कुमारसंभवव्याख्याः ।

१. मल्लिनाथस्य	संजीविनी
२. सीतारामस्य	संजीविनी
३. चारित्रवर्धनस्य	टीका
४. भरतसेनस्य	सुबोधा
५. गोपालनन्दस्य	सारावली
६. बृहस्पतिमिश्रस्य	व्याख्याबृहस्पतिः
७. लक्ष्मीवल्लभस्य	अर्थालापनिका
८. दक्षिणावर्तस्य	टीका

* प्रकाशिकापदार्थदीपिकाविवरणान्यस्मत्सविधे सन्ति । प्रकाशिका, तदनुसारिणी पदार्थदीपिका, एतदुभयानुसारि विवरणं च नितरां प्रशंसाम-
हन्ति गुणतः । मल्लिनाथेन स्मृतो नाथः, प्रकाशिकाकार एवेति केचित् ।
अन्य एव धारनाथ इत्यपरे । एतत्तत्त्वं समयान्तरे । अचिराच्चेदं व्या-
ख्यालयमस्माभिर्मुद्रापयिष्यते ।

९. ^१ अरुणगिरिनाथस्य	प्रकाशिका
१०. नारायणपण्डितस्य	विवरणम्

३. किरातार्जुनीयव्याख्याः ।

१. मल्लिनाथस्य	घण्टापथः
२. भरतसेनस्य	सुबोधा
३. भगीरथमिश्रस्य	सर्वमङ्गला
४. हरिकान्तस्य	सारावली
५. रमचन्द्रस्य	मनोरमा
६. मल्लस्य	बालबोधिनी
७. अल्लडनरहरेः	तत्त्वदीपिका
८. एकनाथस्य	व्याख्या
९. काशीनाथस्य	
१०. धर्मविजयगणिनः	
११. माधवस्य	
१२. प्रकाशवर्षस्य	लघुटीका
१३. जोनराजस्य	टीका
१४. नृसिंहस्य	अन्वयदीपिका
१५. राजकुन्दस्य	दुर्घटसंग्रहः
१६.	प्रसन्नसाहित्यचन्द्रिका
१७. रविकीर्तेः	टीका

१. अन्तिमं व्याख्याद्वयं [पञ्चमसर्गावधि] स्थानन्दूर (Travancore)

राजकीयग्रन्थमालायां मुद्रितम् ।

४. शिशुपालवधव्याख्याः ॥

१. मल्लिनाथस्य	सर्वकषा
२. चन्द्रशेखरस्य	संदर्भचिन्तामणिः
३. भरतसेनस्य	सुबोधा
४. कविवल्लभचक्रवर्तिनः	शिशुबोधिनी
५. लक्ष्मीनाथस्य	सुखबोधिनी
६. भवदत्तस्य	तत्त्वकौमुदी
७. महेश्वरपञ्चाननस्य	तत्त्वसमुच्चयः
८. वल्लभदेवस्य	संदेहविषौषधम्
९. दिनकरमिश्रस्य	सुबोधिनी
१०. गोपालस्य	हसन्ती
११. रङ्गराजस्य	टीका
१२. एकनाथस्य	
१३. चारित्रवर्धनस्य	
१४. वल्लभस्य	सारटीका
१५. विषाकरस्य	पदार्थदीपिका
१६. भगीरथस्य	टीका

१. अत्र तृतीयम्, अष्टमम्, चतुदशं च व्याख्यानं परस्परं भिन्नम्, उताभिन्नमिति नात्मना जानामि । द्रष्टारः प्रमाणम् ।

२. इयं च व्याख्या महती शब्दतो गुणतश्च । मल्लिनाथात्सुदूरमयं व्याख्याता उत्कृष्यत इत्युक्तिः तद्दृष्ट्वा न मात्रयापि कालुष्यमुत्पादयिष्यति । इयं च केरलेषु सुलभा ।

५. नैपथीयचरितव्याख्याः ॥

१. मल्लिनाथस्य	जीवातुः
२. नारायणस्य	नैषधप्रकाशः
३. जिनराजस्य	सुखावबोधा
४. चारित्रवर्धनस्य	तिलकम्
५. नरहरेः	दीपिका
६. विद्याधरस्य	साहित्यविद्याधरी
७. आनन्दराजानकस्य	व्याख्या
८. इशानदेवस्य	टीका
९. उदयनाचार्यस्य	
१०. गोपीनाथस्य	
११. चाण्डूपण्डितस्य	
१२. भगीरथस्य	
१३. भरतसेनस्य	सुबोधा
१४. भवदत्तस्य	टीका
१५. मथुरानाथशुक्लस्य	
१६. महादेवविद्यावागीशस्य	
१७. रामचन्द्रशेषस्य	
१८. वंशीवदनशर्मणः	
१९. विद्यारण्ययोगिनः	
*२०. विश्वेश्वरस्य	
२१. श्रीदत्तस्य	

* विश्वेश्वरव्याख्यानं प्राचीनं समीचीनं चास्मद्वशे वर्तते ।

२२. श्रीनाथस्य
 २३. सदानन्दस्य
 २४. धीरपुत्रगदाधरस्य
 २५. पण्डितलक्ष्मणस्य गूढार्थप्रकाशिका

प्रियपाठकाः द्वितीयपक्षानुरोधेन भट्टिकाव्यमेघदूतयोरपि
 व्याख्या निर्देष्टुमभिलषामः ।

६. भट्टिकाव्यव्याख्याः ॥

१. मल्लिनाथीया
 २. जयमङ्गला
 ३. मुग्धबोधः ।

७. मेघदूतव्याख्याः ।

१. मल्लिनाथस्य	संजीविनी
२. भरतसेनस्य	सुबोध
३. कल्याणमल्लस्य	मालती
४. रामानन्दस्य	मुक्तावली
५. सनातनगोस्वामिनः	तात्पर्यदीपिका
६. कमलाकरस्य	शृङ्गारसद्दीपिका
७. हरगोविन्दवाचस्पतेः	टीका
८. दिवाकरमिश्रस्य	
९. वल्लभस्य	
१०. चारित्रवर्धनस्य	
११. महिमसिंहगणिनः	

१२. सुमतिविजयस्य
 १३. लक्ष्मीनिवासस्य
 १४. मेघराजस्य
 १५. रामनाथस्य
 १६. दक्षिणावर्तस्य
 १७. नाथस्य
 १८. सरस्वतीतीर्थस्य
 १९. मेघलता
 २०. सारोद्धारिणी
 २१. अवचूरिः
 २२. पूर्णसरस्वत्याः विद्युलता
 २३. भगीरथस्य टीका

बहुश्रुताः पाठकमहाशयाः, अत्र दुरुक्तानां पुनरुक्ताना-
 मनुक्तानां च व्याख्यानानां नामादिदर्शनेन मामिव साहित्यलोक-
 मनुगृहीयुरिति दृढं विश्वसन्नस्मि ।

रा. च. वि. कृष्णमाचार्यः

१. विद्युलता च श्रीरङ्गनगरे श्रीवाणीविलासमुद्रालये अस्मदीयभूमिकया
 साकं मुद्रापिता; यस्या अवलोकनेन इतरासां विशिष्य मल्लि-
 नाथीयायाश्च व्याख्यायाः परस्परमुत्कर्षापकर्षौ अदभ्यानां रसिक-
 धुर्याणां मनसि स्वयमेव स्फुरिष्यतः ।

॥ श्रीः ॥

॥ प्रियंवदा ॥

आसीत्किल शतकत्रयात्पूर्वं पूर्ववंगदेशे शिवरामाभिधः
पंडिताग्रणीः । तदभिज्ञसमज्ञामाकर्ण्य दूरतः समागत्य बहवो
बालकास्तस्य शिष्यतामवापुः । स्निग्धतरुवरच्छायासान्द्रे निर्जने च
प्रदेशे स्वीयशिष्येभ्यः कारयमास शिवरामोऽध्ययनम् । तदानीं
तस्य कनीयसी कन्यकाऽध्ययनकाले आगत्य विललास काव्यशा-
स्त्रचर्चाभाकर्णयन्ती । कथं जानाति सा सुलभेतरं काव्यशास्त्र-
हस्यम् । तथापि गैर्वाणीमधुरध्वानाकृष्टान्तरङ्गा निपपात प्रमोद-
सागरे । स मधुरध्वान एवावधूय तत्क्रीडाप्रीतिमानयति बालां
भयान्विताध्ययनशालाम् । पाठप्रारम्भसमये सा बालिका पितुरा-
ज्ञया सरस्वतीवन्दनम्—

‘या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या श्वेतपद्मासना

या वीणावरदण्डमण्डितकरा या शुभ्रवस्त्रावृता ॥

या ब्रह्माच्युतशंकरप्रभृतिभिर्देवैः सदा वंदिता

सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥’

इत्यनेन श्लोकेन कुर्वती, प्रीणयामास पितरं सर्वविद्यार्थिनः
संसर्गार्णवे मज्जयन्ती । सापि न लेभे प्रमोदमेतादृशं क्रीडाया-
मपि । संस्कृतश्लोकान्मुखस्थीकृत्य सायमनुयुज्य कतिचन तत्र-
त्यान् चमत्कृतियुतप्रश्नान् संतोषयति स्म जनकं ।

अनितरसाधारणीं तनयायाः प्रतिभां विद्याप्रीतिं चाव-
लोक्य शिवरामश्चकार तामपि निजशिष्यतान्विताम् । सा
बालिका अतिशयोत्साहेन अभ्यसितमुपचक्रमे । संपादितवती
आचिरादेव निर्जरसरस्वत्यां ज्ञानं सर्वेषु शिष्येष्वग्रिमताम् । पाठ-
शालायामहरहः काव्यशास्त्रचर्चाभाचरन्तीं साकं सहपाठीभिस्तर्क-
यन्तीं शशिप्रभाननां सुतां समीक्ष्य शिवरामो बभूव हर्षाचलाधि-
त्यकायामासीनः । बभूवुः किल विद्यार्थिनोऽपि समधिकोत्सा-
हान्विताः । छात्रेष्वन्यतमे रघुनाथे बालिका विशेषतोऽनुराग-
वती बभूव । वंगभाषायां नासीत् साधु ज्ञानं रघुनाथस्य । सा
बालिकैव सुरसरस्वत्यां वक्तुमचिरादेवाभ्यस्य रघुनाथस्यान्तरायं
पूरीचकार । गच्छति काले, रघुनाथो बभूव सूरिशिरोमणिः ।
इममेव स्वीचकार पतित्वेन पतिव्रतानां धुरि कीर्तनीया प्रियंवदा ।

प्रियंवदा संस्कृतग्रन्थानधीत्य अमरभारत्यां वक्तुमभ्यस्य
तावतैव न विरराम । प्रारम्भे खलु संस्कृतभाषायां पद्यान्यारच-
यितुम् । अचिरादेव संपादयामास महतीं योग्यतां पद्यनिर्माणे-
ऽपि । प्रारम्भे स्वकीयकुलदेवं श्रीकृष्णमुद्दिश्य

‘कालिन्दीपुलिनेषु केलिकलनं कंसादिदैत्यद्विषं

गोपालीभिरभिष्टुतं व्रजवधूनेत्रोत्पलैरार्चितम् ।

वर्हालङ्कृतमस्तकं सुललितैरङ्गैस्त्रिभङ्गं भजे

गोविन्दं व्रजसुन्दरं भवहरं वंशीधरं श्यामलम् ॥’

इति श्लोकमेकं निर्माय, शिष्यमण्डलीमध्ये गंभीरध्वनिना
पठन्तीं सुतां समवलोक्य, आनन्दबाष्पपूरितलोचनः संवभूव शिव-

रामः । आश्चर्याब्धौ निमग्नाः किल सर्वेऽप्यन्तेवासिनः । ततः साऽहरहः श्लोकानारचयितुमारेभे ।

परिणयनादनंतरमपि वृद्धिमाप तस्या विद्याभ्यासः । वर्धतेस्म किल दिने दिने तदीया प्रतिभाशक्तिः । निसर्गकुटिलेयं पद्यालया दूरीचकार सरस्वतकृपापाङ्गास्पदीभूतं रघुनाथम् । तस्मात्तदीयनिकेतने नासन् खलु सेवकाः । करोति हि प्रियंवदेव सर्वाणि भवनकार्याणि । अहं विद्यावतीति न कदापि तिरश्चकार सा मंदिरकार्याणि । पतिसेवादेवार्चनसाहित्यसिद्धतापाकातिथि-सत्कारगोसेवादिकर्माणि निर्वर्त्य शिष्टदिष्टे विद्याभ्यासमाचरति स्म । सुस्पष्टं प्रतिभाति किलैतेन तदार्हती । नाध्यापयामास किल विद्याभिमानः तस्यै गृहकर्माणि दासदासीभिः कर्तव्यानीति तिरस्कर्तुं । येन हस्तेन काव्यरचनां विदधाति, तेनैव करोति स्म गृहभांडसंमार्जनमपि । आधुनिका गीर्वाणवाणीसेवानिर्विण्णा उदरनिमित्तमन्योद्यममपि समाश्रयंतो मादृशाः प्रियंवदायाश्चरितं मुहुर्मुहुः स्मारं स्मारं समाधानमाकलयन्तीति दृढं विश्वासिमि । अये प्रियंवदे, धन्या खलु भवती सुशिक्षितस्त्रीणां मध्ये त्वमेवाग्रिमा ।

गातुमपि निष्णाता प्रियंवदा तस्मादेव प्रियंवदेति नाम सार्थकं संभवूव । नितरां प्रशस्या किलास्याः पतिभक्तिः । वेद-वाक्यमिव तदीयवचनं पालयति । आसन् खलु रघुनाथमिश्रमंदिरे विद्याभ्यासकृते कतिचन शिष्याः । मातेव तान् रक्षन्ती रराज सा रमणी । स्मरणशक्तिः साधिष्ठेति चास्याः ज्ञायते । एकस्मिन् मासि अमरकोशं स्वादिगणादारभ्य चुरादिगणपर्यंतं

पातुपाठं महाभारतीयसावित्रीदमयंत्युपाख्यानमूलश्लोकांश्च मुख-स्थीकृतवतीति ब्रुवंति । उपयमनादनंतरं अल्पायांसमेव कालमप-नयति स्म विद्याभ्यासे । तथाप्यचिरादेव मार्कण्डेयपुराणांतर्ग-तमदालसोपाख्यानटीकां महाभारतांतर्गतशांतिपर्वतर्गतमोक्षधर्म-विस्तृतटीकां चारचयामास । सुंदराणि खलु प्रियंवदायाः हस्ता-भराणि । बाल्ये सा काव्याभ्यासचर्चामेवाचरति स्म । परि-णयनादनंतरं तस्याः पतिः दर्शनशास्त्राभ्यासं कारयामास ।

एका तु ब्राह्मणकन्या दैनिकगृहकर्माणि निर्वर्त्य, पत्युः पाददेशे सानंदमुपविश्य दर्शनशास्त्ररहस्यमवगंतुं प्रयतते । पति-वदनविनिर्गतशास्त्रीयतत्त्वावगमनोत्सुका तदीयमुखे दृष्टिं स्थाप-यति । दृश्यमेतदस्माकं पुरः स्फुरति । पुलकितगात्राः आनंदवाष्पा-पूरितलोचनाः संभवामः ॥

गलगलि केशवभट्टः

॥ श्रीः ॥

गैर्वाणीमधिकृत्य कश्चन उपन्यासः ।

१. श्रीकृष्णं परमात्मानं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

सर्वगं सर्वशास्त्रार्थसारं भूयो नमाम्यहम् ॥

अद्य खलु सफलं जन्मास्य पुरुषस्य, यदायं साक्षात्कु-रते महतीमिमां विबुधजनसंसदं । तत्रापि विशेषतस्तदप्रासनम-

१. गोदावरीदक्षिणतीरवर्तिकोवूरजनपदस्थसंस्कृतकलाशालावार्षि-कोत्सवे इज्जिनीर् अधिकारपदमधिष्ठितवता श्रीमता वेङ्कटाचलपतिशर्मणा तभायामनुवाचितोऽयमुपन्यासः ।

लंकुर्वाणान् वाणीमिव सविप्रहां सकलसंस्कृतविद्याशालाव्यवस्थापकान् विद्यानिधिः श्रीकृष्णमाचार्यमहाशयान् ॥

एते चान्न समागमन् कोवूरनगरवास्तव्येन ब्रह्मश्रीयुतेन श्रीमता तल्लप्रगडोपाह्नेन सूर्यनारायणशर्मणा नगरे स्थापितायामान्ध्रगीर्वाणांगलविद्याशालायां पाठ्यमानस्य विद्यार्थिवर्गस्य विद्याकौशलं परीक्षितुमिति विदितचरमेव सर्वैरत्र समागतैर्महाजनैः ॥

वयं त्वान्ध्राः । भाषा चान्ध्रैव सकललौकिकव्यवहारोपयोगिनी, देशीया । सा च 'तज्जा, समा च, देश्या, ग्राम्या चेयं चतुर्विधा भवति' इति तद्भव, तत्सम, देश्य, ग्राम्याख्यानां चतुर्णामवयवानां समाहार एव । तत्राद्यौ तद्भवतत्समात्मकावयवावाक्यमतो द्वादशकलाधिकांशमान्ध्रवाणीशरीरस्य । वस्तुतः किञ्चिद्गुणं सकलमपि संस्कृतशब्दजातं येन केनचिन्मार्गेणान्ध्रभाषायामवतीर्यते, बहुलं व्यवह्रीयते च । तदस्माकमप्यान्ध्राणां संस्कृतभाषापरिज्ञानावश्यकतासंभावेनेति नेयमनुचितोक्तिः ॥

सकलज्ञानविज्ञानरत्नाकरायिताश्चतुरोऽपि वेदा गीर्वाणवाण्यैव याथात्म्येन लभ्यन्ते समन्त्रकाः सत्राह्वणाः सशिरस्करहस्याश्च, तथैव वेदार्थावबोधनसाधनीभूतानि शिक्षाव्याकरणादीनि च । वेदांगषट्कमध्ये प्रामुख्यं गतवता व्याकरणेन प्रकृतिप्रत्ययादिपरिज्ञानपुरस्सरं व्यासादीनां महर्षीणां वाल्मीक्यादीनां महाकवीनां च सुभाषितानि समर्मकाणि याथातथ्येनावगन्तुं शक्यन्ते । महापुरुषचरितानि चेतिहासपुराणादीन्यपि संस्कृतभाषाज्ञानमन्तरा न संविज्ञायन्ते, तथैव सदाचारबोधिन्योऽपि

मानवयाज्ञवल्क्यादयः स्मृतयः । सकलधर्मानुष्ठानसाधनस्य 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' इति प्राधान्येन परिकीर्तितस्य शरीरस्यारोग्यकृते प्रवृत्ता आयुर्वेदनिबन्धाश्चरकसुश्रुतवाग्भटादिभिरार्तलोकानुजिघृक्षया संकलिता गीर्वाणवाणीनिबद्धा एव सन्ति ।

एवं सकलमपि ज्ञानसंपत्तिसाधनजातमस्माकं देवभाषायामेव निधापितमस्तीत्यत्र न कश्चिदपि विवादावकाशः ॥

तदस्माकमप्यान्ध्राणां स्वभाषासम्यक्परिज्ञानाय संस्कृतभाषाज्ञानेनावश्यं भवितव्यमिति गम्यते खलु । सर्वासामपि देशभाषाणां मातेतीयं समाद्रियते विजातीयैरपि पाश्चात्यपण्डितैः । एवं विधाऽपि कालकर्मवशतोऽस्माभिश्चिरमलक्षिता, अत एवानाहता चातीव कुशतामापादिताभूद्वैर्वाणी वाणी ॥

अत्रान्तरे 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥'

इति भगवदुक्त्यनुसारतो गीर्वाणवाणीसमुद्धारार्थं संपोषणार्थं च महति व्यापारे प्रवृत्ता बहवो महात्मानः । यद्यपि गीर्वाणभाषाभ्यासे पुरातननिबन्धनानि चेदानीं तनपाश्चात्यविद्याभ्यासनिबन्धनापेक्षया अवरप्रायाणि मन्यन्ते । यथार्थतश्च पाश्चात्यैव बोधनसरण्या या काचिदभ्यस्ता विद्या सम्यक्संशोभते । एतमेव मार्गमवलम्ब्य तत्र तत्र संस्कृतविद्यालयाश्च स्थाप्यन्ते तैस्तैः स्वदेशाभिमानिभिर्महाभागैः ॥

अत्र च नगरे कोवूरुनाम्नि संस्थापिता चान्ध्रगीर्वाणांगलविद्याशाला महोदारमतिना सूर्यनारायणशर्मणा समेधते । तन्ना-

म च सार्थकमेव, यदेशीयान्ध्रभाषा, देवभाषा राजभाषा चांग्ला इत्येतद्भाषात्रितयमप्यत्र समभ्यस्यते यथोचितम् ॥

पूर्वपुण्यवशेन ये धनिनः उदारमतयः स्वदेशभाषाभिवृद्धि-
कृते प्रवृत्तिमन्तो महाजना वर्तन्ते, सर्वे त एनं सूर्यनारायणश-
र्माणमनुकुर्वन्तु । बहुशः संमानयन्तु च श्रीमद्रपुरराजधानीस्थानां
संस्कृतपाठशालानामधिपालकतयात्माप्रासनमलंकुर्वाणान् श्रीमतः
कृष्णमाचार्यवर्यान् । ये हि निरन्तरमखिलसंस्कृतपाठशालाभिवर्ध-
नैकप्रवृत्तिमत्स्वान्तरंगतरंगितवात्सल्यधुनी संपुष्टसकलकल्याणगु-
णरत्नाकराः ॥

नाहं वक्ता पण्डितो वा स्थातुं वा भवतां पुरः ।

क्षम्यतामेव दासोऽयं दीनोऽयमिति केवलम् ॥

किं नाम दीनत्वं गीर्वाणवाण्यननुगृहीतत्वादन्यदस्ति मानु-
षाणाम्? उक्तं च—

‘मास्तु क्षमा, निलयोऽपि मास्तु, कनकं मास्त्वंवरं मास्त्वये

धान्यं मास्तु, पशुश्च मास्तु, विभवो मास्त्वाकृतिर्मास्त्वपि ।

विश्वक्षमापतिमौलिरत्नघृणिभिर्नीराज्यमाना सदा

वाग्देवी वदनाम्बुजे वसति चेत्को नाम दीनो जनः ॥’

इति सविनयं विज्ञापयति

विबुधजनविधेयो वैकटाचलपतिशर्मा ।

॥ श्रीः ॥

॥ साहितीहृदयम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

महता संरम्भेण प्रवर्धमानमपि कुतूहलमकालघनगर्जितमिव
अतिस्तोकेनैव फलेन विरमति । यानि यान्यदसीयानि परिज्ञातु-
मुत्कण्ठां वहामो वयम् तेषु सर्वेषु न किमपि समञ्जसं प्रमाण-
शकलमुपलभामहे । तस्मादस्मिन् विषये सरणिमन्यामपश्यन्तः प्रति-
कलविसुमरपरिमळसुरभितककुबन्तराः तदीयास्सूक्तिमाला एव पुनः
पुनरावर्तयन्तो वयमिममनेहोगणमतिवाहयामः । इदमिदानीमस्माकं
महन्निर्वेदस्थानम्, यदनेकशोऽनुवाचिता अपि अन्यदीया इव
अदसीयास्सूक्तयः न किञ्चिदप्यमुष्यादसीयस्य वा नामधामादिकं
विविच्यावगमयन्ति । यदयं महाकविः आत्मीयमुदन्तमाचन्द्र-
तारकमविच्छिद्यमानप्रचारासु स्वीयसूक्तिषु न संयोजितवान्, मन्ये-
ऽहं तस्येदं फलमायातम्, यदस्मृष्टध्वनिपथम् अनाघ्रातप्रसादगुणम्
अनालोकितालङ्कारं अनाकर्णितकाव्यगुणम् नळोदयारूढं काव्यमपि
कालिदासीयत्वेन प्रथमपेक्षते । अथवा अखिलजगदनुलङ्घनीये
अविचारणीयकारणकलापे अशेषाधारे काले जागरूके किमर्थं
तपस्विनि यमकलोलुपे नळोदयप्रणेतर्थपराधः पात्यते । यद्वयमालोका-
महे केषुचिदतिप्राचीनताळपत्रपुस्तकेषु नारायणसूनुना रविदेवेन
विरचितमिदं नळोदयकाव्यमिति । यद्यपि कालिदासीयेषु बहुविधे-
ष्वपदानेषु कानिचित् कर्णात्कर्णमधिरोहन्तीषु किंवदन्तीषु प्रवन्ते
कानिचित् लिखितमुद्रितप्रचारितेषु ग्रन्थेष्वारोपितानि दृश्यन्ते ।
तथापि स्पष्टैः प्रमाणैः प्रबलैः कारणैः विशदैस्तर्कैश्च कृतसीमासु

सरणिषु संचरन्तीम् विमर्शकमनीषामारोढुं नैतानि कल्पन्ते । किञ्च, यद्यपि तेषु वस्तुतत्त्वं सर्वात्मना नास्तीति न शक्यते केनापि वक्तुं, तथापि सागरप्रवेशादापगासलिलमिव मिथ्यैतिह्यसंवलितत्वात् एतानि सहृदयहृदयसमुल्लासानर्हतामुपलम्भितानि । इदमत्र निदर्शनं प्रदर्शयामः ।

काचित् किंवदन्ती काळिदासं विक्रमादित्यस्य सभामलंकृत-
वन्तं बोधयति, यस्य कालः क्रिस्तोः पूर्वं षट्पञ्चाशो वत्सर इति
बहुतरप्रमाणोपलम्भप्रोद्बलितो विश्वास आश्रीयते, अपरा तु तं
क्रिस्तोः परमेकादशे शतके लब्धप्रतिष्ठेन धारानगराधीशेन भोज-
राजेन समकालमवगमयति ।

उभावपि पक्षौ सयुक्तिकानि बहूनि प्रमाणान्यनुगृह्णन्ति ।
तदिदानीं स्पष्टतममिमं विसंवादं समञ्जसयितुम् न कथमपि शक्यते
कर्तुम् ।

तथावदेतादृशान्यैतिह्यानि बहुतरप्रमाणान्तरविमर्शेन नाना-
विधशिला ताम्रशासनादि पुरातनलेखसंवादेन च न दृढीकृतानि
तावत् सर्वात्मना न विश्वासमर्हन्ति ।

तदर्थं प्रमाणान्तरोपलब्धौ प्राचीनशासनपरिमार्गणे च प्रच-
रन्तो वयम् हन्त हन्त महत् कृच्छ्रमनुभवामः । पुरा खल्वस्माकं पूर्व-
पुरुषाः महानुभावाः पण्डिताः कर्कशतरविषणापरिशीलिततर्कजाताः
कोमलधीविलाससमुल्लासितकाव्यमालाः कुशाग्रसदृशप्रतिभाधिरोपि-
ताध्यात्माविषयाः निरस्तनरस्तुतयः चरित्रलेखने कमपि गुणमपश्यन्तः
यशश्शेषतामवापुः ।

(कमशः ।)

तदेनमतिदुर्लभार्थाभिलाषदुर्ललितं रोहिणीवल्लभं किमप्यु-
पालभे ।

तन्वङ्गीवदनारविन्दसुषमासाम्येषिणा कौतुका-

दिन्दो मन्दमते त्वया कचभरस्थाने कलङ्कः कृतः ।

निक्षिप्तं च तथा विलोचनपदे नीलाम्बुजं सौहृदा-

द्यद्यप्यस्तु तथापि तत्क भवतः स्वाभाविकं सौरभम् ।

हन्त स एष दोषाकरो निजाभिलाषपरिहासपरं मामधिगत-
रोप इव परुषतरैः करैर्विशोषयति । तदद्य कुत्र वावशिष्टामतिदीर्घ-
यामां त्रियामामतिवाहयामि ? ।

विदूषकः— वअस्म, तुह किल मणोरहसिरी कमळआ णट्टसि
करवाजणिअसमावणोदणस्स पडिणिसं मम्महुज्जाणं मिणाळिआ-
मेत्तसहाआ अहिवसइत्ति मए सुदम् । ता अहोवि तर्हि गच्छम्मो ।

वयस्य, तव किल मनोरथश्रीः कमलजा नाट्यशिक्षा-
जनितश्रमापनोदनाय प्रतिनिशं मन्मथोद्यानं मृणालि-
कामात्रसहाया अधिवसतीति श्रुतं मया । तदावामपि
तत्र गच्छावः ।

राजा— तर्हि समादर्शय मन्मथोद्यानमार्गम्, येन गत्वा प्रिय-
तमालोकेन जन्म सफलयामि ।

विदूषकः— इदो इदो ।

इत इतः ।

[उभौ परिक्रामतः]

राजा— [पुरो निर्दिश्य] सखे, ममेदानीं पटीरवसुधाधरतटीपटी-

रलताकुटीरवाटीपरिसरचक्रमचतुरगन्धवहस्तनंधयमन्दमन्दान्दो-
लितमाकन्दकुसुमनीरन्ध्रनिष्यन्दमानमकरन्दरसतुन्दिलमिलिन्द-
सुन्दरीजनमधुरशंकारशृङ्गारितहरिदन्तरम्, उत्फुल्लरक्ताशोकस्त-
वकरागानुमितलाक्षारुणवसन्तलक्ष्मीपादविन्यासम्, अन्याहशरा-
मणीयकधन्यम्, सविधसरसीजलविहरमाणसरस्वतीसुहृद्यानमु-
द्यानं कन्दलयति हृद्यानन्दभरममन्दतरम् । तदत्र प्रविशावः ।

[उभौ प्रवेशं नाटयतः]

राजा— (समन्तादवलोक्य)

आताम्रैर्नवपल्लवैः पटकुटीलक्ष्मीं द्रुमास्तन्वते
मत्तो भृङ्गगणश्च यामिकधुरां धत्तेऽभितोऽपि भ्रमन् ।
माद्यत्कोकिलकूजितं कलयते सेनारवाडम्बरं
तन्मन्ये शिविरं मनोजनृपतेराराममारादिमम् ॥

(अन्यतो दत्तदृष्टिः)

उद्दामस्तवकस्तनामलिरवव्याजेन संलापिनीं
निश्च्योतन्मकरन्दबिन्दुनिवहस्वेदाम्बुसिक्ताङ्गकाम् ।
रज्यत्कोमलपल्लवाधरदलामालिङ्ग्य वल्लीवधू-
माधत्ते मुकुलच्छलेन पुलकं माकन्दशाखी युवा ॥

(परतः परिक्रम्य सोद्वेगम्)

हन्त किमित्यागतमत्याहितस्थाने । यतः,

नवसौरभोच्चलितभृङ्गपङ्क्ति-
करवालिकामहह कामपातकी ।

विधुनोत्युक्तजनबाधनोन्मुखः
कलकण्ठनिस्वनकठोरहंक्रियः ॥

तदन्यतो गच्छामि,

(इति परिक्रम्य सोन्मादम्)

आपादचूडमसितांशुकपल्लवेन
हन्तावकुण्ठय परिशोधयितुं मनो मे ।
सौरभ्यसंपदनुमेयतनुः पुरस्ता-
त्संजीवनौषधिरियं मम संनिधत्ते ॥

तदेनामनुनयामि । (उपसृत्य)

अवकुण्ठनशाठमङ्गका-
त्कलकण्ठीनिनदे तिरस्कुरु ।
भवतु क्षणमात्रमम्बुदा-
वरणात्क्षिप्ररुचिर्विनिर्गता ॥

विदूषकः— (स्वगतम्) हन्त उम्मत्तो विअ संवुत्तो । का गई ।
(प्रकाशम्) कहिं दाणिं एत्थ तुह पिअदमा ।

हन्त उम्मत्त इव संवृत्तः । का गतिः । कुत्रेदानीं तव
प्रियतमा ।

राजा— (निरूप्य सनिर्वेदम्)

अभिजातसौरभझरीसरीसृप-
द्धमरीकदम्बकनिरन्तरीकृता ।
प्रतिभाति कापि नवमालतीलता
पुरतो हतोऽस्मि न पुनर्मृगेक्षणा ॥

(इत्यपरतः परिक्रामति, नाटितकेन स्पर्शसुखमभिनीय साश्चर्यम्)

चञ्चच्चन्द्रकरद्रवच्छशिशिलासौधप्रणालीगल-

द्धारापातविशीर्णशीकरपरीरम्भप्रियं भावुकाः ।

सौरभ्यातिशयातिलुभ्यदलिनीञ्जकाशृङ्गारिताः

किंन्वेतन्मरुदङ्कुरा मम मनःकौतूहलं तन्वते ॥

(सपरामर्शम्) नूनममी सारङ्गनयनाङ्गसङ्गततरङ्गितभागधेया भवेयुः । यावदेतदनुसारेण तामेणीदृशमन्विष्यामि । (इति परिक्रामति)

(नेपथ्ये)

हळा कमलए, कहिं वा मं वि उज्झिअ सअं एव्व किं वि किं वि मन्तअन्ती सुरहिळणीसाससोरहभररभससंचळि अचंच-
रिअचउरझंकारसमा अण्णणसमअणीरन्धणिवडन्तणअणसलिल-
धारासेअण्णहंपअजंबाळदुग्गमे मग्गे पञ्चसाणि पदाणि गदुअ
दुव्वहणिअम्बविम्बभरणदुव्वळोरुकण्डा पदे पदे बळिअं खळसि ।
ता चिट्ठ चिट्ठ । मं हत्थे ओळंवेहि ।

सखि, कमलजे कुत्र वा मामप्युज्झित्वा स्वयमेव कि-
मपि किमपि मन्त्रयमाणा सुरभिलिन्ध्राससौरभभर-
रभससंचलितचञ्चरीकचतुरझंकारसमाकर्णनसमयनीर-
न्ध्रानि पतन्नयनसलिलधारासेचननखंपचजम्बालदुर्गमे
मार्गेपञ्चषानि पदानि गत्वा दुर्वहन्तिम्बविम्बभरणदु-
र्बलोरुकण्डा पदे पदे बलवत्स्खलसि । तत्तिष्ठ तिष्ठ ।
मां हस्ते अवलम्बस्व ।

राजा— (आकर्ष्य पुरोऽवलोक्य सानन्दम्)

एकेनात्मसखीं करेण मृदुना हस्तेऽवलम्ब्यापरं

मध्ये न्यस्य सुदुर्वहोरुजघनश्रान्तोरुकाण्डद्वयम् ।

उद्वेलश्वसितानुकम्पितकुचस्तोत्तरीयाञ्चलं

सानिध्यं समुपैति संप्रति दृशोरस्माकमाद्यो रसः ॥

(ततः प्रविशति मृणालिका कमलजा च)

कमलजा— (स्वगतम्) किंणु इह मह मअणलेहं अय्यचक्रवाओ
महाभाअस्स दंसइस्सदि । दंसिए वा तस्स किं ह्यरणविसईभ-
विस्सम् । (विचिन्त्य) अह वा एआरिसाणं भाअहेआणं मइ
मन्द भाइणीए का कहा ।

किंनु खलु मम मदनलेखमार्यचक्रवाको महाभागाय दर्श-
यिष्यति । दर्शिते वा तस्य किं स्मरणविषयी भवि-
ष्यामि । अथ वा एतादृशानां भागधेयानां मयि मन्द-
भागिन्यां का कथा ।

मृणालिका— (स्व) अहो एदाए अदिभूमिं गओ विरहसंदावो
तह हि— दाणिं इमाए,

णीसाससोरहभरापडिआलिपन्ति

तापाउळा पडइ पुप्परसम्मि सीदे ।

देहाणळेण अ भिसं अमिअंपएण

तम्मन्ति अन्तिअळदाणवपल्लवाइ ॥

(प्रकाशम्) हळा किळन्तासि दुव्वहणिअम्बभाएणता एत्थ
गिरन्तरकोरइअणोमालिअळदंतरकोडराणिहुअमहुअरकुलकलरव-

दिण्णकण्णूखे आवुन्तविअवउळकुसुमविसिमरमधूळिआसीअ-
ळतळे ळदाघरे उपविसम्हे ।

अहो एतस्या अतिभूमिं गतो विरहसंतापः । तथा हि—

इदानीमस्याः,

निश्वाससौरभभरापतितालिपङ्क्ति-

स्तापाकुला पतति पुष्परसे शीते ।

देहानलेन च भृशममितं पचेन

ताम्यन्ति अन्तिकलतानवपल्लवानि ॥

सखि, क्लान्तासि दुर्वहनितम्बभारेण । तदत्र निरन्तरको-
रकितनवमालिकालतान्तरकोटरनिभृतमधुकरकुलकल-
रवदत्तकर्णोत्सवे आवृन्तविकचवकुलकुसुमविसृमरमधू-
लिकाशीतलतले लतागृहे उपविशावः ।

(इत्युपविशतः)

राजा— सखे, यावदावामपि अस्यैव लताभवनस्य पश्चिमभागे
निगूढावनयोः परस्परविस्त्रम्भालापे दत्तकर्णौ भवावः ।

(इत्युभौ तथा कुरुतः)

विदूषकः— वअस्स, दिट्ठिआ उवणदं दे णअणभाअहेअं । ता
एहि एव्व अच्छीइं सफळेहि ।

वयस्य दिष्ट्या उपनतं ते नयनभागधेयम् । तदिदानीमेव
अक्षिणी सफल्यस्व ।

राजा— (आपादचूडमवलोक्य) संप्रति सखे,

पादाम्भोजादभिमुखतया कान्तिपूरेषु खेल-

न्नाभीकूपे नयनशफरो मामको हन्त मग्नः ।

भूयो रोमावलिरुचिश्चरीपातलोभादुदञ्च-

न्नासाभूषाकपटवडिशोत्कीलितोऽभूदमुण्याः ॥

विदूषकः— (निर्वर्ण्य) वअस्स, एदाए वि बलिअं पदंसेदि
पञ्चसरो णिअभुअदण्डसोण्डीरं । तह हि एसा,

पाण्डिमणिमगमुत्ती

निग्घिणणीसासखिण्णविम्बोटी ।

करकमलसाइअमुही

मुत्तो विरहो विआभाइ ॥

वयस्य, एतस्यामपि बलवत्प्रदर्शयति पञ्चशरो निजभुज-
दण्डशौण्डीर्यम् । तथा हि एषा,

पाण्डिमनिमगमूर्ति-

निर्घृणनिश्वासखिन्नविम्बोष्ठी ।

करकमलशायितमुखी

मूर्तो विरह इवाभाति ॥

राजा— सखे, सम्यगुपलक्षितम् । अस्याः किल,

प्रतिनवशरकाण्डस्वच्छमूलौ कपोलौ

श्वसितमधिकमात्रोत्कम्पितोरोजकुम्भम् ।

नयनयुगमजस्रं निष्पतद्वाष्पपूर्णं

शिव शिव तनुवल्ली मूर्तिमत्यातिरेव ॥

गुणा— (स्वगतम्) अहो एदा एतस्मिन् महाभाए अणुराभ-

बन्धो, जं दार्णि पत्थुदं वि पसंगं विमुमरिअतं एव्व चिन्तेदि ।

अहो एतस्यास्तस्मिन्महाभागे अनुरागबन्धः, यदिदानीं
प्रस्तुतमपि प्रसङ्गं विस्मृत्य तमेव चिन्तयति ।

कम— (स्वगतम्) अहो मे चिन्तापरवसदा, जं वककसेसो ण
सुणिदो । (प्रकाशम्) स हि, तदो तदो ।

अहो मे चिन्तापरवशता, यद्वाक्यशेषो न श्रुतः । साखि,
ततस्ततः ।

राजा—

अधुना सुधारससरीति सुध्रुवो
वचनं विशल्यकरणीमुपेयुषः ।

पुलकप्ररोहमिषतो ममान्तरा-

द्वहिरुद्धताः प्रमववाणसायकाः ॥

मृणा— सहि, तदो अ तेण उपधाणीकिदं चित्तफलअं घेत्तूण
आअदह्मि ।

साखि, ततश्च तेनोपधानीकृतं चित्रफलकं गृहीत्वा आग-
तास्मि । (इति चित्रफलकमर्पयति)

विदूषकः— दार्णि उच्छिण्णो संअअतन्तू ।

इदानीमुच्छिन्नः संशयतन्तुः ।

राजा— सखे, भवत्प्रमादोऽप्युपकाराय ।

कम— (चित्रफलके निजचरणपतितं राजानमालोक्य) महाभाअ, उ-
चिद्ध । अणुइदं एदम् ।

महाभाग, उत्तिष्ठ । अनुचितमेतत् ।

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ७.] आनन्दवर्ष आषाढमासः । [संचि. ४.]

(सुभाषितानि ॥

छायाभिः प्रथमं ततस्तु कुसुमैः पश्चात्फलैः स्वादुभिः

प्रीणात्येव तरुः पथीति पथिकैः श्रान्तैः सुखं स्वीयते ।

को जानाति यदत्र कोटरगतः प्रत्यग्रहालाहल-

ज्वालाजालकरालवक्त्रकुहरः कृष्णः फणी वर्तते ॥ १ ॥

किं जातोऽसि चतुष्पथे घनतरं लग्नोऽसि किं छायाया

लग्नश्चेत्फलितोऽसि किं फलभरैराढ्योऽसि किं संनतः ।

हे सदृक्ष सहस्र संप्रति सखे शाखाशिखाकर्षण-

क्षोभामोटनभञ्जनानि जनतः स्वैरेव दुश्चेष्टितैः ॥ २ ॥

ये पूर्वं परिपालिताः फलभरच्छायादिभिः प्राणिनः

विश्रामद्रुम कथ्यतां तव विपत्काले क ते सांप्रतम् ।

एताः संगतिमात्रकल्पितपुरस्कारास्तु धन्यास्त्वचो

यासां छेदनमन्तरेण पतितो नायं कुठारस्त्वयि ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ नामलिङ्गानुशासनम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तं)

जिनः—अथ देवश्रेष्ठानां नामानि प्रत्येकमुपवर्णयितुमीहमानो नि-
घण्टुकारः आदौ आत्मन इष्टदेवतां जिनमनुस्मरन् तस्य गुण-
गणान्निर्दिशति अष्टादशभिर्नामधेयैः—तथाहि षाङ्गुण्यपरिपूर्णो
भगवान् जिनः विनेता धर्मस्य (धर्मराजः) विजेता कामक्रोधा-
दीनां (मारजित्), विरक्तः लौकिकसुखेभ्यः (लोकजित्),
आयतनं मङ्गलानां (समन्तभद्रः), आश्रयः शोभनज्ञानस्य,
(सुगतः), ज्ञाता सत्यस्य, बोद्धा तत्त्वस्य, मुनिर्मुनीनां (मुनीन्द्रः)
अभिवर्षति श्रियमुपासकानाम् । अस्मिन्नेव 'दिव्यं चक्षुः दिव्यं
श्रोत्रं, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, परचित्तज्ञानं आस्रवक्ष्यः
ऋद्धिश्चेति षडभिज्ञा विलसन्ति । दानक्षान्तिशीलवीर्यध्यान-
शान्तिबलोपायप्रणिधानज्ञानानि दशाप्येतस्मिन्नेव संपूर्णान्युप-
लभ्यन्ते । विज्ञानादन्यन्न विद्यते इत्ययमेवास्य आध्यात्मिकः
सिद्धान्तः । सोऽयमस्माकं शास्ता ।

गौतमशाक्यमुनिः—यो हि शाक्यमुनित्वेन व्यवहियते (बौद्धैः)
स हि शाक्यजातीयेषूत्तमः (शाक्यसिंहः) शुद्धोदनान्मायादेव्यां
समुत्पन्नः सूर्यवंशीयः गौतमगोत्रोद्भवश्च । दिष्ट्या तस्योद्यमः
(साधुरसाधुर्वा) प्रायः सफलोऽभूत् (सर्वार्थसिद्धः)—इतोप्य-

धिकमेतमधिकृत्य वक्तव्यं नास्तीति अनक्षरमभिव्यञ्जयतीवामर-
सिंहः ।

अत्रेदमवधेयम् । पूर्वं जैनानां बौद्धानां च परस्परं मिथो-
विरोधः समजनि । जिनोपासकाः बुद्धोपासकानद्यापि विद्विषन्ति ।
बुद्ध इति सुगत इति मारजित् इति नामधेयानि जिनस्य शाक्य-
मुनेश्च समानान्येव । अथापि जिन एव देवांशसंभूतः । गौतमस्तु
केवलं मर्त्यः इति जैना मन्वते । महावीरवर्धमानव्यपदेशेन
जैनैरभिपूजितोऽयं जिनः भागीरथीतटस्थितायां वैशालीनगर्या कस्य-
चिद्धनिकस्य पुत्रो जज्ञे । माता चास्य लेक्षकिवंश्या— इत्यादि
वदन्तो बौद्धाः तमप्याचार्यं मर्त्यधर्माणमुद्धोषयन्ति ।

जैनानां बौद्धानां च परस्परं भेदमनवगच्छन्तो व्याख्यातारः
'सर्वज्ञ' इत्यारभ्य 'मायादेवीसुतश्च सः' इत्येतदन्तं श्लोकत्रितयेऽपि
बुद्धस्यैव नामान्युपक्षिप्तानीति विश्वसन्ति ।

ब्रह्मा—अथ सत्त्वरजस्तमोमयानां ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनां नामानि यथा-
संख्यं निर्देष्टुमारभमाणो निघण्टुकारः आदौ ब्रह्मणः स्वरूपादिकं
विंशत्या पदैरवगमयति—तथाहि—

स्वयंभूरसौ ब्रह्मा चतुर्भिराननैः संयुतः कमलारुध्रजज्ञे ।
हिरण्ययादण्डादस्योत्पत्तिरिति केचित् । अनेन सर्वमपीदं चराचरा-
त्मकं जगत्सृष्टम् । अयमेव सर्वेषामप्यस्माकं कूटस्थः (पितामहः)
प्रजानां नियन्ता (प्रजापतिः) विदधाति शुभमशुभं वा प्राणिनाम् ।
बाहनमस्य हंस इति श्रूयते (विरिञ्चिः) धर्म्येण पथा संचरमाणानां
सुराणामात्मगुणसंपत्त्या आहृतस्वान्तः स्वयमेव तेषां पक्षमवलम्ब्य

सुरज्येष्ठो भूत्वा असुरेभ्यो द्रोष्वा (द्रुहिणः) जागर्ति इति पुराणे-
षूद्घुष्यते । कमलमेव अस्य आसनम् ।

शुद्धसत्वमूर्तेः केवलमात्रायपठनेनैवाजस्रमात्मानं विनोदय-
तोऽस्य ब्रह्मणः सैव भारती जायात्वेन परिकल्पिता पौराणिकैरिति
जानन्नेवासौ अमरसिद्धः सरस्वतीपतित्वादिकमिह न निर्दिशतीति
मन्यामहे । विष्णुरुद्रादीनां कुटुम्बं विस्तरतो वर्णयन्नसौ निघण्टुका-
रः ब्रह्माणमधिकृत्य कलत्रादीनां नाम्नामपि न ग्रहणं कृतवानित्ययं
विषयः सम्यगालोचनीय एव सूक्ष्मेक्षिकया सुधीभिः ।

विष्णुः—अथ नवत्रिंशद्विष्णोर्नामानि । अत्र विष्णुर्नारायण एव
कृष्णावतारे पूर्णाशत्वेनात्मानमाविश्रकारेति विश्रसितीवामरसिद्धः ।
सर्वव्यापी देवोऽसौ जलशयनो वैकुण्ठवासी दैत्यान् हन्तुं वसु-
देवदेवक्योरात्मजन्मा भूत्वा गोकुले संवर्धितः सहाग्रजेन बल-
भद्रेण शैशवक्रीडाचापलादुल्लखले दाम्ना निबद्धः (दामोदरः)
गोवर्धनोद्धरणेन गवां पालको (गोविन्दः) वव्रधे । क्रमेण च
कंसं जघान । लक्ष्म्याः स्वयंवृतपतिरसौ पुरुषोत्तमः वशिनामुत्तमो
(हृषीकेशः) गण्यते । पीताम्बरधारी पद्मनाभः श्रीवत्सवक्षा वन-
मालालङ्कृतः पुण्डरीकाक्षः माधवः योगिभिर्धर्यायतेऽहर्निशम् ।
तस्य चापः शार्ङ्गमिति कथ्यते । प्रहरणसाधनमायुधं चक्रमेव ।
पूर्वं असावेव कश्यपाद्वामनरूपेणावतीर्य उपेन्द्रो भूत्वा विक्रम-
त्रयेण महाबलिं निषूदितवान् । कदाचिद्द्वाराहीं तनुमाश्रित्य
जलनिमग्नां गामाजहारासौ गोविन्दः । मधुकैटभाविति असुर-
द्वयमनेन विजिग्ये । अस्मिन् जाते वसुदेवेन ध्यानका दुन्दुभयश्च
अन्तरिक्षे ताड्यमानाः श्रुता इति हेतोस्तस्य आनकदुन्दुभि-

रित्यपराभिरुया समजायत ।

बलभद्रः—तस्याग्रजस्य बलभद्रस्य सप्तदश नामधेयानि प्रोक्तानि
तदीयमपदानं स्वरूपं च बोधयन्ति । नीलाम्बरधारी एषः
रोहिण्यां जातः बाल्ये प्रलम्बासुरं जघान । सीरेण यमुनां चकर्ष ।
अस्य मुसलं हलः इत्येते एव प्रहरणसाधने । ताल एवास्य
ध्वजत्वेन गण्यते ।

मन्मथः (प्रद्युम्नः)—अथ वासुदेवस्य तनूजत्वेनावतीर्णस्य प्रद्युम्न-
संज्ञकस्म मन्मथस्य नामान्येकोनविंशतिः । स्मरणमात्रकृतसंनि-
धानोऽयं स्मरः कदाचित् देवकार्यार्थं परमेश्वरमात्मनो बाणस्य
लक्ष्मीकुर्वस्तेन त्रिणयनेन दग्धशरीरः अनङ्गो भूत्वापि कुसुमेषुभिः
सकलभुवनं व्याकुलयति । अख्य केतनं मीनः । बाणाश्च पञ्च ।
धनुश्च पुष्पमयं भार्या चास्य रतिः । शम्बरासुर इति कश्चि-
न्महाबलोऽसुरः अनेन विजिग्ये ।

अनिरुद्धः—कृष्णस्य पौत्रः अनिरुद्धनामकः कश्चिद्वाणासुरस्य
सुतां उषां पर्यगैषीत् । ऋष्यनामा मृगः केतुरस्य । ब्रह्मसूरित्य-
स्यैव नामान्तरम् ।

एवं कृष्णस्य भ्रातृपुत्रपौत्राणां नामान्युपक्षिप्य भार्याया
नामानि वक्तुमुपक्रमते लक्ष्मीरित्यादिना । अत्रेदमवधेयम् । वासु-
देवः संकर्षणः प्रद्युम्नः अनिरुद्धः इति व्यूहचतुष्टयेन आत्मानं
विभज्य स्थितस्य ब्रह्मणः स्वरूपप्रकारादिकमपि इह निरूपितं भवति
अमरसिद्धेनेति ।

लक्ष्मीः—पद्मालयाया लक्ष्म्याः पञ्च नामान्येवोक्तानि—इति मन्यते

‘मा रमा अन्धजा—इन्दिरा इत्याद्युद्धम्’ इति वदन् क्षीर-
स्वामी ।

पञ्चायुधानि—विष्णोः शंखः पाञ्चजन्यनामकः, चक्रायुधस्य
सुदर्शनमित्यपराऽभिख्या । कौमोदकीति गदा खड्गश्च नन्दक
इत्यभिधीयते ।

मणिः—समुद्रात्संभूतः अमूल्यः कश्चिन्मणिर्विष्णुना हृदये धार्यते ।
वाहनम्—विनतायामुत्पन्नः खगेश्वरो गरुड एव विष्णोर्वाहनम् ।
नागानामयं सहजवैरी तार्क्ष्यः । हेममयस्य पक्षद्वयम् । पुरा
किल विनता सत्पुत्रावाप्तिं कामयमाना सुबहून्वर्षान् तपश्चचार ।
ततो विधेरनुग्रहेण अण्डमेकमसूत । वत्सरसहस्रावसाने अण्डा-
त्तस्मात्पुत्रो बहिराविर्भविष्यतीत्युक्ताप्यशरीरिण्या वाण्या तावन्तं
कालविलम्बमसहमाना विनता पञ्चशतवर्षावसाने अण्डं विभेद ।
तस्मात् संजज्ञे अनूरुः कश्चन पुमान् । स एवारुणो भूत्वा सूर्य-
सारथिरभवत् । अथानुशयाविष्टहृदया पुनरपि तपस्तेप । यथा-
पूर्वं अण्डमेकं प्रासूत । पुनरपि सहस्रं वत्सरान् तदरक्षत् ।
अवसितेऽपि समये किञ्चिदिव संदिहाना सार्धसहस्रवत्सरान्
प्रतीक्ष्याण्डं विभेद । ततः पक्षद्वयेन संयुतो गुरुत्मान् आविरभूत् ।
—इति कथा अत्रानुसंधेया ।

नागानां गरुडस्य च वैरं कथमभूदित्यत्रापि काचन कथा
पुराणेभ्य उपलभ्यते ।

(क्रमशः ।)

॥ श्रीः ॥

॥ महेन्द्रमङ्गले श्रीशङ्कराचार्याः ॥

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन गन्धर्वयुग्मम्)

पियदर्शनः—सखे इतो दृश्यताम् ।

वृक्षाकीर्णगिरिप्रदेशविचरत्सारङ्गरम्याः क्वचित्
नानाकानननीलसस्यनिवहैः श्यामीकृताः कुत्रचित् ।
स्वच्छस्वादुजलोज्ज्वलद्वरनदीकासारशिताः क्वचित्
कुर्वन्त्यद्य मुदं ममास्य नितरां भूलोकदेशा इमे ॥

गुरुप्रियः—न ममात्र तावान्प्रमोदः ।

पिय—सखे, निरुध्यतामत्र विमानराजः । अधोऽवरुह्य सम्य-
ग्वीक्षणीयोऽयं प्रदेशः ।

(उभावपि विमानादवरुह्य)

गुरु—(समन्तादवलोक्य) सुहृन्मणे, अम्बरस्थितः पूर्वमापात-
दर्शनेन वञ्चितोऽभवम् । रमणीया नयनासेचनकाञ्चने भूवि-
भागाः । पश्य, पश्य,

संदृष्ट्वा बहुषु स्थलेषु महिता सा सद्यभूत्सुता
नान्यत्रेदृशपूर्णवैभवमियं संदर्शयन्ती क्वचित् ।

एतादृच्छहिमोज्ज्वलां भगवतीं कावेर्यभिख्यां सदा

सेवन्ते य इह स्थिताः सुकृतिनस्तेभ्यो महद्भ्यो नमः ॥

अपि च,

तटगतवरचूतप्राजराजद्विजौषाः

श्रवणमधुरशब्दैः शीघ्रमायात देशम् ।

इममभिमतसिद्धिं सेवनात्सहजायाः

झटिति भजत लोका यूयमित्याह्वयन्ति ॥

किं च,

वदेयुरखिलाश्च यान् जगति कल्पभूमिरुहान्

सुपुण्यतलशोभिनस्त इह नारिकेलाभिधाः ।

विमान्ति बहवो द्रुमा वरकवेरजाप्रान्तगाः

ततश्च विमलावनीयमिति मे मनोनिश्चयः ॥

प्रिय— इदानीमेवात्मानमन्वर्थनामानं मन्ये ।

गुरु— तथ्यमाह प्रियवयस्यः । अहो ! भागधेयमस्माकम् । यतः—
अलभ्यमकृतपुण्यनिवहैः अनालोकितममरनिकरैरपि, आसे-
चनकमखिललोकेक्षणानाम्, अस्पृष्टमशुचिगन्धेन, अभाजनं
कलिविलसितानाम्, अकालमृत्युः तमसाम्, आरोहणसोपा-
नमपवर्गस्य, सेव्यं महामुनिभिरीदृशं अतिपावनं क्षेत्रमधरी-
कृतामरावतीविभवम् नैतावतापि कालेनावलोकितमस्माभिः ।

प्रिय— सखे, अवधेहि तावत् कान्यक्षराण्यस्य क्षेत्रस्य नाम्ना
अलंकृतानीति ।

गुरु— अधुनैवाधिकुम्भघोणनगरमाकर्णितमस्माभिः सुप्रसिद्धं
खल्वस्य नाम महेन्द्रमङ्गलम् इति ।

प्रिय— सखे, कुम्भघोणे सांप्रतमेतन्नामश्रवणस्य का प्रसक्तिः ।

गुरु— श्रीकाञ्चीनगरप्रसिद्धविलसच्छ्रीकामकोट्याख्यस-

त्पीठेशा गुरवः समस्तजगतामद्वैतविद्याभृताम् ।

श्रीमच्छंकरदेशिका इति च ये राजन्ति तत्तादृशां

तेषां पादसरोजसेवनकृते तत्स्थानमाप्ता वयम् ॥

प्रिय— आम् ज्ञातम् । तत्रत्यैः महेन्द्रमङ्गलं ग्राममेते सांप्रतम-
लंकुर्वन्तीत्युक्तम् । गुरुप्रिय, एते गुरवः कीदृशा इति अव-
गन्तुमुत्सहे ।

गुरु— एतेषां गुरुचरणानां निखिललोकक्षेमंकरपवित्रतमाश्चर्या-
स्पद्वर्धनदिनचर्यावृन्दानि आपामरषण्डं आ च पण्डितमण्ड-
लीभ्यः सर्वेषामपि स्वस्वोचितकर्मसु सद्य एव प्रवृत्तिमुत्पाद-
यन्ति ।

प्रिय— अतिबाल्ये वयसि असाधारणीं वैराग्यसंपदमासाद्य
यतिसार्वभौमपदवीमधिरूढा इमे इति श्रूयते ।

गुरु— किं तावता । 'बालस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरिभूभृ-
ताम्' इत्युक्तं किल । अन्यच्च । इमे श्रीकामकोटिपीठाधि-
पतयः श्रीमच्छंकरस्य तेजसाप्यायिताः अनिर्वचनीयं वैभव-
मधिगच्छन्ति । अत एव एतेषु गुरुचरणेषु— अनन्यलभ्यप्र-
तिभाविशेषैः स्वशिष्यकुलस्य ऐहिकामुष्मिकश्रेयःसाधनैः शा-
स्त्रीयसन्मार्गसुलभबोधनैश्च एकयैव वार्तया विपरीतवादको-
लाहलभरितकुमतिकुललताजालामूलघातनेन, कलिकालदोषेण
पुनरपि तत्र तत्र दर्शितोदयमवैदिकमतं विध्वंसयितुं आवि-
र्भूताः परमशिवमूर्तिभेदाः आद्याः श्रीशङ्करभगवत्पादा इति

मतिं कलयन्तेतराम् । यांश्च शुभ्ररुचिभरविभ्राजमानाद-
भ्रशरदभ्रप्रभाभङ्गकरच्छाच्छयशश्छटाच्छलराजहंसनिवहालं-
कृतदिगन्तमानसा इति स्तुवन्ति विबुधाः ।

यैश्च, स्वपादनमदपारभवकरालविषपराभवनरालिभयनि-
राकरणविधानिपुणतरागणितमहामहिमसमाकलितनिशाधिपति-
शिशूलसितशिराः सादरमभ्यर्च्यते ॥

प्रिय— किमर्थमेते कुम्भघोणं प्रधाननगरं विहाय एतत्क्षेत्रनि-
वासार्थमेव बहिरगमन् ?

गुरु— आस्तिकशिखामणीनामनुग्रहार्थमेते यतिसार्वभौमास्तत्त-
त्र संचारमङ्गीकुर्वन्ति ।

प्रिय— वयस्य, अद्वैतसिद्धान्तप्रवचनाय यत्किमप्येतैरनुष्ठितं
वेति ज्ञातुमुत्सहे ।

गुरु— साधु पृष्ठम्, सखे श्रूयताम् ।

प्रिय— अवहितोऽस्मि ।

गुरु— अस्ति श्रीरङ्गनाथक्षेत्रस्य प्राचीभागे भासुरभूसुरसार्थ-
मण्डितः, आश्रय आस्तिकानां, क्रीडागृहं वैदिकधर्माणाम्,
श्रीप्रवृद्धश्रीमतीनाम्न्या जायया सहितेन सप्तर्षेश्वराख्येन महे-
श्वरेणालङ्कृतः श्रीतपस्तीर्थाभिधः (द्राविड्यां लालुकुडि) महान्
जनपदः ।

प्रिय— श्रुतपूर्वं एवायं जनपदः ।

गुरु— एतज्जनपदवास्तव्याः बालकृष्णशास्त्रिप्रभृतयः प्रधानपु

रुषाः एतेषां गुरुचरणानां सविधमेत्य 'अस्मद्भामे अखिलज-
गतीक्षेमैककलिताविर्भावस्य निखिलकुमतिलोकवृककुलमूकीक-
रणसहस्रकिरणसहस्रायितस्य, स्मरणमात्रदूरीकृतान्धतमसस्य,
आदिशङ्करभगवत्पादा इति नाम्ना देदीप्यमानस्य श्रीम-
हेश्वरमूर्तिभेदस्य विम्बप्रतिष्ठापनेन तत्संनिधावेव संस्कृतवि'
द्यापाठाशालास्थापनेन च अनुग्राह्या अस्मादृशा भक्तजनाः-
इति प्रार्थयामासुः ।

प्रिय— कार्यगौरवानभिज्ञे वयसि खल्वेते स्थिता इति श्रूयते ।

गुरु— अपिनाम न श्रुतं त्वया, यदिह 'गुणाः पूजास्थानं गु-
णिषु न च लिङ्गं न च वयः' इति । एते खलु

वयसा दधतोऽपि बालभावं

यशसा स्वीकृतवृद्धभावरम्याः ।

तमसा रहितैर्जनैः सुलभ्याः

मनसाचिन्त्यगुणाश्रया विभान्ति ॥

प्रिय— किं कृतमेतैरस्मिन्नवसरे ?

गुरु— यदुचितमात्मनः स्वरूपस्य, यदर्हं तादृशस्य अधिष्ठानस्य,
यच्चाभिनन्दनीयं विबुधवृन्दैः, तादृशमेव प्रत्युत्तरं दत्तमेतैः
गुरुचरणैः ।

प्रिय— किमुत्तरमित्यद्य बलवती समुत्कण्ठा ।

गुरु— 'युष्मत्प्रार्थनां विनैवेयमनुष्ठेयमस्माभिः ।' इति वदन्त
एव, निजास्थानगतं निखिलकृत्यनिर्वहणपटुतरं कञ्चिदाहूय—

“श्रीशङ्करालयवरं विमले स्थले द्राक्
निर्माय शास्त्रगदितेन पथा यथावत् ।
विज्ञाप्यते यदि तदा भवता किलैषां
पूर्यात् झटित्यभिमतं गुरुभक्तिभाजाम् ॥”

इति आज्ञापयामासुः ॥

प्रिय— उदारा मानसी वृत्तिर्महानुभावानाम् ।

गुरु— तत्क्षणमेव सोऽपि गुरोराज्ञां शिरसा वहन् तैः संभूय
तमेव जनपदं गत्वा अविलम्बेन रमणीयं किमपि देवतायतनं
शिल्पिभिः कारयित्वा गुरोराज्ञां निवर्तितवान् ।

प्रिय— ततः किं वृत्तम् ।

गुरु— विज्ञाय तमुदन्तं शुभे मुहूर्ते एते गुरुचरणाः अभिषेक-
द्रव्यादीनि भृत्यमुखेन सज्जीकृत्य देवालये विम्बप्रतिष्ठासमयं
सर्वानप्यास्तिकान् प्राबोधयन् ।

प्रिय— प्रथमे वयसि वर्तमानानामप्येतेषां कार्यकरणनैपुण्यम-
न्यादृशमिव प्रतिभाति ।

गुरु— तदनन्तरं शोभने मुहूर्ते स्वस्थानात् सपरिवारं प्रस्थाय
कचित्सदुपन्यासैः कुहचित् धर्मतत्त्वबोधनैः कुत्रचित्सन्ततेश्च-
राराधनैश्च शिष्यजनमनां स्यावर्जयन्तः कतिपयैरेवाहोभिः कावे-
र्युत्तरतीरे भासमानं किञ्चन क्षेत्रमलमकार्षुः ।

प्रिय— ततस्ततः ।

गुरु— ततः समस्तकल्मषविनाशनपटुतरं सद्यजातीर्थं दर्शनमा-
त्रेण चेतोनिर्वृतिजनकं तपोयोग्यं पावनतमं तत्प्रान्तं चाव-

लोकयतामेतेषामेवमुदभून्मनसि ।

प्रियः— किं तत् ?

गुरु— तत्रैव श्रीचन्द्रमौलीश्वरस्य त्रिपुरसुन्दर्याश्च समाराध-
नानि सामोदं कतिचन मासानाचरणीयानि ।

प्रिय— अत्युदारः कल्पः । विम्बप्रतिष्ठा कदा समभूत् ?

गुरु— निर्दिष्टे मुहूर्ते तमेव जनपदं प्राप्य भक्तिश्रद्धासमेतैः शि-
ष्यनिवहैः संसेवितः मन्त्रपूतेन विधिना सर्वलोकक्षेमकरीं
आदिशंकरभगवत्पादमूर्तिप्रतिष्ठां विधाय तत्संनिधौ श्रीकामको-
टिविलासाख्यां संस्कृतपाठशालां संस्थाप्य आस्तिकैरभिवन्दितः
सहृदयैरनुमोदितव्यवसायः कविभिरनुवर्ण्यमानचरितः त्रिच-
तुरान् दिवसान् तत्रैवोषित्वा सर्वानपि परिपूर्णमनोरथानका-
र्षात् ।

प्रिय— अहो ! भाग्यमेतेषां जानपदानाम् ।

गुरु— अथ निवृत्तेषु विबुधबृन्देषु, निवृत्ते च तस्मिन् व्यव-
साये, कवेरजातीरे विजनं निर्मलमतिपावकं मुनिजनमनोर-
जकं सत्वोन्मेषदायकमिदं क्षत्रमिति विज्ञाय सपरिवारमि-
हाजगुः गुरुचरणाः ।

प्रिय— सत्यम् । अत एवास्य क्षेत्रस्य संन्यासिमठ इत्यपराभि-
ख्या समजायत ।

गुरु— ततः इदं क्षेत्रमधिवसन्तः विगतजनसंबाधं आत्मनीनम-
खिलमपि व्रतानुष्ठानं सामोदान्तःकरणाः समाचारन्ततीमं
वृत्तामन्तं प्रागेवाश्रौषम् ।

प्रिय— (पार्श्वतोऽवलोक्य) किमत्र सहजाप्रवाहसमीपे पर्ण-
शालाद्वयमिव दृश्यते ?

गुरु— तपोमन्दिरमेकम्; विद्यासदनमपरम् ।

प्रिय— तर्हि, सम्यगालोकयावः । (इत्युपसृत्य)

(समन्ताग्निरूप्य सहर्षम्) अहो! अस्य प्रशान्तपावनता
तथाहि—

पार्श्वे स्वच्छपविन्ननिर्मलजला सा भाति सङ्घातमजा

माकन्दाः पिकमञ्जुलध्वनिभृताः राजन्ति पार्श्वान्तरे ।

द्वारेऽश्वत्थमहीरुहो विलसति प्रान्तो महान् निर्मलं

स्थानं चैतदतोऽत्र मूर्तिमदिति प्रत्येमि सत्त्वं ध्रुवम् ॥

गुरु— सखे, कस्य वा सचेतनस्य हृदयं नावर्जयतीदं संनिवे-
शरामणीयकम् ।

प्रिय— वयस्य, पश्य पश्य ।

शास्त्राकराप्रविचलद्दलदम्भराज-

दीर्घाङ्गुलिप्रियसमाह्वयदर्थिसार्थः ।

अश्वत्थ एष विनिवेदयते जनानां

तत्तादृगाश्रमपदं महतामितीदम् ॥

गुरु— (श्रवणमभिनीय)

प्रियदर्शनं, घण्टारवसनाथपूजावाद्यमङ्गलध्वनिराकर्ण्यते

तदादिदम्पतिदर्शनाय त्वरितमेव गच्छावः ।

प्रिय— (सप्रमोदम्) सखे, समालोक्य स्वीयधवलप्रभाकव-
लिताखिलदिशामुखस्य, निजनाथविरहमसहमानस्य तत्संनि-

धावेव स्थातव्यमिति बुद्ध्या संकुचितात्मना समागतस्येव कैला-
सशैलस्य, चाञ्चल्यराहितदीर्घकालस्थितसौदामिनीवृन्दस्येव
विलसतो राजतविमानस्य मध्ये विराजमानौ, सर्वसुरासुरनि-
करशेखरभास्वरकिरीटविधृतहीरवरमरीचिनिचयविरचितनीरा-
जनभासमानारुणारुणचरणसरसीरुहौ, भक्तजनाभिमतवित-
रणाल्पाल्पीकृतकल्पकभूमीरुहौ, सन्ततनिगमनिवहशिखरसौ-
धविहारकलितादरभरौ, शरारुकुलसंकुलकानननिवासखेदं अ-
तिदुःसहशीतवातदहनजनितायासं आत्मशरीरमप्यनादृत्य दि-
वानिशमेकाग्रचित्तैः तपोधनव्रातैः परिमृग्यमाणस्वरूपौ, सर्वत्र
परिपूर्णावपि कृतपुण्यलोकमात्रदर्शनयोग्यौ श्रीत्रिपुरसुन्दरी-
चन्द्रमौलीश्वरौ अवाङ्मनसगोचरौ अद्भुतविग्रहौ आदियुवानौ ।

गुरु— वयस्य, इमौ प्रपञ्चमातापितरौ समाराधयितुं एकाग्र-
चित्ततयावस्थिता एते संयमिसार्वभौमाः स्पृहणीयदर्शनाः
प्रमोदमधिकमुपजनयन्ति प्रेक्षकाणाम् ।

प्रिय— सखे, गुरुचरणानां दर्शनेन अभियुक्तोक्तिमिमामनुस्म-
रितोऽस्मि—

नह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।

ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥' इति ॥

भवतु, देवालयप्रतिष्ठा पाठशालास्थापनमित्यादयः प्राचीनै-
रास्तिकैरनुष्ठीयन्ते । एतेषु गुरुचरणेषु प्राचीनाः नवीनाश्चा-
स्तिकहृदयङ्गमा रीतयः सामानाधिकरण्यमवलम्बन्ते इति हि
श्रूयते । अपि जानासि अद्वैतसिद्धान्तप्रचाराय एतैरनुष्ठितं यं

कमपि नवीनं प्रकारम् ।

गुरु— यदेव वक्तुमुपक्रान्तोऽहम्, तदेवानुयुक्तोऽस्मि प्रियवयस्येन । अपि नाम कर्णपथमागतः यदिह श्रीरङ्गक्षेत्रे विबुधजनश्लाघनीयः श्रीवाणीविलासनामकः सार्थो मुद्रणालयो विलसत्यपूर्वेण सौभाग्येनेति ।

प्रिय— अथ किम् । अस्मादेव मुद्रणालयात्सांप्रतम् अखिला-
अप्यादिशङ्करभगवत्पादानां सूक्तयः प्रकाशिताः आवर्जयन्ति
विदुषां चक्षूषि मनांसि च । यो ह्येतन्मुद्रणालयं न जानाति
स आत्मानमपि न जानाति ।

गुरु— साधूक्तम् । तासां सूक्तीनां भामतीकल्पतरुपरिमलादीनि
व्याख्यानानि अद्य तस्मिन्नेव मुद्रणालये प्रकाशयितुमुपक्रान्तं
गुरुभक्तशिखामणिना बालसुब्रह्मण्यार्येण ।

प्रिय— न मया ज्ञातम् । अखिलोपकारकोऽपि बहुद्रव्यसाध्यः
खल्वयमुद्यमः ।

गुरु— एते एव गुरुचरणः तं द्रविणदानादिना प्रोत्साह्य साधु
कर्मैतत्कारयन्ति ।

प्रिय— अहो ! अभिज्ञता । अद्वैतसिद्धान्तस्थापका इमे पीठा-
धिपतयः एतादृशेन सर्वाभिनन्दनीयेन व्यवसायेन इतरेषा-
मपि मठाधिपतीनां 'एवमेव युष्माभिरपि आचरणीयम्'
इत्युपदिशन्तीव ।

गुरु— मित्रमणे ! अत्रागतयोरावयोः महती कालकला समभूत ।
तदेहि विमानमारुह्य स्थानमेव गच्छावः ।

प्रिय— प्रशान्तपावनादस्मात्पूजागृहादन्यत्र गन्तुं बुद्धिर्न जायते
एतेषां गुरुचरणानां प्रतिकृतिं काचिद्रूढीत्वा गन्धर्वाणामन्ये-
षामपि प्रदर्शयितुमभिलषामि ।

गुरु— एतदर्थमेव सहृदयायामेतेषां समीचीनः कश्चिदादर्शो
मुद्रितः नयनासेचनकं विलसति ।

प्रिय— सहृदयाप्यद्यान्वर्थनाम्नी संवृत्ता । एहि । सर्वलोकक्षेमं-
करीं त्रिपुरसुन्दरीं प्रणम्य गच्छावः । (उभे अपि प्रणिपत्य
साञ्जलिबन्धम्)

कूपानिधिरिति प्रथां बहसि देवि तत्तादृशी-

मनन्यशरणो जडो मदपरोम्ब कुत्रापि न ।

प्रथा तव वृथा भवेन्मयि कृपां न कुर्या यदि

त्वमाशु मयि तां कुरु त्रिपुरसुन्दरीत्यर्थये ॥

(इति निष्क्रान्ते)

प. पञ्चापगेशशास्त्री ॥

॥ श्रीः ॥

॥ साहितीहृदयम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

बहवः खल्विदानीन्तना बालकवयः कतिचन महाकविकृतीः

मनुवाचयन्तः तदीयैः मधुरमधुरैः विषयोपन्यासैः चमत्कृतमा-

नसाः तत्क्षण एव तत्कविप्रथमपेक्षमाणाः लेखिनीं व्यापारयन्ति । तत्र केचित् शब्दशास्त्रप्रक्रियायामतिनिष्णातविषणाः पण्डितप्रकाण्डाः 'एकशब्द' इत्यादिराद्धान्ते सविशेषं विश्वासं विदधानाः दुरूहप्रक्रियापरिनिष्ठितानां दुर्बोधानां पदानां प्रयोगेण अधिकं सुकृतं संपादयितुं प्रयतन्ते ।

अपरे तु नानार्थरत्नमालोत्पलमालावैजयन्तीमेदिनीत्रिकाण्ड-शेषादिनानाविधकोशजातान्यसकृत् परिशीलयन्तः तन्मध्यादितरैरप्रयुक्तानि पदान्यन्विष्य प्रयुज्य सर्वसाधारणानि पदानि प्रयुक्तवतः कालिदासादीन् यशसा अतिशयितुमुद्युज्जते । अन्ये तु उपमाद्यलंकारवैचित्र्येषु दर्शितादरा रसिकशिखामणयः पुरातनकविप्रहतां पद्धतिं विहाय नवेन पथा संचरमाणाः अन्येन्द्रक्रमनिन्दकं वा भुवनं कर्तुमारब्धवन्तं गाधिसुतमनुकुर्वन्ति ।

अहो ! विचित्रेयं साहितीदेव्या दशापरिणतिः—यदाधुनिकाः कवयः स्वोपज्ञमेव ग्रन्थं पुनः पुनरनुवाचयन्तः तत्रैव सतोऽसतोऽपि वा समस्तान् काव्यगुणान् पश्यन्तः एतादृशग्रन्थप्रणयनमेव परा काष्ठा पुरुषार्थस्येति निश्चिन्वन्तः कष्टम् अकृतैतादृशग्रन्थान् सुधियोऽपि अशक्तान् मन्वानाः पुरातनसूक्तिसुधापरिशीलनानि सर्वथा विस्मरन्ति इति ।

अयि भो अभिरूपमणयः सुधियः, कोऽयमनात्मज्ञः कूपकूर्म इवाविज्ञाय लोकतत्त्वमहंभावाध्मातहृदयः विपश्चिस्त्वपराध्यतीति, न रोषचक्षुषाहं वीक्षणीयः । अहं तु तत्र तत्र देशानटन् अनुभूतं भूतार्थं तत्रभवत्सु निवेद्य सुखीभवितुमाभिलषामि ।

'स्वामिनि शक्ते मनुजो निवेद्य खेदं सुखी भवति' इति अभियुक्तोक्तिः ।

'इष्टजनसंविभक्तं हि दुःखं सद्यवेदनं भवति' इत्यपि ।

तत् कृपया श्रूयताम् ।

कष्टमहो ! विनैव कारणसामग्रीसंपिपादयिषां कार्योत्पत्तिममी प्रतीक्षन्ते । बहूनां पर्यायपदानामभिधेयवैलक्षण्यं तत्तदभियुक्तप्रयोगैः परिज्ञातुं न प्रयतन्ते ।

तत्तन्महाकविभिरभिनवकाव्यरचनायां किमर्थमियानादरः प्रदर्शितः इति चिरतरपरिशीलनपरिपक्वया प्रतिभया न विचारयन्ति । श्रवणमाल एव सहृदयहृदयावर्जनचणा विचित्रतरा रचनाचातुरी पुरातनैः कविभिः कथमासादितेति न जिज्ञासन्ते । इतरापेक्षया वैलक्षण्यप्रदर्शयितुं केन केन कविना कासु कासु कलासु निरतिशयं प्रावीण्यं कौशलं च संपादितमिति सूक्ष्मया बुध्या न तर्कयन्ति । कालं लोकं चानुसृत्य रसिकगोष्ठीचमत्कृतिचणां चातुरीं संपादयितुं के के ग्रन्थाः प्रथमं परिशीलनीया इति न बुभुत्सन्ति । एतादृशविषयपरिज्ञानोपयोगिषु कारणकलापेषु प्रधानतमं तत्तत्कविचारित्रमैतिह्येन अन्येन वा तत्त्वतोऽवबोद्धुं न श्रद्दधते ।

अयि भोः कवयः दत्त किञ्चिदिवावधानं मदीये वचसि ।

उत्तरयत मदीयान् कतिचित् प्रश्नान् ।

लोके हि बहवः कवयो बहुविधैः सरस्वतीनिष्यन्दैः सकलं एपीकुटुम्बमाहादितवन्तो दृश्यन्ते । भवन्तः किल किं तेष्वेकस्य कलायायां संचरितुमिच्छन्ति ? उत सर्वविलक्षणया सरण्या अभि-

रूपपरिषदमुपतिष्ठासवो भवन्ति ? यदि वैलक्षणे स्पृहा, तर्हि सद्य एव प्रतिष्ठध्वं कठोराय तपसे । अथ सूत्रमिव सूचीमार्गमन्यं कवि-मनुजिगमिषथ, तथा पृच्छामि कं कविमिति ।

लोके हि सस्त्वपि भिन्नभिन्नरूपाभिः रचनाचातुरीभिः चम-त्कृतरसिकचित्तेषु बहुषु कविषु द्वावेव महापुरुषौ पण्डितपामरसाधा-रण्येन सर्वैरपि प्रशस्यमानमहिमानौ विराजेते । गद्ये बाणः पद्ये का-लिदास इति । यदि गद्यरचनाचातुरीसंपिपादयिषा तर्हि तथा सेव्यतां कादम्बरी, यथा विस्मृतरसान्तराः परैरुन्मत्ता इव सं-लक्ष्यध्वे ।

अथ पद्यरचनाप्रावीण्यलिप्सा, तर्हि क्रियतां मयोच्यमानं सर्वम् । पुनः पुनः पठ्यन्तां कालिदासीयाः सर्वाः सूक्तयः । अनुभूयतां क्रियासमभिहारतः कविप्रथमपद्धतेरादिकविकृतेः परिशीलनसुखम् । अवगाह्यतां बहुविधकथापरिपूरितान्तरः भगवद्वादरायणमुखाम्बुजम-धुनिष्यन्दभूतो महाभारतसमुद्रः । अनन्तरं च क्रियतां पुरातनैरभि-नवैः पौरस्त्यैः पाश्चात्यैश्च विपश्चिद्भिः प्रहतायां विमर्शसरणौ सु-चिरं संचारः ।

अयि भोः सुहृदः, एतावता प्रसङ्गेन मम चित्ते किञ्चित् कुतुकं जायते, कालिदासमुद्दिश्य यत्किञ्चिद्वक्तव्यमिति । तदपि कृपया श्रूयताम् । नाविदितमिदमखिलानामपि मनीषिणाम्, यन्म-हाकविः कालिदासः सर्वत्र व्याहृतस्वागतेन निरङ्कुशेन यशःप्रसरेण निखिलमिदं जगतीतलमलंकरोतीति । निरतिशयरसपरिपोषगर्भितम-तिविशालम् अदसीयमाशयम् बहवः कवयो बहवः बण्डिताः बहवो विमर्शकाः परिज्ञाय निरतिशयमान्तरमानन्दमनुभवन्तो नितरामभि-

नन्दन्ति । तदीयाश्च कृतयः कृत्स्नेषु द्वीपेषु समस्तेषु जनपदेषु नि-शेषेषु विषयेषु निखिलेषु नगरेषु सकलेषु भवनेषु च सर्वैरधिबिद्य-माबद्धश्रद्धैः विद्वद्भिः महता यत्नेन लिखिताः संरक्षिताश्च भवन्ति । इदानीञ्च गणनापथमतिक्रान्तासु बह्वीषु मुद्राशालासु बह्वीषु लिपिषु बहुभिः प्रकारैः मुद्रापिताः प्रभुभिः पण्डितैः पामरैश्च सविशेषमादृता भवन्ति । अनितरभाषासाधारणान् अतिविस्मयावहान् अपरिमेयान् अदसीयान् उक्तिचमत्कारान् अनुबुभूषुभिः नानादेशवासिभिः नाना-जातिभिः नानाभाषैः मनीषिणैः अशेषासु भाषासु विपरिणामं प्रापि-ताः प्रकटीकृताः प्रकाशन्ते ।

मधुमासकुसुममकरन्दनिष्यन्देष्विव निरर्गलप्रसरेषु तदीयर-सपरिवाहेषु निमग्नहृदयैः बहुभिः विपश्चित्तलजैः बहुविधं व्याख्याता विराजन्ते । ध्रुवमिममस्मदीयमभिप्रायं सर्वे सुहृदः सहृदयाः संव-दन्ति । यदखिलमिदमवनितलमलंकुर्वाणेषु मतिमत्सु न तादृशः पुमा-नासाद्यते, यः सबहुमानं सर्वैस्समादृतेषु कालिदासीयेषु एकस्मिन् ग्रन्थे सर्गे पद्ये वाक्ये वा अनधीती । एतादृशीमनितरसाधारणप्रसि-द्धिमुपेयुषः पुरातनमहनीयानधिकृत्य सर्वैरस्माभिः केचित् प्रश्नाः प्रष्टव्याः वर्तन्ते ।

कदायपासीत् ? कदा जातः ? कदा मृतः ? कावस्य पितरौ ? किमस्यावासस्थानम् ? केऽस्य सुहृदः ? कथमस्य जीविकासीदित्यादि ।

परं त्वस्य महाकवेर्विषये सर्वेऽपीमे प्रश्नाः प्रायेण वितथा एव भवन्ति ॥

(कमशः ।)

॥ सीमन्तिनीचरितम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

अथानुपदमेव कुतोऽपि प्रवृत्तया आवर्तभीषणया वात्यया-
भिहन्यमाना सा नौर्भारवहनाक्षमेव सह नाविकराजपुत्रादिभिरधिरू-
ढैस्सलिले न्यमज्जत् । अथ तद्दर्शनश्रुतिमानसैस्तीरवासिभिः पौरैर्हां-
हाकारपुरस्कृतः कृतः कौलाहलः निकटस्थितं नगरमाकुलयामास ।
तद्दृत्तान्तश्रवणसमुपजातशोकार्तैः स राजा सह मन्त्रिवर्गैः इन्द्रसेनादि-
भिश्च निजबान्धवैस्समं कालिन्दीतटमासाद्य, जलावगाहनचतुरैर्भटैस्स-
मन्ताद्राजपुत्रमन्वियेष । सा च नौर्भटैस्तीरं प्राप्यत । तदधिरूढाः कति
चन दिवं कति चन ग्राहोदरं प्राप्ता आसन् । स राजपुत्रः सर्वत्रान्विष्टो-
ऽपि नालभ्यत । एवमतिदारुणां दशां प्राप्तां विचिन्त्य, स चित्रवर्मा
नरपतिर्मूर्च्छाकुलो भूत्वा, पुरोहितादिभिर्वृद्धैस्समाश्रासितः, निजसमा-
नावस्थानिन्द्रसेनादिबान्धवान् प्रलापाकुलान्, मूर्च्छाकुलं निजपति-
दुर्दशाश्रवणसमनन्तरमेव निश्चेष्टां निजकुमारीं सीमन्तिनीं निजदारा-
दिवर्गं च नियतिनियमवैचित्र्यवर्णनपटुभिर्वचनैस्समाश्रास्य, यथाचारं
तद्बान्धवैस्तस्मै राजपुत्राय और्ध्वदैहिकीः क्रिया अनुष्ठाप्य, भर्तृलोक-
गमनतत्परमानसामपि निजदुहितरं अतिवत्सलतयानुमरणात् निषि-
ध्य, निखिलैः शोकाकुलैः बान्धवैः पौरैः मन्त्रिवृद्धैः दुहित्रा निजदा-
रैश्च समं स्वभवनमेत्य, स्वयं नियतिगतिं विचिन्तयन्, महेशमारा-
धयंश्चावसत् ।

तदा स चेन्द्रसेनोऽपि निषधाधिपो नराधिपो नितरां निज-
तनयस्याकालिकया दुरवस्थया प्रमुग्धचेतनः, स्वां पुरीमेव निज-

परिवारैस्सैनिकैश्च सह प्राप्य, निजतनयमुखारविन्दानुसन्धानपरः,
शोकेन राज्यभरणचिन्ताविहीनः, कथञ्चित् सचिवैकायत्तसिद्धिस्स-
मभवत् । तादृशमवसरं प्राप्य, छिद्रान्वेषिणस्तस्य दायादाः बलव-
तया निजभटैः समवरुध्य तत्पुरं, समरे च तं पराजित्य, सभार्य
इन्द्रसेनं महीपतिं बन्धनालये निक्षिप्य, अधिरूढतदीयसिंहासनाः,
राज्यमपालयन् ।

सापि सीमन्तिनी वत्सलेन पित्रानुमरणान्निषिद्धा विधवात्वं
प्रपद्यापि पूर्वं निजानुष्ठितं सोमवासरीयमाम्बाशिवाचनव्रतं सभक्तिकं
अनुतिष्ठन्ती; कथञ्चित्कालं शोकाकुलात्यवाहयत् । सलिले निमग्नः
स चित्रांगदो राजपुत्रोऽपि सलिलस्याधोगच्छन्, तत्र विहरन्तीभि-
रनवद्यांगीभिः काभिश्चिन्नागकन्यकाभिर्निरीक्ष्य तदाकृतिदर्शनविस्म-
येन मुदिताभिः स्वप्रभोर्भुजगाधीशस्य तक्षकस्य वासभवनमनीयत ।
तत्र चातिभासुरे हेमविष्टरे विविधाकरूपभूषितं, सर्वतः विचित्रफणा-
णिगणसमुज्ज्वलैर्नागसेवकैः सुरूपाभिरपरिमिताभिरासेचनकदर्शना-
भिरुगकन्यकाभिश्च समासेवितं, अतिगंभीराकृतिं, परमशिवप्रसाद-
लब्धनिखिलसाम्राज्यसुखानुभवं, तक्षकं सर्पराजं निध्याय, सभक्तिकं
साष्टांगं प्रणम्य, तत्तेजसाक्षितलोचनो विस्मयान्वितस्तस्थौ ।

तदा स नागराजस्तक्षकः, अतिसुकुमारांगं दर्शनीयतमं
प्राञ्जलिं विनीतं दिव्यलक्षणान्वितं तं राजसूनुं विलोक्य, “अयि
वरस, प्रियदर्शनस्त्वं कस्य कुलालंकरणं? कान्यक्षराणि भवन्नामतया
पत्न्यानि? को वा भूपतिः भवता पुत्रिणां धुरं प्राप्यत? कश्च
पशो भवद्विप्रयोगजां शुचमधुनानुभवति? का च सुन्दरी धन्या
भवत्पाणिस्पर्शजं सुखं प्राप्य सांप्रतं भवद्विरहखेदभाजनमजायत?

कथं वासि लोकमिमं प्राप्तः” इत्यनुयुज्ये । एवं तस्य भुजगपतेर्मधुरं वचनं समाकर्ण्य, स्वकीयं वृत्तमामूलं स राजनन्दनो न्यवेदयत् । ततस्तस्य प्रश्रयान्वितेनात्युदारेण श्रुतिमधुरेण च वचनेन संप्रीतमानसः स भुजगेन्द्रः, “भद्र चित्रांगद, नितरां समनुष्यं तवानेन वचनेन, तद्वैव विहर यथाकामं । अत्र हि चिन्तितफलप्रदाः कल्पतरवः, अमृतमय्यो वाप्यः, विहारयोग्यानि विमानानि, अम्लानाः कुसुममालाः, विविधमणिखचितानि विष्टराणि, अतिपेशलांग्यो नाग-कन्यकास्त्वत्समीहितानुरूपशुश्रूषणपराश्च विद्यन्ते । नात्र च भूलोकगतानामिव जनानां जरामरणादिजं भयं वर्तते । तद्यथासुखं निजभवन इवात्र स्वीयतां त्वया” इति समादिशत् ।

एवं स्वस्य शासनमनुसृत्य, तत्र यथासुखं विहरन्तं प्रिय-दर्शनं तं राजकुमारं वीक्ष्य प्रसादसुमुखः तस्मिन्निवद्धप्रणयश्च नागराजः जातुचित् पप्रच्छ — ‘भद्र, भूलोके भवद्वंश्यैर्भवता च देवेषु को देवः समाराध्यते’ इति । इत्थं मध्येसमं तस्य प्रणयमधुरं भाषिनं निश्चय, स राजपुत्रः सविनयं प्रणम्य, सभक्तिकं उमार-मणानुसंधानजातपुलकांकितशरीर एवमभाषत ।

यमेकमाद्यं पुरुषं वरेण्यं वदन्ति भिन्नं गुणवैकृतेन ।

क्षेत्रज्ञमेकेऽपि तुरीयमेके कूटस्थमन्ये तमजं भजामः ॥

यं न स्पृशन्त्येनमचिन्त्यतत्त्वमनन्तधामानमचिन्त्यरूपम् ।

मनोवचोवृत्तय आत्मभाजां तमेकमाद्यं गिरिशं भजामः ॥

(कमशः ।)

द्वितीयोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति सुतोत्थितो विदूषकः)

(सतन्द्रं करेण करं निष्पीडयन् दृष्टिं प्रमृज्य—)

ही ही अहो मे उअरंभरित्तणम् । जं दाणिं ताहिं ताहिं
अन्ते उरवहृहिं भट्टिनो पियवअस्सोत्ति साअरं समप्पिपं लड्डुअख-
ण्डजालं कण्ठदग्धं भक्खिअ एत्थ एव चतुःसालन्तरे ब्रह्मणि वि-
विद्धारिअ णिहाए बलामोदिओहि । (सस्मरणं शिरोभागमवलोक्य)
हद्धि हद्धि ण दीसइ मए उवधाणीकिदं तच्चित्तफळयम्, जं देवीदंस-
णप्पहादो रक्खणिज्जंति पिअवयस्सेण दिण्णम् । (विचिन्त्य) गूणं इदो
तदो संचरन्देण देवीपरिअणेण णिहापरवसं मं वच्चिअ अवहरिदं
भवे । (इति सविषादं परिभ्रमन्नुत्तरीयाञ्चलमवलोक्य) हद्धि हद्धि एसो
फोवि एसोदुट्टदव्वीकरो कुण्डलिओ मह उत्तरीयञ्चलं आलम्बेदि । दि-
ट्ठिआ अणेण ण दट्ठेहि । अज्ज पुणो वि माअराए गठभादो णिग्गदो-
प्पि । (इति सभयकम्पमुत्तरीयमधस्तात्प्रक्षिप्य) णं दाव दण्डकट्टेन पह-
रिस्सम् । (इति तथा कृत्वा) हन्त दाणिं वि ण मुच्चइ एसो कुण्ड-
लीवसणम् । ता मण्णे दण्डपादेण मारिदोत्ति । (उपसृत्य) अहो मे
अकण्डभीरुदा । एसो कावि पत्तसंपुटिआ । (विमृश्य) गूणं एसो
केण वि देवीपरिअणेण अकण्डभीरुअं मं परिहसिदुं एत्थ णि-
वद्धा । होदु । किं एत्थ अक्खराणित्ति पेक्खिस्सम् । (इति पत्रसंपु-
टिकामुन्मुच्य मनसि वाचयन्) किं एदं पिअवयस्सं उद्दिसिअ कमल-
भाए महणलेहो विअ । (विचिन्त्य) अज्जखु ताए पिअसही मिणा-

लिआ दरसिडिलिणिदेण मया एत्थ संचरन्दी विअ दिट्ठा । ताए
णूणं महाराअस्स एसो दंसइस्सदित्ति एसा पत्तसंपुडिया णिबद्धा ।
जुज्झइ अ एदम् । जं सा कमळा पिअवअस्सासत्तमाणसेत्ति
सुणिज्जदि । (विमृश्य सहर्षम्) णूणं इमाए एव्व मिणालिआए णि
असहीविणोदणस्स तं चित्रफळअं वि ओहरिदम् । (पुरोवलोक्य)
एसो एआई पिअवयस्सो समाअच्छइ । ता णं पत्तसंपुडिअं दंसऊण
किं वि उज्जीवइस्सम् ।

ही ही अहो मे उदरं भरित्वम् । यदिदानीं ताभिस्ताभिरन्तःपुर-
वधूभिः भर्तुः प्रियवयस्य इति सादरं समर्पितं लङ्घु-
कखण्डजातं कण्ठदन्नं भक्षयित्वाऽत्रैव चतुःशाला-
न्तरे ब्राह्मणीमपि विस्मृत्य निद्रया बलात्कृतोऽस्मि ।
हा धिक् हा धिक् न दृश्यते मयोपधानीकृतं तच्चि-
त्तफलकम्, यद्देवीदर्शनपथाद्रक्षणीयमिति प्रियवयस्येन
दत्तम् । (विचिन्त्य) नूनमितस्ततः सञ्चरता देवीपरिज-
नेन निद्रापरवशं मां वञ्चयित्वापहतं भवेत् । हा
धिक् हा धिक् कोप्येष दुष्टदर्वीकरः कुण्डलितो ममो-
त्तरीयाञ्चलमवलम्बते । दिष्ट्यानेन न दष्टोऽस्मि ।
अद्य पुनरपि मातुर्गर्भान्निर्गतोऽस्मि । इमं तावदण्ड-
काष्ठेन प्रहरिष्यामि । हन्तेदानीमपि न मुञ्चयेप
कुण्डलीवसनम् । तन्मन्ये दण्डपातेन मारित इति ।
अहो मे अकाण्डभीरुता । एषा कापि पत्रसंपुटिका ।
नूनमेषा केनापि देवीपरिजनेनाकाण्डभीरुकं मां परि-
हसितुमत्र निबद्धा । भवतु किमत्राक्षराणीति प्रेक्षि-

ष्ये । किमेतत् । प्रियवयस्यमुद्दिश्य कमलजाया
मदनलेख इव । अद्य खलु तस्याः प्रियसखी मृणालिका
दरशिथिलनिद्रेण मयात्र सञ्चरन्तीव दृष्टा । तथा नूनं
महाराजस्यैष दर्शयिष्यतीति एषा पत्रसंपुटिका नि-
बद्धा । युज्यते चैतत् । यत्सा कमलजा प्रियवयस्यासक्त-
मानसेति श्रूयते । नूनमनयैव मृणालिकया निजसखी-
विनोदनाय तच्चित्रफलकमप्यपहतम् । एष एकाकी
प्रियवयस्यः समागच्छति । तदेनां पत्रसंपुटिकां दर्श-
यित्वा किमप्युज्जीवयिष्यामि ॥ [इत्युपसर्पति]

(ततः प्रविशति उत्कण्ठितो राजा ।)

राजा—

पर्यावृत्तपयोधरं विवलितप्रत्यग्रमुक्तालतं

साचीकृत्य मुखारविन्दमनघं सव्याजमेणीदृशा ।

शृङ्गारैकरसैरपाङ्गवलनैः चेतो हृतं यत्तदा

प्रत्यावृत्तिकथामपि स्मरति न प्रायस्तदद्यापि मे ॥

विदूषकः— (उपसृत्य) जेदु पिअवयस्सो ।

जयतु प्रियवस्यः ।

राजा— सखे उपविश्यताम् ।

विदूषकः— (उपविशति)

राजा— (सानुधानम्)

मुधाकृतमुधाकरं मुकुरमण्डलीसंपदा-

मसासहि सरोरुहामपि च गर्वसर्वङ्गषम् ।

परिस्फुरति मे पुरः प्रसवसायकप्राभृतं
मृदुस्मितमरीचिकं मृगदृशो मुखाम्भोरुहम् ॥

(सवितर्कम्)

साधारणानि पृथिवीसलिलादिमानि
सत्यं कदापि न हि कारणतां भजेयुः ।
शक्तः स्वभूरपि न सृष्टिविधावमुष्याः
को वा विधिस्तदिह कानि च कारणानि ॥

(विमृश्य) इदमिह तत्त्वम् ।

शङ्खान्तर्नभसा नभो नवसुधासारेण पाथस्तथा
श्रीखण्डाचलमारुतेन मरुतं ज्योतिस्तटिज्ज्योतिषा ।
कर्पूरोदककर्दमेन मृदमप्युत्पाद्य पुष्पेषुणा
चेतो वञ्चयितुं मदीयमहहा सेयं समुत्पादिता ॥

(विदूषकं प्रति) सखे ! सखेदमिदं हृदयं केन वोपायेन विनोदयामि ।

विदूषकः— (स्वगतम्) हन्त गाढं निवडिओ एसो सुमशरस-
बरवाउराए । तह वि णं खणमेत्तं परिहसिअ पत्तसम्पुडियं
दंसइस्सम् । (प्रकाशम्) वयस्स किमाणयिस्सं मोदअखण्डाइ ॥

हन्त गाढं निपतित एष सुमशरशबरवागुरायाम् । तथा-
प्येनं क्षणमात्रं परिहस्य पत्रसम्पुटिकां दर्शयिष्यामि ।

वयस्य किमानेष्ट्यामि मोदकखण्डानि ॥

राजा— नायमवसरः परिहासस्य । संप्रति हि—

आलिम्पेद्यदि चन्दनैरतिघनैरङ्गं पटीराचलः
सिञ्चेत्किंच सुधाकरो यदि सुधासारोर्मिकाशीकरैः ।

प्रालेयक्षितिभृत्स्वयं यदि हिमप्राग्भारतः प्रावये-
त्संतापः स्मरदीपितो मम तदा शान्तिं भजेत क्षणम् ॥

(विचिन्त्य) सखे ! किमेवं तामपि तरललोचनां तरलयति चित्तजन्मा ।

विदूषकः— (स्वगतम्) एसो एव ओसरो पत्तसंपुडिआदंस-
णस्स । (प्रकाशम्) णाहं देवणो । एसो उण का वि सउण-
सम्पुटिआ । ता एत्थ सउणं पेक्खदु भवन्तो । (इति पत्रसंपुटिका-
मर्पयति ।)

एष एवावसरः पत्रसम्पुटिकादर्शनस्य । नाहं दैवज्ञः ।

एषा पुनः कापि शकुनसंपुटिका । तदत्र शकुनं पश्यतु
भवान् ।

राजा— (सबहुमानमादाय सप्रणिधानमवलोकयन्सखेदम्)

गात्रे गात्रे गलदुपरमो गाढरूढः प्रकम्पो
हस्तन्यस्तं हर हर हठादाक्षिपत्येव पत्रम् ।
नीरन्ध्रं द्राङ्गनिर्वधितया निष्पतन्बाष्पपूरो
दृष्टिं रुन्धे दृढतरमहो दैवमस्मद्विरोधि ॥

अदिदानीं सखे भवतैव वाच्यताम् । (इति विदूषकहस्ते ददाति)

विदूषकः— (प्रतिगृह्य वाचयति)

सदृशी तवेति गर्वस्त्वायि मे मन इत्यसाक्षिकं वचनम् ।
किमिह बहुनेत्युपेक्षा त्वमेव जानासि करणीयम् ॥

राजा— अहो गीर्वाणवाण्यामपि कीरवाण्याः प्रावीण्यम् । (स्वय-
मेव सदृशी तवेत्यादि पठन् ।)

सुधामधुरिमस्मृतावपि हरेः स्मरन्ती तथा

नवैश्वरसमाक्षिकश्रियमधिक्षिपन्ती भृशम् ।

कचाकचिविधायिनी सरसयापि मृद्रीकया

वचोरचनचातुरी वरतनोः कथं वर्ण्यताम् ॥

(विदूषकं हस्तेन गृहीत्वा)

अपि नाम सखे तस्या एव तामरसलोचनायाः सदृशानुराग-
पिशुनोऽयं मदनलेखः ?

विदूषकः— अहं इ ।

अथ किम् ।

राजा— (पुनः पुनः सदृशी तवेत्यादि पठित्वा)

कान्तास्वहस्तलिखितं सदृशानुराग-

कर्णेजपं सरसबन्धमिमं निशम्य ।

सौधकरैरिव करैरभिषिच्यमानं

चेतोऽधुना किमपि निर्वृतिमभ्युपैति ॥

विदूषकः— जुतं एदं, सरिसं एदं, जं परोप्परसमाअमं
अन्तरेण वि सरिसाणुराओ एव्व हि जुवाणं पोम्मिणीदिण-
अराणं विअ किं वि कोदूहळं उळ्ळासेइ ।

युक्तमेतत्, सदृशमेतत्, यत्परस्परसमागममन्तरेणापि सदृ-
शानुराग एव हि यूनोः पद्मिनीदिनकरयोरिव किमपि
कौतूहलमुल्लासयति ।

राजा— सखे, कथमिदमुपलब्धं भवता ?

विदूषकः— एवं वि अ ।

एवमिव ।

(इति कर्णे कथयति ।)

राजा— एतादृशानां भागधेयानामभाजनमात्मानं मन्यमानमिदं
न विश्वसिति मे हृदयम् ।

विदूषकः— महं वि एव्वं अविस्साससीळस्स तुहं कहं अप्पा-
णम्मि वा विस्सासो ।

मद्यप्येवमविश्वासशीलस्य तव कथमात्मानि वा विश्वासः ।

राजा— (स्पर्शमभिनीय सोद्वेगम्) कोऽयमिहाकुलयति मामविरतं
कुकूलानलविकिरणेन ?

विदूषकः— (स्वगतम्) हन्त चन्द्रिकापरिमळं एव्व कुकूळाणळं
आकळेदि ।

हन्त चन्द्रिकापरिमलमेव कुकूलानलमाकुलयति ।

राजा— (विमृश्य) अहो मम भ्रान्तिः । संप्रति हि,

कन्दलन्ति कतिचित्तमोमुषः

कैरवस्फुरणकेलिकापुषः ।

विप्रयुक्तजनैकविद्विषः

पञ्चषाः शिशिररोचिषस्त्विषः ॥

विदूषकः— वअस्स, पेक्ख पेक्ख,

आसावारविळासिणीकुअतडीपाटीरचच्चाइदा

कन्दप्पादिवकण्णजाहचमरीवाळप्पपंचप्पहा ।

सगंगाजलवेणिआसहअरी तेळ्ळोकसोहृथली-
सोहाळेवचमक्किअब्भमअरी जोण्हा समुज्जिभइ ॥

आशावारविलासिनीकुचतटीपाटीरचर्चायिता

कन्दर्पद्विपकर्णजाहचमरीवालप्रपञ्चप्रभा ।

स्वर्गज्ञाजलवेणिकासहचरी त्रैलोक्यसौधस्थली-

सौधालेपचमत्कृतिभ्रमकरी ज्योत्स्ना समुज्जृम्भते ॥

राजा— सखे, संप्रति हि,

तारकाण्डपटले प्रथमाब्धे-

वीचिभिर्वियति दूरविकीर्णे ।

राजहंस इव तत्प्रविचेतुं

शीतदीधितिरितः समुदेति ॥

अपि च,

लक्ष्यचिह्नकिटिपोतकमुच्चै-

रायतांशुचयगाढनिबद्धम् ।

चन्द्रमण्डलमिदं विषमेषो-

र्वातशाटवलयं परिशङ्के ॥

[निर्वर्ण्य]

विकसन्मृदुस्मितमरीचिवीचिकं

वदनारविन्दमतुलं मृगीदृशः ।

तुहिनांशुमण्डलमिदं दरस्फुर-

न्वकौमुदीकमनुकर्तुमीहते ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ७.]

आनन्दवर्ष ज्येष्ठमासः ।

[संचि. ३.]

सुभाषितानि ॥

गले पाशस्तीव्रश्चरणयुगले गाढनिगडो

दृढं स्कन्धे बन्धः शिरसि सृणिपातः खरतरः ।

नरः स्कन्धारूढो बत मरणयोग्येऽपि विषये

न जानीमोऽयर्थं द्विरद वद कस्मात्तव मदः ॥ १ ॥

पीतं यत्र हिमं पयः कवलिता यस्मिन्मृणालाङ्कुरा-

स्तापार्तेन निमज्ज्य यत्र सरसो मध्ये विमुक्तः श्रमः ।

धिक् तस्यैव जलानि पङ्किलयतः पाथोजिनीं मभ्रतो

मूलान्युत्खनतः करीन्द्र भवतो लज्जापि नो जायते ॥

रवितप्तो गजः पद्मांस्तदृह्यान्बाधितुं ध्रुवम् ।

सरो विशति न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलम् ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ नामलिङ्गानुशासनम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तं)

अमरसिंहः स्त्रीस्त्वब्दात्प्रागेवासीत्— इत्यत्र बहवो हेतवो निरुक्ताः प्राचीनैरभिज्ञैः । प्रथमं तावत् अमरसिङ्हेनानुवर्णितो वत्सरारम्भः न तावच्चैत्रे परं तु आग्रहायणिके मार्गशीर्षे मासे इति 'द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादनुस्तरयनं त्रिभिः' इत्यादिना स्फुटमवगम्यते । क्षीरस्वामिना आहतः 'द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यात्' इति पाठः— 'मार्गशीर्षेसहामार्ग आग्रहायणिकश्च सः' 'षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात्' 'मृगशीर्षे मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी' इति वाक्यैः विहन्यते । अनेनैव व्याख्याकरेण 'तस्मिन्नेवाग्रहायणी' इत्यस्य व्याख्यानावसरे 'अग्रे हायनोस्या आग्रहायणी मार्गशीर्षादारभ्य संवत्सरप्रवृत्तेः' इत्युक्तम् । गीताचार्योऽपि 'मासानां मार्गशीर्षोऽहम्' इत्युपदिशति । अतः वत्सरारम्भः कदाचिन्मार्गशीर्षे समभूत् ; तादृशश्च कालः सहस्राद्वितयहायनपरिमितात्कालात्प्राचीनः स्यादिति ज्योतिर्विदो मन्यन्ते ॥

अमरसिंहोऽयं पाणिनेरर्वाचीन इति 'शालार्थाऽपि परा राजामनुष्यार्थादराजकात्' इत्यनेन ज्ञायते । केचन वैदिकाग्रेसराः 'अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वे भाष्यमचूचुरत्' इति वदन्तः निघण्टुकारस्य प्रावीण्यं चोरकृत्यमाकलयन्ति ॥

'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्' इत्यनेन आत्मनः सांख्यसिद्धान्ततत्त्वज्ञतामाविष्कुर्वन्नमरः 'अन्तराभवसत्त्वे श्चे

गन्धर्वो दिव्यगायने' इत्युपदिशन्, कुमारिलेन प्रोक्तं 'अन्तराभव-
रेहस्तु नेष्यते विन्ध्यवासिना । तदस्ति त्वे प्रमाणं हि न किञ्चिदव-
गम्यते' इत्याशयं न जानातीव ।

अत एवोच्यते निघण्टुकारोऽयं कुमारिलात्प्राचीन इति ।
एवं चामरसिंहस्य जीवनकालः स्त्रीस्त्वब्दपञ्चमशतकात्पूर्वमेव स्यात्
इत्यनुमीयते ॥

ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थकृता प्रोक्तं 'धन्वन्तरिक्षपणकामरसि-
ङ्गकुम्भेतालभट्टघटकपर्कालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः
प्रभायां रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य' इति पद्यं सर्वेषामपि
सिद्धकवीनां भोजराजसभायामेकस्मिन्नेव काले अवस्थानमनुवर्ण-
यतो भोजप्रबन्धस्य वाक्यैः समतुलामधिरोहति प्राचीनेतिवृत्तनिर्णये
इति अप्रमाणकोटिषु परिगण्यते पुरावृत्तविमर्शकैः ॥

अथ ग्रन्थारम्भे 'ज्ञानदयासिन्धुं अनघगुणानामाश्रयं देवं
आरत्यमरसिंहः । कोऽयं देवः? इत्यत्र वेश्यासमर्पितस्य प्रणामस्य
'अहमेव भाजनम्, मय्येवास्या गौरवम्' इति परस्परं विवदमा-
नात् भूतप्रेसराननुकर्तव्यं व्याख्यातारः विष्णुपरतया वा शिवपर-
तया वा पदार्थनिर्णये बद्धाभिनिवेशः अक्षरराशीः कदर्थयन्ति ।
यथासिन्धुत्वं हि क्षौरकर्मण्यपि शिरोरुहगतानां सूक्ष्मशरीरकाणां
पाणिनां हिंसा संभवेदिति भिया प्रबलकेशलुञ्छनमपि वरम्'
इत्युपदिष्टवतो जिनस्यैव संगच्छते— इति जैनाः ॥

मङ्गलाचरणानन्तरममरसिंहः आत्मना प्रोच्यमानमिदं नाम-
लिङ्गानुशासनं उत्पलिनीशबरणवादिभ्यः तन्त्रान्तरेभ्यः प्राचीनेभ्यः

समुद्धृतमिति बोधयन्नस्याः कृतेः प्रामाण्यमवगमयति । ततश्च पद्य-
त्रयेण संज्ञां निरूप्य आदौ स्वर्गनामान्युपक्षिपति । काण्डत्रयात्मके-
ऽसिन्धुग्रन्थे प्रथमे स्वर्गान्तरिक्षपातालसंबन्धीनि नामान्युक्त्वा, म-
ध्यमे मध्यमलोकसंबद्धानां चराणामचराणां च नामधेयानि अनुवर्ण्य,
परिशिष्टानि तृतीये बोधयत्यसौ निघण्टुकारः ।

स्वर्गः— आदौ स्वर्गलोकस्य नव नामानि प्रोक्तानि सम्यग्विमृ-
श्यमानानि 'लोकोऽयं अत्यन्तं भासुरः देवानामाश्रयभूतः तेजो-
मयः भूर्भुवःसुवरित्यादिषु सप्तसूध्वलोकेषु तृतीयः' इत्यादीन्
विषयान्बोधयन्ति ।

सुराः— ततस्तल्लोकनिवासिनां देवानां नामधेयानि (पञ्चविंशतिः)
श्लोकत्रयेणोपक्षिप्तानि तेषां स्वरूपादिकं सम्यग्विस्तरेणावगमय-
न्ति । तथाहि— दिव्यशरीरयुक्ताः इमे देवाः न म्रियन्ते मनुष्य-
वत् । बाल्यं कौमारं तारुण्यम्— इति तिस्र एव दशा उप-
लभ्यन्ते त्रिदशानाम् । निर्जरा ह्येते न कदापि जरया
अभिभूयन्ते । विशेषज्ञानवन्त इमे विबुधाः हरिमाराध्य समु-
द्रान्मथ्यमानात् सुरां अमृतं च लेभिरे । अमृतमेवैतेषामन्नमिति
कथ्यते । चरितं च तेषां शोभनमित्यभिज्ञाः कथयन्ति । सर्व-
हितकारिण्येवैतेषां मनोवृत्तिः । पुरा हीमे कश्यपस्य पत्न्यामदित्या
जज्ञिरे । पक्ष्मनिमीलनं निद्रा च नैतेषु दृश्यन्ते । यज्ञेषु
एतानुद्देश्यैव हविरग्नौ हूयते । अग्निर्वै देवानां सुखमित्युक्तं
छन्दसि । तेजोमयानामेतेषां गीर्वाणानाम् गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्थौ
बाणः । अमीषां शत्रवो दानवाः— इत्यादि पुराणकथाः नाम-
धेयैष्वन्तर्गताः सुसूक्ष्ममवगन्तव्याः पाठप्रवचनाधिकृतैराचार्यैः ।

गणदेवताः— अथैकेन पद्येन नवविधा गणदेवताः निर्दिश्यन्ते—
ताश्च— द्वादशादित्याः, त्रयोदश विश्वेदेवाः, अष्टौ वसवः
षट्त्रिंशत् तुषिताः, चतुःषष्टिराभास्वराः, एकोनपञ्चाशदनिलाः,
षट्त्रिंशत् द्वे शते महाराजिकाः, द्वादश साध्याः, एकादश
रुद्राः— इति पुराणेषु गणशः स्तूयन्ते ।

देवयोनयः— देवांशसंभूताः मनुष्याणां देवानां चान्तरे स्थिताः
विद्याधरप्रभृतयः अन्तरिक्षवासिनो दश भेदा वर्णयन्ते— तेषु
“विद्याधराः जीमूतवाहनप्रभृतयः खड्गगुटिकाश्चनादिविद्याधा-
रिणः, अप्सु सरन्त्यो देवयोषितः ऊर्वाश्यादयः (अप्सरसः),
यक्षाः कुबेरादयः, रक्षांसि मायाविनो लङ्काधिवासिनः, गन्धर्वा-
स्तुम्बुरुमुख्या देवगायनाः, किनराः अश्वादिमुखाः शृङ्गारिणः,
पिशाचाः पिशिताशास्तामसाः स्वयं निर्मासाः, गुह्यका निधिपा-
ला मणिभद्रादयः, सिद्धाः प्राप्ताष्टैश्वर्या विभावसुप्रभृतयः भूता
बालग्रहादयो हिंसाः रुद्रानुचरा वा—” एवं दशविधा देवांश-
संभूताः देवेभ्यः किञ्चिदवराः मर्त्येभ्योऽप्युत्तमाः हिमवत्सानुषु
अलकाहेमकूटादिषु प्रदेशेषु निवसन्ति । तेषामनुभावादिकं
विस्तरतो बृहत्कथायामनुवर्णितमानन्दयत्यस्मान् ।

असुराः— अनन्तरं सुरद्वेषिणां असुराणां नामानि दश प्रोच्य-
न्ते । तानि च विमृश्यमानानि— एते असुराः अदितेः
सपत्न्योः दितेर्दनोश्च समुत्पन्नाः देवानां दायादाः समुद्रमथन-
काले सुरायां अमृते च आत्मीयं भागमलब्धवन्तः आदितेयेषु
बद्धमत्सराः शुक्राचार्यं गुरुमुपलभ्य मायाविनो भूत्वा आभि-
चारादीनिन्द्रादिषु प्रयुज्य निस्तेजस्का भूत्वा पूर्वदेवाः सम-

भवन्— इत्यादि कथामवबोधयन्ति ॥

पाश्चात्यविद्वांसस्तु— अत्र ‘सेण्डवस्ता’ नामकं पार्सि जातीनां वेदं परामृश्य ‘असुरपदस्य असून् राति इति निर्वचन-मवगत्य परमकारुणिकाः सर्वत्र सुचरिता इमे एव पूर्वं देवाः समभवन्, तद्विरोधिनो मद्यपायिनः सुराः दुष्टचरिताः असुराणां माहात्म्यमपवदन्तः असूयालवः तैः सह योद्धुमारेभिरे— इत्यादि-विपरीतकथां तासु गाथास्वनुवर्णितां सर्वात्मना विश्वसन्ति । इह ‘पूर्वदेवाः’ इति असुराणां नाम तादृशस्याशयस्यानुकूल्यं संपादयति इति केचित् ॥

(कमशः ।)

॥ श्रीः ॥

॥ कालिदासः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

एवं चत्वारः प्रवरसेनमहाराजाश्श्रुताः । परं तु कस्य प्रवरसेनस्येयं कृतिरिति न निश्चितम् । प्रवरसेनो भोजदेव इत्येतस्य काव्यस्य व्याख्याता रामदासः स्वव्याख्याने रामसेतुप्रदीपे वाक्ति । भोजदेवस्य महाबाणतः पूर्वमनुत्पन्नत्वात् हर्षचरिते प्रवरसेनसेतुना-मग्रहणानुपपत्तिः । रामसेतुप्रदीपे तु धीराणां काव्यचर्चाचतुरिमवि-षये विक्रमादित्यवाचा ‘यं चक्रे कालिदासः कविकुसुदविधुः सेतुनाम प्रबंधम् । तद्व्याख्यासौष्टवार्थम् परिषदि कुरुते रामदासः स एव

ग्रन्थं जलालदीन्द्रक्षितिपतिवचसा ‘रामसेतुप्रदीपम्’ इति प्रारंभ एव श्लोकोक्त्या ‘इह तावन्महाराजप्रवरसेननिमित्तं महाराजाधिराजवि-क्रमादित्याज्ञया निखिलकविचक्रचूडामणिः कालिदासमहाशयः सेतुबन्धप्रबंधं चिकीर्षुर्निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं रामचन्द्रात्मकमधुमथनरूपाभीष्ट-देवतानमस्कारोपदेशमुखेन मंगलमाचरन्नाह । इति प्रथमस्कंधकावतर-णिकया च प्रकृतग्रंथे प्रत्याश्वासकं ‘इति श्रीप्रवरसेनविरचिते दशमु-खवधे महाकाव्ये’ इति लेखेन प्रवरसेनकारितं कालिदासकृतमेत-त्काव्यमिति प्रतीयते । तत्र काश्मीरिकद्वितीयप्रवरसेनविक्रमादि-त्ययोः समानकालिकत्वेऽपि विक्रमादित्यसमये द्वितीयप्रवरसेनस्य राज्य-प्राप्तेः प्रागेव तीर्थयात्रार्थं काश्मीरमंडलान्निर्गतत्वात् विक्रमादित्यस्य परलोकप्रस्थानोत्तरमेव मातृगुप्तेन कश्मीरमंडले त्यक्त एव द्वितीय-प्रवरसेनस्य कश्मीरराज्यप्राप्तेः । कदा विक्रमादित्यप्रवरसेनयोः राज्ये समकालिकत्वम् ? राजतरंगिण्यां कालिदासस्य सेतुबंधस्य च नाम-मात्रमपि न दृश्यते । किंच कालिदासकृतत्वे बाणादिभिः कुतो न कालिदासग्रंथेष्वस्य नाम लिखितम् ।

॥ राजभक्तिः ॥

द्वयोर्माणवकयोः संवादः ॥

पथमः— सखे, चिरादृष्टोऽसि । अपि कुशली भवान् ? विद्या-भ्यासविषयश्रवणादारभ्य, भवद्दर्शने बलवदुत्कण्ठतोऽस्मि ।

द्वितीयः— सत्यम् । ममापि भवादृशानामाश्रवाग्रेसराणां दर्शनसं-
भाषणादिषु महत्कौतूहलम् । अथ कच्चिदातन्यते निरन्तरायमेव
भवता विद्याभ्यासः ?

प्रथमः— आम् । अद्य सम्यक् चलति विद्याभ्यासः । पूर्वं कदा-
चिद्भवता प्रोक्तान्विषयानधिकृत्य पुनरपि प्रश्नेन किञ्चिद्भवन्तमा-
यासायितुमभिलषामि ।

द्वितीयः— कामं पृच्छतु भवान् । एतादृशेषु विषयेषु मम आया-
सगन्धोऽपि नास्ति ।

प्रथमः— प्रियसुहृदः प्रकृतिसिद्धोऽयमुत्साहो मां बलात् त्वरय-
त्यनुयोगकर्मणि । 'लोके हि सर्वत्र राजा' इति व्यवहारः श्रूयते ।
स कः ? अस्माकं तस्य च कः संबन्धः ? किं तेनास्माकं विधी-
यते ? इति जिज्ञासे ।

द्वितीयः— रञ्जयतीति राजा । यः राष्ट्रपरिपालनसामर्थ्येन प्रजाः
प्रीणयति स राजेत्युच्यते । उक्तं हि कविसार्वभौमेन—

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ इति

तेन हि सम्यक् परिपालिता वयं विश्रान्तविग्रहकथाः विगत-
साध्वसाः विनयमाधापिताः विद्यामध्यापिताश्च वीतचिन्ताः सुखमे-
धामहे । यथैव पिता स्वकुटुम्बस्य तथैव राजा राष्ट्रस्य रक्षको
भवति ।

प्रथमः— सत्यम् । अनेन भवद्वचनेन

'प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः' इति
तथैव महाकवेः सूक्तिमनुस्मारितोऽस्मि ।

द्वितीयः— सखे, पञ्चषजनापूरितस्य कुटुम्बस्य रक्षणेऽपि महान्
क्लेश अनुभूयते प्रधानपुरुषेण । यद्यसौ अधार्मिकः अविचक्षणः
दुःशीलो भवति तर्हि तस्मिन्कुटुम्बे तस्य च सोदरादीनां च
परस्परं कलहः उपजापः हिंसादयश्च प्रादुर्भूय कुलमखिलमव-
साययन्ति । एवं स्थिते असंख्येयैः कुटुम्बैरापूरितस्य राष्ट्रस्य
धर्म्येण पथा संरक्षणे कीदृशं दुःखमनुभूयेत राष्ट्रभृता इति
स्वयमेवालोचयताम् । तादृशश्चान्वर्थनामा राजा वन्दनीयः सर्वे-
षामस्माकम् ॥

प्रथमः— युक्तमेवाभिहितं भवता पारिमितपोष्यवर्गस्याल्पस्य कुटु-
म्बस्य रक्षकेणापि गुणवता कुशलेन भाव्यम् । राज्यरक्षकस्तु
अन्यादृशेन बुद्धिकौशलेन सर्वत्र समभावनया च सम्यक्पाल-
यितुं प्रभवेत् । तादृशः गुणाः अस्मच्चक्रवर्तिनो वर्तन्ते वा न
वेति जिज्ञासुरस्मि ।

द्वितीयः— वयस्य, सम्यगनुयुक्तोऽस्मि भवता । किं वर्णयामि भा-
रतस्यास्य सौराज्यमहिमातिशयम् ? सांप्रतमस्माकं चक्रवर्ति-
सुगृहीतनामा जयार्जिनामधेयः तादृशेषु संख्यया पञ्चमो मही-
पतिः । अयं हि, आज्ञलराजकीयवंश्यायाः विशेषतः भारतीये-
ष्वस्मासु अव्याजं वात्सल्यमाविष्कृतवत्याः विक्टोरियाचक्रव-
र्तिन्याः पौत्रः द्विरिमं भारतवर्षमागत्य सह मेरीराज्या अनितर-
साधारणमस्मासु प्रेमातिशयं प्रदर्शयन् स्वीयजनेषु भारतीयेषु च
समदृष्टिमङ्गीकृत्य मधुरया वाण्या निखिलानामपि प्रकृतीनां

प्रमोदमुपजनयन् नलरामप्रभृतीन् भोजविक्रमादींश्चानुकरोति ।

प्रथमः— महान् प्रमोदः । सखे, देशोऽयं कथमाङ्गलाधीन आसीदिति मया न ज्ञायते ।

द्वितीयः— अवश्यं ज्ञातव्य एवायं विषयः । नन्दान्तं क्षत्रियकुलमित्यद्यापि विश्वसन्ति किल केचिदस्मदेशीयाः । अशोकात्परं शकहूणयवनमहम्मदमहाराष्ट्रादिजातिसमुद्भवाः राष्ट्रभरणानभिज्ञाः केचन महीपतयः भारतमिदमशासुः । तदानीं कुत्रापि प्रकृतीनां स्वास्थ्यं नाभवत् । सर्वतः जनानां क्षोभः कलहश्च पर्यदृश्यत । राजानश्च स्वार्थपराः क्षुद्रहृदयाः स्वस्वमताचारवैषम्यदुराग्रहपिशाचिकाभिपीडिताः कूटकर्मचरणपराः परस्परं कलहायमाना बभूवुः । अन्योन्यविनाशाय देशान्तरीयानाहूय तद्वशे राष्ट्राणि स्थापयित्वा क्रमेण कथाशेषा बभूवुः । तदा परमकारुणिको विधाता वाणिज्यार्थं आङ्गलभूमेरिदं वर्षमागतानां आङ्गलानां वशे यथा अखिलमपीदं मण्डलं सुखेन पतेत् तथा संविधानमकरोत् । तदाप्रभृति सौराज्यलक्ष्मीरपि भारते निश्चलां स्थितिमलभत ।

प्रथमः— अस्त्वेतत् । पुरा मनुमान्धातृनलरामादीनां काले सर्वेऽपि जनाः वर्णाश्रमाचारनिरताः धार्मिकाः देवतुल्याः मुनिकल्पाश्चासन् । इदानीं तु सर्वे वैपरीत्येन दृश्यते ।

द्वितीयः— सत्यम् नायं राजदोषः । अपितु युगधर्मः । कलौ युगे कर्तयुगं चारित्रं कुत्र नाम संभाव्यते । दुरितकतिकोपन्नायितात्मा दुर्जयः खलु कलिः । विषयोऽयं प्रसङ्गान्तरे विमर्शनीयः । प्राक्तनकालपेक्षया अद्य जनानां सौख्यसौभाग्याभि-

वृद्धिरभ्यधिका वर्धते इत्यत्र न कस्यापि विप्रतिषत्तिः ।

प्रथमः— कथम् ?

द्वितीयः— पुरा किल देशान्तरं प्रामान्तरं वा यियासवः बली-वर्देरश्चैर्नरैश्च ऊह्यमानं यानमारुह्य गच्छन्तः मध्येपथं दस्युभिश्चरैः किरातैश्चाभिहताः वर्षवातादिभिर्नितान्तं तान्ताः, कर्दमनिमग्नचक्राणामुद्धरणे पदे पदे क्लेशमनुभवन्तः कृच्छ्राद्यात्रामकुर्वन् । पत्रप्रेषणे च दूतादिमुखेन संदेशान् हारयन्तः खेदममान्तमन्वभवन् ।

इदानीं तु आदीनजनमाप्रभुवरं स्वल्पव्ययैर्नैव गन्तुं देशान्तरं प्रति झटिति वार्तादिकं प्रेषयितुं च वाष्पयानपत्रशालातन्त्रीमुखादि महत्सौकर्यं स्वप्नेप्यननुभूतमुपलभ्यते प्रजानाम् । अनेन दुर्भिक्षादिकालेषु च सुतरां तन्निवारणोपायानुष्ठानसौकर्यं भवति । किं च सर्वसाधारण्येन धर्मवैद्यशालाश्च भूयस्वः परिकल्पिताः जनानामत्यन्तमुपकुर्वन्ति । किं बहुनोक्तेन । सर्वेष्वप्यंशेषु सौभाग्यस्य परां कोटिमधिरूढोऽयं देशः ।

प्रथमः— अवितथमेवेदम् ते वचनम् । अथापि अस्मदेशभाषाभिवृद्धिविषये महदेवौदासीन्यमावहन्तो राजकीयाः स्वीयभाषाप्रचार एव बद्धोत्साहाः हौणीप्रणयिन एवमानयन्ति, तानेव महाधिकारेषु निवेशयन्ति ।

द्वितीयः— अत्रेदमवधेयम् । 'यथा राजा तथा प्रजाः' इति न्यायमनुसृत्य राजभाषैव सर्वव्यवहारोपयोगिनी भवति । तद्भाषाज्ञानं विना सुखेनोच्छ्रसितुमपि न शक्यते । पुरापि या राजभाषा सैव देशभाषा समभवत् । अतस्तस्या समभिवर्धने नास्माभिरसूयालुभि-

भाष्यम् । परन्विदमेव प्रमोदस्थानं यदिमे राजकीयाः अस्मद्देश-
भाषाणामपि यावच्छक्ति समभिवर्धने बद्धश्रद्धाः पाठशालाप्रचार-
काणां गैर्वाण्यध्यापकानां च प्रोत्साहनाय यथोचितं साहाय्यं
आरचयन्तीति ।

प्रथमः— तथ्यम् । राजकीयानामुद्यमेनैवाद्य मृतकोटिषु परिगणिता
देवभाषा अङ्कुरिता पल्लविता कुसुमिता च दृश्यते ।

द्वितीयः— कथं कुसुमितेत्येतन्मात्रमुक्त्वा विरतो भवान् । देश-
भाषायां गैर्वाण्यां च महती शाला तत्र तत्र स्थापिता । तद-
धीतिनां च प्रोत्साहनाय द्रविणदानेनोपकुर्वन्ति राजकीयाः ।

प्रथमः— मित्र, पाठशालानामभिवृद्धये श्रीमत्परिशोधकमहाशयानां
विद्यानिधिकृष्णमाचार्याणां नियोग एव राजकीयानामभिज्ञतां
अभिनिवेशं च विशदयति । दुर्लभाः खलु तादृशाः सर्वास्वपि
पाठशालासु स्वीयत्वबुद्धिमावहन्तः अधिकारिणः ।

द्वितीयः— ते खलु परिशोधकमहाशयाः आस्तिकशिखामणयः देव-
भाषाभ्युदये बद्धोद्यमाः यावच्छक्यमुद्योगमनुतिष्ठन्ति । राजकीया-
नां हार्देनाभिनिवेशेनैवास्योद्यमः फलेग्रहिः स्यात् । इत्थं सर्वेणापि
प्रकारेण अस्मद्देशसौभाग्याभिवृद्धौ अश्रान्तपरिश्रममातन्वानेषु
राजसु तदधिकृतेषु च सर्वैरप्यस्माभिः भक्तिमद्भिर्भाष्यम् ।
कदापि तेषां विषये द्रोहचिन्ता न कर्तव्या । तेभ्यो द्रुह्यन्तः
अनन्तशक्तये भगवतेऽपि द्रुह्यन्ति । यतो राजानः लोकपालांश-
संभूताः विष्णोस्तेजसा आप्यायिताः महीं पालयन्ति ।

प्रथमः— श्रुतमखिलमवगतं च । कापि वेला अत्रागतयोरावयोः

विजयतामस्माकमवनिपः । जीयाच्च शरदां शतम् । एहि गृह-
मेव गच्छावः ।

(निष्क्रान्ताः)

॥ श्रीः ॥

॥ सीमन्तिनीचरितम् ॥

जगति पुण्यभूमितया विश्रुते आर्यावर्ते चित्रवर्मेति सार्ध-
नामकः कश्चिद्राजासीत् ।

स च निखिलशास्त्रार्थसारपारदृश्वा कर्ता सकलयज्ञानां, आ-
हर्ता सकलसंपदां, गोप्ता साधुवृत्तानां, शास्ता दुष्पथगामिनां, प्रहर्ता
पुरात्मनां, सत्कर्ता तत्त्वविदां, बोद्धा सकलवेदानां, उपदेष्टा सच्च-
रितानां, प्रदाता निखिलसमीहितानां, विधाता पुण्यकर्मणां, व्यव-
हर्ता लौकिकदुरूहवृत्तानां, बहुमन्ता नीतिमर्मविदां, शौर्यधैर्यसौशी-
ल्यौदार्यगाम्भीर्यसौजन्यादिसद्गुणशेवधिः, स्वधर्मेण प्रजाः पर्यपा-
लयत् ।

तस्य हि राज्ञः कुलशीलरूपगुणोज्ज्वलाः तिस्रो भार्या आ-
सन् । तासु च यथाकालं दाक्षिण्येन विहरन्, स्वानुरूपान् पुत्रान-
प्यवापत् ।

एवं गच्छति काले कन्यासन्ततिमभिलषतो महीपतेः ज्ये-
ष्ठायां महिष्यां कुमार्येका समजायत । कन्याजननश्रवणप्रमुदितान्त-
रात्ता अतिवात्सल्येन यथाकालं प्रवर्धमानां चन्द्रमुखीं कोमलाङ्गीं तां

दुहितरं उपलालयन् स महीपतिः कदाचित् तस्या जातकलक्षण-
शुश्रूषया ज्योतिर्विदो वयोवृद्धान् जननफलप्रवचननिपुणान् भूमिदे-
वान् समाहूय, मध्येसभं तान् दुहितृजातकफलानि अप्राक्षीत् । ते
च महात्मानो नरपतिना समनुयुक्ताः, यथावत् तस्या जातकं
तत्फलं च सम्यक् निरीक्ष्य विचार्य च एवमब्रुवन्— भो महीपते,
तवेयं कन्यका दिव्यलक्षणा पार्वतीव सर्वमंगला, सीतेव दृढव्रता,
भारतीव निखिलकलाभिज्ञा, चन्द्रिकेव मनोरमा, अरुन्धतीव पति-
चित्तानुकूला, देवमातेव बहुसन्तानवती, वर्षायुतं नित्यसौभाग्यवती
नाम्ना च सीमन्तिनी भवानीवल्लभपदारविन्दपूजानित्यनिरता, निज-
सञ्चरितैरुभयकुलसमानन्दिनी च भविष्यति । परन्तु विवाहानन्तरं
चतुर्दशे वर्षे महत् दुःखं प्राप्स्यतीति । स च राजा तन्निश्चयं तेषां
वचनं, अतिव्यथितोऽपि पुनः सुखदुःखसंमिश्र एवायं प्रपञ्चसार
इति नियम्यात्मानं, यथोचितं तेभ्यः कार्तान्तिकेभ्यो बहुमतिं वि-
धाय, तान् व्यसर्जयत् । सा च सीमन्तिनीनामिका कन्यका निज-
सखीमुखेन निखिलं ज्यौतिषज्ञवचनं विज्ञाय, भाविनिजदुःखनिवृ-
त्तये कालत्रयवेदिनीं याज्ञवल्क्यमुनेः सहधर्मचारिणीं मैत्रेयीं समुपेत्य
प्रणम्य सभक्तिकं तस्यै दैवज्ञवचनं न्यवेदयत् । साश्रुधारं निजदुःख-
निष्कासनोपायं प्रार्थयच्च ।

सा च मैत्रेयी तां प्रणयमधुरैर्वचनैः समाश्वास्य 'वत्से, मा
भैषीः । धीरा भव महतीमापदं प्राप्तापि भवती शाश्वतं सुखमवा-
प्स्यति । तथाविध उपायो भवत्यै मया समुपादिश्यते । तं तथा समा-
चर ।

प्रसन्ने पार्वतीनाथे किमसाध्यं शरीरिणां ।
ततो भद्रे भवानीशं समाराधय शंकरं ॥ १ ॥
केवले सोमवारेऽपि सभक्तिकमुपोषिता ।
स्नात्वा शुचिः सुव्रता च सावं पूजय शंकरं ॥ २ ॥
प्रदोषादिगुणोपेते चन्द्रवारे विशेषतः ।
आराधनान्महेशस्य मुक्तिर्भवति निश्चिता ॥ ३ ॥
सुखितो दुःखितो वापि नरो नारी सभर्तृका ।
अभर्तृका वा गिरिशं समाराध्यापदं तरेत् ॥ ४ ॥
भवतीन्दुदिने नित्यमुपवासपरा सती ।
शुचिश्च जगदीशानं साम्बं पूजय तच्छिवं ॥ ५ ॥
न कदापि भवेद्दुःखं दुःखस्यान्तो भविष्यति ।
नियमेनानुतिष्ठ त्वमिदं व्रतमनुत्तमं ॥ ६ ॥
भवेच्च नित्यसौभाग्यं सर्वसंपद्विवर्धनं ।
सोमवारे महेशस्य पूजनेन मृगीदृशां ॥ ७ ॥
पूजयित्वा शिवं साम्बं धूपदीपादिदानतः ।
भूसुरान् भोजयेरन्नैर्दक्षिणाभिश्च सुन्दरि ॥ ८ ॥
धूपदानेन सौगन्ध्यं कान्तिर्दीपप्रदानतः ।
हेमवस्त्रादिदानेन जायेरन्नष्ट सिद्धयः ॥ ९ ॥
भूसुराणामन्नदानात्तुष्येयुर्निखिलाः सुराः ।
सर्वदुःखनिवृत्त्यै त्वमेतमाचर सुव्रता ॥ १० ॥
एवं साम्बशिवाचनफलमुपादिश्य, शिवपञ्चाक्षरमन्त्रमपि तस्यै

सीमन्तिन्यै सदयमुपादिशत् । सा च राजतनया द्वादशाद्वर्षादारभ्य सभक्तिकं तमुपदेशं स्वीकृत्य, तदेकचित्ता प्रतिसोमवारं शुचिः समुपोषिता च सती, विधिवत् साम्बपरमेश्वरपूजनं विदधती, हेमवस्त्राभरणाशनधूपदीपपानीयादिप्रदानेन भूसुरान् प्रीणयन्ती, तद्गतं निरन्तरायं भक्तिः कुर्वाणा, शिवपञ्चाक्षरी जपनियता च, निजभाविदुःखशिशमयिषया कालं निनाय ॥

अथ स चित्रवर्ममहीपालः, क्रमेणातीतशैशवां यौवनारंभसंभाव्यमानाभिव्यक्तावयवामनवद्यांगीं निजदुहितरं प्रेक्ष्य तस्याः परिणयचिकीर्षया निजसचिवैस्समालोच्य, कुलशीलसौन्दर्यसंपद्धिक्रमादिसद्गुणैरनुरूपाय सकलविद्यापारद्वन्द्वने धीमते निषधदेशाधिपतेः पुण्यकीर्तेः वीरसेनतनयस्य नलमहाराजस्य पौत्राय इन्द्रसेनभूपतितनयाय चित्रांगदनामकाय राजकुमारायाष्टादशवर्षदेशीयाय निश्चित्य प्रदातुं, महता विभवेन महता घोषेण च निखिलराजन्यगणपरिवृतो यथोचितं यथाचारं च तस्याः पाणिग्रहमहोत्सवं कारयामास । एवं पित्रा विधिवत्कारितविवाहा सा सीमन्तिनी, स्वानुरूपं रमणमासाद्य रतिरिव मदनं, लोपामुद्रेवागस्थं, सुकन्येव च्यवनं, सावित्रीव सत्यवन्तं, शर्मिष्ठेव ययातिं, रंभेव नलकूबरम्, उर्वशीव पुरूरवसं, मन्दाकिनीव विश्रवसं, अनसूयेवात्रिम्, अरुन्धतीव वसिष्ठं, तं भर्तारं परिचरन्ती पितृवेश्मनि निष्प्रत्यूहमेव पूर्वानुष्ठीयमानं सोमवासरे साम्बसदाशिवपादारविन्दपूजनव्रतमपरिहरन्ती, कतिचन मासानयापयत् ॥

सोऽपि चित्रांगदो राजतनयः, सदाचारसंपन्नां निजशुश्रूषणलालसामात्मानुगुणां रमणीं प्राप्य, प्रसुदिताशयः, श्वशुरमन्दिर एव कांश्चिन्मासान् निजवयस्यै राजपुत्रैः परिवृतस्तत्र तत्र विहरन्,

उवासी । स राजपुत्रश्चित्रांगद एकदा कतिपयैर्निजवयस्यैस्समं जलक्रीडां विधातुं, संनिक्कृष्टां यमुनासरितमगच्छत् । तत्र च तत्तटयोरुभयोरपि जलविहारनिरीक्षणसमागताभिः प्रजाभिर्विस्मयेन विलोक्यमानो नाविकैः पूर्वमेव सज्जीकृतां राजोचितां नावमधिरुह्य, मध्येनदि वयस्यैस्समं सरससंभाषणादिभिर्विनोदयन्मनः, अतिशिशिरतटतरुकुसुमसंपर्कसुरभिलमलयपवननिषेव्यमाणः, कामपि कालकलामयापयत् ।

(क्रमशः ।)

॥ श्रीः ॥

॥ साहितीहृदयम् ॥

अभ्युपगच्छन्ति खलु मनीषिणः कालस्थास्य विचित्रतरपरिणाममबाधिताभिरुपपत्तिभिः । स च कालः सर्वेषामपि पदार्थानामाविर्भावसमुन्मेषतिरोहित्यात्मकमवस्थान्वयमभिव्यञ्जयति । तथा तासामवस्थानां चक्रभ्रान्तिन्यायेन पौनःपुनिकीं परिवृत्तिमाप्यङ्गीकुर्वन्त्यबाधितमनुभवं प्रमाणयन्तः सूक्ष्मदृष्टयो विमर्शकाः ।

परमेतावत्यभ्युपगते समुत्पद्यते महद्द्वैत्यं मम मनोरथमिर्बहणे । यद्यङ्गीक्रियते युष्माभिः कदापि केनापि कारणेन सर्वेषां चिद्विदन्तर्गतानां पदार्थजातानामुपसंहारपदेन पदार्थमानतिरोधानां तदा पुराणीमेव रीतिमनुसरन्तं सर्गस्वभावमपि । तदाहमशालीनतामवलम्बे 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति कृत्रिमतरवचोखण्डमपि समञ्जसप्रमाणकोटिमारोपयितुम् । तथाहि—

समुत्पादितसर्वविलये काल्पावसानिके काले, कुत्रचिदाब्र-
ह्मस्तम्बपर्यन्ते लोके निलीने, सर्वतः पुसुप्त इव तमोभूते सर्व-
स्मिन् जगति, निरञ्जनस्य प्रकृतेः परस्व अविच्छिन्नानुभूतलीला-
रसस्य भगवतः परब्रह्मणः तस्य अन्तर्मनसि इदं सृजेयमिति
समुत्पन्ने कामे, झटिति प्रबुद्धान्नाभीकमलात् देवश्चतुर्मुखः प्रव-
भासे ॥

ततः प्रणष्टपूर्वसंस्कारवासनं प्राकृतशिशुवदितिकर्तव्यता-
प्रहविरहितं तं विलोक्य सदयोदयहृदयः स सर्वेश्वरः सरस्वत्या
देव्या समं समयूयुजतम् । तथैव ततस्तमभितुष्टाव देवो द्रुहिणः ।

तेन प्रसन्नः स परमपुरुषः सप्रणवां श्रुतिं तस्मा उपदि-
देश । ततोऽयमेतदधिजगे 'धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च
पृथिवीं चान्तरिक्षं च' इत्यादि ।

एतावतोपन्यासेन सिंसाधयिषितमस्माकमतिचिरन्तनत्व-
मेव श्रुतीनां निव्यूढं भवति ।

अहो अनिर्वचनीयो महिमातिशयो गैर्वाण्या वाण्याः ।
यदस्याः श्रुतेश्च सिद्धवनगुप्तिन्यायेन सोपपत्तिकमुत्कर्षप्रतिपादने-
ऽपि श्रुत्यपेक्षयाप्यस्या एव चिरन्तनत्वमनुमापयितुमीष्टे निराग्रहा
विमर्शसरणिः ।

इयमेव हि भाषास्माकमौपनिषदान्यनेकानि शाखासह-
स्राणि पुराणस्मृतीतिहासादीन्युपब्रह्मणानि आयुर्वेदधनुर्वेदादीन्युप-
वेदांश्च सम्यगवबोधयति ।

अतोऽनुमीयते स कालः यत्र वाणी सौपर्वणीयं अननु-

भूतभाषान्तरसंमर्दपरिक्लेशा वनलतेवाशेषमरण्यतलमखिलं धरणी-
मण्डलमेकैवामोदयामास ।

संप्रति तु कुतोऽपि समासादितानां व्यवहरणीयभाषान्त-
राणामधिमध्यमनुभूयमानां स्थितिमदसीयामुद्दिश्य प्रमोदस्य वि-
षादस्य वा भूयांसमवकाशं परस्ताद्वितरीष्यामः ।

परं तु दुःसहामिमामस्या दशपरिणतिमवलोकयतामस्माकं
न माति चित्ते रणरणिका । यत् केचित् शब्दकोशाध्ययनमात्रेण
संस्कृतभाषामिमां स्ववशीकृतां मन्यन्ते । ततश्चात्मनि कवित्वम-
प्यारोपयितुमुद्युज्यते ।

ते हि मन्ये महारण्येष्वसकृदवधूनितशुण्डादण्डस्वच्छन्दवि-
हारसमुचितं गम्भीरवेदिनं गोष्ठे निरुन्धन्ति । युगपदखिलजगती-
तलनयनानन्दनममृतकिरणपटलं शरावेण पिदधते । अशेषतरङ्गि-
णीसन्दोहविश्रामभूमिमपांनिधिं कमण्डलुना परिमिमीषन्ति ।
महामहीरुहसमुत्पाटनं तरलीकृतकादम्बिनीपटलं करतलेननिगृही-
तुमभिलषन्ति ।

स्यादेतत् । ये हि सरसहृदयोपलालनीयां साहितीं व्या-
जीकृत्य शब्दशास्त्रेषु हस्ताहस्ति वितन्वते, ते पुनः कामं सुन्दो-
पसुन्दगोष्ठीमलंकुर्वताम् ।

ये पुनः रसानुभवसरण्या कर्कशतर्कपदवीमवतरन्ति,
तेऽपि गणिकाप्रणामविजिज्ञासूनां पदमधितिष्ठन्तु नाम ।

परं तु ये चमत्कारैकवशीकरणीयायाः साहित्याः हृदयमव-
गन्तुं प्रयत्य तथा वञ्चिता विलज्जिता विमानिताश्च भवन्ति, ता-

नेव तपस्विनो गोचरीकरोति प्रवृत्तिरियमास्मकीना ॥

(कमशः)

॥ वैजयन्ती ॥

भूयांसः खल्वत्र प्राणिनः प्रत्यहं समुद्भवन्ति म्रियन्ते च ते पुनः संख्यातुमप्यशक्या एव । किममीषां जननेन वा मरणेन । तेषां खलु जनिः येषां पांचभौतिके भस्मसाद्भूतेऽपि वपुषि अपांच-भौतिकममलं यशः कायमद्यापि भारतभूमण्डलमलंकरोति । विरलाः खलु भुवने एतादृशा महाभागास्तत्रापि विरलतमाश्च स्त्रीजातीयाः यां वयमद्य वर्णयितुमुपक्रांताः सा पुनरेतादृशीष्वन्यतमा महनी-यचरिता । अस्याः खलु कीर्तिरास्ते दिगंगनाचारुमुखचंद्रचुंबन-चुंचुः । यथामतीदानीं चरितमस्याः समुपवर्ण्य रसनामस्मदीयां पवित्रीकर्तुमभिलषामः ।

मंडयामासात्मनो जन्मना फरिदपुरजिल्लांतर्गतधनुकाग्रामं श्रीमती पंडितप्रकांडस्य मूरभट्टभट्टारकस्यान्वयार्णवैदिरायमाणा वैजयंती । बभूव बाल्ये वयसि विद्यमानाऽपि सा विद्यानुरागवती । चंद्रशालायां पठतोऽस्तेवासिनः समीक्ष्य स्वयमपि रेजे पठंतीव पुस्तकानि गृह्णीती । विद्यायामनितरसाधारणमीदृशं प्रणयमवलोक्य तनूजायाः स्वयमेव तदध्यापकतामंगीचकार तदीयता-तमहोदयः । अचिरादेवाक्षरज्ञानमधिगतवती किलेयं गीर्वाणवार्णी पठितुमारंभे । संपाद्य तस्यां सरस्वत्यां व्युत्पत्तिं दर्शनशास्त्रमभ्य-

सितुमुपचक्रमे । कथयितरि तातमहोदये स्वकीयशिष्येभ्यो दर्शन-शास्त्रं तत्रासीना वैजयंती सप्रणयं सविस्त्रंभमुपश्रुत्य गुरुशिष्य-वादविवादसिद्धांतान् स्मरणे निदधती चकासे ।

विववृते किलोपयमनमङ्गलं तस्याः 'कोटालिपाडा ग्रामनि वासिनो महाविदुषो दुर्गादासतर्कवागीशस्यात्मजेन श्रीमता कृष्ण-नाथेन । श्रीमतो दुर्गादासस्य कुलीनताऽतिक्रमते स्म वैजयंतीपितुः कुलीनतां । तदसंभवमभूद्वैजयंतीपरिणयनं कृष्णनाथेन साकं । किंतु संख्यावदग्रेसरो दुर्गादासः वैजयंतीवैदुष्यमसकृत्प्रत्यक्षी-कुर्वाणः स्वीचकार तदीयश्चश्रुतां । तिलमात्रमपि न जहौ कुलाभि-मानं तन्मुंचतोऽपि दुर्गादासस्य नंदनः कृष्णनाथः । जनकनिदेशो-ल्लघनेऽसमर्थः कृष्णनाथः सहधर्मचारिणीत्वेनोररीचकार वैजयंतीं न तु मनसा । स्वांते नितान्तमसमाधानं वहतिस्म । यावज्जीवति खलु श्वशुरचरणे तावद्वैजयंती कदाचन श्वशुरनिकेतनं गच्छंती जातु-चन पितुर्मंदिरमायान्ती रराजे राजीवलोचना । परं तु तन्निधनानंतरं वैजयंतीं दूरीचकार स्वकीयकुलमर्यादानर्हेति कृष्णनाथमहोदयः । स्वावासेन सा पितुरुदवसितमेवालंचकार । विसस्मार च पति-वियोगजं दुःखं विद्यानुरक्ता । तदानीमध्यगीष्ट गौतमीयतंत्रादि-कान् सतिप्रकाशकान् दर्शनविशेषान् । अनंतरं व्यतीतेषु कति पयदिवसेषु वैजयंती लिलेख कामपि पत्रिकां कवितामयीं निज-दुःखवर्णनपरां कृष्णनाथमहाभागाय । महामताः कृष्णनाथः प्रसन्नगंभीरगुंभनासंभृतां करुणारसमभिस्तवंतीं पाणिगृहीतीप्रणीतां पत्रिकां समग्रतया समवलोक्य समारूढवान् दुःखाचलाधित्यकां । अपूर्वकवित्वविलासवशीकृतांतरंगः कृष्णनाथः पश्चात्तापाभि-

तत्प्रातरंगः सहधर्मचारिणीमचिरेण निजकेतनस्येश्वरीमकरोत् ।
सा पतिभवनमागत्यापि न मुमोच विद्यानुरागं । निर्वाह्य निकेतन-
कर्माणि शिष्टदिष्टे पत्युरंतिक एवारेभे दर्शनशास्त्राभ्यासं ।

आस खलु तदानींतनः प्रसिद्धः पंडितः कृष्णनाथः । देशा-
न्तरेभ्यः प्राप्ताः कतिचन शिष्यधौरेयाः तस्य सविधे शास्त्राध्यय-
नमाचरन्ति स्म । कदाचन कथयितरि कृष्णनाथे शिष्येभ्यः शास्त्र-
पाठं तद्व्यस्यैकस्मिन् भागे 'अत्रतुनोक्तं तत्रापिनोक्तं' इति काचन
पंक्तिरायाता । कृष्णनाथपंडितः अत्रापि नोदितं तत्रापि नोदितं
इति तदर्थं व्याचर्यौ । किं तु तत्संदर्भे सोऽयमर्थः सर्वथा न घटते
स्म । न समुल्लास च पंडितमानसं । स्वयमप्यवृत्तो गुरुः नितरां
सदर्थशोधने यतमानः आगतेऽपि मध्याह्नसमये नोत्तस्थौ ।
गृहाभ्यन्तरे वैजयंती पाकं निर्वर्तयित्री देवसपर्यासंभारान् सिद्धी-
कृत्य प्रियस्य स्नानार्थमागमनं प्रतीक्षमाणा महानसे अतिष्ठत् ।
तदानीं कोऽपि विद्यार्थी तत्र समागतः किमपि कर्म कर्तुमीह-
मानः । तमवेक्ष्य वैजयंती— किमिदानीं ते गुरवः अनुति-
ष्ठन्ति ? स्नानसमयोऽतिवर्तते । देवार्चनं विस्मृतमिव । भोज-
नेष्यौदासीन्यमिव दृश्यते । किमत्र कारणम्— इत्यप्राक्षीत् ।
तदा सः 'अत्र तु नोक्तं तत्रापि नोक्तं, इति पङ्केरथमालो-
चयंति देशिकेन्द्राः इत्यभाषीत् । तदा वैजयंती— स्नानसं-
ध्योपासनं विधाय अभ्यवहारानन्तरं किंचिद्विरामं प्राप्य पङ्क्तिरियं
विमर्शनीया । स्थैर्यं गतायां मनीषायां स्वयमेव सर्वं स्फुरेत् ।
तदर्थमीदृशं प्रयतनं न करणीयं । संप्रति स्नानार्थमागम्यताम्
इति शिष्यमुखेन वल्लभं व्यजिज्ञपत् ।

प्रियाप्रहितोदंतं शिष्येणावगत्य कृष्णनाथः ग्रन्थं स्वस्थाने
निधाय स्नातुमुत्तस्थौ । तद्विद्यार्थिवदनकमलाद्यदा विनिःसृता
सा पंक्तिः तदैव तदर्थं ज्ञातवती वैजयंती । कुशाग्रधिषणा खलु
सा समयोचितमाचरितुम् । यथेष्टमुपभुज्य शयनीयमलंकुर्वति
भर्तारि, समागत्य तत्र पुस्तकमुद्धाट्य विधाय तत्पंक्तिपदच्छेदं अत्र
तुना उक्तं तत्र अपिना उक्तं, इति, तत्रैव तथैव स्थापितवती पुस्तक-
म् । यावत् कृष्णनाथः शयनादुत्थाय पुस्तकमुद्धाट्य पश्यति तावत्
पुनोधा सा पंक्तिः पदच्छेदेन सुबोधा प्रकाशते । समवेक्ष्य सानंदं
साश्चर्यं कर्मैतत्कृतवतां पारितोषिकं दित्सुः पप्रच्छ भवत्सु कश्च-
कार कार्यमेतादृशमिति सर्वानपिमाणवकान् । ते तु च्छात्रा नास्मा-
भिः कृतमित्यवोचन् । ततः कृष्णनाथः प्रियाया एव कार्यमिदमिति
निश्चिकाय ।

विरचितानि खलु वैजयंत्या कतिपयानि निरवद्यपद्यानि ।
तदानीं चिराय चलतिस्म कापिसिद्धान्तो जनानां चेतसि यत्र
प्रकाशनीयं सीमंतिनीनामाभिधानं तन्निर्मितेष्वपि ग्रन्थेषु इति ।
तत्रास्ति तदभिधानोल्लेखस्तद्रचितपद्येषु । इमे एव वैजयंतीनिर्मित-
श्लोका इति विभज्य वक्तुं न शक्यन्ते । कृष्णनाथेन विरचित-
मास्ति आनंदलतिकाचंपूनामकमेकं काव्यरत्नं । तद्वृत्तरचनायां वर्तते
खलु पत्नी सहकारिणीति कृष्णनाथेनैव रचिता काचन पङ्क्तिः ।
'आनंदलतिकाचंपूर्येनाऽकारि स्त्रियासह, इति ।

'न नारीनामप्रचारमर्हति,' इति वाक्ये भूयसीं बहुमति-
मादधतां तदानींतनानां पदवीमनुसरता कृष्णनाथेन स्वकीय-
नामैव प्रथितोऽकारि आनंदलतिकाचंप्रमथः । अथापि तद्वृत्तप-

रिशीलनचणानां सुस्पष्टं प्रतिभाति कृष्णनाथीयोयं भागः वैजयं-
तीनिर्मितोयं भाग इति ।

सचेतसः, नचैतावतैव संतोष्यं वैजयंती मनोरमकविता-
निर्माणनिष्णातेति । अपि च आशुकविता च तस्यां विलसति स्म ।
जातुचनानंदलतिकाचंपूग्रंथप्रणयनसमये श्रीकृष्णनाथः नायिका-
वर्णनपराणि कानिचनपद्यानि रचयति स्म । तदानीं नाथस्यांतिक-
मागता वैजयंती 'प्रियवल्लभ बहोः कालान्नायिकावर्णनमेकमेव
चलितं, अहं तु भवदीयनायिकाऽवयवत्रितयमिदानीमेवैकस्मिन्
पद्ये वर्णयिष्यामि' इति वदन्त्येवेमं श्लोकं प्रणिनाय ।

अहिरयंकलधौतगिरिभ्रमात्

स्तनमगात्किल नाभिहृदोत्थितः ।

इति निवेदयितुं नयने हि यत्

नि श्रवणसीमन्ति किं समुपस्थिते ॥ १ ॥

आसीत्खलु वैजयंती काचन प्रतिभाशालिनी प्रसिद्धा
विदुषी इत्यत्र नास्ति नः संशयलेशोऽपि । निश्चयेनाभिधातुं न श-
क्नुवंतीतिवृत्तवेदिनस्तस्या जननसमयम् । तथापि आनंदलतिकाचं-
पूग्रंथनिर्माणसमयमनुसृत्य सा किं शा १६२५तमहायने जाता ।
पंचविंशतिवत्सरदेशीया तद्वंथं विलिलेखेति प्रतिभाति इति ब्रुव-
ति । लेखेयमस्मदीयगुरुपादानां पूजारकुलाब्धिहिमांशूनां महादेव-
शास्त्रिणां कर्णाटकभाषितमयलेखिकानर्घसहकारेण विलिखितमिति
नाहं तदुपकृतिं विस्मर्तुं प्रभवामि ॥

केशवशर्मा गलगलि.

विदूषकः— (स्वगतम्) अहो, दिदृशरणिरूढो अणुराबबंधो ।
कहं उण एसो विणोअणिज्जो । (विचिन्त्य) होदु एवम् ।
(प्रकाशम्) वअस्स, भवलोअणभाअहेअं तं रूवहेअं एदस्स
सोन्देरस्स किमणुकरिस्सदिति मह महन्तो खु संदेहो तं
भवन्तो एव एदं संम णिरूविअ अवणअदु ।

अहो दृढतरनिरूढोऽनुरागबन्धः । कथं पुनरेष विनो-
दनीयः । भवत्वेवम् । वयस्य, भवलोचनभागधेयं
तदूपधेयमेतस्य सौन्दर्यस्य किमनुकरिष्यति इति मम
महान् खलु संदेहः, तं भवानेव एतत्सम्यक्किरूपा-
पनयतु ।

(इत्युत्तरीयाञ्चलपिहितं चित्रफलकमादाय समर्पयति ।)

राजा— (आदाय विस्मयस्तिमितविलोचनं चिरं तन्निधाय, सविभ्र-
मौत्सुक्यम्) हन्त ! वृथैव मया सखे खेदोऽनुभूयते । इयमिहै-
वास्मन्नयनचकोरचन्द्रिका । (निर्वर्ण्य)

दृष्टा संतमसालिरिन्दुकलया दूरेऽपि नो यामिनी

वल्लीकोमलपल्लवा विजयते वार्तापि न क्षमारुहाम् ।

तालूरः पुलिनेन भाति तटिनी तावन्न संलक्ष्यते

तन्मन्ये मदनेन्द्रजालिककृतं मायासमुज्जृम्भणम् ॥ ३९ ॥

(वदनमवलोक्य सयुक्तिकम्)

अमृतकिरणविम्बान्यम्बुजानां कदम्बा-

न्यनुकलमपि सृष्ट्वा हस्तशिक्षाविधायै ।

सरसिजजनिरुद्धा संततोन्निद्रशोभं

वदनकमलमस्या वारिजाक्ष्या व्यतानीत् ॥ ४० ॥

इतरच्च—

श्रोणीविम्बः सरसपुलिनश्रेणिसब्रह्मचारी

वक्षोजाभ्यामपि च सरणिर्व्यज्यते कोकयूनोः ।

शीतज्योतिर्वदनकमलश्रीसहायो मृगाक्ष्याः

बाढं गाढं नयनरुचिभिर्वद्धसख्यं सरोजम् ॥४१॥

(विमृश्य) सखे, सर्वमिदमनुपपन्नमेव समुपवर्णितमस्माभिः ।

तथा हि—

श्रोणीसाम्यमुपैतु सैकतभरःशर्यन्समीरैः कथं

वार्ता का कुचमण्डलानुकरणे विश्लेषिणोः कोकयोः ।

साहाय्यं वदनश्रियो वितनुतां चन्द्रः कलङ्की कथं

सायं संकुचदब्जमक्षिरुचिभिः सख्यं विधत्तां कथम् ॥४२॥

तदिदानीमेनामनुनयामि ।

आयि सुन्दरि मामनङ्गबाण-

प्रसभापातचिरप्रवृद्धतापम् ।

अवलोक मुधा मुधाभिषेकैः

सकृदानन्दय संदितोऽञ्जलिस्ते ॥ ४३ ॥

(इति पादयोः पतितुमिच्छति)

विदूषकः— (स्वगतम्) हन्त चित्तफलञ्च गञ्चं पिअदमं पञ्चकलं

मण्णेदि पिअवअस्सो । (प्रकाशम्) वअस्स, किं एदं अकण्डतण्ड-

विअम् । चित्तफलञ्चं किञ्च एदम् ।

हन्त, चित्रफलकगतां प्रियतमां प्रत्यक्षां मन्यते प्रिय-

वयस्यः । वयस्य, किमेतदकाण्डताण्डवितम् । चित्र-
फलकं किलैतत् ।

राजा— (सविषादाश्चर्यम्) अहो चित्रकारकरकौशलम् ।

निर्वर्णयन्नपि निमेषपराङ्मुखेन

नेत्रेण चित्रफलके लिखितां नताङ्गीम् ।

संबोधितोऽपि भवता यदवैमि सोऽहं

साक्षादिवाक्षिसरणौ परिवर्तमानाम् ॥ ४४ ॥

राजा— सखे, निवेदय केन कृतिना इयमालिखिता दयिता ।

विदूषकः— वअस्स, कारण्डवेण विळिहिअ भवंतस्स पाहुडी-
करणिज्जेत्ति मह हत्थे दिण्णा इअं कण्णआ ।

वयस्य कारण्डवेन विलिख्य भवते प्राभृतीकरणीयेति
मम हस्ते दत्तेयं कन्या ।

राजा— क पुनरियं कारण्डवेन दृष्टा ।

विदूषकः— वअस्स, माणसपुरादो आअच्छन्तेण तेण अच्छोद-
सरस्मि कस्सिंवि पुण्डरीए सह सहीए णिवसन्ती एसा
दिट्ठा ।

वयस्य, मानसपुरादागच्छता तेनाच्छोदसरसः कस्मिन्नपि
पुण्डरीके सह सख्या निवसन्त्येषा दृष्टा ।

राजा— सखे, कथमियं देवीमनुप्राप्ता ?

विदूषकः— सो किल कारण्डवो साअन्दणसमअसंकुइदं तं

कण्णआरअणगम्भं पुण्डरीअं आणीय कारण्डविआमुहेण देवीए
पाहुडीकिअवन्तो ।

स किल कारण्डवः सायंतनसमयसंकुचितं तत्कन्यारत्न-
गर्भं पुण्डरीकमानीय कारण्डविकामुखेन देव्यै प्राश्रु-
तीकृतवान् ।

राजा— कथमियं मानुषजनसंचरणाक्षममच्छोदसरसस्तीरमधिगम्य
पुण्डरीकमध्यमध्यास्ते नास्तिमध्या ।

विदूषकः— एसा किल कण्णआ पुणो पुणो देवीए साणुणअं
इमं एव्व अत्थं अणुउज्जमाणावि ण प्पडिवज्जइ पच्चुत्तरम् ।

एषा किल कन्यका पुनःपुनर्देव्याः सानुनयमिममेवार्थ-
मनुयुज्यमानापि न प्रतिपद्यते प्रत्युत्तरम् ।

(राजा पुनश्च साश्चर्यं चित्रफलकमालोकयन् किमपि विलिख्य विदूषक-
हस्ते प्रयच्छति ।)

विदूषकः— (प्रतिगृह्य मनसि वाचयित्वा) अहो ज्ञाति एव्व णिर-
वज्जसरसपज्जणिम्माणेउणी वयस्सस्स ।

अहो ज्ञाटित्येव निरवद्यसरसपद्यनिर्माणनैपुणी वयस्यस्य ।

(इति श्लाघमानः किमपि विलिख्य राज्ञे दर्शयति)

राजा— (विलोक्य सश्लाघम्) साधु सखे साधु । अस्मदभिल-
षितानुगुणमेव भवता विलिखितम् ।

यतः—

प्रणयापराधशमनाय सुभ्रुव-

श्ररणारविन्दमरुणाम्बुजप्रभम् ।

मम मानसं मकुटभूमणीगणै

रसिताम्बुजद्युति विधातुमीहते ॥ ४५ ॥

विदूषकः— किं दार्णी एव्व मुणिज्जइ मह परेङ्गिअविण्णाणणे-
उणी वअस्सेण ।

किमिदानीमेव ज्ञायते मम परेङ्गितविज्ञाननैपुणी वयस्येन ।

राजा— सखे, यथेदं देवी न जानाति, तथेदं संरक्ष्य समये
मद्विनोदनाय देयम् । [इति विदूषकस्य हस्ते चित्रफलकमर्पयति ।

(ततः प्रविशति देवी मृणालिका च ।)

विदूषकः— मिणाळिए, किं तुह पिअसही कमळआ । तेसु
तेसु नडणकळारहस्सोवदेस गाहणेसु भरआआरिअं णकिलेस-
अदि ।

मृणालिके, किं तव प्रियसखि कमलजा तेषु तेषु नटन-
कलारहस्योपदेशग्रहणेषु भरताचार्यं न क्लेशयति ।

मृणालिका— देवि, ताए नडणोवदेसग्गहणकोसळ्ळेसकहणं
विअदिट्ठतण्णडणणेउणीआणं अच्चुत्तित्ति पडिभाइ । ता अज्जे-
व्व रत्तिए पच्चक्खी करिज्जदु भवदी ताए णडणकोसळम् ।

देवि, तस्या नटनोपदेशग्रहणकौशललेशकथनमप्यदृष्टतन्त्र-
टननैपुणीकानामत्युक्तिरिति प्रतिभाति । तदद्यैव रात्रौ
प्रत्यक्षीकरोतु भवती तस्या नटनकौशलम् ।

देवी— अये, बओडहदअदुरीहिदं सुणिअ, अज्ज पज्जउळं मह
हिअअम् । ता तस्सि णिग्गहीदे ताए णडणकोसळं अय्यउत्तेण

सह पेक्खिस्सं । दाणिं उण अय्यउत्तं एव्व बओडहदअ
समुस्सादणस्स उस्साहइदुं गच्छम्मो ।

अये बकोटहतक ! दुरीहितं श्रृत्वाद्य पर्याकुलं मे हृदयम् ।
तत्तस्मिन्निगृहीते तस्या नटनकौशलमार्थपुत्रेण सह
प्रेक्षिष्ये । इदानीं पुनरार्यपुत्रमेव बकोटहतकसमुत्सा-
दनायोत्साहयितुं गच्छावः ।

(इत्युपसर्पतः)

राजा— (देवीं दृष्ट्वा) इतो इतो देवी ।

(इत्युत्थाय करे गृहीत्वा आसने निवेशयति ।)

विदूषकः— सोत्थि होदीए ।

स्वस्ति भवत्यै ।

राजा— अपि कुशलं देव्यै ।

देवी— अय्यउत्त, कुदो मे कुसळं भवन्तम्मि बकोडहदअं उवे-
क्खमाणे ।

आर्यपुत्र कुतो मे कुशलं भवति बकोटहतकमुपेक्षमाणे ।

राजा— देवि, तव कनिष्ठमातुः कमलालयायाः भर्ते मम च
मातुलाय कमलाकराय दुष्ट्यपि बकोटे कथं ममोपेक्षासंभावना
भवत्याः पूर्वमेव तदुत्सादनार्थं त्वत्सहजाय सारसाय भ्रमरकहस्ते
प्रेषितास्माभिः पत्रिका । तदनुपदमेव समागमिष्यति जयाशंसी
भ्रमरकः ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः— जयतु देवः । देव, खालसारसकाशादागल
भ्रमरको द्वारि तिष्ठति ।

राजा— प्रवेश्यतां सत्वरं ॥

दौवारिकः— तथा । (इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

भ्रमरकः— जेदु देवो । देव एसा अंतपाळसाळसारसस्स
विण्णावणा ।

जयतु देवः । देव एषा अन्तपालस्यालसारसस्य विज्ञापना ।

(इति भूर्जपत्रं भूमौ निक्षिपति ।)

राजा— कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य लेखकः पत्रमादाय वाचयति)

“स्वस्ति श्रीराजाधिराजपरमेश्वराणां महाराजकलहंसानां चरणार-
विन्दभद्रपीठयोर्नमस्कृत्य स्वामिनामन्तपालः सारसो विज्ञापयति ।
स्वामिनामाज्ञापनचीटिका शिरसा धृता । स्वामिनामनुमतमेवेद-
मिति । ततः पूर्वमेव मया चतुरतरमखिलमपि चतुरङ्गबलं
सज्जीकृत्य बकोटहतकं पशुमारं मारयित्वा यथापूर्वमार्थकमला-
करः पतिष्ठापितः । कमलिनी तु सह धात्रेय्या कुत्र वा तेन
हतकेन निहितेति न ज्ञायते । प्रतिदिशं च परःशतं प्रणिधयस्त-
दन्वेषणाय प्रेषिताः । ततः परं स्वामिन एव कर्तव्येषु प्रमाणम्
इति ।

राजा— (स्वगतम्) नूनमियमेव कमलिनी कमलजा भवेत् ।

(प्रकाशम्) साधु सखे साधु लेखक, असद्वाचाभिधीयतां कोशा-
धिकारी पूर्णपात्रेण संभावनीयोऽयं भ्रमरक इति ।

लेखकः— तथा । (इति भ्रमरकेण निष्क्रान्तः)

राजा— श्रुतं किल श्रोतव्यम् ।

देवी— अय्यउत्त जाव वच्चाये कमलिणीए उत्तन्तो ण सुणी
ज्जइ दाप ण पडिट्ठिअं होइ मे हिअअम् ।

आर्यपुत्र यावद्वत्सायाः कमलिन्या वृत्तान्तो न श्रूयते
तावन्न प्रतिष्ठितं मे हृदयम् ।

राजा— (निमित्तं सूचयित्वा) देवि, तस्याश्चानुपदमेव शुभोदकतां
श्रोष्यसि ॥

मृणालिका— (स्वगतम्) किं दाणिं एव्व कहइस्सं भूदत्थम् ।
(विचार्य) णाअं ओसरो सम ए एव्व पयलीकरोयि ।

किमिदानीमेव कथयिष्यामि भूतार्थम् ? नायमवसरः ।
समय एव प्रकटीकरोमि ।

(नेपथ्ये)

वैतालिकः— सुखाय भवतु सायंतनी सन्ध्या देवस्य, सं-
प्रति हि ।

आलिङ्ग्य प्रवसन्प्रियाः कमलिनीः आत्मीयविम्बच्छला-
ञ्जव्यालक्तकविभ्रमं वितनुते भास्वान्प्रतीच्या दिशः ।

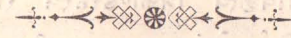
किं चोदञ्चति सूक्ष्मभानुकिरणश्रेणीपुरःपुञ्जितं
सन्ध्या नानटदिन्दुशेखरजटासज्जद्धनाभं तमः ॥

राजा— देवि, तदन्तःपुरमेव प्रविशतु भवती । आवामपि
समुपास्य सन्ध्यां अनुपदमेव गच्छावः ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संफु. ७.]

आनन्दवर्ष वैशाखमासः ।

[संचि. २.]

सुभाषितानि ॥

वाताहारतया जगद्विषधरैर्विश्वास्य निःशेषितं

ते प्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्वहिर्भिः ।

तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लब्धकै-

र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जालमो गुणानीहते ॥

विद्वानुपालम्भमवाप्य दोषा-

न्निवर्ततेऽसौ परितप्यते च ।

ज्ञातस्तु दोषो मम सर्वक्षेत्रे **थे ति**

पापो जनः पापतरं करोति ॥ २ ॥

न लज्जते सज्जनवर्जनीयया

भुजंगवक्त्रक्रिययापि दुर्जनः ।

धियं कुमायासमयाभिचारिणीं

विदग्धतामेव हि मन्यते खलाः ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ नामलिङ्गानुशासनम् ॥

—*—

मङ्गलश्लोकमधिकृत्य त्रिकाण्डरहस्ये रामनाथेनैवमुक्तम्—
'यदासावमरसिंहकविर्ग्रन्थमेतं चकार, तदानीमनादृतवेदपथानां मदो-
द्धराणामतिप्रावर्यमासीत् । अत एव कृष्णादिपदोल्लेखे तेषामनुपा-
देयता स्यात् । बुद्धादिपदोल्लेखे तु दक्षिणापथप्रवृत्तानामनुपादेयता
स्यादिति उभयेषां तत्रोपादेयतार्थमस्य मङ्गलश्लोकस्य तादृशी गूढा-
र्थता' इति ।

अमरकोशोद्धाटने क्षीरस्वामिनापि— 'यस्य भगवतो ज्ञान-
दययोर्बोधकरुणयोः सिन्धोः समुद्रस्येव गम्भीरस्य अनघाः निष्पापाः
गुणाः क्षान्त्यादयो बोधिपक्ष्याः सप्तत्रिंशत्' इति प्रथमश्लोकव्या-
ख्यानावसरे उक्त्वा, द्वितीयश्लोकस्यावतरणं दत्तम्— इति ग्रन्था-
रम्भे अभीप्सितसिद्धिहेतुं जिनमनुस्मृत्य, श्रोतृप्रोत्साहनार्थं स्वप्रवृत्ति-
प्रयोजनं साभिधेयमादिवाक्येनाह— समाहृत्येति' इति ।

बौद्धत्वादेव नानार्थवर्गे 'धर्मराजौ जिनयमौ' इति श्लोके
जिनशब्दस्य पूर्वनिपातेन निर्देशोऽमरसिंहेन कृतः । तथा हि—
'जिनयमौ' इत्यत्र तापसपर्वतावित्यादाविव 'अरुपात्तरम्' इत्या-
दिसूत्राणामप्राप्त्या 'अभ्यर्हितं च' इति वार्तिकेनैव जिनशब्दस्य
पूर्वनिपातः । अभ्यर्हितत्वं च पूज्यत्वम् । तच्च बौद्धानां मते बुद्धा-
परपर्यायस्य जिनस्य देवविशेषत्वात्स्पष्टमेव । यद्ययममरसिंहो बौद्धो
न स्यात्, किंतु वेदानुसार्येव स्यात्, तदा वैदिकमते जिनापेक्षया

यमस्यैवाभ्यर्हितत्वात् छन्दोभङ्गाद्यभावाच्च 'यमजिनौ' इत्येव
वदेत् ।

शारदायां च पत्रिकायाममरसिंहमधिकृत्य एवं लिखितमव-
लोक्यते—

'अमरसिंहः किंजातीयः ? कदा कतमं जनपदं मण्ड्यांच-
कारेति निर्णयः प्रायः कर्तुमशक्यः । तथापि विदुषां विनोदाय स्व-
बुद्धयनुसारेण किञ्चिन्निश्चीयते । देवसामान्यनामान्युक्त्वा, देवविशेष-
नामारम्भे बुद्धनाम्नां लेखनेन 'अमरसिंहो हि पापीयान्सर्वं भाष्य-
मचूचुरत्' इति प्राचीनानां भङ्गोक्त्या चास्य बौद्धत्वं सुस्पष्टमेव ।
केचित्तु विक्रमसमकालिनोऽयमिति वदन्ति । प्रमाणत्वेनोदाहरन्ति
च 'धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
क्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्र-
मस्य' इति ।

अयं श्लोको ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे दृश्यते । परं त्वयं ग्रन्थो
विक्रमसमकालीनमहाकविकालिदासाद्विज्ञेन ततो बहुकालादनन्तरं
जातेन कालिदासनाम्ना केनापि दैवज्ञेन रचितं इति तद्रूढस्थायनां-
मानयनश्लोकतोऽवसीयते । तस्मात्स्वसमये प्रसिद्धानां प्राचीनवि-
दुषां नामावल्लिरेवोद्धृक्ता दैवज्ञमहाशयेन, न तु विक्रमसभ्याना-
मिति सुधियां सिद्धान्तः । तेनायं प्रमाणकोटिं नाधिरोहति ।
अन्ये तु— इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः' इत्येतच्छ्लोकानु-
सारेण पाणिनिसमन्तभद्रयोरन्तरालभवमेनं ब्रुवते । परं त्वयमपि
श्लोको न क्रमबोधकः, पाणिनिसमकालिकस्य चन्द्राचार्यस्य पाणि-

नितः प्राग्लेखनात् । अस्तीदानीं नेपालदेशे कान्तिर्नाम राजधानी, यां जनाः काष्ठमण्डप (काठमाडू) इति वदन्ति । तस्याः पूर्वतः वाङ्मतीमणिभद्रानद्योः संगमादारभ्य वृद्धनीलकण्ठ (बुढानीलकण्ठ) पर्यन्तं विशालनगरीति प्रसिद्धं पञ्चयोजनायतं विक्रमद्वादशशत-कात्पूर्वमासीत् । त्रयोदशशतकारम्भे प्रायः समग्रमेव पत्तनमग्निना कबलितमिति प्राचीनवंशावलितो ज्ञायते । इदानीं सस्यक्षेत्राणि सन्ति तत्र । खननेन लब्धानि मन्दिरशकलानि अन्यानि च बहून्पुष्कराणि सत्यमेवावगमयन्ति वृत्तान्तम् । तामेव पुरीं जन्मना भूषितवानमरसिंहमहोदयः । एतेन द्वादशशतकात्पूर्वमेव जन्म समायाति महाकवेः । इदानीमपि काष्ठमण्डपात्पूर्वतः क्रोश-पादमिते इच्छुमती (टुकुचा) आख्यायाः क्षुद्रनद्याः प्राक्कूले श्रीनीलसरस्वत्याः प्रासादो वर्तते । इमामेव सरस्वतीमाराध्य अमरसिंहो विद्वद्वरेण्यः संजातः । श्रीनीलसरस्वत्या अग्रत एकस्मिन् शिलाखण्डे लिखिता तेनैव रचिता स्तुतिर्वर्तते । परं कालव-शादिदानीं वर्णानां लोपेन एकोऽपि श्लोकः समीचीनतया न पठ्यते । तथाप्यवशिष्टादंशादनुमीयते । तस्या अनतिदूरे अस्ति बौद्धानां विहारः (वहाल) । अस्मिन्नेव विहारे कालं यापितवानमर-सिंह इति श्रूयते किंवदन्ती । यदा श्रुतिमार्गोद्धारणतत्पराः श्रीशंकराचार्याः श्रीभगवतः पशुपतेर्दर्शनार्थमिहागच्छन्, तदा प्रासादस्य द्वारं नियन्त्रितमासीत् । तमवलोक्य उच्चैरिमं श्लोकमपठन् श्रीशंकराचार्याः— ‘ऐश्वर्यमदमत्तोऽसि मामनादृत्य वर्तसे । उपस्थितेषु बौद्धेषु मदधीना तव स्थितिः ॥’ इति । ततः पशुपतीश्वराः स्वयमेव दर्शनं दत्तवन्तः । ततः पशुपतेः सकाशात्प्रत्यावृत्त्य शंकरा-

चार्य अमरसिंहेन सह वादं कृतवन्तः । अमरसिंहो हि जवनिकाभ्यन्तरस्थः, शंकरपादास्तु बहिः स्थिताः । सप्तदिनपर्यन्तं वादः संवभूव । परं नैकस्यापि पराजयः संवृत्तः । किं करोत्यमरसिंह इति पर्यालोचयितुं जवनिकापसारिता । तदा घटे आवाहिता वाणी वदति । स तु निभृतं स्थितः । तद्ब्रुवा ‘किमिति पापे! मां त्यक्त्वा बौद्धापशदं स्वीकरोषि’ इति शंकरैरुक्ता वाणी तिरोहिता । तदनन्तरं शंकराचार्यैर्जितः स हिया प्रायोपवेशमकरोत् । तदनन्तरं सर्वेषामती-योपकारकममरकोशं विहाय तेन निर्मिताः सर्वे बौद्धमतग्रन्था अग्नि-सात्कृताः । इत्येषा किंवदन्ती सर्वेषां नेपालस्थितानां बौद्धभिक्षूणां मुखादेकयैव रीत्या निर्गच्छति । यद्यपि संक्षेपशंकरादिविजयकाव्ये शंकरपादानां नेपालागमनं न दृश्यते, तथापि प्राचीननेपालनृपाल-वंशावलिवर्णनाधारेण पशुपतिनाथास्थितानां प्राचीनशिलापत्रताम्रपत्रा-दीनां लेखेन च शंकरपादानामत्रागमनं निश्चितमेव । तेन शंकरपादानां समये पञ्चाशदधिकाष्टशतविक्रमवर्षे अमरसिंहो भुव-मलंचकार । किंचिल्लेखाधारेण किंचित्किंवदन्त्यनुसारेण लिखितोऽयं वृत्तान्तः सतां तोषावहो भूयात्” इति ।

॥ श्रीः ॥

मद्रपुरराजकीय प्राच्यलिखितकोशसंग्रहालयः ॥

मन्ये विदितमिदं विश्लेषामपि विदुषां, यदुत राजकीयैरेता-
दृशः कश्चन प्राचीनग्रन्थपरिरक्षणालयो महता धनव्ययेन स्थापित
इति, तत्र च निर्वाहकपदमधितिष्ठति सांप्रतं विविधविद्याविचक्षणः

प्रतिभावंस्तु प्रथमगणनीयो महामतिः श्रीमान् राव बहदूरभिषबिरुद-
विराजमानो रङ्गाचार्यमहाशय इति, तस्माच्च कोशगृहात् तदा तदा
तत्तद्ग्रन्थस्वरूपादिकं लेशेनोद्दृश्यन्ती बहिरवतरति काचन पुस्तकसं-
चिकेति च (Descriptive Catalogue)

अचिराच्च दयया तदध्यक्षेण प्रेषितानि एकादश पुस्तकानि
तादृशानि मया सप्रमोदं स्वीकृतानि ।

महता राजकीयधनव्ययेन तत्तच्छास्त्रनिपुणपण्डितस्थापनपू-
र्वकं तत्तत्परिशोधनां सूक्ष्मतरं विभाव्य महामतिनाध्यक्षेण निरुद्ध-
माणानि एतादृशानि पुस्तकप्रकटनानि सर्वात्मना प्रमाणपदवीमाटी-
कमानानि निस्तुषाणि नितान्तमभिनन्दनीयानि च भवन्तीत्यत्र
विश्वसिभि, न कोऽपि सरलमतिः संशयमाबध्नाति ।

तत्र च भूयसा परिशुद्धायामपि विवरणपरिपाठ्याम्, क्व-
चिन्नुटिताक्षरयोजने, कचन अशुद्धिपरिहारे कुलचित् ग्रन्थकृत्राम-
विलेखने च पण्डितानां कोशालयाधिकृतानां दृष्टिरापातपतितेति मे
प्रतिभाति । तथा हि—

तृतीयपुस्तके (Vol. III Grammar) 1267— उणा-
दिसूत्रम् ।

अत्र 915 पुटे एवं विद्यते—

“प्रायः संज्ञा इमाः काश्चित् अन्वर्थाः काश्चनान्यथा ।

वर्णान् (नु) पूर्वीनिर्ज्ञा (विज्ञा) न व्युत्पत्त्या न विना भवेत् ॥

अत्र ‘निर्ज्ञानम्’ इत्येतत् परिशोधयितुं प्रवृत्तैः ‘वि-
ज्ञानम्’ इति तत्स्थाने योजितम्; तच्च न हृदयंगमम्;

‘निर्ज्ञानम्’ इत्येवं तदेतत् शोधनीयमिति मे मतिः । निरुपसृष्टो
हि जानातिर्निश्चयात्मके विविच्य ज्ञाने शास्त्रकारैस्तत्र तत्र प्रयुज्य-
ते । तथा हि—

प्रत्ययः (3-1-1) इति सूत्रे ‘चिं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती ?
विज्ञातोऽर्थो निमित्तम्, अनिर्ज्ञातोऽर्थो निमित्ती । इह च प्रत्ययो-
ऽनिर्ज्ञातः । प्रकृत्युपपदोपाधयो निर्ज्ञाताः’ इति भगवान्भाष्यकारः ।
कैयटोऽपि ‘गाङ्कटादिभ्यः—’ 1-2-1 इति सूत्रे ‘निर्ज्ञाते भेदे
तत्कार्यप्राप्तये तद्रूपारोपणं क्रियत इत्यतिदेशगतिः’ इति प्रायुक्तः ।
‘निर्ज्ञाते भेद इति निर्णीते भेद इत्यर्थः इति तमिसं कैयटमुद्यो-
तकारो व्याख्यत । ‘यस्य च भावेन—’ (2-3-37) इति सूत्रेऽपि
‘यच्च निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि कालपरिच्छे-
दनिमित्तं भवति, तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः’ इति कैयटः । तत्रैव
सूत्रे— ‘एतदुक्तं भवति— निर्ज्ञातकाला क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः
क्रियायाः सकृदपि कालपरिच्छेदहेतुत्वेनोपात्ता भवत्येव निमित्तम्’
इति पदमञ्जरीकारः प्राह । शब्दकौस्तुभेऽपि ‘निर्ज्ञातकाला क्रिया
अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वालक्षणमित्युच्यते’
इति अस्मिन्नेव सूत्रे प्रतिपादितम् । किं बहुना— इयं पदानुपूर्वी
मीदमनोरमातत्त्वबोधिन्योरपि दृश्यते ।

तथा वाक्यप्रदीपेऽपि प्रथमकाण्डे—

‘निर्ज्ञातशक्तेर्द्रव्यस्य तां तामर्थक्रियां प्रति ।

विशिष्टद्रव्यसंबन्धे सा शक्तिः प्रतिबध्यते’ ॥ ११ ॥

‘अतोऽनिर्ज्ञातरूपत्वात्किमाहेत्यभिधीयते ।

नेन्द्रियाणां प्रकाश्येऽर्थे स्वरूपं गृह्यते तथा’ ॥ ५७ ॥

इति निरुपसर्गको जानातिस्तादृशेऽर्थे प्रयुक्तः । किं बहुना—
निरुपसर्गकं ज्ञानार्थकं गृह्णातिमपीदृशे विषये प्रयुक्तं पश्यामः । तथा
च घसंज्ञासूत्रे भाष्यम् । ‘इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धक-
ग्रहणेषु रूपमाश्रीयते— यस्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य
नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्’ इति ।

इत्थं च सर्वतः समालोच्यमाने प्रकृतपद्येऽपि स एवार्थो
विवक्षित इति स्फुटमवगमात् ‘निर्ज्ञानम्’ इत्यत्र ‘विज्ञानम्’ इति
परिशोधनातो वरम् ‘निर्ज्ञानम्’ इत्येवं निस्तुषीकरणमिति निपुण-
मतीनां निर्लोडनासरणिः ॥

1302 भाष्यप्रदीपप्रकाशिका ।

एतत्स्वरूपविवरणावसरे एवमस्ति—

‘अ इ उण । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेश इति वर्णोपदेश-
प्रयोजनप्रचारितत्वादाह्निकारम्भवैयर्थ्यमाशङ्क्योपपादयति— सर्वव-
र्णानिति । केषुचिद्वर्णेषु विवृतत्वादिविवरणे विशेषशब्दार्थाय विशेष-
विचार्येति’ इति ।

इदं च प्रवर्तकोपाध्यायस्य प्रत्याहाराह्निककैयटविवरणमिति
जानन्त्येव भवन्तः । अतश्चात्र प्रथमतो भाष्यकैयटानुपूर्वीप्रकाशनं
नानुचितमिति तथा क्रियते—

‘अ इ उण् । अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः’
इत्याह्निकारम्भभाष्यम् ।

‘अ इ उण् । सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषणात्र विचारः
क्रियते’ इति तत्रैव कैयटः । अस्य कैयटस्य विवरणं पूर्वनिर्दिष्टं
प्रवर्तकोपाध्यायवाक्यम् । इदं च वाक्यं कथं कैयटार्थं विशदयतीति

नाहमात्मना ज्ञातुं प्रभवामि । ‘वर्णोपदेशप्रयोजनप्रचारितत्वात्’
इत्यस्य कोऽर्थः ? ‘विवृतत्वादिविवरणे विशेषशब्दार्थाय विशेषवि-
चारस्य विशेषविचारहेतुत्वं ल्यपा दर्शयति चार्येति’ इति वाक्यस्यार्थः
सर्वथा न स्फुरति । विशेषविचारो विशेषविचारहेतुरिति कथं घटत
इत्यपि न ज्ञायते ।

वस्तुतस्तु ‘अथ किमर्थो वर्णानामुपदेश इति वर्णोपदेशप्रयो-
जनस्य विचारितत्वादाह्निकारम्भवैयर्थ्यमाशङ्क्योपपादयति— सर्ववर्णा-
निति । केषुचिद्वर्णेषु विवृतत्वादिविवरणं विशेषशब्दार्थः । अविशेष-
विचारहेतुत्वं ल्यपा दर्शयति’ ‘विचार्येति’ इत्येवं तदिदं प्रवर्तको-
पाध्यायवाक्यं स्यात् ।

एवं तत्र तत्र प्रमादादिकमुपलभ्यते । इह हि ‘दोषोद्धाटन-
पद्धकच्छोऽयम्’ इति परिवादपरिजिहीर्षया दिङ्मात्रमुदाहृत्य विर-
म्यते ।

इति कश्चित्पाचीनग्रन्थमुद्रापणकृतुकी ॥

॥ श्रीः ॥

॥ कालिदासः ॥

कविसार्वभौमस्य कालिदासस्य कालनिर्णयविषयेऽद्यापि बहवः
पाश्चात्यबुधवराः विवदमानाः इदमिस्थमिति निरूढतया न कांचि-
पि पर्यवसानभूमिं प्राप्तुं शक्नुवन्ति । स यद्देशे जातस्तद्देशीया-
नामपि तत्कथा सुतरां दुर्बोधा । न केवलमासेतुहिमनसं किंतु

पारेसप्तसमुद्रं दिवितानीकृतनिजयशःपुंजस्य तस्य महात्मनश्चरित-
मवबोद्धुं कस्य मनो न कुतूहलि । तस्मादांग्लेयविद्वद्भिस्तद्विषये
अभ्यूहनैरनुमानैर्लेखनप्रमाणैरितरग्रंथसाक्ष्येण च यदुक्तं तत्सर्वमत्र
संजिघृक्षुस्तदुक्तीरेवाहं संकलयामि ।

आसौ कालिदासनामा महाकविः आस्माकीनानां भारतीयानां
द्वादशसंवत्सरशतकेभ्योऽभ्यधिकं परमादरास्पदं बभूव । अनुक्रीस्तु-
सप्तमशतके स कविकुलकूटस्थ इति तस्य कीर्तिभारतवर्षे सर्वतः
प्रसृतेति च दर्शयितुं लेखनप्रमाणमस्ति अहिहोलशिलाशासने
(A. D. 634. Indian Antiquary 8th Vol.) “येनायोजि न
वेश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म । स विजयतां रविकीर्तिः
कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ।” बाणविरचितहर्षचरित्रोपोद्धाते
‘निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु । प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु
मंजरीष्विव जायते ।’ कुमारिलस्य तत्रवार्तिके । ‘एवं च विद्व-
द्वचनाद्विनिर्गतं प्रसिद्धरूपं कविभिर्निरूपितं । सतां हि संदेहपदेषु
वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।’ तस्य कृतयो बहुधा मुद्रिताः
बहुधा बहुभिर्व्याख्याताश्च, विदेशीयभाषाभिर्मौलिकभाषाभिश्चानू-
दिताः । सर्वदेशविबुधानां महाकवेस्तस्य कृतिषु विद्यमानां प्रीति-
मादरविशेषं चैतत्सर्वं व्याख्याति ।

आसेतुशीताचलं स नास्त्येकोपि विद्वान्यो नाधीते तस्य
काव्येष्वेकं सर्गं नाटकेष्वेकमंकं वा । तस्य कीर्तिर्न केवलं तस्य
जन्मदेशे, किंतु दविष्टविदेशेष्वपि व्याप्ता । तस्यानितरसाधारणप्र-
तिभा अयस्कान्तदृषदयोलोहमिव प्रतिमनुजमाकर्षति । ऐरोपाअमे-
रिकाप्रभृतिविदेशस्थितविद्वज्जनमनांस्यप्यावर्जयामास । मातृकाभि-

र्भाषानुवादैश्च कृत्स्ननागरकप्रपंचस्य स विदितः । यावत्या श्रद्धया
यावता आदरेण गंगागोदावरीतीरभूमिषु तस्य काव्यान्यधीयन्ते,
तावत्या श्रद्धया तावता आदरेण रैनूधेम्सुनदीतीरभूमिष्वप्यधीयन्ते ।
तस्य कवितानैपुणीस्वर्णं पाश्चात्यविमर्शकविमर्शननिकषे कषितं सत्
वर्णातिशयमपुषत् । अयं महाकविस्सर्वदेशिकस्सार्वकालिक इति जर्म-
नीदेशतत्त्वज्ञेन कविना गेटिना तद्विषये प्रोक्ता सूक्तिस्सर्वजनविदितैव ।
विद्वान् हंबोल्टु तस्य (Von Humboldt) कल्पनाशक्तिसम्पदं ज्ञात्वा
आश्चर्यमुषितमना बभूव । हिंदूदेशीयसरसकविमंडलांतरिक्षे स महो-
ज्ज्वलं ज्योतिरित्यवोचत् लासन्महाशयः । यः प्रथमं पाश्चात्यवि-
द्वत्संघस्यैतत्कथां कर्णपथातिथिं चकार, स जोन्सुपंडितोऽप्येनं भारत-
वर्षीयषेक्सपियरित्यभ्यवृत्त । अन्ये बहवः कृतप्रज्ञास्तत्प्रणीतो
मेघसंदेशोऽप्रतिद्वंद्व इत्यश्लाघन्त ॥

सर्वकषप्रज्ञस्य दिक्कूलकषयशसः तादृशस्य महाकवेर्वृत्तांता-
वबोधने निसर्गतः कुतूहली यः कश्चिदपि भूतलेजन्मी वक्ष्यमाणा-
मनुयोगान्निसर्गतः प्रष्टुं प्रेर्यमाणो भवेत् । स कदा अस्मिन् लोके
जन्मालभत । कदेमां भुवं त्यक्तवान् । कौ तस्य पितरौ । कोषितं ।
कानि मित्राणि । कैस्संपरिवेष्टितः । कथमजीवत् । कथममंस्त ।
एवमादिकविवृत्तांतावबोधनकुतूहलानामस्माकमिमे प्रश्नाः नैराश्यो-
त्तराः । कालिदासचरित्रं षेक्सपियरचरित्रमिव विवादास्पदं बभूव ।
तस्य रहोजीवनविषये न किमपि विश्वास्यमुदंतमुपलभामहे ।
स्वकृतिषु कविनापि निजवृत्तान्तनिवेदने मौक्यमेवाललंबे । नलो-
त्तयज्योतिर्विदाभरणादेः कर्तृत्वं कतिपयैस्तस्मिन्नारोपितं । ब्राह्मणा-
नाश्च तद्व्यव्याख्यातार एतद्विषये न किमप्यासूचन् । तस्मादेत-

रक्वैश्चरित्रं दुरवगाह्यांधकारावृतमभूत् । तथापि कालपारस्पर्यमनुसृत्य बह्वचः कल्पितकथास्तद्विषयेऽस्मदुपलब्धास्सन्ति । ताः प्रभावपर-
तयाऽस्माकं वास्तवचरित्रश्रद्धेयतां नोपजनयितुं प्रभवन्ति । यथा वयमेकं अन्यस्माद्विवेक्तुं न शक्नुमस्तथा ताः कल्पिता वास्तवाश्च कथाः पर-
स्परमुद्गृथिताः । यथा तस्य जीवनचरित्रेऽसदज्ञानं निरुद्धप्रसरं तथा तस्य कालनिर्णयेपि । अस्मिन्विषये न वयं द्रढीयसीं भूमिमास्थिताः । किंतु तैत्तिह्यसैकतन्यस्तपदा एव । ऐतिह्याधिगता वृत्तान्तास्स्ववचोव्याह-
ततया परस्परविरुद्धतया च मानुषीं प्रमाणपदवीमतिपतिताः । तद्वि-
षये द्वित्राण्युदाहरणान्युदाहरिष्यामः । क्रीस्तुशकात्प्राक् षट्पंचांशे
वत्सरे विक्रमार्कमहीपालस्य राज्यपालनसमये स आसीदित्येकं प्राचीनं
विश्वसनीयमैतिह्यमस्ति । एकादशशतके धारानगराधिपस्य भोजनृप-
मणेरस्थानीमलंचकरेत्यैतिह्यान्तरं पप्रथे । कथमियं दारुणा विप्रतिप-
त्तिस्समाधेया । यद्यैतिह्यानि स्वतंत्रमूलाधाराधिगतालेखनप्रमाणसाक्ष्या-
द्विसंवदन्ति, तर्हि तान्यनालोचनीयानि निरुपयोगानि च भवेयुः ।
कालगणनविद्यायाः (Chronology) आस्माकीना भारतीया अनभ्यं-
तरा इति वक्तुं न कोपि शक्ते । वास्तवचरित्रज्ञानसम्पादनवैमुख्यम-
स्मदार्यजातेर्निसर्गतो महान् लोपः । पाश्चात्यविद्यासंस्कारबलादिदा-
नीमेव वयमस्मद्वशं समुन्मीलितवन्तः ज्ञातुमेतद्वैकल्प्यम् । अल्पसं-
ख्याकाः कतिचनास्मदीयाः निगूढप्राचीनवृत्तान्तप्रकाशनाय सश्रद्धं
साभिलाषं प्रयतमानाः प्राकालिकवस्तुस्थितिजिज्ञासायां (Antiquari-
an Research) व्यापृताः । तथापि तत्परिश्रमानुगुणं वा तदभिलाष-
पूर्णानुरूपं वा फलमद्यापि नासाद्यते । कालिदासकालनिर्णयविषये
मुद्राशास्त्रसाक्ष्यं (Numismatic Evidence) प्राक्तनलेखनप्रमाण

साक्ष्यं च बहुलमधिगतमपि तत्सर्वं निश्चायककोटिं नाभिनिविशते ।
किंतु संभावनाकोटिं गतमेव । विवादाध्यासितं कवेः कालनिर्णयं
प्रति प्राक्तनार्थविमर्शकपौरस्त्यविद्यावेदिना (Orientalists) मै-
कमत्यं नास्ति । सुप्रसिद्धास्तन्मतभेदाः । तैस्तैस्तस्य कवेर्निर्दिष्टा
भिन्नभिन्नाः काला अत्रास्माभिर्मिमांस्यन्ते । एतद्विषये पाश्चात्यनिरूप-
कैस्स्वदेशात्परदेशात्संचितं सर्वप्रमाणजातमस्यां पत्रिकायां समा-
वेशयितुमेवायमस्माकमेतावान्संरम्भः ॥

रघुवंशमहाकाव्यस्यान्तिमसर्गे एकोनविंशे वर्णितस्य अग्नि-
वर्मणस्सुतस्य जनकानन्तरजातस्य राज्यपालनसमये अयं महाकविर्व-
वृते इति हिपोलैट् फौचि (Hippolyte Fauche) महाशयो
मान्यते । इयमुक्तिः कालिदासं क्रीस्तोः प्रागष्टमशतके निदधाति ।
शंकराडितस्तु स्वप्रकाशितरघुवंशभूमिकायामेतस्य कालस्य बहून्विरो-
धान्दर्शयति ।

(¹) यद्यसौ कविर्नूनमग्निवर्मसुतकालिको भवेत्तर्हि एत-
त्पूर्वनृपान् विपुलतरं वर्णयित्वा स्वसमकालिकराजवृत्तान्तनिवेदनं
प्रति कवेस्तूष्णीभावे का वोपपत्तिः । एकोनविंशेनैव काव्यं परि-
समाप्तमिति को वा विनिगमकः ?

एकोनविंशस्सर्गः काव्यस्य परिसमापक इति को वा विनि-
गमकः ? एकोनविंशतितमस्सर्गस्सहसा पर्यवासासीत् । इदं रघुवंश-
काव्यं कवेरितरकाव्यानीव मंगलश्लोकान्तं न भवति । एतस्य
परिशिष्टमप्यस्तीति एकस्संप्रदायः । कालिदासेन नेतरे नृपा
वर्णिता इत्युक्ते इतरे नासन्निति न ग्राह्यं, सौदर्शिनैरनन्तरं सप्त

राजानो भुवमपीपलन्निति वायुपुराणे उक्तत्वात् । वैषयिकसुखाति-
सक्तस्य गृहीतराज्यक्षमणोऽग्निवर्णस्यानन्तरं सप्तत्रिंशन्नृपा भुवमशा-
सुरिति पुराणान्तरेष्वप्युद्धृति ।

पूर्वोक्तकविकालख्य शंकरेण रचनाविषयकः अपरो बलीयान्
विरोधः प्रदर्शितः । भवभूतिरष्टमशतकस्य प्रथमदशके आसीदिति
सप्रमाणं साधितोऽशः निर्विवाद एव । यदि कालिदासः क्रीस्तोः
प्रागष्टमशतके आसीत्तर्हि कालिदासभवभूती षोडशशतकान्तरौ
संवृत्तौ । इयत्कालव्यवधानापेक्षया एतयोः महाकव्योः रचनायामपि
भूयसा भेदेन भवितव्यम् ; वैदिकलौकिकभाषयोर्वावन्भेदो द्रष्टव्यः
कालिदासभवभूतिप्रयुक्तभाषयोः । किंतु तावन्भेदो न लक्ष्यते ।
रसः वर्णनाप्रकारश्च उभयकवित्वयोरेकविध एव । भवभूतिकविता-
यामालक्ष्यमाणा वचोविन्यासशिल्पनैपुणी कालिदासादनंतरमष्टशतक-
कालव्यवधानजनितविक्रियेति स्वयं प्रतिपद्यामहे ।

(2) (Sir William Jones) जोन्सुपंडितः कालिदासं
क्रीस्तुशकस्य प्रथमशतके निदधे । तद्यथा— आसीत्पुरा विक्रमो
नाम राजा । यः क्रीस्तोः पूर्वं सप्तपंचाशत्तमे वर्षे शकपार्थिवान्परा-
जित्य विक्रमार्कशक इति नाम्ना व्यवहियमाणमेकं शकं स्थापया-
मास । अनेन राज्ञा स्वास्थाने सन्निवेशितानां नवानां कविवृषाणा-
मेकतमः कालिदास इति प्रत्याययितुमेकः प्रमाणश्लोकोऽस्ति—
'धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशकुभेतालभट्टघटकपर्पकालिदासः ।
रूपातो वराहमिहिरो नृपतेस्सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य'

एतच्छ्लोकसंबद्धास्त्रयोऽशास्सन्ति विचारणीयाः । सौलभ्याय ते
पृथगपृथग्विचार्यन्ते ।

(1) किमासीत्तत्त्वतो विक्रमार्कनामा राजा यो स्लेच्छानां
हन्ता स्वनामकशकस्य स्थापकः क्रीस्तोः पुरः ?

(2) विक्रमादित्य इत्याख्यया विश्रुतः कश्चिद्राजा आसीद्वा
न वा ? आहोस्विद्विक्रमादित्य इति क्षत्रियवंशजातैर्बहुभिराजन्यैरुद्धं
विरुदनाम वा ?

(3) किं पूर्वश्लोकोक्तनवरत्नानि तस्य राज्ञस्सभायामासन् न वा ?

विक्रमादित्यः क्रीस्तोः पुरस्तात्प्रथमशतके बभूवेति विश्वासः
उद्योतिशशास्त्रोपपृष्ठप्राचीनैतिह्यमूलं भवति । अयमंशः जैनपण्डितेन
मेरुतुंगाचार्येण विरचितया पाठावर्या दृढीकृत इति पंडितवरस्य
बाबुदाजीमहाशयस्य मतम् । एवं दर्शयति मेरुतुंगस्वग्रंथे, “नभोवाह-
नस्यानंतरं गर्धभिल्ल उज्जयिनीं त्रयोदश वत्सरान् शशास । तदा
कविकाचार्य इति कश्चिद्विप्रस्वस्वसारं सरस्वतीनाम्नीं गर्धभिल्लेन
परितं ज्ञात्वा क्रुद्धः गर्धभिल्लं राज्यासनात्प्रच्याव्य तत्स्थाने
शकान्निवेशयामास । ते चतुरो वत्सरान्वसुधामभुञ्जन् । गर्धभिल्ल-
तनूजो विक्रमादित्यः पुनरुज्जयिनीराज्यं लब्ध्वा निजेन द्वविणेन
लोकं ऋणात्प्रविमोच्य विक्रमसंवत्शकं स्थापयामास । वीरशकानं-
तरं सप्तत्युत्तरचतुश्शतहायनेष्वतीतेषु विक्रमशकः प्रारब्धः । विक्र-
मपष्टिसमाः उज्जयिनीराज्यमभुनक् । धर्मादित्यापरनामा विक्रम-
चरित्राभिधो विक्रमार्कपुत्रश्चत्वारिंशद्वर्षान् तदनंतरा भैल्लनैल्लनाहदाः
कमादेकादशचतुर्दशदशवत्सरान् राज्यमशिषुः । वीरनिर्वाणानंतरं

पंचोत्तरषट्शतेषु वत्सरेष्वतीतेषु शककालप्रारम्भः ।

पूर्वोक्तपाठावल्युद्धृतग्रंथप्रामाण्यात् पंचत्रिंशदुत्तरशतवत्सरान् विक्रमाख्यः कश्चिद्वाजा विक्रमशकप्रारंभात्प्राक्राज्यमकरोदिति निष्कृष्टोऽशः । कथासरित्सागरकथितविक्रमार्कवृत्तान्तेनायं पाठावलीग्रंथः संभवति ।

एतादृशस्य राजस्सद्भावमेव शशंकिरे केचिन्निरूपकाः । क्रीस्तोः पूर्वं प्रथमाब्दशतके विक्रमादित्यनामा कश्चिन्नृपतिरासीदिति समर्थयितुं न किञ्चिदपि लोखनप्रमाणमस्तीति ते वदन्ति । फेर्युसन्पंडितः करोरुसंग्रामकाल एव विक्रमार्कशककाल इति अस्मिन् युद्ध एव उज्जयिनीराज्यपालकः हर्षविक्रमादित्यः चतुश्चत्वारिंशदुत्तरपंचशततमे वर्षे म्लेच्छान् व्यजंष्टेतीति साहमेन सिद्धान्तीचकार । मोक्षमूलरतीव श्लाघतेऽमुं सिद्धान्तं । शककालवर्णने आल्बूर्निनामा चरित्रकारः एतस्मिद्धान्तं मृषेति सनिदर्शनं खंडितवान् । एवं एतच्छकविषये बहुधा बहुभिर्विप्रतिपत्तयः कृताः । ग्रंथविस्तरमात्रपर्यवसायिन्यस्ता अत्र नोदाहरणीयाः ।

(3) बेट्लीपंडितः बल्लालमिश्रकृतभोजप्रबन्धस्य प्रामाण्यं विश्वसन् एकादशशतके धारानगर्याः पालको भोज एव विक्रमार्कस्तन्निकट आसीत्कालिदास इति मन्यते । प्रख्यालितकालगणनाभिर्मृषोद्याभिरविश्वसनीयाभिर्नानाविधकथाभिस्संकीर्णत्वाद्भोजप्रबंधो नातिविश्वास्थ्यः । परन्तु तत्काले भोजनाम्ना व्यवहृता बहवो नृपा आसन्निति परिष्ठाग्रंथो वक्ति । प्रथमाद्वितीयतृतीयभोजः यथाक्रमं 553, 665, 1044. वत्सरेष्वसन्निति टाइम्हाशयो वदति । एते-

षां त्रयाणां कविपोषकत्वादेतेषु कतमस्य निकटे कालिदास आसीदिति निर्देष्टुं न शक्यत इत्यस्मादवगम्यते ।

(4) द्वितीयशतकस्योत्तरार्धे शिलाशासनेषु कविमित्र इति ख्यातस्य समुद्रगुप्तस्य सभायामासीत्कालिदास इति लासन्पंडितः प्रतिजानाति । किंत्वियमुक्तिरदृष्टप्रमाणा अपर्याप्तसाक्ष्या च । कुत इति चेत् मालवाधीशः शिलादित्यः, कान्यकुब्जेश्वरो हर्षवर्धनः, इतरे बहवो नृपाश्च शिलाशासनेषु कविमित्र इति विरुदेन व्यवहियन्त । लासन्पंडितोक्तरीत्या कालिदासस्समुद्रगुप्तस्येव पूर्वोक्तनृपाणां यस्य कस्यचित्काले स्यादित्यापतति ।

(5) जैनाचार्येण धनेश्वरसूरिणा विरचितस्य शत्रुंजयमाहात्म्यस्य प्रामाण्यमधिकुर्वन् Col. Welford पंडितः क्रीस्तुशकस्य पंचमशतके कालिदासो बभूवेत्यभिप्रैति । तमनुगतौ प्रिन्सेप्विस्सनौ । एवं लिखति Wilford पंडितः । शककालस्य षट्षष्ट्युत्तरचतुश्शतेषु वत्सरेष्वतीतेषु आसीद्विक्रमादित्यनृपः । तस्यानंतरं सप्तसप्तत्युत्तरचतुश्शतेष्वतिक्रान्तेषु शिलादित्यापरनामको भोजः भुवं पालयिता । सप्तसप्ततिमब्दान्तामतिक्रम्य चतुश्शतीं विक्रमार्काच्छिलादित्यो भविता धर्मवृद्धिकृत् ॥ (१४ सर्ग ८६ श्लो.) दक्षः प्राचीनशास्त्रविमर्शकैर्निरूपकैश्चैतच्छत्रुंजयमाहात्म्यस्य प्रामाण्यं शंकितामासीत् । तस्मादेतद्ग्रंथसाहाय्येन यद्यदनुमितं तत्सर्वं सोपपत्तिकविमर्शनायानुपयोगि भवति । पूर्वश्लोकोक्तशकः न विक्रमार्कस्य । किंतु जैनतीर्थकराणामंतिमस्य वर्धमानमहावीरादिनामांकितस्य वीरनामकस्य राज्ञश्शककाल इति बाबुदाजीपंडितेन विस्पष्टं प्रदर्शितम् । विल्फर्डुपंडितोऽमुं वीरनृपतिं विक्रमार्क इति भ्रांत्या मेने ।

शत्रुंजयमाहात्म्यं प्रमाणयन् (Wilson) पंडितोऽपि आसीत्कालिदासः पंचमशतके इति समर्थयन् चस्खाल । शत्रुंजयमाहात्म्योक्तशिलादित्य उज्जयिनीराज्यपालकस्य विक्रमार्कस्य तनूजशिल्लादित्यश्च एक एवेति निश्चिकाय । सा भ्रान्तिः । यथा शिलादित्या बहवस्तथा विक्रमादित्या भोजा वा बहवस्सन्ति । पूर्वश्लोकोक्तशिलादित्यः वलभीनगराधिपः । यः विंशत्युत्तरचतुश्शततले वत्सरे बौद्धान् विजित्य सौराष्ट्रेभ्यो निष्कासयामासेति तद्वत्थादेव ज्ञायते ॥

ततश्शत्रुंजयमाहात्म्यं विक्रमादित्यस्य वा कालिदासस्य वा कालनिर्णयविषये नास्माकं किमपि साहाय्यमारचयतीत्यनेन स्पष्टमभूत् ।

(6) षष्ठशतकस्य पूर्वार्धः कालिदासस्य काल इति निश्चेतुं बावुदाजीपंडितः कांश्चन नूतनहेतुन् प्रदर्शयति । तेऽस्मान्निश्चाययितुमसमर्था अपि वक्तुं योग्या इत्युच्यन्ते ॥

मोक्षमूलरकेनुमांडारकरपाठकप्रभृतिभिरिदानींतनविमर्शकैरयमेव कालिदासस्य काल इत्यनुमितम् । (अस्यपरः गणकः कालिदासो यश्शत्रुपराभवाख्यं स्वरशास्त्रं प्रणिनाय । यस्याद्यांतिमश्लोकावेतौ— नत्वा सुरासुरशिरोमणिरन्नराश्मिचित्रीकृतांघ्रियुगलं हरिमादिदेवं । श्रीकालिदासगणकस्वरशास्त्रसारं वक्ष्याम्यहं प्रबलशत्रुपराभवाख्यं । आसीत्कश्यपवंशजोऽर्कतनयातीराधिवासी द्विजश्रौतस्मार्तवाचरसारचतुरः श्रीमानुभट्टस्सुधीः । तत्पुत्रो हरिभक्तिनिर्मलतनुर्ज्योतिर्विदामप्रणीः शास्त्रं शत्रुपराभवाख्यमकरोच्छ्रीकालिदासः कविः ॥ एतत्कालविषये सम्पादितानि साधनान्यधोलिख्यमानशीर्षिकाक्रमेण ग्रभीमः ।

(a) यस्य कस्यचिद्विक्रमार्कस्य सभालंकारेषु नवरत्नेष्वन्यतमः आसीत् कालिदास इति पूर्वमेवोक्तम् ।

इदानीं बावुदाजीपंडितेन वराहमिहिरस्य कालनिर्णयः कृतः । श्रीहर्षकृतखंडनखंडखाद्यव्याख्यात्रा ब्रह्मगुप्तेन “नवाभिकपंचशतसंख्यशाके वराहमिहिराचार्यो दिवं गतः” (509 A. D.) एतत् क्रीस्तुशकस्य सप्ताशीत्युत्तरपंचशततमेन वत्सरेण (587 A. D.) संवदति । स्वकाले वराहमिहिरेण कृतया ज्योतिश्चक्रस्थितिगणनया वराहमिहिरस्य कालो निश्चित इति (Colebrook) पंडितः तं पंचमशतकान्ते निवेशितवान् ।

एवं वराहमिहिरस्य काले निश्चिते कालिदासस्य श्लोकोत्तरकविरत्नानां हर्षविक्रमादित्यस्य च समयो निर्णीत एवेति मंतव्यम् । कालिदासो वराहमिहिरस्य समकालिक इति सनिश्चियं वक्तुं न किमपि लेखनप्रमाणमासाद्यते । पूर्वोक्तश्लोकोपनिर्धारिताकरतया न प्रमाणपदवीमधिरोहति । कुत इति चेत् । स्वशकस्थापको हर्षविक्रमादित्यः ज्योतिषशकस्थापकाद्विक्रमादित्यद्विजः ।

काश्मीरदेशपालके हिरण्ये अनपत्ये दिवं गते तत्समये उज्जयिनीप्रभुः हर्षविक्रमादित्यः चिरमात्मानं सेवितवन्तं स्वास्थानीमाश्रितं मातृगुप्तनामानं कंचिद्वात्सल्यं काश्मीराणां राजानमकरोत् । मातृगुप्तश्चतुस्समा राज्यं परिपाल्य विरक्तो वाराणसीं प्राप्य प्रतिर्भूवेति राजतरंगिण्यामुक्तम् । हिरण्यस्य भागिनेयो द्वितीयप्रवरमनः तीर्थयात्रायाः प्रतिनिवृत्य अराजकं राज्यासनमाचक्राम । अल्पकालं काश्मीराणां शास्ता एष मातृगुप्त एव कालिदास इति बावुदाजीपंडितः प्रतिजानानः स्वसिद्धांतसमर्थनाय काश्चिदुपपत्तीः

कलुप्तवान् । ता अधो लिख्यन्ते ।

(१) विक्रमादित्यः कदाचिद्भृशं प्रीतः कालिदासायार्धराज्यं ददाविति बलवदैतिह्यमस्ति । तथापि काश्मीरचरित्रप्रामाण्यादि-
दमर्धराज्यदानं मातृगुप्तविषयकमेव न तु कालिदासविषयकं कुतः
इत्युक्ते एतौ मातृगुप्तकालिदासौ भिन्नकालिकावितीतः परं सहेतुकं
प्रदर्शयिष्यामः ।

(२) न मातृगुप्तशब्दो द्वितीयविद्वादिवत्संज्ञावाची किंत्वन्व-
र्थनाम मातृगुप्तकालिदासशब्दौ पर्यायभूतौ । पुरुषोत्तमः स्वकृतत्रिका-
ण्डशेषे— रघुकरमेधारुद्रकोटिजिच्छब्दान् कालिदासस्य पर्यायपद-
तया पठितवान् । किंतु मातृगुप्तकालिदासशब्दौ पर्यायपदे इति
समर्थयितुमस्मद्बुधवरो बाबुदाजी निराधार इति शोचनीयम् ।

(३) तत्तन्महीपालस्य राज्यपालनसमये स्थितानशेषान् क-
वीन् राजतरंगिणीकारः कथयामास । कान्यकुब्जेश्वरेण यशोवर्मणा
सम्पूजितो भवभूतिरित्यकथयत् । न कुत्रापि तेन कालिदास इति
नामाप्यभिहितम् । क्रीस्तुशकादर्वीचं कालिदासमभिधातुं स कथं
शक्नुयात् । षष्ठान्दशते वृत्तस्य हर्षवर्धनस्य न कदाचिदासीत्कालि-
दासस्समकालिकः ॥

(कविवाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः । जितो ययौ यशो-
वर्मा तद्गुणस्तुतिर्वदिताम् ।)

वप्पभट्टिना स्वमतं प्राहितः आमराजा यशोवर्मणस्सुतः ।
तस्य जन्मशत्रुधर्म इति कश्चिद्राजा तत्समये गौडदेशं पालयामास ।
लक्ष्मणावती नाम नगरी तस्य धर्मस्य राजधानी । गौडवधनामकस्य

प्राकृतकाव्यस्य कर्ता वाक्पतिराजः प्रथमं धर्मस्य सभायामासीत् ।

स्वपोषके तस्मिन् यशोवर्मणा निहते यशोवर्मणस्सकाशमा-
जगामेति राजशेखरकृतप्रबंधकोशजानीमः ।

(४) काश्मीरदेशाधिपस्य प्रवरसेनस्य प्रार्थनया कालिदासः
सेतुकाव्यनामकं किञ्चित्प्राकृतकाव्यमरचयदिति सेतुकाव्यव्याख्याता
कश्चिद्वक्ति । सुंदरकृतवाराणसीदर्पणे कस्मिंश्चिद्वाक्ये कालिदासस्सेतु-
काव्यं रचयामासेति सूचितमिति तद्व्याख्याता रामाश्रमेण वर्णितं ।
सेतुकाव्यं महाप्रबंध इति विद्यानाथोपि स्वग्रंथे प्रतापरुद्रीये अचक-
थत् । महाराष्ट्राशयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । सागरस्सूक्तिर-
ज्ञानां सेतुबंधादियन्मयमिति दंडिनापि काव्यादर्श उदाहृतम् ।
वितस्ताया उपरि प्रवरसेनो नौभिस्सेतुमकरूपयत् । एतत्सेतुनिर्मा-
तिरेव सेतुकाव्यरचनाया मूलमिति राजतरंगिणी । वितस्तायां स
भूपालो बृहत्सेतुमकारयत् । ख्याता ततः प्रभृत्येव तादृङ्नौसेतुका-
व्यना । (३५४) हर्षचरितोपोद्धाते बाणसूक्तिः 'कीर्तिः प्रवरसेनस्य
पयाता कुमुदोज्ज्वला । सागरस्य परम्पारं कपिसेनेव सेतुना ।' इति
प्रवरसेनप्रार्थनया कालिदासेन रचितमिदं सेतुकाव्यमिति व्याख्या-
तुर्किं दृढयति । अथ सेतुकाव्यविचारणा अस्य 'एत्थं समपइ एअं
गीआलंभेण जणिअरामब्भुअअम् । रावणवहत्ति कव्वं अणुराअंकं
समस्तजणनिव्वेसं ।

(अत्र समाप्यत एतत्सीतालंभेन जनितरामाभ्युदयम् ।
रावणवध इति काव्यमनुरागांकं समस्तजननिर्द्वेषं) 15-95 इति
पञ्चदशाध्यायके समाप्तिस्कंधककथितरावणवधेतिनामककाव्यस्यैव प्र-
त्याभाससमाप्तिरेखानिर्दिष्टदहमुहवहे । (दशमुखवधेति) नामकस्यैव

‘महाराष्ट्राश्रयांभाषांप्रकृष्टंप्राकृतंविदुः । सागरस्सूक्तिरत्नानांसेतुबंधा-
दियन्मयं’ । इति काव्यादर्शे (1-34) आचार्यदंडचुक्तं सेतुबंधमिति
नामान्तरम् ।

कर्ता चास्य अहिणवराआरद्धा चुक्कखलिणसु विहडि-
अपरिट्टविआ । मेतिव्व पमुहरसिआ णिव्वोढुं होइ दुक्करं कव्व
कहा ॥ (अभिनवराजारब्धा च्युतस्खलितेषु विघटितपरिस्था-
पिता । मेत्रिव प्रमुखरसिका निर्वोढुं भवति दुष्करं काव्य
कथा । इति) (1-9) अभिनवेन राज्ञा प्रवरसेनेन आरब्धा कालि-
दासद्वारा तस्यैव कृतिरियमित्याशयः । प्रवरसेनो भोजदेव इति
केचित्) इति स्कंधकेन “इअ सिरिपवरसेणविरइण्” (इति श्री-
प्रवरसेनविरचिते) इति प्रत्याश्वाससमाप्तिलेखनेन कीर्तिः प्रवरसेनस्य
प्रयाता कुमुदोज्ज्वला । सागरस्य परंपारं कपिसेनेव सेतुना”
इति हर्षचरिते क्रीस्ताब्दसप्तमशतकोत्पन्नमहाकविवाणभट्टोक्त्या
यथा सेतुबंधे 1-2 प्रवरसेनस्य “दणुइन्धरुहिरलग्गे जस्स फरन्ते
णहत्पहाविच्छट्टे । गुप्पंती विबलआ गलिअव्वत्थणशुण् महासुर
लच्छी = दनुजेंद्ररुधिरलभे यस्य स्फुरति नखप्रभासमूहे । व्याकूली-
भवन्ती विपलायिता गलितस्तानांशुका महासुरलक्ष्मीः) इति काव्य-
मालाप्रथमगुच्छके मुद्रितौचित्यविचारचर्चायां क्रीस्ताब्दैकादशशत
कोत्पन्नकाश्मीरिकमहाकविक्षेमेंद्रवचनेन प्रवरसेनमहाराजोऽभूदिति
प्रतीयते । प्रवरसेननाम्ना विख्याताश्चत्वारो राजानश्श्रूयन्ते ।
तत्र द्वौ तु काश्मीरिकौ राजतरंगिणीतृतीयतरंगे कल्हणेन वर्णितौ ।
तयोस्समयस्तु शतेषु षट्सु सार्धेषु व्यधिकेषु च भूतलेकवेगतेषु
वर्षाणामभवन्कुरुपांडवाः । इति राजतरंगिणी 1-51 कल्हणोक्त्या

653 मितकल्याब्दगणे । वर्षाणां द्वादशशती षष्टिः षड्भिश्च संयुता ।
भूभुजां कालसंख्यायां तद्वा पंचशतो मता । इति राजतरङ्गिणी 1-54
वाक्यतोऽन्तर्गतविस्मृतनामकृत्यकपंचस्त्रिंशन्नृपावलिकद्वापंचाशन्नृपा-
णां 1266 मितवर्षाणां । चतुर्दशाधिकं वर्षसहस्रं नव वासराः ।
मासाश्चविगता अस्मिन्नेकत्रिंशतिराजसु । इति राजतरंगिणी प्रथम-
तरंगसमाप्तिसारवाक्यतः 1.84 श्लोकवर्णितराज्यप्रारंभलवमहाराज-
राज्यात् 1014 मितवर्षाणाम्, शतद्वये वत्सराणामष्टभिः परिवर्जि-
त । अस्मिन् द्वितीये व्याख्याता षट् प्रख्यातगुणा नृपाः । इति
द्वितीयतरंगसमाप्तिश्लोक 192 मितवर्षाणाम् । तस्मिन्नस्तं गते भु-
क्त्वा क्षमां चतुस्त्रिंशत्समाः । अनादित्यमिवाशेषं निरालोकमभूज-
गत् । इत्युक्त्या 34 मितानां मेघवाहनराज्याब्दानां, अथ क्षमाभृद्-
रक्ष क्षमां श्रेष्ठसेनस्तदात्मजः । आहुः प्रवरसेने यं तुंजीनं वांजसा
जनाः । ईशो नृपाणां निःशेषक्षमाकेदारकुटुंबिनां । स समास्त्रिंशत्
भूभृदनिस्त्रिंशाशयोऽभवत् । इत्युक्त्या त्रिंशता मितानां प्रथम-
प्रवरसेनराज्याब्दानां योगेन 3159+89 मितकल्याब्देषु 5888
क्रीस्तुशकवत्सरेषु प्रथमप्रवरसेनः काश्मीरमंडले राज्यंचकार ।
पौत्रः प्रवरसेनस्य गिरा मातृपैतामहने नाम्नैव कुलाल्याख्यापितो-
ऽभूत् । निवार्य मरणोद्योगं मातुर्निर्वेदस्वेदितः । ययौ प्रवरसेनोथ
तीर्थात्सुक्यादिगंतरम् । रक्षित्वादशमासोनाः क्षमामेकत्रिंशत् समाः ।
तस्मिन् क्षणे हिरण्योपिशान्तिं निस्सन्ततिर्ययौ । तत्रानेहस्युज्ज-
यिण्यां श्रीमान् हर्षापराभिषः । एकच्छत्रश्चक्रवर्ती विक्रमादित्य-
इत्यभूत् । इत्युक्त्या प्रथमप्रवरसेनज्येष्ठपुत्रहिरण्यराज्यवर्षाणां एकत्रिं-
शतामितानां योजनेन 3220 मितकल्याब्दात्प्रागेव प्रवरसेनक-

निष्ठसुततोरमाणसुतप्रवरसेनस्य जन्म । एवं च क्रीस्ताब्दद्वितीयशतके काश्मीरिकद्वितीयप्रवरसेनस्य राज्यं निश्चीयते, राजतरंगिणीवाक्यानां प्रामाण्यात् ।

वाकाटकवंशे द्वौ प्रवरसेनौ संभूताविति (Buhler) बुद्धिलर्महाशयेन प्राचीनलेखव्याख्यावसरेदर्शितम् । Indian Antiquary “स्वस्ति प्रवरपुरादग्निष्टोमाप्रोर्यामोक्थ्यषोडश्यतिरात्रवाजपेयबृहस्पतिसवसाद्यस्कचतुरश्वमेधयाजिनो विष्णु बृद्धसगोत्रस्य सास-
म्राजो वाकाटकानां महाराजप्रवरसेनस्य सूनोः अत्यन्तस्वामिमहामैरवभक्तस्य अंसभारसंनिवेशितशिवलिङ्गोद्धहनशिवसुपरितुष्टसमुत्पादितराजवंशानां पराक्रमाधिगतभागीरथ्यमलजलमूर्धामिषिकानां द-
शाश्वमेधवाभृथस्नातानां भारशिवानां महाराजभवनागदौहित्यस्य गौतमीपुत्रस्य वाकाटकानां महाराजश्रीरुद्रसेनस्य सूनोरत्यन्तमाहेश्वरस्य सत्याजवकारुण्यशौर्यविक्रमनयविनयमाहात्म्याधीमत्त्वपात्रागतभक्तित्व-
विजयित्वमनोनैर्मल्यादिगुणैः समुपेतस्य वर्षशतमभिवर्धमानकोश-
दंडसाधनसन्तानपुत्रपौत्रिणो युधिष्ठिरवृत्तेर्वाकाटकानां महाराजश्री-
पृथिवीषेणस्य मानोर्भगवत्तश्चक्रपाणेः प्रसादोपार्जितश्रीसमुदायस्य वाकाटकानां महाराजश्रीरुद्रसेनसूनोर्महाराजाधिराजश्रीदेवगुप्तसुताया प्रभावतीगुप्तायामुत्पन्नस्य शंभोः प्रसादधृतकार्त्ययुगस्य वाकाटकानां परममाहेश्वरमहाराजश्रीप्रवरसेनस्य वचनात् । इति दर्शितम् ।
तत्रापि प्रथमप्रवरसेनमहाराजः क्रीस्ताब्दचतुर्थशतके राज्यं चकार । द्वितीयप्रवरसेनमहाराजस्तु क्रीस्ताब्दपंचमशतके इत्यपि तत्रैव तेन निर्णीतम् ॥

(क्रमशः)

न पञ्चबाणीभरणाद्यदेकदा

पतन्ति हा हन्त परःशताः शराः ॥

अथवा क पुनरिदानीं पुरातनः पञ्चशरः पुष्पबाणः । दुग्ध-
एव हि भगवता पुरविरोधिना । किं त्विदानीम्—

नेत्राग्रौ पुरमाथिना हुतदशां नीते सुमास्त्रे पुरा

पञ्चेषौ पुनरात्ममौलिहरणकुदः सरोजासनः ।

अन्यं तस्य विभोः सपन्नमतनुं सृष्ट्वा पुनस्तस्य च
प्रायो वज्रमतन्तनीदिषुतया तृणीरमप्यक्षयम् ॥

(सस्मरणम्) हन्त किमित्यद्यापि चिरयति प्रियवयस्यः ।

(ततः प्रविशति विदूषकः)

विदूषकः— अज्ज खु समाआरिदोहि कञ्चुएअमुहादो पियव-
अस्सेण । ता मुत्तामण्डवं एव्व गमिस्सम् ।

अद्य खलु समाकारितोऽस्मि काञ्चुकेयमुखात्प्रियवयस्ये-
न । तन्मुक्तामण्डपमेव गमिष्यामि । (इति परिक्रामति)

(नाटितकेन पुरो विलोक्य)

को णु उण एसो कसणपङ्कचउद्दसीसुहाकिरणो विअ सोन्दे-
रमेत्तावसिद्धतणुयट्ठी मुत्तो विअ विरहो चिट्ठइ । (निरूप्य) अहो
पियवअस्सो एव्व । (उपसृत्य) जेदु पियवअस्सो चिन्दिअकज्ज-
सिद्धिण्ण ।

को नु पुनरेष कृष्णपञ्चचतुर्दशीसुधाकिरण इव सौन्दर्यमा-
त्रावशिष्टतनुयष्टिः मूर्त इव विरहस्तिष्ठति । अहो प्रिय-
वयस्य एव । जयतु प्रियवयस्यश्चित्तितकार्यसिद्धया ।

राजा— (स्वगतम्) अवितथफलमस्तु ब्राह्मणवचनम् । (प्रकाशम्)
सखे, उपविश्यताम् ।

विदूषकः— (उपविश्य) (स्वगतम्) अहो अण्णारिसो अस्स
मदनसन्दावो । तहा हि—

गण्डो पाणिसरोअणिच्चणिहिओ बाहाउणा लोअणा

वत्तं पव्वणिसावसानरअणीणाहप्पियंभावुयम् ।

गतं माणमिणालखण्डसुसुमं सासा पमाणाहिआ

सुण्णो हन्त मण्णो किमेद्ध बहुणा सोन्देरशेसो सहा ॥

(प्रकाशम्) किं चिंताउळो विअ पुळोज्जसि ।

अहो! अन्यादृशोऽस्य मदनसन्तापः ।

तथा हि—

गण्डः पाणिसरोजनित्यनिहितो बाष्पाकुले लोचने

वक्त्रं पर्वनिशावसानरजनीनाथप्रियंभावुकम् ।

गात्रं म्लनमृणालखण्डसुषुप्तं श्वासाः प्रमाणाधिकाः

शून्यं हन्त मनः किमत्र बहुना सौन्दर्यशेषः सखा ॥

(प्रकाशम्) वयस्य किं चिन्ताकुल इव दृश्यसे ।

राजा— सखे किमिव ।

विदूषकः— वअस्स, किं दे चिन्दाणिदाणं दाणिं मह वि गोप-
णिज्जम् ।

वयस्य किं ते चिन्तानिदानमिदानीं ममापि गोपनीयम् ।

राजा— कथ्यते । श्रूयताम् ।

विदूषकः— अवहिदोसि ।

अवहितोऽस्मि ।

राजा— पूर्वेषुः किल विभावयी कार्यासनादुत्थाय निद्रासुखमनु-
भवन्किमपि हृदयासेचनकं स्वप्नमुपलब्धवानस्मि ।

विदूषकः— कहं विअ ।

कथमिव ।

राजा—

आस्थानमण्डपगतो निखिलान्त्रपाला-

न्प्रस्थाप्य तत्तदुचितैरुपचारभेदैः ।

उद्यानभूमिमुपगम्य सखे स्थितोऽस्मि

गुञ्जन्मधुव्रतकुले कुहचिन्निकुञ्जे ॥

विदूषकः— तदो तदो ।

ततस्ततः ।

राजा—

बिम्बत्रयीविजयसादरमारवीर-

मौर्वीलतामधुरटङ्कृतिमोहदायि ।

मञ्जीरशिञ्जितमहो! मम कर्णसीम्नो-

रायुष्यनाडिमधिकामथ पुष्यति स्म ॥

अनन्तरं च—

कुतुकादहं बहिरुपेत्य कुञ्जतः

कुलशैलतुङ्गकुचभारमन्थराम् ।

सुकृतैरवैक्षिषि सुगन्धिधन्वनः ।

कुलदेवतामिव कुरङ्गलोचनाम् ॥

(सानुध्यानम्) सखे ! तस्याः किल तरललोचनायाः

सौभाग्यं पदपद्मयोर्यदि जहत्संपल्लवाः पल्लवाः

काठिन्यं कुचकुम्भयोर्यदि कथंकारं स्तुमो भूभृतः ।

वक्त्रं चेत्कमलस्मृतावपि मनो वैलक्ष्यमालम्बते

कान्तिश्चेत्तटितां किमत्र बहुना का वा कथा वर्णने ॥

किं च

न्यक्कारो नयनश्रिया जलरूहां न्यायागतं वैभवं

भङ्गो भृङ्गततेरपाङ्गवलनैर्भद्रासनाध्यासनम् ।

शिक्षा चिल्लिकया मनोजधनुषः श्रेयोभरायोजनं

पूर्णेन्दोर्वदनेन्दुना परिभवः पुण्योपनीतं फलम् ॥

अपि च

कोशागारसमृद्धिरुत्पलरूचां कोपाद्गृहीता दृशा

साम्प्रज्यस्थितिरङ्गजन्मधनुषः सद्योऽवधृता भ्रुवा ।

बालेन्दोरलिकान्तकेलिकलया बन्दीकृतं वैभवं

कारायां रचिता कचोच्चयरूचा धाराधराणां रुचिः ॥

इतरच्च

केशाकेशिविलासलालसतमा केशावली वारिदैः

बाहूबाहविसाहसैकरसिका बाहायुगी वल्लिभिः ।

धत्ते पाणितलं तलातलिविधौ धाष्टर्यं सरोजश्रिया

पादापादिकृतापदानमसकृत्पादाम्बुजं पल्लवैः ॥

अन्यच्च—

पादाम्भोरुहयोः प्रवालपटली पादद्वयीवाहिका

हस्तालम्बनदानजातकुतुकं हस्तद्वयस्याम्बुजम् ।

वक्त्रेन्दोर्मणिदर्पणार्पणविधौ बाञ्छां विधत्ते विधुः

धम्मिल्लस्य सुगन्धधूपपुटिकां दाधाति धाराधरः ॥

विदूषकः— तदे तदे ।

ततस्ततः ।

राजा— तदात्वे हि मम,

अन्तरङ्गममृताम्बुनिर्झरै-

हन्त सिक्तमिव तत्क्षणादभूत् ।

अङ्गजोऽपि दृढकृष्टशिञ्जिनी-

मातनिष्ठ निजचापयष्टिकाम् ॥

विदूषकः— ओसरण्णेसी खु पञ्चसरपाअई ।

अवसरान्वेषी खलु पञ्चशरपातकी ।

राजा— ततश्च,

आवर्ज्य चादुभिरिमां पुलकैः स्फुराद्भि-

रन्तःप्ररुढमनुरागमिवोद्गिरन्तीम् ।

शय्यां कथंचिदनयं शनकैः कृशाङ्गीं

हंसीं विलासकुपितामिव राजहंसः ॥

ततश्च,

आश्रितापि शयनं कथंचन

व्रीडया विवलिताननाजनि ।

संमुखास्थितिमपीक्षिता मया
साहसं परममन्यताबला ॥

ततश्च,

निद्रया किल निमीलितेक्षणा
लज्जयाथ ललनाशिखामणिः ।
चुम्बिता चिरतरं कपोलयो-
रन्मिषत्सु पुलकेष्वखिद्यत ॥

ततश्च,

कञ्चुकापनयनोन्मुखे मयि
स्वास्तिकं सुतनुरादधे दृढम् ।
सा तथापि बहिरेव सस्वजे
वञ्चितोरुकुचमर्दनं मया ॥
रत्नदीपवितथासु फूत्किया-
स्वङ्गना दृशममीलयत्स्वयम् ।
अंशुकं हरति मामके करे
सस्वजे मदवलोकनहिया ॥

अनन्तरं च,

किञ्चिदङ्कुरितहासममुष्या
मुञ्च मुञ्च दयितेति वदन्त्याः ।
उन्नमय्य वदनं मयि रागा-
त्पातुमिच्छति सखेऽधरविम्बम् ॥

विविधैश्चाटुपाठैर्मा विपाठैरिव दुःसहैः ।
हन्त प्रबोधयामासुर्मागधा मन्दमेधसः ॥

ततश्च, वैभातिकं निखिलमपि नियमजातं निर्वर्त्य संगीतशालास-
विधमगमम् ।

तत्र च,

अर्धोरुकापिहितचारुनितम्बविम्बा
स्नेहावसेकसरसीकृतसंधिवन्धा ।
भव्येन्द्रकोपपटवद्भयोधरा सा
स्वप्नागता सहसखी सुमुखी समागात् ॥

ततश्च तस्यास्तामरसलोचनायाः,

पूर्वं केलिसखीजनेन किमपि भ्रसंज्ञया सूचिते
दूरादद्भुतवस्तुदर्शनरसा दृष्टिः पतन्ती मयि ।
सद्यः प्रेमतरङ्गिता प्रणयिनी संरूढरागा क्रमा-
दाश्चर्यस्तिमितान्तरा निवृत्ते हन्त त्रपाकबुरा ॥

तत्क्षणं च,

अङ्गभूरङ्गनापाङ्गमणिशृङ्खलया खलः ।
बबन्ध सुदृढं हन्त मन्मनोगन्धसिन्धुरम् ॥

वयस्य, तस्याश्च तदात्वे,

अभृत निभृतोल्लासो हासोऽधरे परभागता-
मपि च कुचयोः श्वासो वासोऽप्यधत्त परिश्लथम् ।
अजानि च दृशोस्तुङ्गा शृङ्गारभङ्गिरभङ्गुरा
किमपरमभूच्चिल्लीवल्ली तरङ्गितविभ्रमा ॥

विदूषकः— ता मण्णे, फल्लिदं पिअवअस्समणोरहेणेत्ति । जं
ताए वि हिअअं विसमसरभुअदण्डसोण्डीरपरिचुम्बिअम् ।

तन्मन्ये फलितं प्रियवयस्यमनोरथेनेति । यत्तस्या अपि
हृदयं विषमशरभुजदण्डशौण्डीर्यपरिचुम्बितम् ।

राजा— वयस्य, तदात्वे किल चतुरतरं कृतं चकोराक्ष्या,
यतः—

आलीजनेन सह संदितमन्दहास-

मालापकैतवसुधारसमुद्गिरन्ती ।

व्याजेन मां प्रति कराम्बुजयोर्व्यधत्

सायंतनाम्बुरुहकोरकसामरस्यम् ॥

ततः,

अन्वायान्तीमनुपदमसावालिमावर्त्य कण्ठं

पश्यन्तीव प्रणयमधुरां प्रापयन्ती दृशं माम् ।

लीलालोलैरलसवलितैर्लीढिरागैरपाङ्गै-

र्हत्वा धैर्यं मम गतवती हन्त संगीतशालाम् ॥

तदाप्रभृमि मम,

आराद्गतेव सविधं समुपागतेव

चित्रार्पितेव मुकुरे प्रतिविम्बितेव ।

अग्रे स्थितेव हृदयान्तरवस्थितेव

सा मे परिस्फुरति संततमम्बुजाक्षी ॥

देशवृत्तान्ताः ॥

मासेऽस्मिन् पट्टाम्पिजनपदे विराजमानाया महापठशालायाः वार्षि-
कासवः महता वैभवेन निरवर्ति । तदानीं केरलकर्णाटस्थ संस्कृतपाठशा-
लाधिकृतानां पण्डितानां समाजोऽपि सममिलत् । सुप्रसिद्धः शाब्दिकशिरो-
मणिः पण्डितवर्यः राजराजवर्मा M. A. अग्रासनमध्यतिष्ठत् । विविधो-
पन्यासैरसाधारणवैदुष्यद्योतकैः पाश्चात्यविदुषां समाजात् डाक्टर् इति
पदमुपलभ्य विद्योतमानः कृष्णमाचार्यः M. A. M. L. Ph. D.,
पत्राधिपः, संस्कृतभाषाप्रणयिनः बहवो न्यायवादिनश्च सरसैरुपन्यासैः
सामाजिकमनां स्यावर्जयन् । पुनश्चेशेरिन्मिपवर्यैः अनुवाचितायाः पाठशाला-
विपुलिपत्रिकायाः, श्रीशङ्करनायकैः सहस्रं रूपिकाः केरलवर्मदेवैः पञ्चशतं
रूपिकाः अन्यैश्च आस्तिकैरभिनन्दनीयोद्यमवाद्भिः मूलधनत्वेन प्रदत्ताः
सन्ति अवगत्य सर्वेऽपि देवभाषाप्रणयिनः सन्तुष्टान्तरङ्गा बभूवुः ।

श्रीमन्तः परमहंसपरिव्राजकाचार्याः कुम्भघोणविराजमानश्रीकाञ्चि-
काकोटिपीठाधिपतयः श्रीशंकराचार्याः अद्वैतवेदान्तप्रवचनबद्धदीक्षाः
सामाजी, कल्पतरुः, परिमलः इत्यादिप्राचीनप्रबन्धमुद्रणाय श्रीवाणीविलास-
पाठशालाध्यक्षं गुरुभक्तशिखामणिवर्यं बालसुब्रह्मण्यार्यं साहाय्यदानेन
सहाययन्तः श्रीजम्बुकेश्वरदिव्यक्षेत्रे चातुर्मास्यमनुतिष्ठन्तः इदं पत्राधिपेन
समाह्वयताः सर्वेषां मठाधिपतीनां क्रमेण अभिनन्दनीयानुष्ठानविषयेषु
सामाना भवेयुः इति विश्वसिमः ॥

NOW READY. PART I.

BRAHMASUTRA BHASHYA

OF

SRI SANKARA BHAGAVATPADAJI

WITH

BHAMATI of Vachaspati Misra,

KALPATARU of Amalananda,

AND

PARIMALA of Appayya Dikshita.

This publication is unique in that it contains at one glance all the five granthas styled by Brahmananda as Vedanta Sastra. Undoubtedly it will be of great help to all Advaita Scholars. The work being a gigantic one is issued in parts. Each part consists of 80 pages and is priced at Re. 1. Post free.

THE MANAGER,

(C) Bookselling Department,
Sri Vani Vilas Press, SRIRANGAM.

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।
सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ७.]

आनन्दवर्ष चैत्रमासः ।

[संचि. १.]

सुभाषितानि ॥

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चादून्मृषा
नैषां गर्वगिरः शृणोषि न च तान्प्रत्याशया धावसि ।
काले बालवृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः ॥ १ ॥

अग्रे व्याधः करधृतशरः पार्श्वतो जालमाला
पृष्ठे वह्निर्दहति नितरां संनिधौ सारमेयाः ।
एणी गर्भादलसगमना बालकै रुद्धपादा
चिन्ताविष्टा वदति हि मृगं किं करोमि क यामि ॥ २ ॥

सौरभ्येण त्रिभुवनमनोहारिणा काननेऽस्मिन्
सत्कस्तूरीहरिण भवता वासितो दिग्विभागः ।
तस्यैतत्ते फलमुपनतं पत्रिभिर्लुब्धकानां
विद्धः प्राणांस्त्यजसि न गुणः श्रेयसे निर्गुणेषु ॥ ३ ॥

VOL. VII.

॥ श्रीः ॥

॥ विज्ञप्तिः ॥

हावभावैरनितरसुलभैर्विलासैश्च रसिकजनमनां स्यावर्जयन्ती ।
यमष्टादशवर्षदेशीया सहृदया अद्यैकोनविंशे वयसि कृतपदा महा-
न्तमानन्दमुपजनयत्यस्माकम् । मुग्धापीयमखिलदेशपर्यटनसंजात-
प्रागरुभ्या, वैदिकजनजोगीयमानगाथानुवर्णनचतुरा, शास्त्रीयवि-
चारान् सुलभया सरण्या किञ्चिज्ज्ञानप्यवगमयन्ती, महाकवीनां
कृतिषु दुर्वोधानपि विषयानतिसरसमवतारयन्ती, दुर्विज्ञेयभाषा-
स्वरूपावबोधननैपुण्यमात्मन्यावहन्ती, प्राचीनग्रन्थपरिशीलनमा-
न्यादृशमाविष्कुर्वती विलसत्यवनावपूर्वेण सौभाग्येनेति सप्रमाण-
निवेदयामः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ नामलिङ्गानुशासनम् ॥

किमिदं नामलिङ्गानुशासनं नाम? यत्नाभिधानपदानां लि-
ङ्गादिकमनुशिष्टं तदेव ग्रन्थरत्नमर्हतीदं नामधेयम् । अत एव
तादृशानां ग्रन्थानां 'अभिधानकोशः, निघण्टुः' इति नामान्ता-
रे प्रथेते । ते च विश्वमेदिन्यादयः षड्विंशतिसंख्याकाः स-
पलभ्यन्तेऽस्मिन्वर्षे । तथाहि—

मेदिन्यमरमाला च त्रिकाण्डो रत्नमालिका ।

रन्तिदेवो भागुरिश्च व्याडिः शब्दार्णवस्तथा ॥

द्विरूपश्च कलिङ्गश्च रभसः पुरुषोत्तमः ।

दुर्गोऽभिधानमाला च संसारावर्तशाश्वतौ ॥

विश्वो बोपालितश्चैव वाचस्पतिहलायुधौ ।

हारावली साहसङ्को विक्रमादित्य एव च ॥

हेमचन्द्रश्च रुद्रश्चाप्यमरोऽयं सनातनः ।

एते कोशाः समाख्याताः संख्या षड्विंशतिः स्मृता ॥ इति ।

एतेषु अमरसिद्धप्रणीतं नामलिङ्गानुशासनमेव सुप्रसिद्धं
भाष्यः सर्वैरपि पठ्यते देवभाषाप्रणयिभिः ।

अत्र केचन नवीनाः पण्डितमन्याः देवभाषायाः स्वरूप-
अभिज्ञाय विद्यार्थिभिः पठनीयेषु ग्रन्थेषु अमरकोशस्यान्तर्भाव-
विषेकिकृत्यमाकलयन्तः नाम्नां तल्लिङ्गानां च मुखस्थीकरणेन
पुष्टीमान्द्यमेव जायेत न कोऽपि गुणः इति उद्धोषयन्ति । आङ्गल-
वाणीपारगाश्च बहवो मतमिदमभिनन्दन्ति । किं कुर्मः? एकस्यैव
ग्रन्थेन सर्वास्वपि गैर्वाणीतरभाषासु अभिधायकानि पदानि
विभाष्येवोपलभ्यन्ते । एषु विज्ञातेषु तदभिहितः पदार्थः सम्यक्
ज्ञातः इति वक्तुं शक्यते । गैर्वाण्यां तु न तथा— सिद्धो मृगे-
श्च पञ्चास्यो हर्यश्चः केसरी हरिः— इत्यादीनि बहूनि पदानि
एकमेव सिद्धं निर्दिशन्ति । यावदेतानि सर्वाण्यपि पदानि ज्ञाय-
न्ति तावदेव देववाण्या सिद्धो ज्ञातो भवति । यद्यपि पर्यायपदा-
नां स्फूर्तिः सुबहूनां काव्यानां परिशीलनेन संभवेदथापि शब्दानां

लिङ्गनिर्णये कोशसाहाय्यमत्यन्तमावश्यकमित्यत्र नास्ति विशय-
लेशोऽपि । लिंगं हि भाषान्तरेषु शब्दानामर्थमनुसरति । भार्या-
भिधायकपदानि सर्वाण्यपि इतरभाषासु प्रायः स्त्रीलिंगकान्येव ।
गैर्वाण्यां तु भिन्नभिन्नलिंगकानि पदानि भार्यामेवाभिधत्ति—
यथा— पत्नी कलत्रं दाराः इति । कलत्रशब्दस्य नपुंसकत्वे
दारपदस्य च पुल्लिङ्गत्वे तत्तच्छब्दस्वभावाद्गते नान्यो हेतुरनुमातु-
मपि शक्यते । तथैव च दारपदस्य नित्यं बहुवचनमपि कथमा-
पतितमिति न ज्ञायते । एवमेव शूद्री-शूद्राः, समाजः-समजः,
अर्धम्-अर्धः, इत्यादिपदानामर्थभेदाश्च बहुधा निरूप्यन्ते । सर्व-
मेतत्कोशसाहाय्यमन्तरा कथमिवावगन्तुं शक्यते ॥

परं तु इदानीन्तनैः कोशपाठने अवलम्ब्यमाना सरणिः
प्रायो नातीव हृदयङ्गमा दृश्यते । अर्थज्ञानं विना कोशगतानां
पद्यानां केवलं सुखस्थीकरणे प्रवृत्तमधिकृत्य ‘स्थानुरयं भारहारा-
किलायमभ्यस्य कोशं न विजानाति योऽर्थम्’ इति वक्तुमुचि-
तम् । वेदस्य हि अक्षरराशिमात्रपठनेऽपि किञ्चिदामुष्मिकं फल-
मस्तीति कतिचन आस्तिकाः विश्वसन्ति । कोशविषये तु अक्षररा-
शिग्रहणमात्रपर्यवसायिनं व्यवसायं न कोप्यनुमन्येत ॥

अतः यथा सरण्या कोशगतानां पदानामर्थाधिगमे स्वयं
मेव सरसा प्रवृत्तिरुन्मिषेत्, येन सकृत्प्रोक्तानामप्यर्थानामविसा-
रणं भवेत्, यथा च रीत्या विद्यार्थिनां कोशपठने बुद्धिवैशद्यमुत्सा-
हश्च भवेताम् । यथा च भङ्ग्या ऊहापोहशक्तिराधीयेत मनसि—
तादृशीं कांचन नवीनां विमर्शधोरणीमाश्रित्य कोशेषु प्रधानतमस्य
अमरसिंहप्रणीतस्य नामलिङ्गानुशासनस्य पठनप्रकारं यथाशास्त्रं

सहृदयामुखेन प्रकाशयितुमुपक्रान्तमस्माभिः ॥

प्रथमं तावदिहामरसिंहः किंजातीयः, कदा समभूत्,
कीदृशं तस्य पाण्डित्यम् इत्यादिकं विमर्शपदवीमाटीकते ।

अमरसिंहोऽयं जैनसिद्धान्तस्थापकेष्वग्निसोऽभवदित्यभि-
ज्ञा मन्वते । केचन व्याख्यातारः बुद्धानां जैनानां च परस्परं
भेदमनवगच्छन्तः “अयममरसिंहो बौद्ध आसीदित्यनुमीयते ।
यतोऽनेनामरकोशे दैत्यनामान्युक्त्वा अनन्तरं शिवविष्णवादिना-
मान्युपेक्ष्य ‘सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः’ इत्यादिबुद्धनामान्येव वक्तु-
मुपक्रान्तानि; यथा हेमचन्द्रेण स्वकोशे जिननामानि । वैदिकमता-
नुयायी ब्राह्मणस्तु कदापि नैवं कुर्यात्” इत्यभिप्रायन्ति ।

भानुदीक्षितस्तु कोशकर्तारमेनममरसिंहं वैदिकमतानुया-
यिनं मन्वानः जिनशाक्यनाम्नामादावुपक्षेपमधिकृत्य “यद्यपि
वेदविरुद्धानुष्ठातृत्वाजिनशाक्यौ नरकवर्गे वक्तुमुचितौ; तथापि
वेदविरोधित्वेन बुद्धचुपारोहादत्रैवोक्तौ” इति आत्मानमाश्रासयन
जिनशाक्ययोः अद्यापि नरकावस्थितिं दृढं विश्वसिति ॥

(क्रमशः ।)

विद्यावाचस्पतिर्विद्यालंकारो महामहोपदेशकः

श्रीमदप्पाशास्त्री राशिवडेकरः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

अन्ततश्चामानुषचेतसामेतेषां कामपि संदेशगिरं श्रीमद्भूचः
प्राप्योपसंहर्तुमिच्छामो विषयमिमम् । अवगतमेवैतत्स्यादत्र-

भवताम्, यत्किल पुण्यपत्तनाश्रयणात्प्रभृति न पारितं शास्त्रिमहा-
शयेन कार्यान्तरव्यापृतधिया अलब्धावसरेण प्रकाशयितुं निजं पत्र-
द्वयम् । निधनसमयात्प्राक् तु पञ्चपाहानि पुनरारब्धुमिच्छन्नेतद्व्य-
वसायं प्रादान्मुद्रणालयाय किमपि प्रकटनपत्रम् । तत्तु बलवद्गो-
प्रस्तस्य वाक्प्रतिबंधावसरे करतलमापातितमेतस्य क्षते क्षारमिव
विधिहतकेन । तथाप्याशापरवशेन चेतसामुना अविरतविगलितां-
बुधारेण चक्षुषा तदवलोक्य दुःखभारं सोढुमशक्नुवतेवावलंबितो-
ऽमरलोकपथ इत्यहो धिगिमां चञ्चलतां संसारस्य ।

अथ व्यतीतवासरे तु परिसमाप्य लेखमिमं सुखप्रसुप्तस्य
मम तथाविधावस्थेनैव प्रभातसमये स्वप्नमुपेत्य भगवता वाचस्प-
तिनाऽभिहितं 'अपि भो मुकुन्द किमर्थं चरितलेखनेनायासयसि
वृथैवात्मीयां लेखनीम् । संदेशमेकं मदीयं कृपया भारतीयेभ्य उप-
हरसि चेदेवंविधचरितशतलेखनफलेन संगच्छसे' इति ।

आकर्ण्येदं सवैलक्ष्यं विज्ञापितोऽसौ मया । यथा—

'भगवन्, को वा तथाविधोऽधन्यो यो न प्रापय्य श्रेमतं
संदेशं भारतीयेभ्यो न वाञ्छेत् सफलयितुं जनुरात्मायम्, इति ।
आपिबन्निव तद्वाक्यमिदं औत्सुक्याच्छ्रुतिविवरेणात्रभवान् किंचिदिव
शयनादुत्थाय, प्रकंपमानेन बाहुयुगलेन दृढमिव मां परिष्वज्य अव-
धानहेतोर्मुहुमुहुरङ्गुल्यांगानि मे परामृशन्, जातपरिश्रमाणि गात्राणि
पुनः प्रकृताविवावस्थापयन्, एतावता महायासेन कार्यमहत्त्वमिव
प्रकटीकुर्वन्, वचनावसानमन्तरैव प्राणोत्क्रमणे अशनिमिव गरी-
यसीं गणयन्, कालक्षेपेणामुना मे श्रवणोत्कलिकामिव संवर्धयन्,
कालकबलतामुपेयुषा निस्तेजस्केनापि किंचिदुज्ज्वलता मुखेन विक्षिप्य

क्षीणतारकं चक्षुर्मदभिमुखम्, कथं कथमपि बाष्पगद्गदया गिरा
अस्फुटमुच्चारितवानधो लिखितानि हृदयद्रावकाण्यक्षराणि ।

“भो भोः संस्कृताभिमानिनो निखिलभारतवर्षदेशीयाः, वि-
शेषतस्तु महाराष्ट्रीयाः, एषोऽहमाकारितोऽकाल एव भगवता पार्वती-
जानिना । बाल्यात्प्रभृत्यामरणं अविगणय्य शरीरसुखं विहितगीर्वाण
वाणीपरिचरणस्तेनैव सुकृतेन प्रयामि कैलासपदम् । मदीये किल
दारिके संस्कृतचन्द्रिका सुनृतवादिनी चेत्यननुष्ठितविवाहसात्तिक्ये
अनुरूपवरावाप्तये तपश्चरन्त्याविव संवत्सरद्वितयमिदं वाच्यमत्वे-
नावस्थिते । ते च खलु भवतां मध्ये यः कश्चनाधिकारसंपन्नः सत्की-
र्तिवरदक्षिणालोलुपः परिणीय यथार्हं संभावयति चेत् अकृतार्थोऽप्यहं
कृतार्थमिव, एकाक्यपि सुहृत्समावृतमिव, अनपत्योऽपि दारिकाद्वय-
सनाथमिव, मृतोऽपि जीवन्तमिवात्मानमाकलयेयम् ॥”

वेमभूपालचरितम् ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

निर्भरमास्वाद्य मधु माद्यतां महायोगिनां परस्परमेवमालापाः
पासरन्; यथा— 'जयतु महादेवी । जयतु विभुरादिकापालिकः ।
जयतु भैरवतन्त्रम् । अहो माधुर्यमासवस्य, अहो गन्धः । साधु
वसुमति साधु; भवसि भगवत्याः प्रसादपात्री; यतः सरसं मधु
समास्वाद्य मदेन घूर्णसे । त्वमपि पवन शाक्तोऽसि, यतो गन्धोत्त-
मागन्धमादाय गच्छसि । नारायणोऽपि स्पष्टमष्टमेनावतारेण भैरवत-

न्त्रप्रथमाचार्यो बभूव । स पुनरेक एव दण्ड्यो ब्रह्मपिशाचः,
यः श्रुतिदुर्वचःपठनदुर्गन्धिभिर्मुखैर्वारुणीपायिनामापदे दोषमाचष्ट ।
अत एव तस्य दण्डमकुरुत देवो महाभैरवः' इत्यन्योन्यमाभाष्य,
मधु पिबन्तश्च वमन्तश्च नदन्तश्च नृत्यन्तश्च गायन्तश्च मदस्य
परां काष्ठामवापुर्महायोगिनः ॥

एवमवनिपालो योगिजनसनाथेन युवतियूथेन निर्वर्तयामास
पूजां भुवनजनयित्याः ॥

ततो विन्ध्याटवीमतिलङ्घ्य कतिपयैः प्रयाणकैर्विषयमात्मीय-
माससाद ॥

तत्र विश्वविख्यातविभवाम्, विश्वाधिकस्य भीमनाथस्य नि-
वासभूताम्, शिविरभूमिमिव धर्मस्य, सप्तगोदावरीसलिलपरिवृत-
तया कलियुगभयेन जलदुर्गमध्यगतकृतयुगशङ्कां जनयन्तीम्, अवि-
रलकालागुरुधूपकर्बुराभिर्विषानलधूमधूसरशेषशरीराश्रियं विभ्राणाभि-
स्फटिकहर्म्यसंहतिभिरुपशोभिताम्, प्रसृमरकेतकीपरागपटलवासि-
ताम्बरेण सालरसालतमालाहिन्तालमालाबहुलेन कुहलीपरिमलहारिणा
बालोद्यानवलयेन मण्डिताम्, अमरावतीमिव दर्शितानेकदेवालयम्,
सत्कविकृतिमिव सदलंकृतिरमणीयाम्, आससाद दक्षारामपुरीम् ॥

तत्र नृपतिः दक्षोत्तमाङ्गपरश्वथायमानपाणिनखरम्, वीर-
भद्रसर्गविरिञ्चायमानललाटभागम्, विद्रुतमखमृगविदलनलीलाय-
गयुं भगवन्तं भीमेश्वरं प्रणनाम ॥

तदनु भगवते महार्घाणि पट्टवस्त्राणि, महनीयानि मणि-
भूषणानि, श्लाघ्यगन्धानि चन्दनदारुणि, शशिकरशुचीनि चमरवा-
लव्यजनानि, द्रोणदुधा गाश्च बहुशो दत्त्वा, शिवालयान्निर्जगाम ॥

ततः सकलनगरातिशायितपुरशोभालोकनकुतूहली, पारितो
लम्बमानसौगन्धिकदामपरिमलभृति पश्चिद्वारसौधतले, अनेकै राज-
न्यपुत्रैः परिवृतः क्षणमासांचक्रे ॥

तस्मिन्समये समयज्ञः सततपरिपार्श्ववर्ती नर्मालापकुशलो
विदूषकः सस्मितमिदं व्यजिज्ञपत्—

“स्वामिन्, अहो रमणीयतास्य नगरस्य । दृष्टिमितो ददातु
देवः । भीमेश्वरसेवागतकैलासकुडुम्बविभ्रमं बध्नन्त्यमूः शरदिन्दुका-
न्तिधवलाः सौधपङ्क्तयः । एतस्य नगरस्य मरकतप्राकारलक्ष्मीं दधा-
ति चक्षुःपियंभावुकं परिसरारामरेखावलयम् ॥

किंच, एषा तु जगत्प्रसिद्धा तृतीयपुरुषार्थजन्मभूमिः, राग-
लतालवालमण्डली, धनिकधनलुण्टनकान्तरापदवी, नानारङ्गवल्लीवे-
लितप्राङ्गणदेशा, अनवरतचलितनवडोलाप्रेङ्गोलनव्याजेन प्रकृतिच-
पलां स्वचित्तवृत्तिमिव दर्शयता बालिकाजनेन विराजमाना विविधयु-
गतिविभ्रमप्रभवा विराजते वेशवाटी ॥

अस्यां खलु चकास्ति विविधविलासपेशलतनुः, अनवरतप्र-
साधनपरा, निरन्तरविधीयमाननवनवोत्सवा, वित्तमदमत्तजनचित्ता-
कर्षणकौशलव्यसनिनी, मिथ्यानुरागनटननर्तकी, लावण्यपण्यविक्र-
मजगमविपणिः, मोहनचूर्णेन मदिरारसेन योगदीपिकामहसा महे-
मजालपिञ्जिकापवनेन विषवल्लीकुड्मलान्तराकाशेन च पञ्च-
वारविरिञ्चिना प्रपञ्चविमोहनाय पाञ्चभौतिकी विनिर्मिता, कस्य-
चित्कारावलम्बनम् एकेन सह संलापम् अन्यस्य विलोकनम्
अपरस्मै दूतिकाप्रेषणम् इतरस्य संदेशश्रवणम् अन्यं प्रति मन्दस्मितं

चानुसंधाय युगपदेव सर्वानावर्जयन्ती, विषवल्लीव सेव्यमाना मोह-
मापादयन्ती, गुडालिप्तशिलेव अन्तः कठिनापि बाह्ये रसलेशमावह-
न्ती, रतिरिव प्रद्युम्नानुरक्ता, चार्वाकवृत्तिरिव जातिभेदानपेक्षिणी,
प्रव्रज्येव आत्मानुरक्तानां कौपीनदायिनी, विवेकिनोऽपि जडान्
व्रतिनोऽपि कामुकान् लुब्धानपि प्रदातृन् धीरानपि चञ्चलान् चक्षु-
ष्मतोऽप्यन्धान् श्रुतिमतोऽपि बंधिरान् आचरन्ती, आवासस्थली
चोराणाम्, आश्रयभूमिराततायिनाम्, रङ्गमण्डपिका मधुपायिनाम्,
आकरः कपटानाम्, आलवालमनाचाराणाम्, निवासस्थानमकार्या-
णाम् । वञ्चकानामपि वञ्चयित्री, चोराणामपि चोरयित्री, ख्यातिगरी-
यसी गणिकाजातिः ॥

यस्याः खलु कुटिलहृदया, कुपितजरठमर्कटीदेश्या, वेश्या
जनपुण्ड्रेक्षुवाटकण्टकवृत्तिः, शुष्कहासकुशला, पलितसितं केशमन-
वरतमपि नीलीरसेन रञ्जयन्ती, अकारणनिष्कासनकलहकुपितबहु-
विधकामुककठिनकरतलताडनकिणकलङ्कितकपोलस्थला, उपमा काल-
रात्रेः, उदाहरणममङ्गलानाम्, मातृका पिशाचीसर्गस्य, मनोरथ-
सिद्धिवैरूप्यस्य, जंगममण्डपिका दौःशील्यस्य, वानरी चापलगुणस्य,
उपदेष्ट्री कपटतन्त्रस्य, विविधविटपरिषदातङ्कजननी जननी ॥

यस्याः खलु कूटव्यापारलटहा, विटचेटीसंघटनविघटनमर्मज्ञा,
निर्मितनिर्माह्वयगर्भधम्मिल्ला, परिवीतवसनधारिणी, कामिनीकामुक-
दत्ताङ्गरागताम्बूलपरिष्कृता, बहुविधकपटभणितिशतप्रबन्धकल्पनया
शिलाकठिनमपि हृदयं द्रावयन्ती, पामरविटप्रशस्यविभ्रमा, स्वकार्य-
मात्रव्यसनिनी, उपाध्यायी कपटशास्त्राणाम्, आचार्या कामुकाकप-
णविद्यानाम्, शुल्कशाला बहुपुरुषव्यवहारस्य, क्लीबस्थायि पुंस्व-

मापादयन्ती, कठिनस्यापि मार्दवं कल्पयन्ती, डोलेव गमनागमन-
सक्ता, श्लिष्टशब्दस्थितिरेव उभयत्रार्थग्राहिणी, कुटिलहृदया कुट्ट-
गीसंहतिः ॥ ”

इति विदूषकस्य परिहासप्रायं वचनमाकर्ण्य, मन्दस्मितम-
पुर्बदनेन्दुरवनिपतिः, पट्टवल्लपरिष्करणादि पारितोषिकं प्रदाय तस्मै
उत्थाय, आहितशृङ्गारमाहवकोलाहलमधिरुह्य गन्धकरिणम्, खकुल-
ककुदेनातपत्रेण निवार्यमाणातपः, वन्दिमिरन्तिकवर्तिभिः कलमधुर-
स्वरं पठ्यमानाः स्वभुजविजयशंसिनीर्भोगावलीः पुलकितकपोलमा-
कर्णयन् अलङ्कृतया पुनर्वीथ्या शिबिरमयासीत् ॥

तत्र निवसन्, अतिमनोहराणि गाणिक्यस्य माणिक्यभूष-
णरवमुखराणि मधुरगीतानुबन्धीनि नृत्तानि निरीक्षमाणो निनाय-
कानिचिद्दिनानि ॥

तदनु कूलंकषप्रवाहाम्, कुमुदकुवलयकल्हारपरिमलमेदुराम्,
राषवशापाभिज्ञजरच्चक्रवाकमिथुनसेविताम्, त्र्यम्बकागिरिसंभवाम्,
पद्मलकलिधर्मशुष्के धर्मद्रुमे पुनरपि तदङ्कुरणालवालवलयानीवावर्त-
मण्डलानि धारयन्तीम्, कलिकलुषनिवर्हणपटहघोषणामिव कल्लोला-
फालनरसितेन कल्पयन्तीम्, वसिष्ठगौतमनिषेवितां गोदावरीमास-
माद ॥

प्रायेण चिरकालवारुणीपरिशीलनाहःपरिजिहीर्षयेव यस्याः
पावनं सलिलमापिबति पाथोनिधिः ॥

ततस्तामुत्तीर्य, मथ्यमानकलशजलानिधिकलकलगम्भिरनादेन
महता सैन्येन परिवृतः, निजपुराभ्याशमभ्याययौ ॥

अनन्तरम् अन्तिकोपनीतम्, अतिबहुलहिमपिण्डपाण्डरत्वि-
षम्, अत्युन्नतप्रमाणतया कैलासमिव तुरगरूपेण परिणतम्, निज-
जवननिरोधदोषनिरर्गलनिःसृतेन निश्वासमरुता प्रज्वलयन्तमिव भर्तुः
प्रतापानलम्, अनुकलमवनमता चोन्नमता च मुखेन स्वामिनः प्र-
णामपौनःपुन्यमिव रचयन्तम्, अतिगम्भीरेण नगरप्रवेशमङ्गलपट-
हायमानेन हेषारवेण पूरितभुवनरन्ध्रम्, अविस्तीर्णोऽस्मिन्, आय-
तकन्धरम्, अतिस्थूलजघनभागम्, आयतनिर्मासमुखम्, पञ्चसु-
धारास्वपि प्रकटितशिक्षाप्रागल्भ्यम्, आबद्धकनकपर्याणम्, अखिल-
भुवनैकरत्नमश्ववर्ममारुरोह ॥

ततः परिसरवर्तिभिरुत्तुरङ्गमाधिरूढैरनेकै राजकुमारैरनु-
क्षणक्रियमाणजयजीवशब्दः, कनककुम्भमुखोज्झितहिमजलशमित-
परागाम्, आबद्धकेतननिकरालंकृतराजमार्गाम्, अविरतप्रहतमङ्गल-
वाद्यघोषमुखराम्, आत्मीयां पुरीमाससाद ॥

प्रतीहारवर्गपरुषहुंकारभयपलायितैर्दूरतः स्थितैश्चिरदर्शनस-
जातकैतुकैः पौरजनैः प्रणम्यमानः, विहितपरिष्कारम्, आहितमङ्ग-
लोपचारमहनीयम्, उल्लसितकूर्पूरदीपकलिकाकलापम्, ऐश्वर्यसंपूर्ण-
मात्मभवनमाससाद ॥

ततः समरगृहीतान्पार्थिवांश्चिरविरहितादरोधाननुकम्प्य, पुन-
रपि संपदा संयोज्य, स्वपदगामिनश्चक्रे ॥

असौ पुनरेकनगरनिर्विशेषमशेषमवन्नवनिचक्रम्, अनवरत-
पातितैर्दानाम्बुभिः परुषकलियुगघर्मशोषितं धर्मद्रुममाहादयन्, अनु-
भावपराक्रमाभ्यां दैवजपौरुषोपप्लवं ग्लपयन्, निजकुलककुदेनैका-
पत्नेण छायावतीः सकलाः प्रजा वितन्वन्, स्वचरितेन पुण्येन कु-

पतिसंपर्कदूषितां पावयन्पृथिवीम्, गन्धर्वविद्यापारदृशनां गायकानां
निरवद्यवीणातोद्यनिनदानुसृतानि अमृतरसस्थन्दीनि गीतानि निर्वि-
शन्, सरसकाव्यश्रवणभूषणेन कर्णौ प्रतिदिनमलंकुर्वन्, आनन्दस्य
परां कोटिमवाप्य सर्वोत्कर्षेण वर्तमानः, साक्षाल्लक्ष्मीसमुच्चार्यमाण-
जयशब्दः, विश्वविश्वभरापालमौलिमालामकरन्दसुरभितचरणारविन्दः,
जयति विश्वाधिकविभवो वेमभूपालः ॥

इति चतुर्थ उच्छ्वासः ॥

वेमभूपालचरितम् समाप्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ मुद्राराक्षसकथासंग्रहः ॥

पुरा खलु मगधेषु पुष्पपुरे सर्वार्थसिद्धिर्नाम राजा बभूव ।
तस्य च वक्रनासप्रभृतयः नीतिनिपुणाः तीक्ष्णधिषणाः बहवोऽमात्याः
बभूवुः । येष्वेको राक्षसो नाम भूसुरः निरतिशयरामक्तिः द्विती-
यमिव राज्ञो हृदयमासीत् । सोऽयं पार्थिवः सुनन्दां नाम क्षत्रियां
पुत्रां नाम शूद्रां च द्वे भार्ये पर्यगेषीत् । तयोः द्वितीयैव नयनासेचन-
केन लावण्येन हृदयावर्जकेन सौशील्येन प्रतिकलमङ्कुरितेन अनुरा-
गेण च पत्युरितरापेक्षया निरतिशयप्रेमपात्रमासीत् ॥

कदाचित् सर्वार्थसिद्धिः तपोवनादागतं महामहिमानम् मह-
र्षिमेकम् आतिथ्येन निमन्त्रयाञ्चक्रे । सबहुमानं सभक्त्यतिशयं सवि-
नयातिरेकञ्च सममुभाभ्यां महिषीभ्यां स्वयमेव पाद्यमानीय महर्षेः
चरणौ प्रक्षालयामास । अथ ते बध्वौ भर्तृकरसंप्रोक्षितान् अतिप-

वित्रान् तत्पादोदकविन्दून् विनयावनतेन शिरसा प्रतिजगृहतुः ।
सुनन्दायाः शिरसि नव बिन्दवो निपेतुः । मुरायास्त्वेक एव ॥

तत्समनन्तरमेव ते उभे महिष्यौ गर्भमधत्ताम् । पूर्णे च
प्रसवसमये प्रशस्ते दिने पुण्ये मुहूर्ते मुरा सर्वलक्षणसंपन्नं सुतम-
सूत । यं मौर्य इति पुराविदो वदन्ति । सुनन्दा तु तस्मिन्नेव समये
मांसपेशीमसूत । ताञ्च निरतिशयरामाभिः राक्षसः घृतपूर्णे कुम्भे
निक्षिप्य ररक्ष । गते च काले कतिपये तस्मात् मांसपिण्डात् नव
गर्भाः विनिस्सस्रुः । ये नव नन्दाः इति व्यपदिश्यन्ते । कुमारस्ते
विभवानुरूपमभिवाधिः यथाकालं प्रवर्तितैः बालक्रियाकल्पैः अ-
धिकाधिकां सुषुमाम् अभिपुष्णन्तः क्रमेण शैशवमतिचक्रमुः ॥

अथ च वृद्धे सर्वार्थसिद्धौ विरतिमुपेयुषि नव नन्दा राजानो
बभूवुः । मौर्यश्च तैः सेनापतिपदे नियुक्तोऽभूत् । अथ बहुतिथे
काले गते मौर्यस्य शतं पुत्राः जज्ञिरे । येष्वचरमस्य चन्द्रगुप्तः
ह्यस्य प्रख्यातिरिदानीमपि भरतखण्डमिदमलङ्करोति । यत् नव
नन्दाः अनपत्या बभूवुः ; मौर्यश्च प्रबलेन अपत्यशतेन बलाढ्योऽभूत् ;
तस्मात् कारणात् नन्दानाम् मौर्ये शङ्का समुत्पन्ना । अतश्च मौर्यः
पुत्रशतेन सममन्वतमसावृते भूयन्तर्गृहे पातितो बभूव । प्रति-
दिनमेकहस्तप्रवेशपर्याप्तेन द्वारेण प्रतिपुरुषमेकैकमिति संख्याय
अन्नकबलानि क्षिप्तानि, कतिपये तोयविन्दवश्च विक्रीर्णाः । हन्त
हन्त, एकस्याप्यपर्याप्तेनाभ्यवहारेण एकशतेन पुरुषैः जीवितव्यम-
भूत् । एवमप्रतीकाराम् अतिदुस्सहाम् आपदम् अतिचिरम् अनुभ-
वन्तस्ते सर्वात्ययम् अचिरभाविनम् आशङ्क्य समयमेवमकार्षुः
सर्वेषामस्माकं भागमेकश्चन्द्रगुप्तो लभताम् । स वैरनिर्यातनं करोतु

इति । सर्वैरपि तथैव अङ्गीकृते कतिपयेन कालेन चन्द्रगुप्त एक
एव शेषोऽभूत् । अत्रान्तरे सिंहलेश्वरेण प्रहितो दूतः पञ्जरस्थं
मिहमादाय नन्दानेवं व्यजिज्ञपत् । महाराज लङ्केश्वरः पञ्जरमिद-
मनुद्धाव्य सिंहमिमं विद्राव्यमाणमिच्छति । कुशलाः कौशलमत्र
प्रकटयन्तु इति । तद्याथातथ्यमजानन्तो मन्दा नन्दाः चन्द्रगुप्त एव
कदाचिदत्र प्रभविष्यतीति मत्वा तं भूमिगृहात् उदतीतरन् । स
आगत्य सकृदवलोकनमात्रेणैव तं मधूच्छिष्टमयं परिज्ञाय प्रतप-
कया अयश्शलाकया पश्यत्सु सर्वेषु सद्य एव तं विद्रावयामास ।
एतादृशमस्य कौशलमालोक्य प्रगुणितमत्सरास्ते नन्दाः तद्वधो-
पायमेव निगूढमन्विष्यन्त आसन् । पौरजानपदास्तु अस्य राजल-
क्षणलक्षिताम् प्रशान्तगम्भीरामाकृतिमालोक्य पूर्णचन्द्रमस इवास्मै
प्रहयाञ्चक्रुः । शौर्यधैर्यौदार्यादीन् भीमकान्तान् भूपतिगुणानालोक्य
निरतिशयं स्नेहमस्मिन् आवबन्धुः । एतादृशप्रकृत्यनुरागेण भावि-
या दैवसंपदा च श्वाटित्यपकर्तुमनीशा नन्दाः अवसरमन्विष्यन्त आ-
सन् । तैरन्नसत्राधिकारं नियुक्तश्चन्द्रगुप्तोऽपि महति कृच्छ्रे वर्तमानः
वैरपतियातनावसरं प्रतीक्षमाणः कालमत्यवाहयत् ॥

अथ कदाचित् मध्याह्नसमये राजवीथ्यां दत्तदृष्टिः चन्द्रगुप्तः
माणक्यापरनामधेयं विष्णुगुप्तं नाम भूसुरमद्राक्षीत् । स च भूसुरो
पुण्यया जवेन गच्छन् मार्गमध्यरूढेन दर्भाङ्कुरेण स्खलितपदः
सकोपं परिक्रम्य तं दर्भाङ्कुरं समूलमुत्पाट्य तत्रैव ज्वलनं प्रज्वाल्य
तथा अगुरपि नावशिष्टम् तथा तं दाहयामास । एवं तीव्रकोपोऽयं
भूसुरः नियतं नीतिशास्त्रविशारदो भविष्यतीति निश्चित्य चन्द्रगुप्तः
भूपत्य सनामोच्चारणं प्रणनाम । परस्परकुशलानुयोगानन्तरं

चन्द्रगुप्तः आत्मीयां दशां विस्तरशो निवेद्य भवानेवास्या आपदो
 मामुत्तारयितुं शरणमिति तस्य पादयोः पपात । चाणक्यस्तु, भद्र
 मा भैषीः यावच्छक्तिं प्रयतिष्ये, दैवं चेन्न प्रतिकूलम् मगधराज्यमिदं
 भवद्भस्ते पतिष्यतीति तं सान्त्वयित्वा सत्वरमन्त्रसत्रं प्रविवेश । तत्र
 च भुक्तिशालां प्रविश्य निश्शङ्कं प्रसर्पन् प्रथममासनमध्यासामास ।
 तं दृष्ट्वा नन्दाः ‘अहो धिक् धिक्, महाश्रोत्रियैः ज्ञानतपोवृद्धैः
 भूसुरैरलङ्करीयमिदमग्रतमासनं कोऽयमनात्मज्ञो वटुरध्यास्ते!’ इति
 साटोपं निर्भर्त्सयन्तः, मा मैवमिति निषेधतामखिलनाममात्यानाम्
 इममधिबाहुमूलमाकृष्यापसारयामासुः । सद्य एवातिक्रुद्धश्चाणक्यः
 तत्रैव शिखामात्मीयान्मुच्य प्रतिज्ञामेवमकरोत् ‘दर्पाविष्टान् दुर्बु-
 द्धीनिमान् समूलघातमहत्वा शिखामिमां न भन्त्स्यामि’ इत्युक्त्वा
 प्रक्षुभितहृदयो नगरात् निर्गत्य पाटलिपुत्रे कृतावस्थानः स्वसहाध्या-
 यिनम् औशनस्यां दण्डनीत्यां ज्योतिःशस्त्रे च परं प्रावीण्यमुपगतम्
 इन्दुशर्माणं नाम ब्राह्मणं साहाय्याय प्रतिजग्राह । सोऽयमिन्दुशर्मा
 चाणक्यस्य चारवृत्तिमनुतिष्ठन् क्षपणकलिङ्गधारी जीवसिद्धिर्नाम
 भूत्वा कुसुमपुरमुपगम्य नन्दामात्यैस्सह कपटसख्यं जग्राह । विशेष-
 षतश्च तस्मिन् राक्षसः समुत्पन्नविस्मयो बभूव ॥

अथ चाणक्यः पर्वतकं नाम म्लेच्छराजमुपगम्य तमेव
 बोधयामास — अवसर इदानीम् तव नन्दानभिषेणयितुम् । नन्दो-
 न्मूलने सर्वात्मनाहं साहाय्यमाचरिष्यामि, तदीयमर्धराज्यं भवते
 दास्यामि, इति । पर्वतकः तथेति अर्धराज्यप्रत्याशया प्रतिश्रुत्य
 महता म्लेच्छबलेन प्रस्थाय कुसुमपुरं न्यरुणत् । अथ नन्दानां
 म्लेच्छानाञ्च सुमहति युद्धे प्रवर्तमाने पराजिता नन्दाः चाणक्यरोषा-

नले शलभतामयासिषुः । राक्षसस्तु कुसुमपुरं चन्द्रगुप्तपर्वतकयोः
 हस्तगतमवलोक्य नन्दवंशवृद्धं सर्वार्थसिद्धिं सुरङ्गाद्वारेण बहिः निर्ग-
 मयामास । सोऽप्यपक्रम्य तपोवनमधिश्चितस्तपस्वी चाणक्यप्रहि-
 तेन बलेन घातितो बभूव । राक्षसश्च स्वामिनाशात् नितरां निर्वि-
 णः चन्द्रगुप्तेन सह कपटसख्यं नाटयन् तद्वधे बहूनुपायान् वि-
 तन्वन् कुसुमपुर एव कञ्चित्कालमयापयत् । प्रथममाभिचारिकप्र-
 योगैः काञ्चन विषकन्यकां निर्माय चन्द्रगुप्तवधाय प्राहिणोत् । पूर्वमेव
 राक्षसे जातशङ्कश्चाणक्यः तत् कैतवं परिज्ञाय तां विषकन्यकां पर्व-
 तश्वरे प्रयोजितवान् । स च तपस्वी तस्या बलिरभूत् । ततः प्रभृ-
 ति चाणक्यश्चन्द्रगुप्तशरीरे सहस्रगुणमप्रमत्तः राक्षसं गत्यन्तरहीनं
 विधाय चन्द्रगुप्तसाचिव्यं ग्राहयितुमुपायमान्विष्यन्नास्त । अथ चा-
 णराज्याभिलाषिणं पर्वतकपुत्रं मलयकेतुं, भागुरायणनाम्ना प्रणिधिना
 रहसि ‘पिता ते चाणक्येन विषकन्याप्रयोगमुत्पाद्य घातितः, तदितः
 परमत्र तवावस्थातुमसांप्रतम्’ इति त्रासयित्वा अपवाहयाञ्चक्रे ।
 लोके च राक्षसश्चाणक्यापचिकीर्षया पर्वतकं विषकन्यया घातितवा-
 निति जनापवादं संचारयामास । पर्वतकभ्रातरं वैरोचकं तव भ्रात्रे
 विरसितमर्धराज्यं भवते दास्यामीति विश्वास्य प्रतिजग्राह —

अथ च सांवत्सरिकादेशेन चन्द्रगुप्तस्य अर्धरात्रसमये नन्द-
 भवनप्रवेशो भविष्यतीति पौरान् विदितार्थानकरोत् । तस्मिन्नेव समये
 अर्धराज्यप्रतिश्रवेण परां कोटिमानन्दस्याधिरूढम् कृताभिषेकं सर्व-
 राजालंकारलंकृतम् मणिमयकिरीटधारिणम् वैरोचकं नन्दभवनप्रवे-
 शाय चन्द्रगुप्तोपवाह्यां चन्द्रलेखां नाम गजवरमारोपयामास । परि-
 विततमैरपि अनभिज्ञायमानाकृतिभेन पौराः चन्द्रगुप्त एवायमिति

मेनिरे । अत्रान्तरे राक्षसप्रयुक्तेन दारुवर्मनाम्ना सूत्रधारेण चन्द्रगुप्त-
वधाय यन्त्रतोरणं सज्जीकृतमासीत् । स चन्द्रगुप्तोऽयमिति मत्वा
तत्तस्योपरि पातयामास । अत्रैवान्तरे चन्द्रगुप्तनिषादी बर्बरको राक्षस-
प्रयुक्तः चन्द्रगुप्तवधाय कनकदण्डिकान्तर्निहितामसिपुत्रिकामाकृष्टु-
कामः कनकशृङ्खलावलम्बिनीम् कनकदण्डिकां करेणावललम्बे । तया
कनकदण्डिकया अभिहतजघना गजवधूः अतिजवनया गत्यन्तमा-
रुढवती । प्रथमगत्यनुरोधेन प्रमुक्तं प्रभ्रष्टलक्ष्यं पतद्यन्त्रतोरणं बर्बर-
कस्योपरि निपपात । तेन हते बर्बरके दारुवर्मा यन्त्रतोरणनिपातनापरा-
धेन आत्मवधं निश्चित्य सरभसमुत्तुङ्गं तोरणस्थमारुह्य यन्त्रघट्टनबीजं
लोहकीलकमुत्पाट्य चन्द्रगुप्तबुद्ध्या वैरोचकं हस्तिनीगतमेव अवधीत् ।
अथ च वैरोचकपुरस्सरेण पदातिलोकेनैव लोष्टघातं हतो बभूव ।
अनन्तरमभयदत्तो नाम राक्षसप्रयुक्तो भिषक् चन्द्रगुप्तवधाय योग-
चूर्णमिश्रितमौषधमुपजहार । तत्प्रत्यक्षीकृत्य चाणक्यः कनकभाजने
वर्णान्तरोपलम्भेन सविषमिदमौषधमिति निश्चित्य तमभयदत्तं तदेवौ-
षधं पाययित्वावधीत् । अथ प्रमोदकं नाम शयनाधिकृतं महान्तमर्थ-
राशिं पारितोषिकतया वितीर्य चन्द्रगुप्तमभिद्रोषधुं नियुयोज । तमति-
शङ्कितश्चाणक्यः कुतोऽयं भूयान् धनागमः ? इति पृष्ट्वा पूर्वापरवि-
रुद्धप्रलापेनापलपन्तं विचित्रवधेन व्यापादयामास । अथ शयनागारे
शयितं चन्द्रगुप्तं निशि निगूढं निहन्तुं बीभत्सकादयो राक्षसप्रणि-
धयः प्रथममेव प्रयुक्ताः शयनगृहस्थाधस्सुरङ्गामेत्य न्यवसन् । तच्छ-
यनगृहं चन्द्रगुप्तप्रवेशात्प्राक् चाणक्यः स्वयं प्रविश्य निपुणमवलो-
कयामास । तत्र कस्माच्चित् भित्तिच्छिद्रात् गृहीतभक्तावयवाम्
पिपीलिकापङ्क्तिं निष्क्रामन्तीमवलोक्य पुरुषगर्भमेतद्गृहमिति निश्चि-

त्य तस्मिन् दाह्यमाने धूमावरुद्धदृष्टयो बीभत्सकादयः ज्वलनसादभू-
वन् । अथैतेषु सर्वेषूपायेषु चाणक्यबुद्धिकौशलेन विफलीभूतेषु नि-
ष्प्रत्याशो राक्षसः सुहृत्तमस्य मणिकारश्रेष्ठिनः चन्दनदासस्य गृहे
पुलकलत्रादिकं न्यासीकृत्य नगरादपक्रम्य मलयकेतुमाश्रित्य पितृ-
वधामर्षितं तं चन्द्रगुप्तमभियोक्तुं प्रोत्साहयामास । चाणक्यस्तु कुसु-
मपुरवृत्तान्तं परिज्ञातुं निपुणकं नाम प्रणिधिं प्रेषितवान् । स भिक्षुको
भूत्वा यमपटं प्रसार्य गायन् मणिकारश्रेष्ठिनः चन्दनदासस्य गेहं
प्रविवेश । तत्र च गीतानि गातुं प्रवृत्तेऽस्मिन् गृहाभ्यन्तरात्
राक्षसस्य कुमारः पञ्चवर्षदेशीयः कौमारसुलभेन कौतूहलेनोत्फुल्ल-
नयनो निश्चक्राम । तदानीम् हा! निर्गतो हा! निर्गत इति स्त्रीजनः को-
लाहलमकरोत् । राक्षसस्य भार्या सरभसमागत्य तं कुमारमाकृष्य संभ्र-
मप्रचलितात्करादङ्गुलीयकं विगलितमविज्ञायाभ्यन्तरं प्रविष्टा । नि-
पुणकः तदङ्गुलीयकं राक्षसनामाङ्कितमालोक्य चाणक्याय प्रददौ ।
मुद्रामिमामधिगत्य चाणक्यो राक्षसवशीकरणाय बहूनि कपटतन्त्राणि
प्रयोक्तुं प्रचक्रमे । तथाहि—

अस्ति राक्षसस्य प्रियमित्रं शकटदासो नाम कायस्थः । चाण-
क्यप्रणिधिः सिद्धार्थकः तेन सह कपटसख्यं ग्राहित आसीत् । सान्ति
च म्लेच्छराजलोकस्य मध्ये पञ्चप्रधानतमा राजानः, कुलताधिपश्चि-
त्रवर्मा, मलयाधिपः सिंहनादः, काश्मीराधिपः पुष्कराक्षः, सिन्धुदे-
शाधिपः सिन्धुषेणः, पारसीकाधिपो मेघनादश्चेति । ते च परया सुहृ-
तया राक्षसमनुवर्तन्त इति कृत्वा तान् घातयितुं राक्षसमलयकेत्वो-
रुपजापं जनयितुं च भाविकार्यजातं निपुणमभ्यूह्य लेखमेकं लि-
लेख । यमवसरे प्रकाश्यमानम् मलयकेतुः राक्षसेन चन्द्रगुप्ताय

निगूढसंधिकरणार्थमनुप्रेषितमिति निस्सन्देहमनुसन्धाय विशुद्धभाव-
मपि तं निष्कासयिष्यति । ततश्च सिद्धार्थकमाहूयैवमादिदेश । भद्र
प्रयत्नलिखितान्यपि श्रोत्रियाक्षराणि नियतमस्फुटानि भवन्ति ; तदिमं
लेखं केनापि कस्यापि स्वयं वाच्यमिति अदत्तबाह्यनामानम् शकट-
दासेन लेखयित्वोपनय ; नचाख्येयमस्मै चाणक्यो लेखयतीति । सि-
द्धार्थकस्तथाकृत्वोपजहार । तं च लेखं चाणक्यो राक्षसनामा
क्लितया मुद्रया मुद्रापितवान् । अथ तं लेखं तां च मुद्राम् सि-
द्धार्थकाय दत्त्वा रहसि कर्तव्यानि बोधयित्वा तं विससर्ज ।
ततश्च शकटदासः चन्द्रगुप्तमभिद्रोशुं नित्यं प्रयतते इति दोषं
प्रख्याप्य तस्य शूलरोपणमाज्ञापयामास । सिद्धार्थको वध्यस्थानं
गत्वा पूर्वमेव कृतसंकेतान् घातकान् अक्षिसंज्ञया पलाययित्वा
शकटदासमादाय राक्षसमुपजगाम । स च सुहृत्प्राणरक्षणपरितुष्टः
मलयकेतुना सबहुमानं समर्पितानि भूषणानि स्वगान्नादवतार्य सि-
द्धार्थकाय विततार । तानि गृहीत्वा सिद्धार्थकः तमेवं विज्ञापया-
मास—चाणक्यस्य विप्रियं कृत्वा न शक्यं मया पुनः पाटलिपुत्रं
प्रवेष्टुम् । तदितः परमिच्छाम्यमात्यमेव शुश्रूषितुमिति । तथेति राक्षसे-
नाङ्गीकृते पुनरपि निवेदयामास — अमात्य, अत्र प्रथमप्रविष्टस्य मे
नास्मि कोऽपि परिचितः तदेतदमात्यस्य प्रसादमनया मुद्रया मुद्र-
यित्वामात्यस्यैव भाण्डागारे स्थापयितुमिच्छामि ; यदा प्रयोजनं तदा
ग्रहीष्यामि इति । राक्षसः को दोषः एवं क्रियतामित्यङ्गीकृत्य स्वना-
माङ्कितां मुद्रां विलोक्य कुतः तदागमः इति पप्रच्छ । सिद्धार्थकः
कुसुमपुरे चन्दनदासस्य गेहद्वारे पतिता मयासादितेति विज्ञापयामा-
स । राक्षसस्तत् तथ्यमिति विश्वस्य तामादाय शकटदासमेवमादिदेश ।

इतः परमनयैव मुद्रया स्वाधिकारे व्यवहर्तव्यं भवतेति । एवं चलति
कार्ये चन्द्रगुप्तः पर्वतेश्वरेण धृतपूर्वाणि त्रीणि आभरणानि विश्वावसु-
प्रभृतिभ्यः चाणक्यप्रणिधिभ्यः त्रिभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयामास ।
ते च तानि विक्रेतुं राक्षसकटकमगमन् । राक्षसश्च तानि महार्हाण्या-
भरणानि मूल्यं प्रदाय जग्राह । अत्रान्तरे चाणक्यो राक्षसस्य कपट-
सुहृदं क्षपणकं, राक्षसप्रयुक्तोऽयं विषकन्यया पर्वतकेश्वरं घातित-
वानिति दोषं प्रख्याप्य नगरात् निर्वासयामास । स राक्षसमुपजगाम ।
अथ राक्षसकलत्रसंरक्षणं चन्दनदासं राजाहितकारीति बन्धना-
गारे क्षेपयामास । तदानीमेव भागुरायणः अन्येऽपि भद्रभटप्र-
भृतयः चाणक्यप्रणिधयः चन्द्रगुप्तापरागव्याजेनापक्रान्ताः मलयके-
तुमशिश्रयन् । भागुरायणः स्वप्राणरक्षक इति कृतज्ञतया मलयकेतुना
अमात्यपदे प्रतिष्ठापितो बभूव । ततश्च चाणक्यः चन्द्रगुप्तेन सह
कृतककलहं कृत्वा ततोऽपक्रान्त इवाभूत् । राक्षसस्तु स्वप्रणिधिना
विराधगुप्तेन सर्वमेव चन्द्रगुप्तबलमाकुलीभूतम्, चाणक्यं च ततो-
ऽपरागादपक्रान्तं परिज्ञाय भृशं तुतोष ।

अत्रान्तरे लब्धामात्यपदो भागुरायणः राक्षसस्य चाणक्य एव
द्वेषः न चन्द्रगुप्तस्योपरि इति तैस्तैरुद्धोधनैः मलयकेतोर्मनसि महान्तं
विकल्पमुत्पादयामास । अथ कतिपयकालानन्तरं राक्षसेन प्रोत्साहितो
मलयकेतुः कौलूतप्रभृतिभिः सुहृद्भिः परिवृतः ससैन्यः चन्द्रगुप्ता-
भिषेचनाय प्रस्थाय पुष्पपुरस्य नातिदूरे सेनानिवेशमकरोत् । अरा-
तिबलस्य संनिहिततया जातशङ्को मलयकेतुः मुद्रामेकां भागुरायणहस्ते
समर्प्य कटकेऽस्मिन् मुद्रालाञ्छितस्यैव प्रवेशो निर्गमो वा देय इत्या-
ज्ञापयामास । एवं प्रचलति व्यवहारे, जीवसिद्धिरवसर इदानीम् चाण-

क्यनिदेशानुष्ठानस्येति निश्चित्य विविक्ते निष्परिजनं मलयकेतुमुप-
तिष्ठन्तं भागुरापणमुपगम्य बहिर्निर्गन्तुं मुद्रां ययाचे । तेन च
किमुद्दिश्य गम्यत इति पृष्टे एवं प्राह— रहस्यमेतत् । तथापि
कथयामि श्रूयताम् । अहं तावन्मन्दभाग्यः पाटलिपुत्रमधिवसन् राक्ष-
सेन मित्रत्वमुपगतः । तस्मिन्नवसरे राक्षसः गूढं विषकन्यकाप्रयो-
गमुत्पाद्य पर्वतेश्वरं घातितवान् । ततोऽहं राक्षसमित्रमिति कृत्वा
चाणक्येन नगरान्निर्वासितः । इदानीमपि राक्षसेन किमपि तादृशं
कर्म आरभ्यते, येनाहं जीवलोकादपि निष्कासिष्ये । तस्मादति-
नृशंसकारिणमिमं विसृज्य यत्र कुत्रापि गमिष्यामीति । श्रुत्वैतत्
कथं राक्षस एवास्मत्पितृघातीति भृशं दूयमाने मलयकेतौ भागुरा-
यणो मुद्रां दत्त्वा क्षपणकं विससर्ज । ततश्च सिद्धार्थकः पूर्वं
चाणक्येन दत्तं राक्षसमुद्रालाञ्छितं लेखम् स्वेनैव राक्षसभाण्डागारे
निक्षिप्तपूर्वाम् तन्मुद्रालाञ्छिताभरणपेटिकाञ्च समादाय सत्वरम्
कटकात् निर्गच्छन् राक्षभिः गृहीतः मलयकेतुनिकटमानिन्ये । कथं
मगृहीतमुद्रः कटकात् निर्गच्छसीति पृष्टे एवं व्यजिज्ञपत् । अहं खलु
राक्षसेन लेखमिमं दत्त्वा चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितः । कार्यगौरवेण त्वरा-
यितोऽस्मि, तत्क्षम्यतामित्युक्त्वा लेखमर्पयामास । भागुरायणः कीदृशो
ऽयं लेख इति तमुद्घाट्य मलयकेतवे प्रादर्शयत् । स चैनमवाचयत्—
स्वस्ति यथास्थानं कुतोपि कोऽपि कमपि पुरुषविशेषमवगमयति—
अस्मत्प्रातिपक्षं निराकृत्य कापि दर्शिता सत्यता सत्यवादिना ।
सांप्रतमेतेषामपि प्रथममुपन्यस्तसन्धीनाम् अस्मत्सुहृदाम् पूर्वप्रति-
ज्ञातसन्धिपरिपणनप्रोत्साहनेन सत्यसन्धः प्रीतिमुत्पादयितुमर्हति ।
एतेष्वेवमनुगृहीतास्सन्तः स्वाश्रयविनाशेनोपकारिणमाश्रयिष्यन्ति ।

एतेषां मध्ये केचिदरेः कोशदण्डाभ्यामार्थिनः । केचित् विषयेणेति ।
अलंकारत्रयञ्च सत्यवता यदनुप्रेषितम् तदुपगतम् । मयापि किञ्चिदनु-
प्रेषितम् तदुपगमनीयम् । वाचिकं चासत्तमादस्मात् श्रोतव्यमिति ।
वाचिकं किमिति पृष्टे सिद्धार्थकः कौलूतादयः पञ्च राजानः चन्द्रगु-
प्तेन सह निगूढं सन्धिं विधित्सन्तीत्यादिकमस्यैव लेखस्य विवरणं
विरच्याभरणपेटिकां च प्रदर्शयामास । तामपि राक्षसमुद्राङ्कितामा-
लोक्य समुद्घाट्य पश्यति मलयकेतौ स्वेन राक्षसाय सबहुमानं सा-
दरञ्च यदनुप्रेषितमाभरणत्रयं तत्तस्यामासीत् । ततश्च राक्षसेन
चन्द्रगुप्तस्योपायनीकृतमिति लेखतो निश्चित्य मलयकेतुः बलवच्चक्रोप ।

सद्य एव राक्षसं द्रष्टुमाचकाङ्क्ष । राक्षसस्तु कुमारेण सम-
र्पितपूर्वस्य आभरणस्य सर्वार्थसिद्धये वितीर्णत्वात् विक्रीतेषु एकं
परिधायजगाम । तदाभरणं स्वपित्रा धृतपूर्वमभिज्ञाय सत्यं चन्द्र-
गुप्तेनास्मै प्रेषितमिति निश्चित्य विवृद्धमन्युः मलयकेतुः किमेतत्स-
र्वमिति तं पप्रच्छ । राक्षसस्तु लेखस्य शकटदासेन स्वहस्तलिखित-
त्वात् स्वमुद्रालाञ्छितत्वाच्च नाहं व्यलेखयमिति वक्तुं नापारयत् ।
आभरणादिविषयेषु विरचितस्य चाणक्यनीतिप्रयोगस्य सुश्लिष्ट-
त्वात् यत्किमपि वक्तुमवकाशमलभमानः भृशं पर्याकुलीभूय मलय-
केतुना निराकृतः गत्यन्तराभावात् पाटलीपुत्रं निवृत्ते ।
अथ च क्रुद्धः कुमारः कौलूतादीन् कपटसुहृदो विज्ञाय तानजी-
पनत् । अनन्तरमसमीक्ष्यकार्येषु दुराचार इति मलयकेतुमुज्झि-
त्वा सर्वे सैनिकाः सभयं पलायानचक्रुः । अवसरप्रतीक्षा भद्रभटप्र-
भृतयः मलयकेतुं संयम्य चाणक्यनिकटमानिन्युः । सिद्धार्थकेन वृत्ता-
न्तमिमं प्रबोधितश्चाणक्यः तमेवमाज्ञापयामास चन्दनदासः

स्वगृहे निक्षिप्तं राक्षसकलत्रं नार्पयति । तत् त्वं स सिद्धार्थकश्च
चण्डालवेषधारिणौ तं शूलमारोपयतमिति । ततश्च राक्षसं तन्त्रेण स्व-
समीपमानेतुम् पुरुषमेकं प्राहिणोत् । स च पुरुषः राक्षसागमनमार्गे
कस्यचित् द्रुमस्य शाखायाम् कण्ठमुद्धन् आसीत् । राक्षसेन व्य-
सनकारणं पृष्ठः स एवमुवाच ।

अस्ति मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम । तस्य प्रियवयस्यो
विष्णुदासो नाम मम प्रियवयस्यः । स च चन्दनदासस्य राक्षसक-
लत्रप्रच्छादनापराधेन शूलारोपणं श्रुत्वा, तदश्रोतव्यश्रवणात् पूर्वमेव
ज्वलनं प्रवेष्टुं संनहति । अहमपि विष्णुदासस्य अश्रोतव्यं यावत्
न शृणोमि, तावदात्मानं व्यापादयिष्यामीति ।

तच्छ्रुत्वा राक्षसः प्रत्युवाच । भद्र! गच्छ । गच्छ । शीघ्रं
विष्णुदासं ज्वलनप्रवेशात् निवारय, अहमपि इदानीम् चन्दनदासं
मरणान्मोचयामि ।

इत्युक्त्वा सरभसं वध्यस्थानं गत्वा शूलायतनानेवमाह ।
भो भोः, न खलु व्यापादयितव्यश्चन्दनदासः । यत्कृतेऽयं व्यापा-
द्यते स राक्षसोऽयं विधेयोऽस्तीति चाणक्याय निवेद्यताम् इति ।
अनन्तरं तैर्बोधितश्चाणक्यः राक्षसं स्वसमीपमानाय मैत्रीं चक्रे ।
ततश्च चन्द्रगुप्तसाचिव्ये प्रतिष्ठाप्य स्वस्थो बभूव । चन्द्रगुप्तश्च
राक्षसानुरोधेन मलयकेतवे पित्र्यमेव विषयं प्रत्यर्प्य चन्दनदासस्या-
पि मोक्षमाज्ञाप्य राक्षसविन्यस्तसमस्तराज्यभारः सुखैकतानो बभूव ।
एवं चाणक्यो राक्षसस्य चन्द्रगुप्तेन सह मैत्रीं संपाद्य कृतकृत्यः
परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छत् ।

॥ श्रीः ॥

॥ कमलिनीकलहंसम् ॥

यस्योपवीतगुण एव फणावृतैक-
वक्षोरुहः कुचपटीयति वामभागे ।
तस्मै ममास्तु नमसामवसानसीम्ने
चन्द्रार्धचारुशिरसे महसे नमस्या ॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—

तुङ्गोत्तमाङ्गकृतसङ्गतरङ्गिणीकं
दुर्गोचितं कमपि यो वश्यनिरीशम् ।
राजानमात्मसखमस्य शिरस्यतानीत्
धन्वी स विन्दतु जयश्रियमिक्षुधन्वा ॥

(इति पुष्पाञ्जलिं विकीर्य समन्तादवलोक्य सानन्दम्)

असमशरशरासकेलिकारैः-
रचिरपचेलिमकेकिनीनिकारैः ।

सरसिजकुशलाङ्कुरप्रकारैः
समजनि शारदवासराधिकारैः ॥

अपि हि—

उदयमुपगतोऽयमब्जवन्धुः

सरसि निमग्नतनुं समुद्धरेन्वाम् ।

इति किल बहिरीषदुच्छ्रितोऽभू-
त्प्रथमपलाशमिषात्करो नलिन्याः ॥

किं च—

कलमकणिशचारुचञ्चुकोटिं
पथि पथि कीरपरम्परां विशङ्के ।
श्रवणमधुरशालिशालिगोपी-
स्वरविजितोक्तितया तृणं चरन्तीम् ॥

अपि च—

सुखविहितमुरारिबोधमुद्रो
विलसदगस्त्यमहाविकासिषाणः ।
विलसति भुवि शारदावतारोऽ-
पिहितमयूरविजृम्भणो विचित्रम् ॥

(पुरतश्चक्षुषी विक्षिपन्सहर्षोन्मेषम्) अहो ! बहोः कालादुन्मिषितानि
शैलूषपरिषदमिलिषितानि । यदिदानीं विनतविबुधसम्राजो वि-
राजो हृदयपुण्डरीकाकारे पुण्डरीकपुरे सन्ततकृतसंनिधानमनन्य-
सामान्यानुभावतया स्वात्मानमेव गोविन्दराजवपुषा समिकमभि-
कल्प्य प्रकाशितेन ताण्डवाडम्बरेणानन्दपरवशतया निद्रामिष-
समाकलयन्तमुपनिषदेकगम्याकारमपि सकललोकानुजिघृक्षया चा-
र्मणलोचनगोचरीभावमुपेयिवांसं महीयांसं पुमांसमभिवन्दिनुमाणा-
तमच्युतनरपालसुकृतपरिपाकरघुनाथजनाधिनाथभुजपरिपालित-
चोलमण्डलमण्डनायमानया निखिलकलाकलापकनकनिकषहृष्या

परिषदा । तदद्य किमप्यभिरूपकं रूपकमभिनीय विनोदनीया
विस्मयनीयमनीषोन्मेषा परिषदेषा ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य संज्ञापयति ।)

(प्रविश्य ।)

पारिपार्श्वकः— भाव, किमिति चिन्तातरङ्गितान्तरङ्ग इव दृ-
श्यसे ?

सूत्रधारः— मारिष, इदानीममीषामुन्मिषत्सरसकविताविस्ताराणां
सभास्ताराणां पुरस्तादनु रूपं किमपि रूपकमभिनीषामहे । तर्हि
तादृशमिति चिन्तयति ममान्तरात्मा ।

पारिपार्श्वकः— भाव, किं तथा चिन्तया । सन्त्येव खलु सा-
हित्यसौहित्यपरिणतमतयः कालिदासप्रभृतयः कवयः ।

सूत्रधारः— सन्त्येव प्रतिदिनप्रबन्धनिर्मातारः पुरातनकविविधा-
तारः । तेषां नाट्यप्रबन्धाः प्रायेण दृष्टपूर्वा भवन्त्यमीभिः ।
तदभिनवं रूपकमभिनेतव्यमस्माभिः ।

पारिपार्श्वकः— किमेवमपि चिन्तया ? शायते खलु दन्ति-
द्योतिदिवाप्रदीपविरुदस्य विश्वाभिन्नवंशमुक्तामणेरद्वैतविद्याचार्यस्य
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीकृष्णभट्टपौत्रस्य लक्ष्मीभवस्वामिभट्टसुकृत-
परिपाकस्य सामिचित्यविश्वजिदतिरात्रयाजिनः सत्यमङ्गलरत्नसेट-
श्रीनिवासदीक्षितस्य तनयः कामाक्षीगर्भसंभवः श्रीमदर्धनारीश्वर-
दीक्षितगुरुचरणसहजतालब्धविद्यावैशद्यः श्रीराजचूडामणिर्नाम
विद्वत्कविराजचूडामणिः ।

सूत्रधारः—

ध्वन्यध्वन्यधिकं चमत्कृतिकृतो यस्याद्भुताः सूक्तयः ।
सारस्येन सुधां सुधां विदधते तां शर्करां शर्कराम् ।
सावित्र्याः प्रथमं यमुज्ज्वलगुणं वव्रे स्वयं भारती
षड्भाषाचतुरः स एष भुवने न ज्ञायते केन वा ॥

पारिपार्श्वकः— तेन हि गर्भसप्तम एव हायने विरचय्य सव-
हुमानमस्माकं हस्ते दत्ता किल कमलिनीकलहंसनामधेयाः शृ-
ङ्गारसमणिपेटिका नाटिका ॥

सूत्रधारः— मारिष, सम्यगनुस्मारितोऽसि । तद्यावत्परिषदं
विज्ञापयामि । (सप्रश्रयमञ्जलिं बध्वा)

भवतामवलोकनतः प्रयोगविद्यासु परममभ्यासम् ।
सफल्यितास्मि प्रकृतिः प्रणयिवचो लालनं हि सताम् ॥
[कर्णं दत्त्वा] किं ब्रूथ । प्रार्थका वयं प्रार्थनीया जाता इति ।

पारिपार्श्वकः— भाव, पारे गिरामस्माकं भाग्यमहिमा । यदि-
दानीं मिलितमेव निखिलैरपि गुणगणैः । पश्य,

कालोऽयं जलभृन्निचोलविगमात्कान्तेन्दुशोभाङ्कुरः
शैलूषागमवावदूकचरणः शंभुः सभानायकः ।
सारस्यैकनिधिः सभा वयममी नाट्ये धूरीणाः कवे-
र्वाणी तस्य दरीधरीति च सुधालज्जाकरीं माधुरीम् ॥

सूत्रधारः— मारिष, तदुच्यतां प्रकृतमेव शरदृतुमधिकृत्य सं-
गीतकमङ्गीक्रियतामिति संगीतचन्द्रिका ॥

(नेपथ्ये)

एणिह किल कलहंसो सारसिआए पुरो सकान्ताए ।
वरिसच्चअरमणिज्जं चुम्बइ राएण कमळिणीकुसुमम् ॥
इदानीं किल कलहंसः सारसिकायाः पुरः स्वकान्तायाः ।
वर्षालययरमणीयं चुम्बति रागेण कमलिनीकुसुमम् ॥

सूत्रधारः— अहो सम्यगुपलक्षिता अस्मदभिप्रायज्ञया संगीतच-
न्द्रिकया प्रकृतार्थानुबन्धिनी गाथा ।

पारिपार्श्वकः— भाव, महाराजकलहंसनर्मसचिवभूमिकाधारी
रङ्गशेखरः काञ्चुकेयवेषान्तरितो नटराजश्चेत एवाभिवर्तेते । तदा-
वामप्यनन्तरकरणीयाय सज्जीभवावः ।

[इति निष्क्रान्तौ]

इति प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशति काञ्चुकेयो विदूषकश्च ।)

विदूषकः— अए काञ्चुकेअ कहिं पडिदोसि ।
अये काञ्चुकेय, कुत्र प्रस्थितोऽसि ?

काञ्चुकेयः— अये कलहंसमहाराजनिदेशेन भवन्तमेवाकारयि-
तुम् ।

विदूषकः— अए किं कुणइ दाणिं पिअवयस्सो ।
अये किं करोति इदानीं प्रियवयस्यः ?

काञ्चुकेयः— संप्रत्येव मातुलं महाराजकमलाकरं परिभूय
तदीयां दुहितरं कमलिनीं धात्रेय्या सहापहरन्बकोटहतको व्यो-

मयानेन गत इति वार्ताहरमुखादाकर्ण्य आत्तानुशयस्तन्निग्रहाया-
न्तपालस्यालसारसस्य सविधं भ्रमरकमनुप्रेष्य विविक्तदेशाभि-
लाषी मन्मथोद्यानपरिसरे मुक्तामण्डपमेक एवाधिवसति ।

विदूषकः— किं दार्णिं प्रजापालनसमर्थं विविक्तदेशाभि-
लाषो जादो पितृव्यस्स ।

किमिदानीं प्रजापालनसमये विविक्तदेशाभिलाषो जातः
प्रियवयस्यस्य ।

काञ्चुकेयः— आर्य श्रूयतां रहस्यम्— पूर्वेषुः किल निशाया
देशान्तरादागच्छता कारण्डवेन समानीतमिति तत्प्रणयिनी का-
रण्डविका किमप्यद्भुतं पुण्डरीकमुकुलं देव्यै सारसिकायै प्राभृती-
कृतवती ॥

विदूषकः— तदो तदो ।

ततस्ततः ।

काञ्चुकेयः— ततश्च तन्मुकुलं कौतूहलकिंचन विकासय-
न्तीषु देवीपरिचारिकासु साक्षादरविन्दमन्दिरवेन्दिरा काचन कु-
मारिका सख्या सह समदृश्यत । ततश्च तां दृष्ट्वा देवी विस्मय-
स्तिमितलोचना पुनःपुनः सानुनयं कुलनामनी तयोरनुयुञ्जाना
यावन्न ताभ्यां कन्यकाभ्यां कथंचिदपि कुलनामनी प्रकाशिते,
तावत्कमलजेति कुमारिकायाः मृणालिकेति सख्याश्च नाम विधाय
नाट्यविद्यारसिकतया भरताचार्यहस्ते नाट्यशिक्षायै समर्पित-
वती । तस्यां च कमलजायामासक्तचित्तो महाराज इत्यन्तःपुरे
किंवदन्ती ।

विदूषकः— अहो अपरद्वं मए पितृव्यस्स । जं आहूदो
गच्छामि ।

अहो अपराद्वं मया प्रियवयस्यस्य । यदाहूतो गच्छामि ।

काञ्चुकेयः— किमिदानीं विलम्बकारणमर्थस्य ।

विदूषकः— तेणेव बालमित्रेण कारण्डवेण देसन्दरे दिष्टं किंवि
कण्ठिआरअणं चित्तपल्लए लिहिअं विळोयन्तेण मए अचरि-
अत्थिमिदमाणसदाए कालादिपादो ण मुणिओ ।

तेनैव बालमित्रेण कारण्डवेन देशान्तरे दृष्टं किमपि
कन्यकारणं चित्रफलके लिखितं विलोकयता मया आ-
श्चर्यस्तिमितमानसतया कालातिपातो न ज्ञातः ।

काञ्चुकेयः— किं चित्रविद्याप्यभ्यस्ता कारण्डवेन ?

विदूषकः— ण णवरिअ चित्तविज्जा । इन्दिजालादिविज्जावि ।
न केवलं चित्रविद्या, इन्द्रजालादिविद्यापि ।

काञ्चुकेयः— तत्किं चित्रफलकं गृहीतं महाराजाय दर्शयितुम् ?

विदूषकः— अहं ।

अथकिं ।

काञ्चुकेयः— (ऊर्ध्वमवलोक्य) अहो ! गगनमध्यमध्यास्ते भग-
वान्गभस्तिमाली । संप्रति हि—

सवितृकिरणपातः शक्यते नैव सोढुं

शिशिरसलिलसिक्तं श्रीगृहं मां नयध्वम् ।

इति पथिकजनानामेयुषां पादमूलं
शरणमिव भजन्त्या संश्रितं छायायाभूत् ॥

तदावामपि महाराजकलहंसपादमूलमेव गच्छावः ।

[इति निष्क्रान्तौ ।

इति मिश्रविष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा ।)

राजा—

तद्वक्त्रं शरदिन्दुमण्डलनिभं तं च प्रवालप्रभं

बिम्बोष्ठं तदुदारनीरजदलश्रीमोचनं लोचनम् ।

तल्लीलातरलं भ्रुवोश्च युगलं तन्मेचकं कैशिकं

तत्तारुण्यतरङ्गितं वपुरपि स्वान्तं न मे मुञ्चति ॥

(मदनबाधां रूपयित्वा) हन्त किमत्र करणीयम् । अनणीयसी हि
सुमबाणबाणबाधा । (आकाशे लक्ष्यं बद्धा) भो भोः पञ्चशर
पातकिन्,

द्वयोः समा वां सुमनोवरेषुता

तथा सुपर्वाश्रयधन्वधारिता ।

तथापि दग्धोऽसि दृशा हरेण य-

त्तदेतदस्माद्विधबाधजं फलम् ॥

(सचमत्कारम्)

विषोपमश्रीकशिलीमुखो भवा-

न्निभति नूनं विषमायुधाभिधाम्

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।
सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ६.] प्रमादीचवर्ष कार्तिकिकमासः । [संचि. ८.

सुभाषितानि ॥

सगुणैः सेवितोपान्तो विनतैः प्राप्तदर्शनः ।
नीचोऽपि कूपः सत्पात्रैर्जीवनार्थं समाश्रितः ॥ १ ॥

यदपि बहुगुणगम्यं जीवनमेतस्य कूपमुख्यस्य ।
जयति तथापि विवेको दानं पात्रानुमानेन ॥ २ ॥

चित्रं न तद्यद्यमम्बुधिरम्बुदौघ-
सिन्धुप्रवाहपरिपूरणया महीयान् ।
त्वं त्वार्थिनामुपकरोषि यदल्पकूप
निष्पीड्य कुक्षिकुहरं हि महत्त्वमेतत् ॥ ३ ॥

VOL. VI.

कै. अप्पाशास्त्रीराशीवडेकरमुद्दिश्य विलापः ॥

धिगिमां नियतिं शरीरभृन्मनुजानां वसुधाभिवंदितं ।
 कवलीकुरुते परतराङ् बुधमप्याशु न वृत्तिमागतः ॥ १ ॥
 वत जीवसहायकं निजाहितसक्ता ननु निर्धृणाः सुराः ।
 अनयन् विबुधं द्रुतं दिवमुपवाचस्पतिमेवमादरात् ॥ २ ॥
 लिखिता वरचंद्रिका त्वया ध्रियते सूनृतवादिनी च सा ।
 तव तत्तु मनोहरं वपुः क गतं भो सुकवे बताधुना ॥ ३ ॥
 अविहा त्वदधीनजीवितां सुरवाणीं विधवां विधाय नः ।
 द्रुतमेव गतोऽसि वाक्पते त्रिदिशं युक्तमिदं न ते प्रभो ॥ ४ ॥
 सुमुदेति बुधाः पुनः क्षितावचिरात्संस्कृतचंद्रिका मम ।
 तव तच्चरमं वचोधुना हृदयं पण्डित दंदहीति नः ॥ ५ ॥
 शतधा हृदयं विदारितं विकलं नेत्रयुगं च वारिणा ।
 विधुरं किल मानसं गुणिन् विगतं धैर्यमपि प्रभोऽधुना ॥ ६ ॥
 अयि निष्ठुर पंडितामिमं जगदानंदकरं दिवं नयन् ।
 वरसूनृतवादिनीपतिं त्रपसे त्वं न कथं विधेऽधम ॥ ७ ॥
 अयसा घटितं मनो विधेर्विहृतं भारतरत्नमाशु हा ।
 अमुया मृतिना युरोपगा अपि दुःख्यन्ति बुधेश संप्रति ॥ ८ ॥

भट्टकेशवशर्मा.

॥ श्रीः ॥

॥ हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥

एवं किल ऐतरेयाः समामनन्ति— पूर्वमिहासीत् भारते
 वर्षे कोसलेषु ब्रह्मसरसः समुत्पन्नया सरयवा परिगतप्रान्तायां समस्त-
 नगरीवतंसायमानायामरिगणदुष्प्रवेश्यायामयोध्यायाममरपतिसमान-
 वैभवः अखिलसुरासुरमुनिजनाभिनन्दितगुणप्राप्त इक्ष्वाकुकुलतिलको
 राजा हरिश्चन्द्रो नाम । स हि देवतातिथिपूजकः ऋषिजनसपर्यासु
 दर्शितादरः धर्मेण प्रजाः पर्यपालयत् । तस्य नरपतेः सत्यपि प्रेय-
 सीनां शते सुताभिधानं ज्योतिर्नोदियाय । एवमनपत्यतादूयमान-
 मानसः स राजा कदाचित्सह पर्वतेन महर्षिणा समुपागतं नारदम-
 प्राक्षीत्— ‘ब्रह्मन्, सदसद्विवेचननिष्णातमतयो मनुजाः तिर्यग्ध-
 र्माणः पशवश्च सन्तानकाङ्क्षिणो दृश्यन्ते । किन्विह पुत्रेण लभ्यते
 फलं जगति’ इति ।

नारद उवाच— भो राजन्, श्रूयतां पुत्रेण के गुणाः संप-
 द्यन्ते इति । प्रथमं तावज्जीवत्सुतमुखावलोकनेन मनुजः पितॄणां
 ऋणमपनयति अमृतत्वं च गच्छति । यावन्तः पृथिव्यां भोगाः
 यावन्तो जातवेदसि यावन्तश्चाप्सु प्राणिनामुपलभ्यन्ते ततोप्यधिक-
 मानन्दं विन्दत्यात्मजमुखावलोकनेन जनकः । पुत्रेण पितरो रक्ष्य-
 न्ते ह्यापदः । आत्मा वै पुत्रनामा जायते । स हि संतरणहेतुर्जन-
 कस्य । किं ब्रह्मचर्येण ? किमजिनधारणेन ? किं श्मश्रुवर्धनेन ? किं
 तपसा ? प्रजननेन गुणवन्तमात्मजमुपलभ्य भवार्णवं तरितुं यत्नवता

भाव्यमभिज्ञेन इति लोकप्रवादः श्रूयते । अग्नेन प्राणाः परिरक्ष्यन्ते । वस्त्रेण शीतमपनीयते । सुवर्णेन रूपं संपाद्यते । विवाहेन पशवः संपदश्चोपलभ्यन्ते । भार्या नामेयं वयस्याभवति । दुहिता ह्यानृशंसभाजनं पितुः । पुत्रस्तु परमे व्योमनि ज्योतिरिति परिगण्यते । बीजात्मना पतिर्जायां प्रविशति । तस्याश्च गर्भे पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । देवा ऋषयश्च जातां स्त्रियं क्रमेण तेजस्विनीं कृत्वा मनुष्यान्ब्रुवन् 'एषा वो जननी पुनः' इति । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्येतत्पशवः पक्षिणश्च जानन्ति । अतस्त्वमद्य वरुणं राजानमुपास्व 'पुत्रो मे जायताम्, तेनैव पशुना त्वां यक्ष्ये' इति ।

अथ हरिश्चन्द्रस्तन्निष्ठयैव सरण्या वरुणमुपससार । सोऽपि प्रसन्नो भूत्वा 'पुत्रस्ते भविष्यति; परं तु अनेन पशुना मां यजेथाः' इति समयबन्धं कृत्वान्तरधात् ।

कालेन प्रधाना महिषी दौहृदलक्षणान्याबिभ्रती निखिलजनानन्दकरमखिललक्षणोपेतं कुमारं सुषुवे । तस्य च रोहित इति नाम चकारानन्दतुन्दिलहृदयो हरिश्चन्द्रः । नामकरणोत्सवावसाने वरुणस्तं राजानमभ्येत्य 'पुत्रस्ते जातः पशूकृत्य तं सद्य एव मां यजस्व' इत्यवादीत् । आत्मजस्नेहाकुलितहृदयो नरपतिः पुरोहितैः संमन्त्र्य 'भगवन् वरुण, पशुरयमद्य सूतिकागृह एव शेते, अतीत्य दश दिनानि यावत्पुण्याहजलेन समुक्षिप्यते तावदेवासौ मेध्यो भवति; तावन्त्यहानि सोढुमर्हसि' इति सप्रश्रयमवदत् । सोऽपि तथेति प्रतिपद्य पुनः पुण्याहदिवसावसाने समागत्य 'प्रारभ्यतां यज्ञः' इत्यचोदयत् । भूपतिस्तु अनुक्षणं समेधभानतेजोबलसमन्वितस्थ बालकस्यालम्भने विमुखः 'रे वरुण, पशोरस्य

दन्ता न समुत्पन्नाः तन्मृष्यतां यावदस्य दन्ता जायन्ते' इति प्रत्यवादीत् । 'अस्तु, को दोषः?' इत्युक्त्वा यथागतमगाद्यादसां पतिः । अथ कालेन गच्छता रोहितस्य दन्ता जज्ञिरे । वरुणोऽपि 'महाराज, दन्ता जाता बालकस्य; यथाश्रुतमनुतिष्ठ' इति निरबध्नात् । सुतस्नेहानुबद्धहृदयो हरिश्चन्द्रः 'अशुद्धास्तनंघयस्य दन्ताः, यावदिमे पतन्ति तावदेवासौ मेध्यो भवेत्' इति अवोचत् । तथेत्युक्त्वा अदर्शनं गतः प्रचेताः पुनर्दन्तपतनावधिकं कालं प्रतीक्ष्य राजानमभ्येत्य 'सांप्रतं पतिता बालकस्य दन्ताः, कथमद्यापि विलम्बसे, इत्यभाषीत् । राजा च 'बालस्य दन्ताः पुनर्जायन्तामथ तं यजेय' इत्यवादीत् । विस्मितो वरुणः वर्षद्वयं विलम्ब्य पुनरपि भूपतेः सविधमागत्य 'पशोरस्य दन्ताः पुनः प्ररूढाः किमद्यावधि न सज्जः' इत्यप्राक्षीत् । भवनाङ्गणेषु परिभ्रमन्तं काकपक्षधरं सुन्दरं कुमारमालब्धुं विमुखान्तरङ्गो राजा मन्त्रिभिरुपह्वरे संमन्त्र्य 'भगवन् वरुण, यदा वै क्षत्रियः कवचधरो भवति अथ स मेध्यो भवति इत्यभिज्ञाः कथयन्ति; क्षमस्व तावन्तं कालम्— इत्युक्त्वा वरुणं प्राहिणोत् । कालेन स रोहितः अष्टादशवर्षदेशीयः सन्नाहं प्रापत् सद्य एवागतं वरुणं निरीक्ष्य न किमप्युत्तरं दातुं पारयन् राजा पुत्रमामन्त्र्य यथावृत्तमकथयत् । सोऽपि रोषारुणितनयनः 'नाहमभिलषाम्यात्मनो विनाशम्, एतादृशसमयबन्धः अश्रुतचरः' इति व्याहरन् धनुरादायारण्यमुपातिष्ठत् । परिविभ्राम च तत्रैव संवत्सरमकम् ॥

हन्त! प्रतारितोऽहमनेन क्षुद्रबुद्धिना राजन्येन इत्यभिकुद्धो वरुणस्तमैक्ष्वाकं जग्राह । अनुपदमेवोदरव्याधिना पीडितोऽभूत्

हरिश्चन्द्रः । महादरेणासद्येन भूमौ परिलुठन्तं जनकमाकर्ण्य रोहितः
अरण्यान्निवृत्तः ग्राममाजगाम । मार्गे च इन्द्रस्तं पुरुषरूपेणोपेत्य
'रोहित, देशाटनं कृत्वा अपरिश्रान्तस्य श्रीनांस्तीति श्रूयते ; जनानां
सङ्घे निवासेन सात्त्विकोऽपि पापीयान् भवति ; अतो विजनेऽरण्ये
चरतः सत्वोन्मेषो दृश्यते ; तादृश एवेन्द्रस्यानुग्रहभाजनं भवति ।
तद्वने एव ते संचारः युक्तरूपः' इत्युक्त्वान्तरधात् । ब्राह्मणेनैवमु-
पदिष्टम् कथं मोषीकुर्याम्' इति चिन्तयन् पुनरपि द्वितीयं संवत्स-
रमरण्ये चचार । आजगाम च वत्सरावसाने स्वीयां राजधानीं प्रति ।
तमिन्द्रः पुरुषरूपेणोपेत्य एवमुपादिक्षत्—

‘पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे मृणुरात्मा फलप्रहिः ।

अध्वक्लेशेन पाप्मानः स्वयमेव गलिता भवन्ति ॥’

अतो नगरगमनाद्विरज्य काननमेव पुनः प्रविश्य त्वया
यथापूर्वं संचारः कर्तव्यः’ इति ।

ब्राह्मणवाक्यं मानयन्त्रोहितस्तथेति तृतीयं संवत्सरमरण्ये
चचार । अथारण्याद्ग्राममियाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेणोपेत्य ‘भूमा-
वासिनस्य भागधेयं भूमावेवान्तर्हितम् । उत्तिष्ठन्तमिदमनुत्तिष्ठति ।
शयानमनुशेते । गच्छन्तं चानुगच्छति । अतः पुनर्यात्रायामेव मन-
आधीयताम्’ इत्युक्त्वा अदर्शनं जगाम ।

द्विजोत्तमस्य वचनं शिरसा वहन्त्रोहितः अरण्यमेवावगा-
चतुर्थं संवत्सरं चचार । वर्षावसाने अटवीं परित्यज्यावसथमुपे-
वांसं तं राजकुमारमिन्द्रः पुनरप्युपेत्य ‘कलिः शयानो भवति ।
संजिहानस्तु द्वापरः ; उत्तिष्ठन्त्रेता भवति ; कृतं संपद्यते चरन्’ इति
गाथामुपदिश्यारण्यगमने एवाचोदयत् । अहो ! किं कुर्यात्

कथं ब्राह्मणवचनमवधीर्य गच्छेयम्’ इत्याकलयन्मनसि पञ्चमं
संवत्सरमरण्ये भ्रमन्नन्ते राजधानीमाजगाम । तमिन्द्रः पुरुषरूपे-
णोपेत्योवाच ‘चरन्वै मधु विन्दति, चरन् स्वादुमुदुम्बरम्, सूर्य-
पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन्’ इति । दैवमेव मामेवं ब्राह्मण-
रूपेणाभिभाषते इति निश्चिन्वन् षष्ठं संवत्सरमरण्ये चरितुमुपच-
क्रमे रोहितः ॥

(क्रमशः ।)

॥ श्रीः ॥

॥ वाल्मीकिश्च कालिदासश्च ॥

अस्ति पुनरस्माकमतिदृढो विश्वासः, यत्सहृदयायामवतीर्णा-
यसदीयानि वाङ्मुखान्यनुकलमालोडयतामात्मना च विमर्शकानां
भावुकमणीनां सरससरसे मनसि, श्रीवाल्मीकिकालिदासयोरसाधार-
णोऽयमुपजीव्योपजीवकभावो नियतमवगम्यमानो महान्तमानन्दमा-
विर्भावयिष्यतीति । तमेवेममाशयविशेषं विशेषतो विशदयितुं प्रवृत्ता
यं संप्रति कालिदासीयानखिलानपि प्रबन्धान् यथावसरं पृथक्पृ-
थक् परिशीलयितुमभिलषामः ॥

न खलु, मन्यामहे, तादृशः कोऽपि देशः, यत्र परिष्कृत-
भाभाजने न श्रूयते नामापि वा कालिदासस्य ; सैव च भाषाणा-
मितरासां परिष्कारपरिपूर्तिः, यदेतासु शब्दजालैः क्षम्यते कालिदास-
कविताविपरिणामः ; एतदेव किल रम्यं रसिकस्य लक्षणम्, यदयं
भाषास्वदेशभाषया वा कालिदाससूक्तिसुधारसमनुकलमविकलमनु-

भवति, परिलघूनि खल्विमान्यक्षराणि, यदुच्यते— पुष्टिमापन्नासु नागरकभाषासु बह्वीष्वस्ति कालिदासकविताविपरिवर्त इति; यतो वय-
मेकैकस्यापि तादृश्यां भाषायां प्रतिवर्षं प्रतिमासं प्रतिदिनम्, किं
बहुना, प्रतिनिमिषमप्यवतीर्णानवतरतश्च सुबहूनुपलभामहे कालिदास-
सुभाषितसारविपरिणामान् ॥

अस्य हि महाकवेरनितरसाधारणं किल सूक्तिसुधास्रोतोवि-
सरणम् । न खल्वयमंशतोऽपि शब्दाडम्बरेषु सादरो भवति; नाप्य-
र्थेषु परैरनेकैः परिगृहीतां यत्र काप्याश्रयति वक्रपदवीम्; न च
कचिदपि बलादुल्लासयति कवितल्लजोऽयं रसपरिमलम् । प्रयोग-
प्रसङ्गे हि नूनमस्य पदमिव हृदयमपि प्रसीदति । यदा खलु कल्या-
णबुद्धिः कविसार्वभौमः कटाक्षयत्यर्थजातम्, तदा समसमयमेव
सर्वतोऽपि समञ्चितमुदञ्चयत्यात्मनो विलासमन्यादृशं सा पुनरेक-
पत्नी रसदेवता । नियतमेतेन किल तमोपहेन भास्वता भारतभूदेव्या
विकसति सांप्रतमपि मुग्धं मुखकमलकम् । अनेन खलु सर्वज्ञशेख-
रेण कलानिधिना नूनमधिष्ठितं जगदिदमद्याप्यवभासते द्विचन्द्रम् ॥

सहृदयाः, अत्र किल, मन्यामहे, महदस्मादृशां कुतूहलमा-
विर्भवति तत्त्वाधिगमाय, यदस्य महाकवेः परमन्यव्यावृत्तमन्यादृशं
सर्वतः समुत्कर्षसौभाग्यं कुतस्तावदासादितमिति ॥

एतस्य खलु चोद्यस्य, जानीमः, परःशतानि प्रादुर्भविष्यन्ति
परस्परविसंवादीन्युत्तराणि । वयं पुनरादिकवेरखिलोपजीव्यस्य भग-
वतो वाल्मीकेः सुभाषितरत्नाकर एव विगाह्यमानः समजनि सर्वा-
त्मना हेतुरिति वदामः ॥

यदा किल प्रगल्भप्रकृतिर्भगवान्वेदपुरुषो भद्रासनमधिष्ठाप

गभीरेण खरेण नियतमास्तिकानामादिशति कर्तव्यम्, अथ च प्रति-
षेधत्यकर्तव्यम्; तदैव खल्वेकतः प्रसन्नमना भगवान्वाल्मीकिरुप-
विशन्नपशातेन वचसा साधूनामुपदिशत्युपादेयम्, हेयं च हापयति;
अन्यतश्च कालिदासगिरा मूर्तिमती मन्दस्मितसुन्दरमुखी सरसप्रकृ-
तिः साहित्यदेवता सविलासमाश्लिष्य मृदुलमतीनां व्यञ्जयत्यञ्जसा
परिग्राह्यम्, त्याज्यं च दूरतः कारयति ॥

इदंपुनरसाकमनुभवसाक्षिकम्, यदुत जगति महोदधेर्मु-
क्तासारहेतौ ताम्रपर्णिसंगमे सत्यपि सर्वविदिते न खलु सर्वोऽपि
तत्र मुक्तामणीनार्जयितुमभिलषति; अभिलषन्नपि न तदुपान्तमुप-
सर्पति; उपसर्पन्नपि न निःशङ्कमन्तर्मज्जति; मज्जन्नपि न तलं
स्पृशति; स्पृशन्नपि न किञ्चिदासादयति; आसादयन्नपि न शुक्तीर-
शम्बूका अधिगच्छति; अधिगच्छन्नपि न बहिः पारमागन्तुं पारय-
ति; पारयन्नपि न तानि मौक्तिकान्यापणे प्रसार्य परेषामभिरुचिमु-
त्पाद्य स्वयमात्मानं सार्थकं समर्थयतीति । तन्नेदमाश्चर्यावहमसंभावि-
तं वा, यद्विश्वतो विजृम्भमाणेऽपि वाल्मीकीये सुभाषितसारसर्वस्वे,
कवयः केचन ततो विदूराः, परे पुनरापातास्वादमात्रमुषिताः, इतरे
च स्वसंवेदैकविश्रान्ताः, सर्वथा संपन्नाः स्वेषामिव परेषामप्युपकार-
पराङ्मुखा इति, कालिदासः परं वाल्मीकिसूक्तिसुधारससारास्वादेन
तत्प्रतिपादनेन च यत्सत्यमात्मानमजरामरधर्माणमाकलयामासेति च ॥

अस्य हि महाकवेरेकैकमपि दृश्यमुत वा श्रव्यं काव्यं वा-
ल्मीकिसुभाषितरत्नाकरादुद्धृतैरनर्घैरतिचिरत्नै रत्नैरागुम्भिता सर्वसंभा-
विता रत्नावली खल्वेकैका । तत्र चान्यतमः कान्तिकमनीयः सुदृशां
व्ययधार्यो मणिहारः खल्वयम्, यन्मेषसंदेशो नाम । अहो 'आ-

कारो ह्रस्वः कीर्तिश्च महती ।' अथ पुनः कस्य ? नन्वस्यैव मेघसं-
देशस्य । सर्षपान्तः किल सन्ति समवस्थिताः समुच्चिताः सप्तापि
सागराः । मेघसंदेश इति क्रियानयमक्षरनिकेपः ; कियच्चात्र सौष्ठवं
शब्देन, सौन्दर्यमर्थेन, सौवादवं वर्णनया, गौरवं गुणेन, अलंकरण-
मलंकारेण रामणीयकं रसेन ॥

(क्रमशः)

॥ श्रीः ॥

॥ आधुनिकी संस्कृतस्थितिः ॥

[अयमुपन्यासः अनन्तशयने राजकीयमहापाठशालायां श्रीमतां पण्डि-
तोत्तंसानाम् राजराजवर्मदेवानामाध्यक्ष्ये प्रवृत्ते सरस्वतीविजयनाम्नः
समाजस्य प्रथमे वार्षिकोत्सवावसरे पण्डितसभायामनुवाचितः सरसया
सरलया च वाग्धोरण्या सहृदयानाह्लादयति । प्रदर्शयति च रचयितुः
श्रीमतो महापाध्याय-सु-नारायणशास्त्रिणो रासिक्यमभिज्ञतां चेति सहृद-
यायां प्रकाश्यते ।]

अयि ! भोः ! सभास्ताराः ! महामहिमानः ! इह किल मही-
तले जनिमता मनुजेन सम्पादनीयोऽर्थः क्रियासमभिहारेण परमे-
णापि प्रयत्नेनाविवेकान्धतमसेनाविलस्य मानसस्य प्रसादनं नाम ।
येन खलु परावरतत्त्वज्ञाः पङ्क्तिपावनाः पावनचरिता विवेकचक्षुषो-
ऽस्माकं पुराणपुरुषा दूरदर्शिनीयन्त्रसदृक्षेषु स्वकीयेषु निर्मलेषु स्वान्ते-
ष्वतीन्द्रियानप्यर्थान् सन्निधाप्य निखिलमपीदं धरामण्डलं करतला-
मलकवदद्राक्षुः । येनैव चाधुनिकाः पौरस्त्या विद्वन्मनयोऽपि नूतन-
त्वन्यव्युत्पन्नानामापातरमणीयानि व्युत्पन्नानां विचारमधुराणि सह-

दयहृदयग्रहयास्त्रिणि वस्तुतत्त्वान्युपजानते । यस्यैव च माहात्म्याज्ज-
प्पान् देशीयाः प्रजाः संख्ययात्पीयस्योऽपि शौर्येण धैर्येण नीत्या
मत्या च परचक्राणि भाययन्त्यः फलानुमेयेन प्रारम्भेण स्वकीयस्य
राष्ट्रस्याविच्छिन्नं कुशलमाशासानाः साम्प्रतं दशस्वपि दिक्षु आक-
र्यं विनिखातयशःपताकास्तम्भाः स्वातन्त्र्यमुपभुञ्जानाः परमां
समृद्धेः काष्ठामासदन्निति विदितमेव ननु भावुकानां तत्रभवतां
भावकेभ्यो वृत्तान्तपत्रेभ्यश्च ॥

तच्च प्रसादनं विदुषां गोष्ठीषु मेलनेन, तेषामुपदेशानामुपा-
दानेन, तत्र स्वस्याभिप्रायप्रकाशनेन, स्वयं वाणीमुखप्रणयनेन च
सिध्यतीति निश्चप्रचमेतत्सर्वेषामपि । एवं प्राप्तावसरे मनःप्रसादने
प्रकृतया सरस्वतीविजयसमाख्यया नास्त्रैव व्याख्यातवैभवयानया
समज्यया 'अस्माकमुपजीव्याया मङ्गलानामधिष्ठात्र्याः संस्कृतभा-
षाया आधुनिकी स्थितिरुपवर्णनीया', इति समाज्ञप्तोऽयं जन उप-
न्यासकधौरेयेण पुरुषेण सुलभायाः पण्डितानां श्लाघाया लिप्सया
चापलाय प्रचोदितः सन् सुधर्मासधर्मण्यस्यां परिषदि विबुध-
मणीनां सन्निधाने पञ्चषाणि वाक्यखण्डान्युपहृत्य युष्मान् मेविष्ये ।

विवेकचतुराः ! महाभागाः तत्र भाषाया अस्या आधुनिक-
स्थितिर्वर्णनं पुरातनस्थितिर्वर्णनमपेक्षत इति किञ्चिदिव कालं विवे-
क्तुमाङ्गलेयैः पण्डितैः प्रहतेन पथा मनः सञ्चारयामः ॥

भाषाया अस्याः कालो वेदकालः पुराणकालकाव्यशास्त्र-
कालश्चेति त्रिधा विभक्तः परिकल्पितो वर्तते । अत्र वेदकालो
नाम न केवलं चतुर्वेद्या उत्पत्तिकालो विवक्ष्यते, अपि तु ब्राह्मणोप-
निषदादिकालोऽपि । तदानीञ्चेयं गैर्वाणी वराकी वाचकानां शब्दा-

नामरूपीयस्तथा महत्तरान् हृदयङ्गमान् शास्त्रीयान् वादान् प्रतिष्ठापयितुमप्रगल्भा अपरिपुष्टाङ्गी कुलवधूरिव कोणे निलीयमाना स्वकीयं प्राभवं बहिः प्रदर्शयितुं नेष्टेऽस । अत एव खलु 'चतुर्वेदी केवलमतिप्रार्चिता, उपनिषदादयः सर्वे आगन्तुका आन्तरालिकाश्च, ऋग्वेदादिष्वभिसूर्यादीनां स्तुतिरेव भूयिष्ठतया कृतोपलभ्यते न तु प्रणिहितमनोभिर्निर्धारणीया बृंहितया वाग्धोरण्या साटोपं ग्रथनीया वाचोयुक्तयः प्रतिपाद्यन्ते । उपनिषत्सु प्रतिपादिता अध्यात्मतत्त्वोपायाः सर्वे वैदेशिकेभ्यो विद्वद्वरेभ्यः सकाशाद्भारतवर्षवासिभिः पण्डितैरुपात्ताः स्वकीयायामप्रौढायां सङ्कुचितायां भाषायां हठात्कारेण प्रवेशिता इत्यत्र तान् ग्रन्थान् परिशीलयतामन्तःकरणप्रवृत्तयः प्रमाणम् । अत एव भारतखण्डनिवासिनो विद्वांसः स्वेषां ज्ञानोपदेशेन बहूपकृतवतो वैदेशिकान् क्षत्रियसंज्ञितान् कृत्वा तेभ्यः स्थानमानादीन् दत्त्वा स्वसमानप्रतिपत्त्या भावयन्तस्तेषु सर्वदा कृतज्ञा आसन् । आगन्तुकत्वादेवोपनिषत्सु प्रायस्तत्रतत्र क्षत्रियाणामेव परस्परं संवादा उपलभ्यन्ते । अत एव च ज्ञानकाण्डं कर्मकाण्डमिति द्विधा विभक्तं दृश्यते । अन्यथा कथमेषाभाषा जीर्णाङ्गी अन्यत्र हैन्दवग्रन्थेष्वदृष्टश्रुतपूर्वान् बहुतरैर्वाग्विस्तरैरुत्प्रेक्षणीयान् नवनवान् विषयान् प्रतिपादयितुमीष्टाम् ? नहि खल्वाङ्गलेयभाषायां प्रसिद्धं लब्धप्रतिष्ठं प्रकृतिशास्त्रं केरलकर्नाटादिभाषासु साम्प्रतं दृश्यत इति केरलैः कर्नाटैरन्यैर्वैपज्ञातमिति वक्तुं शक्यम् अन्यत्र प्रकृतिशास्त्रप्रतिष्ठाया अनुपलम्भात्तदुपादानकारणानाञ्चादर्शनात्' इति नवीनाः संस्कृतभाषाया आगममुत्पद्यन्तोऽभिप्रयन्ति ॥

एवञ्च पर्यालोच्यमाने वेदकाले गैर्वाण्या वाण्या अस्याः सर्वे

जनाशास्या परिपुष्टिर्नासीदिति सुप्रतिष्ठितमनुमानम् ॥

पुराणकालो नाम साहित्यव्याकरणशास्त्रकालात्प्राचीनो महाभारतरामायणादीनामुत्पात्तिकालः परिगण्यते संख्यावद्धिः । यतो रामायणमहाभारतादिपुराणानां तत्र तत्र प्रघट्टके काव्यप्रकाशादिसाहित्यप्रबन्धेषु निरुक्तानां नियमानामुलङ्घनं तानि परिशीलयतां काव्यपरिशीलनपरिपक्वमानसानां ब्रह्मानन्दसब्रह्मचारिसाहितीरसानन्दलीनानां कविवेदान्तिनामेवान्तरङ्गाणि परिचिन्वन्ति । तथा हि— पुराणेषु कचित्सन्दर्भे 'अमुकसन्दर्भेऽमुको रसो न स्फोरणीय' इति साहित्यशास्त्रेण यत्र निषिध्यते स एव रसः प्रबन्द्धा मूर्धाभिषिक्तः परिपोषितो हृदयपरिमलश्चोद्भासितः । कचित्प्रकोणे 'यादृशेन पात्रेण यादृशं वचनं न प्रयोक्तव्यमिति साहितीशास्त्रमनुशास्ति तेनैव पात्रेण तदेव वचनं प्रयुक्तं कविना । 'यस्य रसस्य स्फोरणाय यादृशं वृत्तं यादृशाश्च शब्दाः समाश्रयणीयमिति नियच्छति साहिती तेनैव वृत्तेन तैरेव च शब्दैः स एव च रसः परिबृंहितः संस्कृतचित्तान्विदुष आनन्दसागरे समवगाहयतीति च हेतोः साहित्यकालात्प्राचीनः पुराणकाल इति काव्यरसज्ञैः परिशीलितः पन्थाः । एवं 'लभेत्' 'निवसिष्यसि कौन्तेय' 'मानिषाद प्रतिष्ठान्त्वमगमः' इत्येवमादीनां पाणिनेरनभिमतानामुच्चावचानां प्रयोगाणां दर्शनात् 'शब्दानुशासनकालादपि प्राचीनः पुराणकालः' इत्यत्र संशीतिलेशस्यापि नावकाशः । यद्यपि बहुषु स्थलेषु रामायणादौ कवयित्रा अविचारितसमागताः शास्त्रानुरोधिनः सहृदयहृदयग्राहिणः शास्त्रानुशिरसस्फोरका भूयांसः प्रघट्टकविशेषाः सन्ति, तथापि नह्येतावता तेषामर्वाचीनत्वं कल्पयितुं शक्यम् । यतस्तत्तदुचितसन्दर्भानुसारेण

संस्कृतमनसां निरङ्कुशानां रसिकरसिकानां कवीनां निर्मलमनोभिर्तौ
ते ते रसा नैसर्गिकाः स्वयं प्रकाशाः स्फुरन्तीति नहि तत्र गवेषणा
कर्तव्या हेतूपन्यासस्य । यद्यपि कचिन्महाभारतादौ वाच्यमानेऽर्वा-
चां कवीनां कवनवदेवावभासते, तथापि स भागः कैश्चिदान्तरालिकैः
खस्वाभीष्टसाधनचतुरैः स्वाभीप्सितस्य प्रमाणत्वसिद्धये मध्ये निवे-
शित इति केचनोहापोहकुशला आशेरते । निसर्गो हि नामायं मनु-
ष्याणां समेषां स्वेकं प्रमाणयितुं लब्धप्रतिष्ठस्य प्रामाणिकस्य कस्य-
चित्कर्तृत्वेन लेखनम्, अन्यथा कथं नाम सर्वेष्वपि ग्रन्थेषु पाठभे-
दानां दर्शनावसरः ? अधुनापि खलु ग्रामीणाः केचन पुराणरसिकाः
'भोजराजसभायामेकेन कविनैवमुपवर्णितं कालिदासेन त्वेवम्,' इत्ये-
कं पद्यं वदन्तो व्यामोहयन्त्यव्युत्पन्नान् । एवं बहवो ग्रन्थाः
कालिदासीयत्वेन परिकल्पिताः सहृदयानां मनांसि व्याकुलयन्तः
कविसार्वभौमस्य तस्य यशः कलङ्कयन्तीव । एवं हौणभाषायामपि
रसिकाग्रेसरस्य व्युत्पन्नमतेरगाधचित्तस्थ लोकव्यवहारविदः 'षेक्स-
पीयरसमाह्वयस्य सुगृहीतनाम्नः कविकुलचक्रवर्तिनो बह्वीषु कृति-
ष्वन्यदीयानामान्तरालिकीनां कृतीनां तत्र तत्र मध्ये निवेशात् पाठ-
भेदानां च बहूनामुपलम्भाद्याकुलीभावेन न पारितमद्यावधि निर्धारणाय
तद्भाषाप्राज्ञैः । एवंच पुराणकालेऽपि भाषाया अस्या वैदिककाला-
पेक्षयोत्कर्षस्य सत्वेऽपि स्वस्याः पोषकाणां शास्त्राणामभावात्तत्र
साम्प्रतमिव परिष्कृताभूदितिदं विशदं चर्चकानां पण्डितानाम् ॥

काव्यशास्त्रकालो नाम—पुराणकालादर्वाचीनः साहित्यादीनां
मुत्पत्तेरनन्तरश्चेत्यनुमिमते वैज्ञानिका भाषाचरित्रकाराः । तथाहि—
साम्प्रतिकानां सर्वेषामपि कवयितॄणां कवनानि तत्तच्छास्त्रानुशिष्टानि

यमानुरोधीन्येवास्माभिर्दृश्यन्ते— यथा अश्वघोषकालिदासप्रभृतीनां
बुद्धचरितरघुवंशादीनि काव्यानि । एवं गच्छति काले पण्डितानां
परस्परं प्रतिष्ठाप्राप्तिप्रयुक्तयेष्यया 'प्राचीनमेव शास्त्रं माध्यस्थ्येन
लब्धप्रतिष्ठं प्रमाणम् । पाणिनिमम्मटप्रभृतयः प्राचीनाः शास्त्र-
प्रष्टार एव प्रामाणिकाः तदुपज्ञान्येव शास्त्राणि प्रमाणानि । यतस्ते
सर्वज्ञाः तदुक्तनियमोल्लङ्घने प्रत्यवायः, इति वदन्तोऽर्वाचीनाः सर्वे-
ऽपि विपश्चितः पूर्वोक्तैर्नियमैर्निगडिताः स्वान्तेषु स्वयं भासमान-
मपि भावविशेषं शास्त्राननुसरणप्रयुक्तप्रत्यवायभियाऽनाविष्कुर्वन्तो
गतानुगतिकतामेवावलम्बमानास्तथापि खबुद्धिकौशलेन स्वस्वकाव्या-
नि तेनैव पथा परिष्कुर्वाणाः 'तान्येव शास्त्राणि सर्वसम्प्रतिपन्नानीति
मत्वा सुदूरं प्रतानयन्तः स्वकीयानायुष्कालाननतिप्रयोजनानतानिषुः ।
अत्र च नाम भारतखण्डमधिवसतां विदुषां बलवान् प्रयत्नः । यत्
सर्वेऽपि पण्डिताः साम्प्रतं 'स्वेकं लोकानामनादेयं माभूत्', इति
प्रयाशया स्वप्रतिभावैदग्ध्यं सर्वमपि प्राचीनशास्त्राणां व्याख्याकरणे-
नैवोपयुज्जानाः 'व्याख्या' 'प्रव्याख्या' 'प्रप्रव्याख्या' इति रीत्यैकस्यैव
ग्रन्थस्य प्रत्येकमनुक्रमेण वा महता प्रयासेन शतशो व्याख्या निर्मि-
माणाः स्वप्रतिभाकल्पितं मूलकारेणास्मृतमपि तस्याभितममेवेद-
मिति वितण्डया युक्तिकोटिभिश्च साधयन्तोऽनार्षत्वापत्तिभिया स्वकीयं
विरगलमाशयविशेषमनाविष्कुर्वन्तः स्वकीयमुद्यमं सर्वमल्पीयसे प्र-
योजनाय समुपयुज्जत इति कष्टं भारतवर्षवास्तव्यानां च्छात्राणां
बालानां दौर्भाग्यम् । दृश्यते हि नाम न्यायशास्त्रस्य प्रकरणग्रन्थ
एव 'कारिकावली, तस्या व्याख्या 'मुक्तावली' तस्या व्याख्या
'विनकरीयं' तस्य व्याख्या 'रामरुद्रीयम्' इति । एवं व्याकरणेऽपि—

सिद्धान्तकौमुद्याः 'तत्त्वबोधिनी', 'मनोरमा' शेखरः' मनोरमायाः
'शब्दरत्न', शेखरस्य 'भैरवी' 'शाङ्करी' इति क्रमेण । पुराकाले
छात्राः सर्वे गुरुकुले वसन्तो व्याकरणाधिजिगांसया पाणिनेरष्टकं
कण्ठस्थं कृत्वाऽचार्यस्य मुखाद्यां काञ्चिद्व्याख्यां पठित्वा महता
प्रयासेन बहुना कालेन साधुशब्दानज्ञासिषुः । तमेतं दुरुदर्कं बाल-
कानां परिजिहीर्षन् धर्मकीर्तिर्नामा महावैयाकरणः परिनिष्ठितरूपनि-
ष्पत्तिसाधकानि सूत्राणि तत इत आवापोद्वापाभ्यामुद्धृत्यैकत्र सङ्की-
र्य रूपावतारं नामानर्थ ग्रन्थं निर्मायाध्येतृभ्यः परिनिष्ठितरूपसम्पा-
दनपथे सुबहूपचकार । तदनन्तरं रूपावतारे प्रदर्शितेन वर्त्मना
भट्टोजिदीक्षितः पाणिनेरष्टकमापादचूडं व्याकुलीकृत्य लोकोपयोगा-
नुपयोगविवेकं विना विरक्तो योगीव काचान्मणींश्चैवोपयुक्ताननुपयुक्तां-
श्च भागान् समपक्षपातेनोपाददान एकस्मै प्रयोजनायाऽरमणीयेना-
पि पथा सञ्चरमाणो ग्रन्थवितानैकदृष्टिर्बालकानां प्रकृतिकोमलानि
मनांसि व्यासञ्जयन् वैयाकरणधुरीणतासम्पिपीदायषया स्वाशयं
निगिरन् सिद्धान्तकौमुदीं व्यररचत् । तदनन्तरं तदनुगामिनः
पण्डिताः दीक्षितवरेण दृष्ट एव पन्थाः परिष्कारस्य परमोत्कर्षः,
एषैव शैली रूपाणां निष्पत्तौ बालेभ्यः सुगमतयोपकर्तुं तेषां मनांसि
वर्शिकर्तुं युक्ततरा, सिद्धान्तकौमुदीकार एव पाणिनेराचार्यस्य हृदयं
जानाति, इत्यादिभिर्बहुभिर्विकल्पैर्धूर्णमानमानसास्तमेव ग्रन्थं मूर्ध-
न्यभिषिच्य प्रतिष्ठाप्रेप्सया स्वैर्निर्मितान् ग्रन्थान् तस्य सामन्ता
परिकल्प्य तन्महिमानं दिक्षु विदिक्षु च प्राचकटन् ।

(कमशः)

॥ शंकराभ्युदयः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम् ।)

—ॐ—

गलत्करोदञ्चितकङ्कणोत्बणं

निरीक्ष्य यं नृत्यति कालिका स्वयम् ।

तमद्भुतं वीक्ष्य स नीलकन्धरं

ततस्तपस्वी गरुडापगामगात् ॥ ३८ ॥

वीणाभ्रतां पावयितुं स्वराख्या-

दुपैति यत्रोपतटं सुरापगा ।

निमज्ज्य तस्यां निखिलागमाकरं

स कोट्टलंपाकमटीकताकरम् ॥ ३९ ॥

पवित्रयन्नत्र स भैक्षचर्यया

स्वयंभवस्वामिसुधीनिकेतनम् ।

पिनाकिनीं प्राप धुनीं विवर्तते

पिनाकिनी यत्र निमज्जतां तनुः ॥ ४० ॥

विधाय तस्यां विधिवन्निमज्जनं

शुचिर्यथौ शोणगिरीशितुः पुरीम् ।

महानलस्तम्भवपुर्महेश्वरो

व्युदास यस्यां विधुवेधसोर्मृगम् ॥ ४१ ॥

अगेन्द्रजा यत्र किलातिकोमलं
कलेवरार्धं ददती कपालिने ।
तदीयमर्धं परुषं ततोऽप्रही-
ज्जडात्मजन्मा किमु वेत्ति सांप्रतम् ॥ ४२ ॥

पितृप्रसूं वन्दितुमुद्यतो रुषा
पृथग्भवद्दामकरो यदञ्जलिः ।
क्षणेन भूषाहिफणेन पूर्यते
तमर्धनारीश्वरमभ्यवन्दत ॥ ४३ ॥

निरीक्षमाणः पथि सत्यमङ्गलं
निवासयोग्यं मणिखेटयज्वनः ।
पयोनर्दीं प्राप पयो यदम्भसा
विमिश्रितं वेत्तुमलं न सारसैः ॥ ४४ ॥

इहावगाह्य प्रयतो यतिः शनै-
रियाय सत्यव्रतमिन्दिरास्पदम् ।
रमाधरास्वादरतोऽपि माधवो
वपारसं यत्र स बह्मन्यत ॥ ४५ ॥

सरस्यनन्तस्य समाचरन् क्रियाः
निरस्य मोहं निविडं तपोनिधिः ।
सपुण्यकोटीनिलयं समाश्रयन्
सपुण्यकोटीनिलयं स्वमप्यवैत् ॥ ४६ ॥

अवन्दतानिन्दितभक्तिरिन्दिरां
ततो महादेव्यभिधां तपोधनः ।
हरिः स्ववक्षःस्थयदीक्षणानृणा-
मभीष्टसिद्धौ वरदत्वमश्नुते ॥ ४७ ॥

चतुर्भुजस्तम्भचमत्कृते हरे-
रनर्घवक्षोहरिनीलमण्डपे ।
स्मरागमं कौस्तुभरत्नपीठिका-
स्थिरासिका व्याकुरुते सदैव या ॥ ४८ ॥

विधाय डोलां वनमालिकां विभो-
र्भुजान्तरे पुङ्खितभूरिकम्पिताम् ।
तदीयगन्धोत्तरलालिङ्गक्रिया-
विलासगीतीविहृतिं तनोति या ॥ ४९ ॥

स मस्करी काञ्चिपुरीं गरीयसी-
मथ क्षितेरद्भुतकाञ्चिमैक्षत ।
असावशेषश्रुतिनीविरादरात्
पुरारिराराधयते चिराय याम् ॥ ५० ॥

प्रयी यदद्वैतरसालवल्लिका-
प्यनेकशाखोपचितात्मके उभे ।
तयोरियत्येव भिदा यदादिमा
स्फुरत्फला मूर्ध्नि परा तु मूलतः ॥ ५१ ॥

कुतूहलेनाथ कुलाद्रिकन्यका-
कुचाग्रसीमैणमदेन मुद्रितम् ।
महोनिधिं तत्र महाहिसंगतं
विलोकयन्नित्यमसौ व्यजिज्ञपत् ॥ ५२ ॥

रसालमूले रचितासिकं तदा
गवेषमाणा गहनागमाञ्चले ।
विभो लभन्ते यदमी विपश्चितो
भवन्तमेषा तव वैभवोन्नतिः ॥ ५३ ॥

विमुञ्च चान्द्रया कलया वियन्नर्दी
विधेहि कम्पाधुनिमेव मूर्धनि ।
चिरेण ताभ्यामनपाहतं च य-
त्तवाङ्गजं तापमपाजहार सा ॥ ५४ ॥

गिरीश मारगलपिताशये यदा
कृतानुकम्पा समजायत त्वयि ।
तदादि कम्पेति नदीयमीर्यते
न भीमसेनः किमु भीमनामकः ॥ ५५ ॥

अगेन्द्रजाकम्पत कम्पया पुनः
प्रभो भवानप्यलमभ्यकम्पत ।
अथापि सा भीरुरितीर्यते भवा-
न्पुनर्न पुण्येन हि लभ्यते यशः ॥ ५६ ॥

भवन्तमेके पुरुषं पुरातनं
परे त्रिलोकीतिलकं बभाषिरे ।
कुलाद्रिकन्याकुचकुम्भसंगते-
र्विभर्षि भूम्ना पुलकाङ्कुरं कथम् ॥ ५७ ॥

सुरस्रवन्तीसतताहत स्वभू-
शिरःस्रगङ्कूरमुशन्ति केचन ।
शशाङ्कुरेखामहमीशपाण्डुभू-
शरासनाघातकिणं तु साधये ॥ ५८ ॥

सुधांशुरेखोभयकोटिनिःसर-
त्सुधाकणोदञ्चितमौक्तिकावलिः ।
कुलाचलाधीशकुमारिकाकर-
प्रहोत्सवे ते शुभिकाभवत् किमु ॥ ५९ ॥

धनंजयोदप्रधनुर्लताहति-
प्ररूढगाढव्रणशान्तये प्रभो ।
शिरस्यहो शुभ्रदुकूलपट्टिका-
सुरस्रवन्ती भवतोऽभवत् किमु ॥ ६० ॥

इति स्तुवन्निन्दुकलावतंसकं
... ..
पुरंदरप्रष्ठदिगीश्वरावली ।
पुरन्धिकालंकियमाणमण्डपम् ॥ ६१ ॥

निरन्तरोपान्तसुवर्णगोपुरं
चिरत्नचिन्तामणिजालनिर्मितम् ।
... ..
... .. ॥ ६२ ॥

कुरङ्गनाभिद्रवकुङ्कुमच्छटा
पटीरकपूर.... .. कृणम् ।
मणीमयादर्शमनोज्ञझल्लिका-
कनद्वितानोज्ज्वलकायमानकम् ॥ ६३ ॥

तत्र कचिद्रुचिरतप्तसुवर्ण....
... तादिबहुबाह्यमताध्वनीनान् ।
पश्यत्पदप्रमुखसूत्रकृतांश्च विद्या-
भद्रासनान्तिकगतानयमालुलोके ॥ ६४ ॥

तत्र स्थिताग्निगमशेखरदेशिकेन्द्रो
वादेविजित्य विविधानपि बालमार्तिकान् ।
पाणौ सनन्दनमसाववलम्ब्य विद्या-
भद्रासनं तदधि ... हितुमुच्चाल ॥ ६५ ॥

शृङ्गारसान्द्रकवितासरणावजित्वा
मामङ्ग साहसमिदं सहसा न कुर्याः ।
इत्यूचिषीं विधिवधूं च विजित्य विद्या-
भद्रासनं विधिरिव स्वयमध्यरुक्षत् ॥ ६६ ॥

तथागतकथा मुधाजनि तथैव तौतातितं
मत्तं विधुतमाकुलाकुलमभूत्कुलं विद्विषाम् ।
क्षणेन नयवद्विदा हुतमदाः कणादादयः
समुल्लसति भङ्गुरेतरवचोङ्गुरे शंकरे ॥ ६७ ॥

ततो दिविषदध्वनिध्वनिनिवारिताशावली-
धुरंधरसमीरितत्रिदशपाणिकोणाहतः ।
अरुन्ध हरिदन्तरं स्वरभरैर्भ्रमत्सिन्धुभि-
र्घनाघनघनस्वनप्रथमबन्धुभिर्दुन्दुभिः ॥ ६८ ॥

कचभरनहनं पुलोमजायाः
कतिचिदहान्यपगर्भकं यथा स्यात् ।
गुरुशिरसि तथा सुधाशनाः स्व-
स्तरुकुसुमान्यथ हर्षतोऽभ्यवर्षन् ॥ ६९ ॥

अद्वैतसिद्धान्तरहस्यमित्थ-
माचन्द्रतारार्कमनाकुलं सः ।
कृत्वाविकुर्वाणमनाः प्रणम्य
तुष्टाव देवीं निगमान्तनीवीम् ॥ ७० ॥

करुणारससारसुधा-
वरुणालयविहरमाणदिकोणम् ।
अरुणाधरमवलम्बे
तरुणारुणकान्ति किमपि तारुण्यम् ॥ ७१ ॥

एणीदृशमैशानीं

शोणीकृतदशदिशं शरीररुचा ।

वाणीमधुरिपुरमणी-

वेणीकुसुमाङ्घ्रिनखरुचिं वन्दे ॥ ७२ ॥

ईडामहे महेशीं

चूडाविन्यासभूषितसुधांशुम् ।

व्रीडानुरागशबल-

क्रीडावीक्षावशंवदमहेशाम् ॥ ७३ ॥

लवलीलतमतलीनव-

लीलागन्धिललिततनुयष्टौ ।

भव लीलाभृति मनो

लवलीढजपारुणिमि तरुणिमि ॥ ७४ ॥

हींकारपञ्जरशुकी-

मोंकारोद्यानकेलिकलकण्ठीम् ।

शृङ्गारराजहाहा-

हंकारनिदानमाश्रये देवीम् ॥ ७५ ॥

... कुसुमविशिख-

शरहृतधैर्यं कटाक्षमात्रेण ।

स्मरहरमपि विदध-

न्मन्दहसितस्फुरितमस्तु वस्तु पुरः ॥ ७६ ॥

(क्रमशः ।)

शंभुरहस्ये

कविकाव्यादिप्रशंसनम् ॥

कुमार उवाच—

कविः काव्यं च लोकेऽस्मिन्परमं श्रेयसां पदम् ।

कथितं भवता देव प्रष्टुं कौतूहलं हि मे ॥ १ ॥

कः कविः कीदृशश्चायं किं काव्यं कीदृशं च तत् ।

तयोः श्रेयस्करत्वं च कथं ब्रूहि दयानिधे ॥ २ ॥

इति पृष्टः स भगवांस्तेन प्राह स्मयन्निव ॥ ३ ॥

शंभुरुवाच—

साधु पृष्टं त्वया तात सुप्रसन्ना मतिस्तव ।

बुद्धिमानसि यत्काव्यमहिमश्रवणोद्यतः ॥ ४ ॥

श्रूयतामभिधास्यामि चिरादवहितो भव ।

नार्थवादं वदाम्येष कथंचिदपि मानद ॥ ५ ॥

गुणश्लाघ्यं सुवृत्ताढ्यमलंकारैरलंकृतम् ।

दोषहीनं ध्वनिमयं काव्यं यः कुरुते महत् ।

स एष जगतां वन्द्यः कविर्नाम महामतिः ॥ ६ ॥

यदा हि कवितां कर्तुमुद्युक्तेऽयं विचक्षणः ।

तदाविष्टः सरस्वत्या तन्मयो भविता कविः ॥ ७ ॥

यद्यत्कविर्वदत्येष वचो गुणगणोज्ज्वलम् ।

सरस्वत्या विलासोऽयं स स तात न संशयः ॥ ८ ॥

साक्षात्सरस्वती देवी कविरेष महामते ।

मर्त्यबुद्धिर्न कार्यास्मिन् यथाचार्ये तथा कवौ ॥ ९ ॥

कविः साक्षात्परं देवं कविः साक्षात्परायणम् ।

कविरेव परा विद्या कविरेव परो गुरुः ॥ १० ॥

न राजन्यो न वैश्यश्च न च शूद्रः कविर्भवेत् ।

विप्रः शुचिः कविरिह श्रुतिरेव निदर्शनम् ॥ ११ ॥

आद्यः कविः स भगवान्कविर्ब्रह्मा पितामहः ।

कवीनामप्रगण्योऽसौ वाल्मीकिः स महामुनिः ॥ १२ ॥

कविर्व्यासो महातेजाः कविः स भृगुनन्दनः ।

श्रुतिस्मृतिमुखेनैव कवित्वेन श्रुता अमी ॥ १३ ॥

नादेवांशो ददात्यन्नं नाविष्णुः पृथिवीपतिः ।

नानृषिः कुरुते काव्यं नारुद्रः क्रमपाठकः ॥ १४ ॥

शान्तो दान्तो जितक्रोधस्तेजस्वी वाग्विदां वरः ।

वपुष्मान्देशकालज्ञो गुणदोषविचक्षणः ॥ १५ ॥

सुधामयैः सुवृत्ताढ्यैर्वचोभिर्जगतां मुदम् ।

यः करोति महाबुद्धिर्विजानीहीदृशं कविम् ॥ १६ ॥

एतस्य वाग्विलासो हि निर्दोषो गुणमेदुरः ।

सालंकारो ध्वनिमयश्छन्दोरूपशरीरभाक् ॥ १७ ॥

महापुरुषवृत्ताढ्यो यस्तत्काव्यं प्रचक्षते ।

नगरार्णवशैर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ॥ १८ ॥

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ।

विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।

मन्त्रद्युतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरपि ॥ १९ ॥

अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।

सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तगणोज्ज्वलैः ॥ २० ॥

सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपेत्वं लोकरञ्जकम् ।

काव्यं कल्पान्तरस्यायि कल्पतेऽनल्पभूतये ॥ २१ ॥

महाकाव्यमिदं तात यैः कैश्चिद्वर्णनैर्युतम् ।

सालंकृति गुणाढ्यं यदुपकाव्यं तदुच्यते ॥ २२ ॥

अदोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन्कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥ २३ ॥

स्मृतिर्येतीतविषया मतिरागामिगोचरा ।

बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया प्रज्ञा त्रैकालिकी मता ॥ २४ ॥

प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः ।
द्वे वर्त्मनी गिरां देव्याः शास्त्रं च कविवर्त्म च ॥ २५ ॥

प्रज्ञोपज्ञं तयोराद्यं प्रतिभोद्भवमन्तिमम् ।
न तच्छास्त्रं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ॥

जायते यत्र काव्याङ्गमहो भारो महान्कवेः ।
कवीनां मानसं नौमि तरति प्रतिभाम्भा ॥ २७ ॥

यत्पोतेन पयांसीव भुवनानि चतुर्दश ।
काव्यमेव महत्पुण्यं काव्यमेव महद्यशः ॥ २८ ॥

काव्यमेव परं श्रेयः काव्यादन्यत्र विद्यते ।
ते बन्धास्ते महात्मानस्तेषां लोके स्थिरं यशः ॥ २९ ॥

ये निबध्नन्ति काव्यानि ये च काव्येषु कीर्तिताः ।
दैवं यः स्तौति काव्येन भगवन्तं दयानिधिम् ॥ ३० ॥

किं नाम तस्य लोकेऽस्मिन् दुर्लभं स्यात्कदा नु वा ।
विद्यते भुवने काव्यान्नान्यच्छ्रेयस्करं परम् ॥ ३१ ॥

संप्राप्ताः श्रेयसां पारं पुरुषा यत्र कीर्तिताः ।
अहो भारतवर्षेऽस्मिन् दुर्लभं जन्म मानुषं ॥ ३२ ॥

विना प्राचीनसुकृतं कविता तत्र दुर्लभा ।
वर्षेऽस्मिन्भारते मर्त्या जातमात्रा भजन्ति किम् ॥ ३३ ॥

कवितां प्राक्तनं श्रेयो विना नान्यद्धि साधनम् ।
सुकृतानां परीपाकः कविता नात्र संशयः ॥ ३४ ॥

चिरादुपार्जितं पुण्यं विना शक्तिर्न जायते ।
शक्तिहीनाः कथं काव्यं तन्वते शत्रुसूदन ॥ ३५ ॥

कथंचिद्यन्नवन्तश्चेन्नृणां हासास्पदानि ते ।
न लोभान्न च मात्सर्यान्नैवान्यस्य जिगीषया ॥ ३६ ॥

न वित्तदानात्कामाद्वा कविता लभ्यते कचित् ।
न चाप्यनेकशस्त्रेषु श्रमाद्वापि निरन्तरम् ॥ ३७ ॥

कर्तुमेकोऽपि च श्लोकः सरसो नैव शक्यते ।
एकत्र सर्वपुण्यानि काव्यमेकत्र सद्गणम् ॥ ३८ ॥

तथापि तानि काव्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
यावत्समस्तवेदानां पठनात्सुकृतं भवेत् ॥ ३९ ॥

तावदेकेन पद्येन कृतेन लभते कविः ।
यावत्समस्तवेदान्तचिन्तनात्पुण्यमार्जयेत् ॥ ४० ॥

तावदेकेन पद्येन कृतेन लभते कविः ।
अधीत्याप्यखिलं शास्त्रं यः काव्यं नैव कल्पयेत् ॥ ४१ ॥

धित्तस्य भाग्यहीनस्य मानुषं जन्म भूतले ।
धर्माणामुत्तमो धर्मः काव्यमेव न संशयः ॥ ४२ ॥

स धर्मो घटते यस्य स परे व्योम्नि खेलति ।
 यथा श्लोकमयैः स्तोत्रैः प्रीयते भगवान् हरिः ॥ ४३ ॥

न तथा शास्त्रसाहस्रैरश्रान्तप्रस्तुतैरपि ।
 श्लोकानेव सदा कुर्याच्छ्लोकैरेव हरिं स्तुयात् ॥ ४४ ॥

एवं चेदुत्तमश्लोकप्रियो भवति नान्यथा ।
 श्लोककृद्यः पुमान् लोके हरिं भजति सन्ततम् ॥ ४५ ॥

अहं श्लोककृदित्येव स परे व्योम्नि मोदेत ।
 सर्वे वेदाः पुराणानि सेतिहासास्तथाखिलाः ॥ ४६ ॥

स्मृतयश्चापि विख्याताश्छन्दोरूपेण मानद ।
 सर्वा श्लोकमयी वाणी भुवने पुण्यकृत्तमा ॥ ४७ ॥

अश्राव्यमेव सुश्लोकादन्यत्रो पुण्यसाधनम् ।
 केवलं प्रस्तुतैर्वाक्यैरसारैर्न स्तुयान्नरः ॥ ४८ ॥

देवान्वा भूपतीन्वापि शृणुयान्नापि तां गिरम् ।
 स्तुत्याच्छ्लोकैर्हरिं नित्यं मां वापि शिखिवाहन ॥ ४९ ॥

इन्द्रादीनमरान्वापि भूपतीन्वा विचक्षणः ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं ज्ञानं वित्तं फलं बलम् ॥ ५० ॥

यद्यत्सुखकरं लोके तत्तत्प्राप्नोत्यभीप्सितम् ।
 येन केन प्रकारेण सुश्लोकान्परिकल्पयेत् ॥ ५१ ॥

काव्यं कुर्वन्बुधः श्लोकैः सर्वैः पूज्यो न संशयः ।
 निर्दोषं सगुणं यद्यं सालंकारं विचक्षणः ॥ ५२ ॥

कुर्वन्नेकमपि श्रीमान् विज्ञेयः पुण्यकृत्तमः ।
 भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां मतिजीविनः ॥ ५३ ॥

मतिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ।
 ब्राह्मणेष्वप्यधीयानास्तेषु सूक्ष्मधियो नराः ॥ ५४ ॥

तेषु च प्रतिभावन्तस्तेषु शास्त्रविचक्षणाः ।
 तेषु काव्यकृतो लोके तेषां परतरो हरिः ॥ ५५ ॥

यत्साध्यं शतसाहस्रैस्तपस्तप्त्वापि वत्सरैः ।
 काव्येन तदवाप्नोति देवदेवं स्तुवन्कविः ॥ ५६ ॥

हरिं स्तुवन् हि काव्येन मोक्षमाप्नोत्यसंशयम् ।
 स्तुवन्नन्द्रादिदेवांश्च नलादींश्चापि भूपतीन् ॥ ५७ ॥

सर्वान् धर्मानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
 अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिर्निर्मितो नृपः ॥ ५८ ॥

सर्वदेवमयो राजा स्तव्यः कविवरैः सदा ।
 यावादिन्द्रादिदेवानां स्तुत्या फलमवाप्नुयात् ॥ ५९ ॥

तावदेकस्य भूपस्य स्तोत्रेण लभते कविः ।
 नाविष्णुः पृथिवीपालस्तस्य स्तोत्रेण मानद ॥ ६० ॥

प्रीणाति भगवान्साक्षात्संशयो नात्र कश्चन ।
सर्वदेवमयं साक्षाद्राजानं यो हि मानवः ॥ ६१ ॥

प्राकृतं मनुजं जानात्यन्यस्तस्मान्न मूर्खधीः ।
कविना सदृशः कोऽपि भूपानामुपकारकः ॥ ६२ ॥

न विद्यते चिरेण त्वं विचारय महामते ।
आयुष्यं कीर्तिमौज्ज्वल्यं संपत्तिं मङ्गलान्यपि ॥ ६३ ॥

मोक्षं वापि ददात्येव राज्ञे काव्येन काव्यकृत् ।
राज्यं प्राप्नोति यः श्रीमान् भुवने पुण्यकृत्तमः ॥ ६४ ॥

कवीनां संग्रहस्तस्य प्रथमो धर्म उच्यते ।
आत्मनामाङ्कितैर्दिव्यैः काव्यैस्तद्वदनोद्गतैः ॥ ६५ ॥

आनन्दोपार्जनं प्राहुर्द्वितीयं धर्ममुत्तमम् ।
तात तेषामप्रकोपस्तृतीयो धर्म उच्यते ॥ ६६ ॥

सोऽयं तुरीयो धर्मः स्यात्तन्मनोरथपूरणम् ।
कविना सदृशो राज्ञो राज्ञापि सदृशः कवेः ॥ ६७ ॥

सर्वत्र सर्वदा वत्स न परोऽस्त्युपकारकः ।
स माता स पिता राज्ञः स सखा स हि बान्धवः ॥ ६८ ॥

स गुरुर्देवतं वापि निजनामाङ्ककाव्यकृत् ।
सर्वेषां पूजने यावान् भविता सुकृतोदयः ॥ ६९ ॥

॥ सहृदया ॥

सरस्वारूपदुकमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।
सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

मं. पु. ६.] प्रमादीचवर्ष आश्विनमासः । [संचि. ७.]

सुभाषितानि ॥

*

पानीयमानीय परिश्रमेण
पाथोद पाथोनिधिमध्यतस्त्वम् ।
कल्पद्रुमे सीदति साभिलाषे
महोषरे मुञ्चसि किं निमित्तम् ॥ १ ॥

वितर वारिद वारि दवातुरे
चिरपिपासितचातकपोतके ।
प्रचलिते मरुति क्षणमन्यथा
क च भवान् क पयः क च चातकः ॥ २ ॥

पयोद हे वारि ददासि वा न वा
त्वदेकचित्तः पुनरेष चातकः ।
वरं महत्या म्रियते पिपासया
तथापि नान्यस्य करोत्युपासनाम् ॥ ३ ॥

कृष्ण— हन्त ! ज्ञानराशिरयं कविः शास्त्रपरिचयं विनैव साहित्य-
रसास्वादेन कालमनीनयदिति दूयते मे मनः ।

राम— यायजूकानां कुले जातोऽसौ कविः मीमांसायामेवात्मनो
रसानुभवमन्यादृशमनुवदति हर्षचरिते ।

कृष्ण— काव्यज्ञानां मीमांसकानां च मिथो विरोध एव खलु ।
तदिह विरुद्धधर्माणां सामानाधिकरण्यमुपश्रुत्य चिन्तयते मे
चेतः ।

राम— काव्यज्ञमीमांसकयोर्मिथो विरोध इति कथं त्वयावगतः ?

कृष्ण— ‘मीमांसानिपुणं नपुंसकमिति ज्ञात्वा निरस्यादरात् का-
व्यालङ्करणज्ञमेव कविताकन्या वृणीते स्वयम्’ इति व्याहरन्नि-
रुहणः काव्यज्ञमीमांसकयोर्मिथः कलहमजीजनत् ।

राम— मीमांसकानां मनः काव्यादिषु सर्वथा नानुरज्यति इत्येव
विरुहणेनोक्तम् प्रकारान्तरेण । ‘दूरात्संकुचितेव गच्छति पुन-
श्चाण्डालवच्छान्दसम्’ इति वदन्नेष कविः ‘तत्कण्ठमालिङ्ग-
रसस्य तृप्तां न वेदतां वेदजडः स वक्राम्’ इति श्रीहर्षमतो
वानूदितवान् । एतादृशाशयाविष्करणेन वैदिकानां मीमांसकानां
वा कवीनामुपरि द्वेषः कथमाविर्भवेत् ?

कृष्ण— मीमांसका वैदिकाश्च भगवतीं त्रयीमुपासते । कवयश्च
वरवर्णिनीम् । द्वयोरपि मैत्री कथं घटेत ?

राम— भो, किमिति वृथा मदीयां वाचमेवानुवदसि । कविताया
वर्णिनी मीमांसकवैदिकयोरात्मनः प्रसादं न दर्शयति । तावता
कथमुभयोर्द्वेषस्यावकाशः ? कविभिरुपास्यमाना वरवर्णिनी केन
मनोमयी राजति । वेधसा सृज्यमाना मांसवसादिविकारमा

मानुषी तस्याः शततर्मी कलामपि न स्पृशति, इत्ययं विषयस्तव
मनसोऽप्यगोचरः । तत्किमित्यत्र वृथा कण्ठक्षोभं वहसि ?

कृष्ण— न खल्ववगच्छामि । मनोमयी वनिता न कदाप्यस्माभि-
राचार्यैर्वा साक्षात्कृता । ब्रह्मसृष्टेर्वेहिर्भूता काचिदस्तीत्यश्रद्धेयमिदं
वचः ।

राम— ‘वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश’ इत्य-
नेन वाक्येन कीदृशो बोधो जायते भवताम् ?

कृष्ण— उन्मत्तप्रलापसदृशोऽयमसंबद्धार्थः पदसमूहः— इति
बोधः ।

राम— केनचिद्विरहिणा अनिलमुद्दिश्य एतादृशी प्रार्थना क्रियते
इति सुस्पष्टोऽर्थः कथमसंबद्धः स्यात् ?

कृष्ण— वातेनाचेतनेन ‘कास्य कान्ता ? कुत्रेयं वसति ? इति
स्वयमेवान्विष्य प्रथमं तत्स्पर्शेनात्मन्यपूर्वं संपाद्य तादृशमपूर्वं
पुनरप्यस्मिन्संक्रमयानन्दो जनयितव्य इत्यभिलाषः उन्मादप-
र्यायेण मोहावेशेनैव जायते— उक्तं चाचार्यपादैः

‘नारीस्तनभरनाभीदेशं दृष्ट्वा मा गा मोहावेशम् ।

एतन्मांसवसादिविकारं मनसि विचिन्तय वारं वारम् ॥ इति ।

राम— अहो ! ऋजुकस्त्वं ब्राह्मणः । कविभिरनुवर्ण्यमानाया वर-
वर्णिन्याः स्वरूपमविज्ञायैवं विकथसे ॥

कृष्ण— तर्हि तादृशमनोमय्या वनितायाः स्पर्श एवासंबद्धः ।

राम— ब्रह्मविषयकानुध्यानेन कथमात्मन्यानन्दो जायेत ? निर्गुणं
खल्विदं ब्रह्म । कथमिव तन्मनसो गोचरीभविष्यति ?

कृष्ण— अत एवावाग्नसगोचरमिदमिति वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।

राम— तर्हि किं त्वया ध्यायतेऽनुदिवसम् ?

कृष्ण— शुभाश्रयं कंचिद्विध्याकारं विग्रहं ब्रह्माधिष्ठितत्वेन मनसैव परिकल्प्य तमेव ध्यानस्य विषयीकुर्वन्त्युपासकाः इत्युपदिशन्त्याचार्याः ।

राम— तादृशी मनोवृत्तिः कदा त्वयासादिता ?

कृष्ण— देवालये प्रतिष्ठिता मूर्तिरेव मे मनसि स्फुरति । सैव ध्यायतेऽहर्निशम् ।

राम— तादृशानुधानेन कीदृश आनन्द अनुभूयते ।

कृष्ण— तत्त्वतो विचार्यमाणे चित्तस्यैकाग्र्यमेव न भवति संसारिणामस्माकम् । अजस्रं देहयात्रोपायमन्विष्यता मया संसारचिन्तयैव कालो नीयते । जपादिकमप्यन्येषां मनसि वैशिष्ट्यगौरवमुत्पाद्य नित्यनैमित्तिकेषु कर्मसु दक्षिणामधिकामधिगन्तुमुपायत्वेनानुष्ठीयते ।

राम— एवं चेत्तव न कदापि ब्रह्मसाक्षात्कारो भविष्यति । तदुभयलोकभ्रष्टोऽसीति अतिदुःखाकरमिदम् ।

कृष्ण— आचार्याणामनुग्रहेणापवर्गः करस्थ इति मे निश्चयः ।

राम— कीदृशोऽयमपवर्गः ?

कृष्ण— कैलासे अगजारमणपादपरिचर्यैव ।

राम— श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैर्भाष्ये समुपदिष्टा मुक्तिरियमेवेति ते विश्वासः ।

कृष्ण— शंकरोऽयं साक्षाच्छङ्करस्यावतार एव । कैलासप्राप्तिरेव तस्याभिमत मुक्तिरित्यत्र का वा विप्रतिपत्तिरास्तिकानाम् ?

(कमलाः)

माणवकानुवाकः ॥

रुचिदस्तु गौर्या हृदयं निश्चेतुमक्षमः एवं समचिन्तयत् । भवतु, नायमवसरो ममाभिप्रायममुष्यै प्रख्यापयितुम् । अयं सल्लापः कथं परिणस्यतीति प्रतीक्षै इति संकल्प्य सखीमापृच्छथ स्वनिकेतनमगात् । सप्रश्रयं सबहुमानं वरं च विसृज्य सखी कन्याया गौर्या निकटं प्राप । अथ तयोरेकान्ते संवादोऽजनि । बाढमयं वरो वयस्य रूपेण संपदा च प्राकृतासु कलासु प्रावीण्येन च कन्याया वरणार्हः । इयद्रुणशालिनो युवानो न सन्ति हि । कथं पुनरयं श्रोत्रियस्य कुले जातः सन् वेदाङ्गानामध्ययनमुपैक्षतेति निरूपयितुं न पारये । यद्ययमार्याणां कुलविद्यायामपि प्राकृतकलास्त्रिव सुशिक्षितः स्यात्तदाऽयं वर उत्तमो भवेत् ॥

यस्य षष्ठी चतुर्थी च विहस्य च विहाय च

अहं कथं द्वितीया स्यात् द्वितीया स्यामहं कथम् ॥

इति पुरा कथाचिद्विदुष्या कन्यया मूर्खाय वरायात्मानं दातुमिच्छते पित्रे उक्तं निषेधवचनं स्मृतिं प्राप्य मां बाधते । वरोऽयं निषेधं नार्हतीति च मम मनः शंसदिव वर्तते । अनया च मनोवृत्त्या शङ्के, वरेण रुचिदा दत्तमुत्तरमपि नाम परिहासविजृम्भितं न भवेत्कथमत्र निश्चयमधिगच्छेयमिति सख्यै गौरी जगाद । तथैव भवेदिति ममापि मतिः । कथमन्यथा तस्य संभाषणे स्वरे वर्णानामुच्चारणे वा विकृतताया गन्धमपि नोपालक्षयमिति सखी अन्वाह । भवतु अपराहे परीक्षानिकषस्य सन्दर्भं सम्पादयिष्ये इति च ॥

अथ जलाहरणार्थं गच्छन्तीव दधीचो निकेतनस्य प्रान्तदेशे सखी संचचार । तथा संचरन्ती रुचिदप्रेमास्पदं कंचन वयस्यं

वीक्ष्य तेन सह नियमितमुद्राहमधिकृत्योत्सुका पथिकेव सल्लापमक-
रोत् । सल्लापवेलायां 'वरस्य मूर्खतां विचिन्तयन्ती गौरी विवाहसं-
बन्धेऽस्मिन्विमनायत' इत्युपाश्रुण्वम् । तत्तथ्यं वा मिथ्या वेति न
जान इत्युक्त्वा सखी यथागतमगच्छत् ॥

एतच्छृण्वन्नुचिदो वयस्य ईषत्कलुषितहृदयः दधीचो निकटं
गत्वा सावेगं यथा तथा यथाश्रुतं प्रोवाच । दध्यङ् तु तत्र श्रद्धा-
धत् । अथापि विवाहमधिकृत्य संशयस्य छायामप्यपनेतुं कामयमा-
नोऽपराहे पुत्रेण रुचिदा सह दध्यङ् शर्मा संबन्धिनो वृत्तिमनुसृत्य
माधवशर्मणो गृहमाजगाम । यथापूर्वं सादरमुपचरितः सन्माधवेन
सह कथाः कुर्वन्नास्त । अस्मिन्नवसरे विदिप्रयनामा ग्रामणीस्तत्र समा-
गच्छत् । आसनादिनाऽभ्यर्चितः सभ्यतां लेभे । यदा माधव्यो
ग्रामण्यो गुणान्दधीचे अकथयत् एतादृशीं च सङ्गतिमाश्रित्य विदिप्र-
यनामा ग्रामणीमाधिवस्य कुलीनतादि कन्यायाः सौशील्यादि च
दधीचे प्रशशंस । अथ तत्र बहुश उपश्रुतान् दधीचो महात्मता-
दिगुणांश्च प्रशंसति स्म । तदनु च दध्यङ् ग्रामणीरेवमन्वयुक्त-
भो! महात्मन्कथमिव भवतः पुत्र आयुष्मानयं रुचिदा मङ्गला-
कृतिः वेदे वेदाङ्गेषु च रुचिन्न भजत इव दृश्यत इति ॥

आकस्मिकेनानेन मिथ्यावादेन विस्मयं प्राप्नुवन्दध्यङ् प्रो-
वाच । अहो! ग्रामणीः केनापि त्वं प्रतारितोऽसि । मम पुत्रस्तु न
वेदाङ्गेषु चानेकैर्गुरुभिः सम्यक् शिक्षित इति जानीहि । इति । एव
संवादं निशमयन्नुचिदाः पितरमामन्त्रयामास भगवानिति । तदा
चास्या विपरीताया जनश्रुतेः अहमेव कारणं समपद्य इत्यवादीत् ॥

(क्रमशः)

वेमभूपालचरितम् ।

(पूर्वतोऽनुवृत्तम् ।)

सा पुनरतिक्रम्य शैशवमिक्षुलतेव यौवनेन माधुर्यमुद्वहन्ती,
चन्द्रकलेव वर्धमाना, सखीभिः परिवृता लीलोद्यानमिदमुपगम्य व-
सन्तोत्सवडोलया चिरं विजहार ॥

तदानीमनङ्गमिव पुनर्येहवन्तं देवमागतमानन्दलुलितेन च-
क्षुषा विलोकयन्त्या देव एव जानात्यनन्यसंवेद्यरसां तादृशीं स्थितिं
तस्याः ॥

ततो राक्षसगृहीतस्य करुणमाक्रन्दनमाकर्ण्य कस्यचिदात्त-
माणपरायणे त्वयि गतवति, राक्षसोदन्तभीताभिः सखीभिरनिच्छ-
त्यापि कथंकथमपि नीयमाना शून्यशून्येन मनसा कन्यान्तःपुरमा-
ससाद ॥

आमाद्य च विसर्जितसखीजना अद्वितीया किमपि किमपि
चिन्तयन्ती, पुनः पुनरनिबद्धरक्ष्यपूर्ध्वमालोकयन्ती, अश्रुचावि-
क्षिन्नधारमुत्सृजन्ती, 'किमिदम्' इति मया पृष्टा देवे सर्वात्मना-
प्राप्तमात्मनो मनःप्रवृत्तिमाचक्षे ॥

'अयि कल्याणाभिनिवेशिनि! स तु राजकुमारः पुण्डरीका-
क्षसदृशः, त्वं च लक्ष्मीसदृशलावण्या । एवमन्योन्यसदृशयोर्युवयोः
मङ्गलभुवनकुशलाय संगमः सहसा भवेदेव' इति मया व्याहृता
किञ्चिदुच्छ्वसत्यपि कन्दर्पकलुषा चिन्ताशतशिथिलहृदया शयनतले
निपतन्ती कथं कथमपि कल्पशतायमानां तां क्षपां क्षपितवती ॥

क्रमेण च चरमागिरिशिखरमवतरति शशाङ्कबिम्बे, कृशोद-
री सा मत्करावलम्बिनी, त्वदन्वेषणकौतुकिनी, बिहारव्याजालीलाव-
नमिदमाजगाम ॥

आगम्य च भृशमुदीर्णकन्दर्पा, भवदन्वेषणाय शनैः शनैश्च-
रन्ती, तानि तानि तरुलतानिकुञ्जानि निरूप्य त्वामपश्यन्ती, बिभ्रती
भूयस्तरां वेदनाम्, तदनु सरभसमामन्नमिमं लतामण्डपमलंचकार ।

अत्र पुनरिदं चन्द्रकान्तशिलावेदिकातलमधिशयाना तापत-
रलाङ्गी सा, 'चित्रात् ऋते न पश्यामि दर्शनोपायम् । तदानय तू-
त्तिकासनाथं चित्रफलकम्' इत्यभिहितया मया सत्वरमुपनीतं चित्र-
फलकमादाय, क्षणं चिन्तातूलिकया चित्रफलके विलिख्यानुसंधत्वा
कथं कथमपि विलिख्य त्वां हृदयतले निवेश्य निमीलितलोचना कि-
मपि किमपि निर्विशन्ती मदनपरवशा बभूव ॥

तदनु सखीभिः 'अस्याः शिशिरोपचारमन्तरेण न किमपि
मन्मथवेदनानिर्वाणौषधम्' इति निश्चित्य क्रियमाणतदुचितद्रव्य-
ग्रहे चन्द्रिकामय इव चन्दनमय इव प्रावृण्मय इव दृश्यमाने लता-
मण्डपेऽस्मिन् तापसमुचिते शयनेऽत्र पतन्ती, किमपि किमपि प्रलप-
न्ती, प्रतिक्षणं मूर्च्छन्ती, संतापस्य परां कोटिमुपगतवती ॥

तस्मिन्नेव समये निर्गत्य नगरात्, 'मानुषधाती मत्तो वारण-
पतिरयमनिवारितगतिराजिर्हति; सरभसमपसर्पतापसर्पत' इत्यु-
क्त्वा शयिता हस्तिपकनिवहेन अनुबध्यमानमागतं कमपि दुष्टवारण-
विलोक्य, वयं स्त्रीस्वभावसुलभेन भूयसा भयेन वेपितहृदयाः, तव
वक्षामपि राजकन्यकामारोप्य शिबिकामानयन्त्यः कन्यान्तःपुरम्,
तत्र तां स्थापयित्वा समाचराम शिशिरोपचारक्रियाम् ॥

ततः शनैः शनैः समुपजातसंज्ञा सा संभ्रमपसारितेन चक्षु-
षा तत इतो विलोक्य चित्रफलकमपश्यन्ती, सखि चक्षुरानन्दसं-
दायि चित्रफलकं कास्ते' इति समीपवर्तिनीं मामवादीत् ॥

अहं तु तदा त्वसमुत्पन्नचित्रफलकस्मृतिः, 'कल्याणि केली-
वने दुष्टवारणदर्शनभयचकिताभिरस्माभिर्विस्मृतचित्रफलकाभिरागत-
म् । किमत्र विपादेन । एकया कालकलया सत्वरमुपगम्य केलीवन-
मानेप्यामि चित्रफलकम्' इत्याख्याय तदङ्गीकृतगमना द्रुततरगति-
रागत्य लीलावनमिदम् मूर्तेमिव भागधेयं प्रजानामालोक्य त्वां वि-
स्मयोत्तानमतिरतिष्ठम् । अतः परं देवः प्रमाणम्' इत्युक्त्वा विर-
राम ॥

अनन्तरम् 'अघटनीयाप्येतदागतिर्देवादुपनता । तदियमख-
ननछेशसुलभा निधिप्राप्तिः' इति चिन्तयन् नृपतिः, 'धनमिव पर-
हस्तपतितमिदमपि दातव्यमेव' इति वदन्, तदादाय चित्रफल-
कम्, तस्मिन्—

जानासि वा न वा त्वं बहुधा मम हृदयमदयसंरम्भः ।

ताडयति चन्द्रवदने त्वदपाङ्गनिदेशकिंकरो मदनः ॥

इतीमामार्या विलिख्य, तस्मै समर्प्य चित्रफलकम्, 'अयि
भद्रे अविलम्बितमेव कन्यागुरुसमीपमहं जनं प्रेषयामि परिणयन-
प्रसङ्गाय । त्वमपि सरभसमेव गत्वा त्वत्सखीमपि विदितवृत्तान्तां
विधेहि' इत्युक्त्वा तां विसृज्य विदूषकेण सह निजनगरं प्राविशत् ॥

इति द्वितीय उच्छ्वासः ॥

अथ धरापतिः परिणयनप्रसङ्गाय कन्यकाजनकं प्रति समु-
चितवस्तुपुरःसरमभिजातजवप्रेषणेन संपादितमनोरथफलः, मौहूर्ति-

कानुमते प्रत्यासन्ने परिणयदिने, चामीकरमयसर्वोपकरणां नक्षत्रमा-
लहारिणीं करिणीमधिरूढः, उत्तुङ्गमातङ्गाधिरूढैः समानवयोभिरनेकैः
राजन्यपुत्रैरनुक्षणक्रियमाणजयजीवशब्दः, विरचितविवाहवेषः पुरा
भिर्जगाम ॥

ततः कर्पूरपांसुमिकतिलेन रत्नराशिशर्करावता पट्टांशुकविर-
चितविततवितानमण्डलेन वर्त्मना गच्छन्, कुङ्कुमपङ्कलिसंवेदिकासु
जम्भरिपुशिलास्तम्भसमुत्तम्भितासु उपकार्याखन्तरान्तरा निवसन्,
श्वशुरपुरीमाससाद ॥

श्वशुरोऽपि जामातरमुपतोरणमागतं समाकर्ण्य, सबन्धुजन-
श्रवणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । औपवाह्यकरणोरवरुद्ध प्रणमन्तं जामा-
तरमुत्थाप्य गाढमालिलिङ्ग । पुनराखण्डरेणुं तमलंकृतेन राजमा-
र्गेण स्वभवनमानिनाय ॥

ततः शातकुम्भस्तम्भगतसमुत्तम्भितानि अनक्षिगोचरान्ता-
न्यनेकानि कक्ष्यान्तराण्यतिक्रम्य, प्रवालमण्डपस्य मध्यमलंकुर्वाणं
मणिमये महति भद्रामने निवेशयामास जामातरम् ॥

तत्र स गान्धर्वविद्यापारद्वयश्रमिणीयकैर्गीयमानानि निजभुज-
विजयपद्यानि शृण्वन्, क्षणमासांचक्रे ॥

ततः पुरोधसा 'महाराज, प्रत्यासन्नं परिणयलग्नम्' इत्यभि-
हितः, परिसरवर्तिना मालवराजकुमारेण दत्तमवलम्ब्य हस्तम् उ-
त्थाय, कचिन्मरकतशिलास्तम्भैर्विरचितरम्भावनविभ्रमम्, कचिन्मु-
क्तामणिमरीचिजालकैराविक्रियमाणराकानिशाप्रकाशम्, कचित्कनक-
मयमहीरुहप्रावृत्तैः कल्प्यमानकल्पतरुकाननद्योतं कौतुकागारमवि-
क्षत् ॥

अनन्तरम् उद्दीपितामुद्गतमरीचिजालकाभिर्मणिदीपिकाभिर्व-
भूवरौ विवाहवेदीमलंचक्रतुः ॥

तेजोनिधिरिव दीर्घिकापद्ममुषसा समर्पितम्, गीष्पतिप्रतिमेन
पुरोधसा गृहीतमरुणःकुलिदलकोमलं करेण जग्राह वरो वधूकरम् ॥

अथ यथाक्रममेवमनुष्ठिते विवाहकर्मणि, जामातरमात्मीयसं-
पदनुरूपेण हरणेन संयोज्य प्रस्थापयन्, दुहितृविरहविक्रवः श्वशुरः
सह बन्धुभिरतिदूरमन्वययौ ॥

अथ निवर्तितश्वशुरः पृथिवीपतिः, हिमजलसेकशीतलभुवा
मार्गेण वधूसहायो जगाम । आसमाद च परिष्कृतराजमार्गामात्मीयां
राजधानीम् ॥

अनन्तरम् अतिशयितलक्ष्मीरूपसंपदा वध्वा सह समागतः,
आत्मानमवलोकयितुमुत्सुकानामागतानां पुग्युवतीनामनेकविधानि चे-
ष्टितानि पश्यन्, आविष्कृतमदनविक्रतीनां तासां बहुपकाराणि
मरागाणि वचांसि पल्लवानीव कर्णयोः कुर्वन्क्षिपतिः, तं पाङ्गवि-
रूपैः कुवलयितां राजवीथीमतिलङ्घ्य स्वभवनमयासीत् ॥

अथ मूर्तया राजलक्ष्म्येव नृपतिरनवद्यसर्वाङ्ग्या तया सह
यितया क्रीडागिरिषु लीलावनेषु केलीसरस्तीरलतामण्डपेष्वन्येष्वपि
मणीयेषु स्थानेषु रममाणः, सफलचकार यौवनम् ॥

तस्माच्च भुवनमहितकीर्तिः प्रोल्लभूपात्, कलितवितरणके-
लयः कल्पद्रुमा इव कलशार्णवात्, माचनरेन्द्र इति, वेमभूप इति,
पौनरपतिरिति, अन्नभूप इति, मल्लमहीपाल इति भुवनमहितना-
मानः पञ्च कुमारा अजायन्त ॥

तेषामनुपमकीर्तिरादिमो महाभिमानीतया वासमण्डपिकां व-

सुधां मन्यमानः, न्यक्कृतकुलशैलशक्तिना भुजेन भूषणमिव भुवन-
भारमुद्रहन्, बन्धो बभूव माचभूपालः ॥

यस्य च पुनरनुजो दुःशामनहृदयविदारणो युधिष्ठिरस्य भी-
मसेन इव, धर्म इव वपुष्मान्, धनुष्मतामग्रगण्यः, प्रतिच्छन्द-
इव हरिश्चन्द्रस्य, पर्याय इव भगीरथस्य, प्रतिविम्बमिव अम्बरीषस्य,
द्विर्भाव इव दुष्यन्तस्य, बृहस्पतिरिव वृषकार्यप्रवृत्तः, उत्तानपाद इव
परिगृहीतमुनीतिः, जिष्णुगपि प्रचेताः, सुप्रतीकोऽप्यमदः, विश्ववि-
ख्यातभूमा वेमभूपालः सर्वमुर्वीमण्डलमजैषीत् ॥

तस्य च माचभूपतेरजनिपताग्रय इव अमह्यनेजमः, रेडि-
प्रोतभूप इति, पेदकोमटीन्द्र इति, नागरेन्द्र इति, त्रिदशसदृशास्त्रा-
नन्दनाः ॥

ततः क्रमेण गुणज्येष्ठो विशेषतः पालयिता बभूव चतुरर्णव-
मेखलाया धरालक्ष्म्याः, अतन्द्रितप्रकृतिः, भास्करमय इव पद्मोलामने,
शशिमय इव सकलजनाह्लादने, लोहिनाङ्गमय इव भूनादनत्वे, सौ-
म्यमय इव सकलशास्त्रावबोधे, धिषणमय इव देवकार्यप्रवर्तने, भाग-
वमय इव वृषपर्वप्रसक्तौ, शनैश्चरमय इव छायापभवत्वे, राहुमय
इव सकलराजमण्डलग्रहणे, केतुमय इव परविनाशने, पेदकोमटीन्द्र
इति रजनिकरकरावदातचरितो राजराजप्रभवो राजा ॥

तस्य खलु महाकुलभूभृत्प्रभवा भवानीव परमेश्वरस्य, नाली-
कवसतिलक्ष्मीरिव पुरुषोत्तमस्य, सुनागवनी भागीरथीव रत्नाकरस्य,
कलावती, कारुण्यवती, कान्तिमती, शान्तिमती, विनयवती, विला-
सवती, विज्ञानवती, त्रपावती, नयवती, सत्यवती, पुनःसृष्टिरिव
अरुन्धत्याः, साक्षात्कृतिरिव सरस्वत्याः, प्रदीपशिखा पापतिमिरमा-

वितानवेदी विवेकपावकस्य, सर्गसमाप्तिरिव सौन्दर्यसारस्य, तपःसि-
द्धिरिव सौभाग्यस्य, अनन्तगुणलक्षणा अभूदनन्ता नाम महिषी ॥

चन्द्र इव चन्द्रिकया, तरणिरिव दीप्त्या, राजीवदृशा तथा
व्यराजत राजचूडामणिः ॥

अधिगतमकलैश्वर्योऽपि स राजा सुबहूनि दिवसानि सुतमु-
खावलोकनसुकृतस्य दूरे बभूव ॥

तस्मिंश्च शासति चतुरर्णवमेखलां वसुंधराम्, कदाचिन्मयूर-
नटननाट्याचार्या, नारायणानिद्रानिशा, रागराजक्षत्रियाणी, कमल-
वनबोधतन्द्रा, प्रावृडाविरासीत् ॥

क्रमेण च कदम्बनिलघण्टापथे, मुषितमृगतृष्णाविमोहे, वि-
पुल्टीनटनसूत्रधारे, जगदेकतोयकर्मान्तिके, वञ्चितपथिकजनसं-
सारे, परिणतिमासेदुषि पयोधरानेहसि, संतानकाङ्क्षी धरणिपतिरमर-
पूजां रचयितुमारेभे ॥

ततो महीपतिः स्नातानुलिप्तः सितकुसुमवसनधारी, बाह्या-
न्नमध्यमणिवेदिकाम्थापितम्, अट्टिगोचरोच्छ्रायम्, मध्यभाग-
विलिखितं कर्पूरधवलद्युतिमैरावतमधिरूढं तैजसेन धनुषा दीप्यमान-
सवाहनं पश्चाद्भागस्थिताया देव्याः पुलोमजाया मन्दस्मितमधुरमा-
ननमपाङ्गितया दृशा स्मितविकसितकपोलभीक्ष्माणं बलासुरवधूविला-
पाचार्येण वृत्रासुरापमृत्युना वज्रयुधेन सनाथीकृतपाणिं शतमखमुद्र-
हता पताकापटेन कामपि कान्ति कन्दलयन्तम्, काञ्चनमयमिन्द्र-
ध्वजमर्चयितुमासमाद ॥

तदनु कमलकल्हारचम्कमालीकुटजप्रायैः कुसुमनिचयै-
रभ्यर्च्य पुरन्दरं परमया भक्त्या प्रणम्य पुरस्तिष्ठन्, भगवन् भक्त-

वत्सल देवेन्द्र, योजय मां कुलप्रदीपेन कुमारेण, इति पुनः प्रार्थ-
यामास ॥

अत्रान्तरे केलिमयूरमुपलालयन्ती मयूरपालिका पुनरिमामार्थं
पपाठ—

‘अनुभव मयूर सौख्यं

तव हृदयं भवतु सान्द्रसंतोषम् ।

मेघोदयं बिडौजा

दिष्ट्या जगदवनहेतुमातनुते ॥’

राजा तु तामुश्रुतिमाकर्ण्य हर्षपरवशः, शुद्धान्तमुपेत्य,
देवीं विदितवृत्तान्तामकरोत् । देवी च जहर्ष तेन भर्तृवचनन ॥

ततः शतमखप्रभादेन कतिपयदिनापगमे, समुन्मिषति मधु
मासे, आसेदिवसूचस्थानानि ग्रहेषु, निखिलभुवनाभ्युदयनिदिमे
पुण्ये लभे, गणिमिव रोहणस्थली, विवेकमिव त्रिद्या, विभातवेलेष
विभावसुम्, सुनममूत देवी ॥

ततः समुचिते दिवसे, धर्मविदां मध्यं गतो नृपतिरात्मजस्य
सकलभुवनकण्टकाभिवारमन्त्रं ‘श्रीयेमभूः’ इति नामधेयमकरोत् ॥

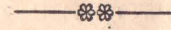
अथ जन्मनस्तृतीये वर्षे गुरुवरनिभृतां गुरुवत्सलं गुरुभियं
कुमारं गुरुभिरक्षरशिक्षामकारयत् ॥

ततः सकलभुवनभागधेयजीवातौ पञ्चमं वर्षमवतरति कुमारे,
भूगोऽपि देवी माचभूतल द्वितीयं कुमारममूत ॥

ताभ्यां च सहजनेजःपत्तराभ्यां धराणिपतिकुमाराभ्यां त्रि-
सूर्यमिव भुवनमालीत् ॥

(क्रमशः ।)

॥ शंकराभ्युदयः ॥

(अत्यद्भुतवाग्विलासास्वादनीयमिदं काव्यं सर्गषट्कपर्यन्तमेवास्मा-
भिरधिगतं प्रकाशितं चेति ज्ञातचरमेव सहृदयानाम् । अद्य श्रीकुम्भघोण-
नगरविराजमानदिव्यश्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिपैः देववाण्युभ्युदयवद्धदी-
क्षैः श्रीमच्छङ्करयतिसार्वभौमैः श्रीवार्णाविलासाध्यश्वस्य गुरुभक्तशिखामणेः
शालसुब्रह्मण्यार्यस्य प्राचीनग्रन्थमुद्रणपरिश्रममन्यादृशमभिनन्द्य स्वीयसरस्व-
तीनिलयात् प्रदत्तेषु ग्रन्थरत्नेषु एकतमात् श्रीशंकराभ्युदयकोशास्तसमाष्ट-
मसर्गौ समुपलभ्य तमिमं भागं सांप्रतं सहृदयायां प्रकाशयितुमुपक्रान्ता बयं
लोकगुरावस्मिन् कार्त्तज्ञं वहामः ।)

सप्तमः सर्गः ॥

अथापुतः संपुरनूपुरापगा-

सदानदीमातृकशक्रनिष्कुटे ।

वृषाचले वीक्ष्य स सुन्दरं हरिं

शनैरयं सद्यसुतामुदैक्षत ॥ १ ॥

समीरणालोलसरोजवाटिका-

नितान्तनिष्यन्दि मरन्दनिर्झरैः ।

पदे पदे या परिवृद्धिमेयुषी

प्रयाति लोकेषु मरुद्वृधाभिधां ॥ २ ॥

सुधारसस्यादिमधिक्रियाकृतः

खपाथसो वैबधिकैः सुधान्धसाम् ।

बिलम्बितामैः फलभारभङ्गुरै-

विराजते या तटकेरभूरुहैः ॥ ३ ॥

सुधारसस्यास्य च भो सुधान्धसः

समीक्ष्यतां तारतमीति या स्वयम् ।

उदस्तकेरद्रुभुजोष्कैर्दिश-

त्यद्ः फलेष्वम्बु गृहीतमात्मनः ॥ ४ ॥

प्रमत्तचिक्रोच्चकदष्टयत्तट-

प्ररुढकेरद्रुफलाम्बुनिर्झरः ।

प्रसर्पिणी सत्पथसीम्नि सारिणी

सुरस्रवन्तीत्यभिमन्यते सुरैः ॥ ५ ॥

अजस्रसस्यास्थितरोचिषि क्षमा-

मुधावधूमूर्धनि चोलसीमनि ।

चकास्ति या सारसधूलिधूसरा

मनोज्ञसिन्दूरमयीव रेखिका ॥ ६ ॥

द्विधा भवन्त्याथ कवेरकन्यया

दृढोपगूढे धुरि रङ्गमन्दिरैः ।

असौ निमज्जन्नधिचन्द्रपुष्करि-

ण्यहीन्द्रतरुं हरिमित्यवन्दत ॥ ७ ॥

पितामहस्यापि पितामहो भवा-

न्प्रभो न किञ्चिद्भवतोऽस्ति कारणम् ।

बिभर्ति रूपाणि बहून्यपि स्वयं

जनावन्तैषी जगदीश मायया ॥ ८ ॥

पुराणवाणीमपहृत्य वारिधौ

पुरा मुरारे दनुजे तिरोहिते ।

कटाक्षवीक्षोपचितात्मभूर्भवान्

रमाक्षिलक्ष्मीमवहज्जषाकृतिः ॥ ९ ॥

परिभ्रमन्मन्दरघर्षणोदय-

त्किणोपमैर्विन्दुभिरङ्किताकृतिः ।

सुधान्धसां स्वस्तिनिमित्तमादधे

पयोधिकन्याप्रपदश्रियं भवान् ॥ १० ॥

पयोधिकन्याकुचपर्वतद्वयी-

भरं विसोढुं खुरलीपरिश्रमम् ।

विधातुकामो नियतं विभो भवा-

न्वभार किं मन्दरमम्भसां निधौ ॥ ११ ॥

कठोरघोणाहतिभिर्द्विषत्तनुं

दिशासु मुस्तामिव धुन्वतस्तव ।

रदाप्रलम्भा जलराशिपल्लवे

क्षमा दधौ कर्दमलेशविभ्रमम् ॥ १२ ॥

भवन्नस्त्राङ्कुरमयूखकन्दले
पुरा निमग्रे दनुजाधिपोरसि ।
व्यपेतसंव्यानदुकूलपल्लवा
किल हियातिष्ठत नासुरेन्द्रा ॥ १३ ॥

पुरा वलारातिमुखामरावली-
हिताय बल्याहरणे दृढव्रतः ।
पलाशदण्डप्रणयी वदुर्भवन्
पदक्रमासक्तरुचिर्भवानभूत् ॥ १४ ॥

बलिस्त्रिलोकीं भवते दिशन्नपि
व्यधत्त मन्थुं विधिचोदितो यतः ।
फलप्रदेनाखिलकर्मणां ततः
प्रसह्य पातालतले कृतस्त्वया ॥ १५ ॥

वरूथिनीपादरजोभिरम्बरं
वितन्वतो भूमितलं दुरीश्वरान् ।
कुठारतेजोजलदान् प्रकल्पयन्
व्यधत्त नक्षत्रपथं भुवं भवान् ॥ १६ ॥

क्षणेन शस्त्रक्षतमेदिनीभृति
त्वयीश तादृग्भृगुवंशमौक्तिके ।
भावि धात्र्या व्यपराजहंसया-
यहो विराजत्तराजहंसया ॥ १७ ॥

करोदरे यस्य निशाचरप्रभो-
गिरिशशैलेन च कन्तुकथितम् ।
शिरांसि तस्यापि भवज्जयश्रियः
प्रपदिरे कन्दुकतां रणोद्धरणे ॥ १८ ॥

प्ररूढवेलाटविशिञ्जिनीलते
प्रभो पुरा वारिधिकूटकार्मुके
निहन्तुकामेन निशाचरप्रभुं
नियोजितः सेतुशिलीमुखस्त्वया ॥ १९ ॥

मुकुन्द हालाहलसादरोऽपि सन्
भवानुपाश्रित्य तु कामपालताम् ।
निनाय धात्रीं बत विप्रलम्बतां
द्विषद्वधूनामपि कुन्तलावलिम् ॥ २० ॥

ऊरीकृताभीरकिशोरवत्सका-
कृतिर्भवान्वञ्चयितुं विरिञ्चनम् ।
श्रुतिप्रतीतां चिदचित्स्वरूपतां
स्फुटीकृतामीश पुरा व्यतन्तमीत् ॥ २१ ॥

अनादिनाप्यादधतेश सादितो
त्वयाधिरूढस्त्वरितस्तुरंगमः ।
कलेरपाये कृतवासकौतुको-
प्यघाससंसक्तमना भविष्यति ॥ २२ ॥

इति स्तुतिप्रीणितरङ्गनायको
भजन् क्रमात्पञ्चनदेश्वरादिकान् ।
समाश्रितो द्वारवतीमनुत्तरां
स राजगोपालमवन्दत स्तुवन् ॥ २३ ॥

अभूषयं संततिमुष्णदीधिते-
रहं पुरेत्याहितधीरधीश्वर ।
विभूषयत्यन्यविधोः कुलं भवान्
दृशोः कचिन्नो ममता खलुचिता ॥ २४ ॥

क्रमात्पुरा जन्मयुगेऽपि किं प्रसू-
मुकेतुजासूदनवासनावशात् ।
अनीक्षमाणेन घृणादृशाप्यहो
हता त्वया पूतनिकावधूरपि ॥ २५ ॥

कराम्बुजातं करजाङ्कशत्रुट-
त्तुं तनोति स्म पुरा सुराहितम् ।
इतीर्षया त्वचरणाम्बुजं ध्रुवं
विलासघातैः शकटं व्यसुं व्यधात् ॥ २६ ॥

पुरन्दरारातिशरात्मतां गताः
पुरा बभूवुर्भुजगा इति ध्रुवम् ।
तदीयजातौ सरुषा सुवासो
इतस्त्वयामार्दि च हन्त कालियः ॥ २७ ॥

उदूढतत्तादृशमन्दरोर्वरा-
भृतो गभीरे पयसां निधौ तव ।
मुकुन्द गोवर्धनभूभृदुद्धृति-
र्मनःसु नः स्मेरयते न विस्मयम् ॥ २८ ॥

तवेश धत्ते पठितैकपाठता
तदुग्रबाणासनदण्डखण्डनम् ।
करेणुन्मस्तकरेणुरप्यरेः
करेऽणुरासीदिति नाद्रुताय नः ॥ २९ ॥

द्विपेन्द्रसंरक्षणदीक्षितो भवान्
द्विपेन्द्रमीश द्विषतोऽवधीत्कथम् ।
तवाथवा तादृशसिंहनाटिका
महानटस्येदमवैमि सांप्रतम् ॥ ३० ॥

पदारविन्दैकपरागतः पुरा
शिलामपि श्रीसदृशीं भवान्व्यधात् ।
करेण कुब्जां चिबुके पदा पदे
स्पृशन् व्यधत्तेश तथेति कः स्मयः ॥ ३१ ॥

निहत्य निःशेषमशेषराजकं
मही द्विजेभ्यो मखदक्षिणीकृता ।
करप्रहारं न ममेति किं विभो
तमुग्रसेनं धरणीपतिं व्यधाः ॥ ३२ ॥

पयोनिधिर्देव भवान्तरद्वये
भवत्प्रतापज्वलनानुभाववित् ।
अदत्त वीतानुशय प्रसादयन्
पदं तव द्वारवतीपदास्पदम् ॥ ३३ ॥

पुरा व्यरौत्सं पुरुहूतजं मुधा
सुहृत्त्वमुष्णांशुसुतेन शीलयन् ।
इतीश जातानुशयो ध्रुवं भवा-
निहावतारे कृतवान् विपर्ययम् ॥ ३४ ॥

रसोत्तरङ्गां त्वयि रागसंपदं
विधाय वंशीमधरे विशृण्वति ।
मनोभवो बल्लवपल्लवाधरा-
मनःस्वतानीदनुरागसंपदम् ॥ ३५ ॥

रसोत्तरं धन्व रणन्मधुव्रतं
शरं सृणिं पाशमपीश विभ्रतम् ।
कारद्वयीकल्पितवेणुकं च यौ
भवन्तमन्तर्भजते स भाग्यभाक् ॥ ३६ ॥

इति स्तुवन्नेत्यतिश्चिदम्बरं
तं नीलकण्ठं सदसि व्यलोकते ।
अवेक्ष्य यः स्वापजुषं हरिं घनं
सलोकपालश्चतुरं प्रनृत्यति ॥ ३७ ॥

(कमशः ।)

ते चेदानीमतिमहत्तरं हृदयकालुष्यमुद्धहन्ति । नाभिभाष-
न्तेऽभिभाषणीयान् । न संभावयन्ति संभावनीयान् । नावलोक-
यन्त्यवलोकनीयान् । न विरचयन्ति नैःश्रेयसिकमपि कर्म । कोऽप्यय-
मपर एव प्रकारश्चिन्त्यमानोऽपि कम्पयति मनः । कीदृशी वा तेषा-
मुदारता गाम्भीर्यमाश्रितजनरक्षणव्यग्रता वा प्रवणता वा साधुषु ।
ते चेदानीमात्मनीनमर्थजातं विभज्य तदुपचयैकतत्परा अपूर्वा एवा-
भवन् । यद्यपि रामस्वामिनामधेयो वणिक्प्रवरः परिज्ञातसकलार्थः
सेवया महतां जानंश्चोचितमुपयोगमतिचपलायाः श्रियो विनियुक्ते तत्र
तत्र दिव्यदेशेष्व्वात्मनीनमर्थजातमनपत्य इति किंवदन्ती श्रूयते ।
तदपि सोऽप्यस्मत्प्रियसुहृदा वरदार्येण भक्तिसारपदारविन्दभक्तिभरि-
तेन प्रतिबोधितोऽपि सुदूरं पथ्यमपि तद्वचो नाकरोत्कर्णे ।
कृत्यैव भक्तिसारमुनिम् । नूनमत्र चास्माकं दुरितमेव निमि-
त्तम् ; कथमन्यथा हि तस्य महानुभावस्यैवंविधो मतिविभ्रमः,
विद्वेषो वा सहज इव तदाराधितेऽपि मुनौ । अथ वा महा-
न्तोऽपि जरावैक्लव्येन महदुपधारयन्ति हृदयकालुष्यम् । न मु-
ञ्चति हि साधूनपि विभूतिस्वभावः । अतएव हि दूरीकृतभवपा-
शबन्धैरपि परिहृतोऽयं विभूतिसंसर्गः । श्रीमद्भगवद्गीता ॥ १८ ॥ ॥ ॥
इति ॥

अथवा किमिति वयमेव वा नानुगृहीतास्तादृशा एव मुनि-
भिः ; ये वा यथामति विरचयामो विविधानात्महितौपयिकानेव कैङ्क-
र्यविधीन् । अथ वानुकूल एवास्माकमपि स भगवान् ; येन हि वय-
मेतावतीं श्रियमुपनीताः, यदनुषङ्गादेव वयमिह चामुत्र च कृतार्था
एवाभूम । किंनाम तस्य दुष्करमवतर्णस्य सुदर्शनस्य विरचितवि-

विधविपक्षविक्षोभस्य सुरक्षितरमापतेः; येन हि विगतान्यकर्तव्यं
सुखमासेवते फणिपतिमृदुशयने समाश्लिष्टकमलाकुचकलशगूढघटित-
वक्षःस्थलो भगवान् । किं च मनोरथोऽपि महानेतादृशः—यथा हि
भगवान्यतिपतिराराध्यते तत्रत्यैरेव भवदपाश्रयैः तथैवाराधनीयो भ-
गवान्भक्तिसार इति । यद्यपि सर्वथैव नोपेक्षेत समुचितज्ञः परिज्ञात-
संप्रदायो रामानुजनामधेयः कुलक्रमागतं धर्मं तथापि न तावानुत्साहः
समयेऽस्मिन् । येन समाराधिताः स्युः संगता अतिथयः । जानामि
चात्र यथाशक्ति प्रयतितव्यं कल्याणाभिनिवेशिभिरिति प्रतिबोधयि-
तुमप्यनवसर इति । यतो हि नातिप्ररूढः प्रभुप्रसादः ॥

किंचेदमपि विचिन्तनीयतामुपगतमपरम् । यत्तस्यैव भगवतो
ऽवतारेणानुगृहीतासु मकरमखासु विचित्रविविधवस्तुसंयोजनरसवत्तरे
अनागरिकैरप्यभिनन्दनीयैः शुद्धमाषविकृतैरूपैराराधयामासुः किल
भगवन्तं तदीयांश्च नृसिंहगुखः खाला एव सान्तरा अस्मा-
कमपि । ये खलु प्रथमत एव प्रवर्तितास्तातपादैरेव तत्रभव-
ताममुष्मिन्नत्यावश्यके हि कैङ्कर्ये एतावन्तमपि शरदं निरन्तराय
मेव निर्वर्तयामासुराशासनेन मङ्गलानां तेषामतिमहतां मनस्विनाञ्च ।
तेषांच तनयः प्रकृत्यैव रुग्णशरीरो जननीविरहितश्चाद्य पीडितश्च
महता ज्वरेण बलवदुपद्रुतश्च कुशलागदंकारैरदम्यया रुधिरविस्त्रापि-
ष्या विषूच्या नाञ्चति किञ्चिदप्यभिरतिमाहारेषु । तेन च तदाय-
त्तसकलप्रवृत्तयस्तेऽपि गुरवः चिन्तावग्रथिते हि चेतसि न किञ्चि-
च्चेतयन्ते । व्यवसायो वा कीदृशो न जानीमो विधेः । कथं नाम
न रक्षेत् स हि भगवानात्मपदारविन्दसमाश्रितान्भ्वरीषमिव महा-
भागम् । एवंविधे हि व्यतिकरे कथं नाम मातिमन्तोऽपि महान्तमुत्सा-

मुद्वहेयुः । दुस्त्यजो हि प्रकृतिसङ्गः प्राणिनाम् । एवं च सर्वथैव
दुर्बल एवास्यां शरदि मुनेरुत्सव इति नाहमपि गन्तुमुत्सहे महीसार-
पुरीं सुहृद्विरहिताम् । सर्वथाद्य सुदूरगमनमेव सुखाय सुहृदामित्यल-
मनुचिन्तनेन ॥

अन्योयमुदन्तोऽखिलजनप्रमोददायी विशेषतश्च सुहृदामिति
विज्ञाप्यते । ये खलु प्रियसुहृदो भूतपुरे वीरराघवाचार्या इति नि-
र्बोद्धारो भगवतो भाष्यकारकैङ्कर्यश्रियः तेऽप्यन्वगृह्यन्त तनयोप-
पालनसौभाग्येनेति इदमेव परमाशंसनीयमिह चामुत्र च सुखौप-
यिकं गृहिणाम् । विशेषतश्च वंशभाजाम् । किं च तेऽपि पुण्याहदि-
पमेऽस्मदुरुचरणानन्यांश्च भूसारपुरीयानामन्य अभिपूज्य द्रविण-
पत्रादिभिः खयमपि महान्तमानन्दमापेदिर इति ॥

लेखः ७.

वेदोत्तमाङ्गयुगलीविपुलाम्बुराशि-

गूढार्थरत्ननिकुरुम्बभरेण धन्यान् ।

श्रीलोकदेशिकरहस्यनिगूढतत्त्व-

व्याख्यातृवर्यवरयोगिमतैकधुर्यान् ॥

ज्योतिर्निरुक्तनयसर्वकलाकलाप-

कूलंकषात्मधिषणालसितैकलीलान् ।

आजानसिद्धनिरवद्यसमस्तवस्तु-

वैराग्यभूमविवशीकृतसर्वलोकान् ॥

श्रीभाष्यकारगुरुसन्निधिनैकचित्र-

कैङ्कर्यनिर्वहणसक्तनिजान्तरङ्गान् ।

सौशील्यशान्तिकरुणादिगुणाम्बुराशीन्

श्रीशैललक्ष्मणमुनीननिशं श्रयामः ॥

अहो महदिदं दुःखनिदानम्, यदकाण्ड एव परिणमति
सकलप्राणिनामेकपद एव दौर्भाग्यगरिमा । किमत्र निदानमुत तेषां
कर्मैव वा । आहोस्विदिच्छैव विधेरेकान्तकुटिलस्य, अथवाऽतिनिष्ठुरस्य
कलिहतकस्य साम्राज्यविलसितम्, यन्न कञ्चन न स्पृशन्ति पण्डित-
तमपण्डितं वा रक्तं विरक्तं वा ज्ञानिनमज्ञं वा शरीरिणामुपतापाः ।
यदद्य गुरवोऽप्यस्माकमखिलवस्तुयाथात्म्यसंविधेचनचतुराः सकलज-
दौर्भाग्यगरिम्णा सुकृतसंक्षेपेन सज्जनसमुदयस्य दुष्कृतपरिपाकेन वा
सुकृतानाम् । किं बहुना, मन्दभाग्यतयैव माहशामुपगताः सकलप्रा-
णिसाधारणां गतिम् ॥

मन्ये च पूर्वलिखितया च लेखिकयावगतवृत्तान्तमतिवि-
ह्वलहृदयं प्रियसुहृदं अशनिनिर्वातेनेव कुलगिरिम् । किमत्र प्रतिकुल-
भगवतेऽतिस्वतन्त्राय । किमस्माकमपेक्षतेऽनुज्ञाम् । स हि सर्वश-
क्तो निर्वर्तयति निरङ्कुशमेव तत्तत् । यदि नामैवमाश्रितजनविरुद्ध-
मारचयति स भगवान् किं नामाश्रितजनवत्सलतयोपकृतम् । अति-
महता प्रयत्नेन लोकहितायैवोत्पाद्य महानुभावप्रकृतिं स्वयमेवापहरति
किमुचितकारितया वा ॥

मन्ये च स्वसंकल्पातिशयितगुणजातमवलोकयता नित्यवि-
भूतिसमुचितं मन्वानेन तामेव विभूतिमुपनीतास्त इति । कस्य वा
न स्पृहयेत अभिनन्दनीयवस्तुसमागमाय रसिकस्य हृदयम् ॥

परंत्वेतावदेवानन्दनीयम् । किञ्चिदिव कालमनुभावयति
स्मातिमहान्तमानन्दं तत्समयेषु सरससंलापधोरणीधुरीणया गैर्वा-
ण्या वाण्या तद्वदनकमलविनिःसृतेन विविधरहस्यार्थोपन्यासेन,
कदाचिदनितरसुलभेन तत्तत्कलाकलापविनोदेन, कर्हिचित् आत्म-
निःश्रेयसौपयिकेनाध्यात्मचिन्तनेन, कदाचिदखिलप्राणिसमुज्जीवन-
साधनेनाविरततत्तदवदातकर्मनिचयेन, कदाचिदतिप्रखूढमौहार्दभरपे-
शलेन परिहासापेशलेन, कदाचिदतिप्रवृद्धनिर्भरप्रेमभरोल्लसितैश्च हि-
तार्थोपदेशैश्च समुचितैः अनवद्यया विद्यया अखिलविविधश्लाघनीया-
कृतिभिः आत्मस्तुतिभिश्च सर्वप्राणिनः ॥

नानुभवेम किल वयममुमानन्दं यत्र कापि विरलविरलायां
विभूतावस्थामनेकदुर्गपरिगतायामुपगता जन्म । किंतु सकलमिदं
सौभाग्यमेकपद एवास्तमितमस्या विभूतेरिति दुःसहो दुष्कृतप-
रिपाकः । सत्यमनुभवैकविनाशयो हि प्राणिनां प्रारब्धकर्मसमुदयः ।
किमस्य विनोदनमतिमहतो दुःखस्यान्तरेण तत्तद्गुणचिन्तनम् । यदि
परित्यज्य पापैकारब्धमिदं शरीरमचिरादुपगतां नित्यविभूतिमनुग्रहे-
णार्याणामनुभवेम अपूर्वमिव संदर्शनसौभाग्यम् । हन्तेदानीमति-
विपुलया तद्गुणकथया । विरहविनोदोपि दवीयसा सुहृदा सुदुर्लभ-
एव मन्दभाग्यस्य ममेत्यास्तामिदमात्मशोचनम् । आवेदयाम्यावे-
दनीयम्—

बलवदस्वस्थशरीराश्च ते गुरवः शरीरसुखाय पूर्वमुपगता अपि
रामस्वामिसुकृतिनः सदनं अतीते हि भौमवासरे पुनरपि निजमठ-
गोपालचक्रुरतिविशुद्धम् । तत्रैवात्यजन्नात्मनः कलेवरमाश्रितविरह-
विनोदायैव आतनुपतनमसंकुचितज्ञाना एवाभवन् । मन्ये च वि-

दितपूर्वोऽयमात्मशरीरपरित्यागसमयमिति । पूर्वमेव लिखितं खलु तैः । वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि इति । एवमपि प्रतिबोधितो मूढमतिर्नाहमकरवं समुचितमुपाय-
मार्यशरीरधारणेहेतोः । सर्वथा नाहमचिन्तयं मनसापि कदाचिदेवं भवेदिति । किन्तु तेषामप्राकृतमेव दिव्यमङ्गलविग्रहं मन्वानश्च आ-
त्मशरीरधारणाय किञ्चिदनुचितेनापि कर्मणा धनमार्जयन्निरस्तनिखि-
लसंसृतिखेदः किञ्चिदपि कालमविरलमनुभवन्नार्यसहवसतिसुखमसेव-
मानः तत्सन्निधौ सकलरहस्यार्थजातमनुभवंश्चातिमहान्तमानन्दमुपन-
येयमायुषः शेषमिति चिरनिरूढो मन्दभाग्यस्य मम मनोरथः अद्यैव परिणतः । किमहं कुर्याम् ॥

परित्यक्तकलेवरेषु च तेष्वार्येषु सर्वेषु दुःसहदुःखभरपीडि-
तेष्वपि यथाशक्ति दर्शयत्सु कृतज्ञतामहमहमिकया प्रघावितेषु
परितो लेखावाहकेषु निवेद्यमानाश्च सर्वेऽप्यमुमुदन्तमार्यशरीरविपत्ति-
श्रवणविह्वलाश्च सर्वेऽपि इति कर्तव्यताविवेकविकलाश्चेन्नपुरवासिना
चातुर्वर्णकाः वाजिशकटसमुपारूढाः प्रभवः समागत्य संमन्त्र्य
तत इतः सर्वदिग्विभागेभ्यश्चोपागतैः वैदिकविधिनिर्वहणकुशलैः
आर्यैः दुष्करमपि यतिसमयसमुचितं यामुनार्यप्रक्रियैवौर्ध्वदैहिक
परेद्युर्निर्वर्तयामासुः । तत्कालोचिताभिश्च दक्षिणाभिः सुवर्णशकलैश्च
यथार्हमेव संमानिताः सर्वेऽपि समागताः । प्रतिष्ठापितश्च नृसिंहतीर्थ-
परिसरे पदव्याः पश्चिमे देशे अभिनवारब्धस्य महारामस्यानन्तर-
क्षिणप्रदेशे स गुरुणा विमलश्चरममङ्गलविग्रहः ॥

अत्रान्तरे अनेनैव शोकभरेणाभिपीडित इवांशुमाली निज-
मण्डलविभेदनविगलितरुधिरपाटलराञ्चित इवातिरुक्ततनुः परिभूतमि-

जमरीचिनिचयगुरुशरीरविपत्तिविह्वलः स्वयमपि स्नातुकाम इव प-
श्चिमजलनिधिजठरे ममज्ज ॥

यद्यपि कृतज्ञेन जीवता प्रतिकर्तव्यमेव यथाशक्ति परेताय
तथापि कथं नाम मर्षणीयोऽभिमतजनदशाविपर्ययः । कथमवलोक-
नीया पश्चिमा दशा । कथं नाम तत्तन्मङ्गलविधयो विधातव्याः ।
सर्वमिदमसहमान एवाहमेक एव तत्काले भूतपुरीमुपगतोऽस्मि । न
वा चरमविग्रहसेवया परिपूत आत्मा । न वा विरचितः पश्चिमः
प्रणामः । किमार्याः कुशलप्रश्नपुरःसरमालपिष्यन्ति मामवलोकयि-
ष्यन्ति वापूर्वमर्थमिति पूर्वानुभूतसुखस्मरणविह्वलतया वा मूढतया
वा नैर्घृण्येन वा, किं बहुना, उदरभरणचिन्तया दुरन्तया प्रिय-
सुहृदिवाहमपि दवीयानिव संवृत्तः । केवलं सुकृतलेशसमुपनतेन ना-
तिचिरसंदर्शनेनानवरतस्मर्यमाणेन चिरपरिचयप्ररूढेन संस्कारेण स-
माक्षमिवानुभवस्तत्समागमसुखमपनयामि कालमिति तत्रापरिहार्येऽर्थे
विवेकवता सुहृदापि न शोचनीयम् ॥

विष्णवाख्ये वत्सरेस्मिन्मकरमुपगते राशिमहामघीशे-

पक्षे कृष्णे त्रयोदश्यभिधतिथियुते मूलमे भौमवारे ।

श्रीमद्वाधूलवंशोद्भवघनगुरुराङ्घ्रिक्षिणायत्तभूमा

श्रीमान्श्रीशैलरामावरजगुरुवरः प्राप विष्णोः पदं तत् ॥

विषुशरदि मकरमेचकमूलभभौमत्रयोदशीतिथ्याम् ।

श्रीशैललक्ष्मणमुनिः प्रायात्स्वाचार्यचरणनलिने द्वे ॥ २ ॥

भाष्यं भाष्यकृतोऽप्यवेद्यमभवल्लोकार्यसूक्तिः परं

दुर्ज्ञेया ह्यधिकारिणेव विकलाः सर्वे प्रबन्धा भुवि ।

गैर्वाणी ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम् ।)

रामशास्त्री— भोः शास्त्रिवर्य, किमित्येवं कवीनामुपरि द्वेषमावि-
ष्करोषि ?

अपारे खलु संसारे कविरेकः प्रजापतिः ।

विनापि कामिनीसङ्गं कवयः सुखमासते ॥

इत्याद्यभियुक्तोक्तिः किं ते कर्णपथं नागता ?

कृष्णशास्त्री— न मे द्वेषो मात्सर्यं वा कवीनामुपरि । परं तु एतेषां
चारित्र्यशुद्धिर्नास्ति इत्यतो हेतोः तेषां फणितिषु न मे प्रामा-
ण्यबुद्धिः ।

राम— चारित्र्याद्भूतः कश्चित्कविर्नामतो निर्दिश्यताम् ।

कृष्ण— तादृशेषु युष्मदीयः कालिदास एव प्रथमगणनामर्हति ।

राम— तत्र किं प्रमाणम् ?

कृष्ण— सुप्रसिद्धं तस्य जीवनचरितमेवात्र प्रमाणम् ।

राम— कुत्र लभ्यतेऽयं कालिदासजीवनचरितनामको ग्रन्थः ?

कृष्ण— नास्ति तादृशो ग्रन्थः । परं वृद्धपरम्परयागतः कर्णाक-
णिकया श्रूयमाणः तस्य कवेर्दासीगृहनिवासादिवृत्तान्त एव ।

राम— दास्या नाम किम् ? का वा तस्या जन्मभूमिः ?

कृष्ण— विशिष्य एतानि नामतो निर्देष्टुमशक्यानि । अथापि
वेश्यालम्पटोऽभूदसौ कविरिति को वा न जानाति ।

गैर्वाणी ।

१२३

राम— इह वटे यक्षस्तिष्ठतीति एकेन उच्यते चेदन्येऽपि तत्तथै-
वेति विश्वसन्ति । गतानुगतिको लोकः न लोकः पारमार्थिकः ।
अतो लोकप्रवादः न कदापि प्रमाणीभविष्यति विमर्शकानाम् ।

कृष्ण— कविरसौ मेघसंदेशे महाकालानुसेवनस्य वेश्याकटाक्षलाभ-
एव फलमित्युदाहृतवान् किल ।

राम— तावता तस्य वेश्यालम्पटत्वं कथमिवानुमीयते ?

कृष्ण— वेश्याप्रस्तावेन असौ कविरेकदारव्रतनिरतः श्रीरामभद्र-
मप्यतिशेते इति युष्माभिर्विश्वस्येत, न त्वस्माभिर्यथाश्रुतग्रा-
हिभिः ।

राम— रामभद्रस्यापि बह्व्यः स्त्रिय आसन् इति आदिकविर्वर्णयति ।

कृष्ण— रे रे नास्तिकाधम, तव नास्तिक्यं श्रीरामभद्रमपि स्पृश-
ति । न त्वमार्यैः संभाषणमर्हसि ।

राम— रामचरितावगमे रामायणमेवास्माकं प्रमाणम् । तत्रैवमनु-
वर्णितं चेत् किं क्रुध्यसि मह्यम् ?

कृष्ण— दिष्टया कोश अत्रैव वर्तते । प्रदर्शय मे तानि पद्यानि
। यत्र बहुवल्लभो रामभद्र इति वर्णयति प्राचेतसः ।

राम— 'पितुर्निर्देशं नियमेन कृत्वा वनानिवृत्तश्चरितव्रतश्च ।

स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिः संरंस्यसे वीतभयः कृतार्थः—'

इति जानक्या भाषितमिह प्रमाणं भवति विमर्शकानाम् ।

कृष्ण— हन्त ! हन्त ! अस्तमितविवेक इवालपसि । सीतेयमस्मि-
न्प्रकरणे शोकस्य परां काष्ठामधिरूढा यानि कानिचिदक्षराणि
प्रलपति । स्वभावकातरं हि मनो वनितानां 'प्रतीपदर्शिन्यः'
इति तासां नामधेयमन्वर्थयति ।

‘शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ।

शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥’

इत्यन्यत्रोक्तं किलानेनैव महर्षिणा ।

राम— तर्ह्यस्तामयं संदर्भः । हनूमता समर्पितं भर्तुः करविभूषणं
संप्राप्यातुलेन हर्षेण समन्विता देवी

‘कच्चिन्न विगतस्नेहः प्रवासान्मयि राघवः ?

‘कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति ?

इत्यादि पृच्छन्ती रामस्यान्यमनस्कत्वमभिज्ञते किल ।

राम— किमिति पुनस्तस्या एव प्रतीपदर्शिन्या भाषितमस्मिन्विषये
प्रमाणत्वेनोदाहरसि ।

‘मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ।

तन्न सिध्यति सौमित्रे तवापि भरतस्य वा’

इति भक्ताप्रेसरं रामानुजमप्यधिक्षिसवती किलेयं । उक्तं च

केनापि—

‘कृते हि रेणुका मृत्युः त्रेतायां जनकात्मजा ।

द्रापरे द्रौपदी मृत्युः कलौ मृत्युर्गृहे गृहे ॥’ इति ।

राम— रामस्य बहुस्त्रीकत्वनिर्णये न ममाभिसन्धिः । परं तु महा-
कालस्य यात्रात्सववर्णनप्रकरणे वेश्याभिः नखपदसुखान्वर्षाम्
बिन्दून्प्राप्य मेघं प्रति कृतज्ञता सूचितेति वर्णयन्महाकविरात्मनो
वेश्यालम्पटत्वमवगमयतीति निःसंशयं भवद्विर्विश्वस्यते ; जान-
क्या कण्ठोक्तोऽपि रामभद्रस्य एकदारव्रतभङ्गो नाङ्गीक्रियते ।
अत्र भवता महाकविमधिकृत्य द्वेषः रामभद्रमुद्दिश्यानुरागमा
केवलमाविष्कृतौ भवतः ।

कृष्ण— सत्यम् । महाकालानुसेवनेन (अविकलं फलम्) अपवर्गा
एव मेघेन लप्स्यते इति मल्लिनाथो वदति । तदेतन्मया विस्मृतम् ।
आधुनिकः कश्चन विमर्शकः व्याख्यातृणां मार्गदर्शकमेतं अर-
सिक इति वैदिक इति कविहृदयानभिज्ञ इति च अधिक्षिपति ।
मल्लिनाथव्याख्यासाधनेनैवानेन बाल्ये काव्यादिकं पठितम् ।
तथैवास्याचार्येण प्राचार्येणापि । सर्वमेतद्विस्मृत्य स्वयमद्यम्बरा-
दवतीर्ण इव विचेष्टतेऽयं विमर्शकः । वेश्याकटाक्षलाभ एव
महाकालानुसेवनस्य फलमित्याशयं विवृण्वता गौरीपादसरोजपरि-
चर्यायाः सुराङ्गनापरिष्वङ्ग एव परमो लाभ इति चोद्धृत्यतानेनैव
कालिदासस्य कामात्मता विद्योतिता भवति ॥

राम— कालिदासं विहाय तत्काव्यविमर्शकमद्य तवोपालम्भः
स्पृशति । काव्ये शृङ्गारवर्णनेन कविः कामपरतन्त्र इति कथं
निश्चेतुं शक्यते ? शृङ्गारादिरसानुवर्णनप्रकाराः प्राचेतसादेवानु-
शिक्षिता महाकविनेति वर्णयत्यसौ विमर्शकः । किष्किन्धाकाण्डे
विप्रलम्भशृङ्गारमनुवर्णयन्महर्षिर्विट्सार्वभौम इवालक्ष्यते ।

मल्लिनाथेनानुसृता सरणिः कचित्कचिन्न हृदयङ्गमा । कवे-
राशयाविष्करणे च कुत्रचित्प्रमाद उपलभ्यते इत्यादिकं सोपप-
त्तिकं निरूपितमासीद्विमर्शे । तावता विमर्शकस्य मल्लिनाथे
गौरवं नास्तीति किमिति निश्चिनेषि । श्रीरामभद्रेणानुष्ठितो वा-
लिवधः न प्रशस्यते इति हेतोर्नास्माकं राघवे बहुमानातिशयस्य
न्यूनता ॥

कृष्ण— किमिति रामभद्र एव दोषानुदहरसि । नास्ति ते परलो-
कभीतिरिति मन्ये ।

‘नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे ।

विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ॥’

इत्युक्तीत्या ‘धर्मो विप्रहवात्रामः’ इति जानन्नपि किमर्थं तस्मिन्नलीकदोषानुद्भाव्य, आत्मानं निरयपातोन्मुखं करोषि । परिहासस्य गुरवो न पात्रीक्रियन्ते विवेकिभिः ।

राम — सत्यम् । ‘वृद्धास्ते न विचारणीयचरिताः’ इत्युक्तमुत्तर-
रामचरिते भवभूतिना । रामभद्रप्रस्तावस्तु त्वयैवोपक्रान्तः ।
उक्तिप्रत्युक्तिमरण्या सुदूरमाकृष्टा वयम् । किं क्रियताम् ।

कृष्ण — कथमद्यापि न शाम्यति परिहासः । ‘अकारणं च भवति
दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं चाविनयस्य’ इत्युक्तं केनचिद्भुजङ्गेन ।

राम — कोऽसौ भुजङ्गः ?

कृष्ण — उमापतेः भक्ताग्रेसरस्य नामधेयमावहन्कश्चन कविः ।

राम — न खल्ववगच्छामि कोऽसौ इति । अपि नामासौ रावणः ।

कृष्ण — दुष्टचरितोऽपि वेदाभ्यासनिरतः खल्वसौ पौलस्त्यः ।
स हि काव्यगन्धमपि न जानाति ।

राम — राक्षसोऽयम् वेदाभ्यामनिरतः इति विप्रतिषिद्धमेतत् ।

कृष्ण — हनूमता राक्षसानां गृहेष्वग्निहोत्रादीनां अनुष्ठानं प्रत्य-
क्षीकृतमिति रामायणे प्रोक्तम् । जन्मना विश्रवसः समुत्पन्नो-
ऽयम् रावणः वेदज्ञ आसीत् । सामगानेन तरुणेन्दुशेखरमतोषय-
दिति च श्रूयते ।

राम — त्रिजगत्कण्टके रावणेऽपि गुणानुद्भावयसि न तु कविषु ।
कोऽयं त्वया भुजङ्गत्वेन निर्दिष्टः कविः ?

कृष्ण — विरुदमिदं हर्षनामकाचक्रवर्तिनो लब्धमनेन कविनेति

श्रुतम् ।

राम — ‘भुजङ्ग’ इति विरुदं कस्य स्पृहणीयम् ? हृदयतमखिलं
स्वैरं कथय ।

कृष्ण — कादम्बरीति कश्चन पुण्यग्रन्थः श्रूयते किल । तस्य रच-
यित्रा हर्षचरिते चक्रवर्तिना विरुदमिदमात्मनः प्रथमदर्शनावसर-
एव दत्तमिति वर्णितम् ।

राम — अहो ! कविकुलतिलको भट्टबाणस्त्वया ‘भुजङ्ग’ इति नि-
र्दिश्यते ।

कृष्ण — न हि न हि । अस्मत्प्रपितामहैः समकालिकेन हर्षवर्धनेन
‘महानयं भुजङ्गः’ इत्युक्तमिति अनेनैव स्वयशः प्रख्यापितम् ।

राम — हर्षचरितम् कादम्बरी इति च ग्रन्थद्वयं अपि नाम त्वया
यदाकदाप्यवालोकि ?

कृष्ण — शान्तं पापम् । न कोऽपि वैदिकमताभिमानी एतादृशं
काव्यमवलोकनदानेनापि अनुगृह्णीयात् ।

राम — तत्र कीदृशं दोषमनुपश्यसि ?

कृष्ण — एकं नरस्तुतिवर्णनपरम् । अन्यन्नामत एव दुष्टम् ।

राम — कादम्बरीति नामोच्चारणेनैव मद्यपायिनामेनसा संस्पृश्यते
जन इति ब्रुवाणो भवान् कथमस्मिन् लोके सुखं जीवेदिति
चिन्ता मामाकुलयत्यधुना । भवतो गृहिण्या नामधेयं कीदृश-
मिति ज्ञातुमभिलषामि ।

कृष्ण — अपूर्वोऽयमभिलाषः । किं तवानेन ज्ञातेन ? अथापि क-
थयामि । को दोषः । अतिपावनायाः कवेरजाया नद्या नाम
धियतेऽनया ।

राम— हा प्रमादः ! 'नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गहिताः'
इत्यनुशिष्टमापस्तम्बेन ।

कृष्ण— (सभयम्) कावेरीति नामधेयमतिपावनं किल । किमर्थमिदं
सूत्रकारेण गद्येते ?

राम— 'नद्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधमः'
इत्युक्तरीत्या नदीनामग्रहणेन 'बहूनामुपभोगार्हेयम्' इति सा-
रणं कदाचित् भवेदिति तादृशनामन्यः वरणानर्हा इति सूत्रकारे-
श्चिन्तितं स्यात् ।

कृष्ण— धिगिमान्सूत्रकारान् ! पतिव्रतोत्तमा किल मे सहधर्मचा-
रिणी वसिष्ठपत्नीमप्यतिशेते । नामधेयेन दोषो भवतीति नाहं
विश्वसिमि ।

राम— तर्हि कादम्बरीति नामकरणे किमिति भवता अरुचिः प्रद-
र्शिता ।

कृष्ण— नामेदं मर्षणीयं भवेद्यदि काव्येऽस्मिन्विषयवैलक्षण्यमुपल-
भ्येत ।

राम— कीदृशमिदं विषयवैलक्षण्यं नाम ?

कृष्ण— इह पुण्यश्लोकसंकीर्तनं नास्ति । आदावेव कश्चन शूद्रको-
नाम राजा प्रस्तूयते । कथा च न पुराणप्रसिद्धा । आख्यायि-
कायां चास्यां कस्यचिन्मुनिकुमारस्य तरलहृदयस्य अतिभूमि-
गतां मदनावस्थां वर्णयन्नात्मनो गद्यग्रन्थकरणनैपुण्यमन्यादृशं
प्रकाश्य भस्मनि हुतमनेनेति नितरां दूये ।

(कमशः ।)

॥ श्रीः ॥

॥ वेमभूपालचरितम् ॥

—ॐ—

विदितमेवेदं विश्वेषामपि विदुषाम्— यदुत संस्कृतसाहित्ये
अतीव विरलान्येव गद्यकाव्यानीति । यतो गद्यकाव्यं तावत्कवेरभि-
ज्ञतमस्याप्यखिलेष्वप्यंशेष्वसाधारणमवधानमवश्यमपेक्षते । अत एव
मन्यामहे, गद्यकाव्यानां भूयसा नावतारः समजनि । तथा च
'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इति विलिखन्नालंकारिकवामनोऽप्ये-
वमेवार्थमुक्तिभङ्ग्या साधु समर्थयते^१ । तादृशेष्वेव विरलतमेषु गद्य-
काव्येष्विदमन्यतमम्, यदभिनवभट्टबाणविरचितं वेमभूपालचरितं
नाम ॥

अत्र हि अभिनवभट्टबाणविरुद्धधारिणा श्रीमता वामनेन,
प्राचीनभट्टबाणेन हर्षचरिताभिधे गद्यकाव्ये श्रीमान् हर्षवर्धन इव,
स्वोपजीव्यभूतो वीरनारायणापराभिधानः श्रीवेमभूपालः सरसतर-
गादिराजप्रभृति आकुमारकथोद्धातमखिलेन चरितेन वर्ण्यते ॥

अस्मिंश्च गद्यकाव्ये चत्वारः सन्त्युच्छ्वासाः । अयमत्र कथा-
समूहः—

पुरा किल सकलजगदात्मभरेर्भगवतो गरुडध्वजस्य योगिज-
मानसभवनमङ्गलदीपात् श्रीमतश्चरणकमलादवतीर्णो वर्णश्चतुर्थः

1 Published at the Sri Vani Vilas Press, Srirangam. Price. Rs. 2

2. विस्तरस्त्वत्र श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालयमुद्रितायां वासवदत्ताभू-
मिकायामनुसंधेयः ।

क्रमेण पृथिव्यां प्रथिमानमयासीत् । तत्र खलु समजनि पुरोगमः पुण्यश्लोकानां कामाभिधानो नराधिपः । तेन च कामपालनिभेन कामभूपालेन विधिवदनुपालितो बभूव समुपचितसकलधर्मलिङ्गसि-
लिङ्गो नाम जनपदः । तत्र खलु तस्य राज्ञो राजधानी बभूव समस्त-
भुवनप्रशस्तरामणीयका अद्विजनामधेया नगरी ॥

तस्यां च पुरि निवसन् पुरन्दरप्रतिमः पूरितार्थिजनकामः
कामनृपतिरेकनगरनिर्विशेषमशेषदशेषमवनिचक्रम् । तस्माच्च मार्त-
ण्डादिव मानवो वंशः, चन्द्रमस इव पौरवः संतानः, प्रवर्धमानः
प्रससार महीतले महान्वंशः ॥

तत्र च बभूव क्रमेण मान्धातुभरतपृथुभगीरथदुष्यन्तदुष्यु-
मारदशरथदिलीपप्रतिमो राजा प्रोल्लभूपतिर्नाम । स खलु बाल एव
राजा भुजेन अङ्गदमकरिकानिर्विशेषमधारयदष्टादशद्वीपवर्ती वसुम-
तीम् ॥

तस्मिंश्च राजनि शासति चतुर्णवमेखलां वसुंधराम्, कदा-
चित्सुतनुसुरतनाटिकासूत्रधारः प्रादुरासीद्वसन्तसमयः । तस्मिंश्च वि-
कस्वरपिकस्वरे कूलकषरागसागरे विकासमासेदुषि वसन्तसमये, नर-
पतिराखेटककौतुकी सचिवसंमतः, जङ्गाजवविजितकुरङ्गं तुरङ्गमधि-
रुह्य विश्वश्वापदशरण्यमरण्यं यात्वा, चकार शिथिलाङ्गान् सारङ्गान् ।
मरुक्षितिषु तरक्षूनन्वियेष; शरभाणां चतुरधिकानि पदानि चत्वारि
चिच्छेद; सिंहसरणिषु दृष्टिं बबन्ध; मार्गरुधो लुलाव भल्लुकान् ।

तस्मिंश्च विरतप्राये मृगयाकोलाहले, धरणीपतिः परिसरगुणि
विहरन्तमभिमतवृणचरणमुदितमाश्चर्यदर्शनमालोकयामास हरिणम् ।

दृष्ट्वा च तं विस्मयस्मेरमना राजा 'तुरगेन सरभसमनुपत्य हनि-
ष्यामि महेषुणा हरिणमेनम्' इति सज्यं धनुरुद्वहंस्तदनुगामी जगा-
म । अतिदूरमार्कषन् राजानमाशुगपथातिलङ्घी हरिणः क्षणादेव क-
मनीयं कमप्याराममगाहत ।

राजापि तदनुगामी तदुद्यानमासीदन्, आरामरामणीयका-
कृष्टहृदयः, फलिनाम्पादपान्वल्लीवलयानि च विलोकयन्, चित्रीय
माणेन चेतसा विस्मृतहरिणगतिस्तिष्ठन्, तदा तत्कालतरलितशिखा-
भिर्लताभिः कृतशिरःकम्पमिव श्लाघ्यमानमनाप्रातपूर्वमतिमनोहरमङ्ग-
नाङ्गपरिमलमुद्वहन्तं कमपि पवमानमभिजिघ्रन्, 'हृदयहारिसौरभः
समीरः कुतोऽयम्' इति तदुत्पत्तिमन्वेषमाणः, कर्णमधुस्यन्दि हि-
न्दोलगानं शृण्वन्, तदनुसारेण गन्तुमनास्तुरगादवतरन्, कस्यां-
चिदासन्नतरुशाखायामासक्तकुशमश्वमवस्थाप्य, कौतुकप्रणुजेन मनसा
उपवनमध्यं प्रविवेश ॥

तत्र च नातिदूरे वासभवनमिव वसन्तस्य किमपि बालतरु-
पण्डमालोक्य तदभिमुखो गच्छन्, आहूयमान इव हिन्दोलगीतेन,
पर्यमाण इव कौतूहलेन बालतरुषण्डमध्यमासीदन्, तत्र पुनरासे-
नकदर्शनं मधुसमयबालमित्रं मधुकरपुञ्जगङ्गागृहं कमपि बालस-
कारमद्राक्षीत् ।

अथ तस्य शाखावलम्बिनीमरुणमणिशिलोत्कीर्णी डोलामधि-
कृत्याम्, माणिक्यभूषणमरीचिजालकारुणिताङ्गीम्, अखिलेन्द्रिया-
दादकारिणीम्, माधुर्यजन्मभूमिम्, कांचन काञ्चनगौराङ्गीं कन्य-
कामपश्यत् ॥

ततो नरपतिः 'अहो पूर्वकृतस्य पुण्यस्य कर्मणः परिणामः ।

मिव हिंसायाः कमपि कालसदृशं राक्षसम् ॥

तदनु दिनकरपरमाणुकोटिभिर्निर्मितमिव तेजसां प्रभवमुद्री-
क्ष्य महीक्षितम्, तस्य पार्थिवस्य महानुभावतामालोक्य, चित्रीय-
माणचेता विदूषकं विसृज्य 'राजन् पुण्यश्लोकस्य तव दर्शनेन
त्याजितराक्षसभावोऽस्मि । किंचात्र लीलोद्याने या किल कन्यका
दृष्टा, सा तु महाभागा भविष्यति तव वीरप्रसूर्वधूः । अस्याः प्रसू-
तिरविच्छिन्नप्रसरा पालयिष्यति पयोधिमेखलां पृथिवीम्' इति निवे-
द्यान्तरघात् ॥

गते च राक्षसे वेपमानसर्वावयवं विदूषकमाश्रास्य, दत्त्वा
च धनुर्विगतभयस्य तस्य हस्ते, स्कन्धे करं विन्यस्य तस्य निवर्त-
मानो मेदिनीपतिर्डोलाविहारभूमिमासाद्य तत्र तामदृष्ट्वा ताडित इव
वज्रेण विह्वलीभवन्बलवद्भूयमान इतस्ततो बभ्राम ॥

'स्वामिन्, सहजमुत्सृज्य धैर्यं कृत्याकृत्येषु किमपि न जा-
नन्निव लक्ष्यसे' इति विदूषकेणोक्ते विभुः, हरिणानुगमनमारभ्य
विदूषकविषादाक्रन्दश्रवणावधि निखिलमपि वृत्तजातं निःशेषतो नि-
वेदयामास ॥

एवमभिहिते च विदूषके 'आः ज्ञायते राक्षसेनोक्ता कन्यका
खल्विवयम् । किं च सत्या भवन्ति तादृशां वाचः । किंनिमित्तं सु-
खोदकेऽपि कार्ये वितर्कः क्रियते । सा किल कल्याणलक्षणा कन्यका
लक्ष्मीरिव नारायणस्य भवतो हृदयग्राहिणी भविष्यति' इति वदति,
'राक्षसोऽपि तदात्वप्रियं यत्किमप्युक्तवान् । कथमिव तस्याः पुन-
र्दर्शनं घटते' इति प्रतिवदति च राज्ञि, दशरथसुतविपुलभुजबल-

भज्यमानभर्गधनुर्ध्वानभङ्गिभयंकरा जजृम्भिरे सेनापटहभांकाराः ॥

ततो विदूषकेण 'राजन्, मन्ये त्वदन्वेषि सैन्यमायाति ।
परिणतप्रायो दिवसः । आरुह्यतां तुरङ्गः' इति बलात्प्रेर्यमाणो राजा
स्वपुराभिमुखं प्रतिष्ठमानः, क्रीडाकरिकुलकर्णतालपवनकम्पिताङ्गण-
चम्पकलताकुसुमकेसरविसरधूसरमात्मभवनं प्रविवेश ॥

अथ नरपतिर्विदूषकेण सह कन्यकागतमेव किमपि चिन्त-
यन्, प्रबलया मदनवेदनया क्रीडाचक्रवाकैः सममुदश्रुत्तद्रलोचन-
स्तां क्षपां क्षपितवान् ॥

तदनु चक्रवाकमिथुनानन्दनार्द्धिधमे समुत्पतति हरिदश्वे,
राजा कथंकथमपि निर्वर्त्य तत्कालसमुचितां क्रियाम्, आरूढतुरगः
कतिपयाप्रजनपरिवृतो विदूषकेण सह मृगयाव्यपदेशी पुनरपि तद-
न्वेषणाय लीलोद्यानं प्रत्ययासीत् ॥

ततस्तमेव डोलाविहारदेशमासाद्य तत्र तामदृष्ट्वा 'हा कष्टमा-
पतितम् । पूर्वद्युरनुभूतमवलोकनादि स्वप्नविलसितमिव विभाव्यते ।
अतः परं किं करोमि । कं गवेषयामि । किं कार्यम् । क उपायः ।
का गतिः । हा हतोऽस्मि' इति विलपन्, अदूरत एव अतिमनो-
हरमखिलेन्द्रियाह्लादनं किमपि कमलसरो दृष्टवान् ॥

तदनु वसन्तवासररमणीयासु तस्य कमलसरसस्तीरस्थलीषु
तां हरिणलोचनामन्विष्य विचरन्, तत्र वसन्तवासभवनस्येव कम-
नीयस्य कस्यापि लतामण्डपस्य मध्यभागे कलितशोषविरसकङ्कार-
कुमुदकुवलयदलपरिगतं लुलितलुलितं किमपि शयनीयतरुमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च तत् 'स्मरपरितापशंसिनी किसलयशय्येयमस्या एव'

इति निश्चितधिया कस्या इति च संदिहानेन चेतसा विचिन्त्य,
तत इतः पश्यन्नन्तिकमुवि विचित्राकृति किमपि चित्रफलकं
पश्यन्, तदादाय बलवदालोक्य हर्षपरवशस्तस्मिन्नात्मानमभिलिखि-
तमजानात् ॥

ततो राजा तदभिमुखचलितहृदयतयेव चेतनाशून्यत्वमुद्वहन्,
तत्रैव लतामण्डपे पतन्, कमलकुमुदकुवलयकह्लारदलैर्विरचिते शयने
शाययता मकरन्दलववर्षिणीभिः पाटलीकुसुममञ्जरीभिः संचारयता
पवनमानने विदूषकेण शनैरपगतमूर्च्छश्चक्रे ॥

तस्मिन्नेव समये सख्या मदनतापवैचित्र्यविस्मृतं चित्रफलक-
मादातुकांमेन मनसा सत्त्वरपदमापतन्ती परिचारिकाद्वितीया तस्याः
सखी समाजगाम ॥

तां दूरत एव दृष्ट्वा पार्थिवकुमारोऽपि कुसुमशयनात्सरभस-
मुत्थाय, सविनयमंससं समानावतंसं प्रणमन्ती समीपे तामुपवेश्य
'आयुष्मति! अपि कुशलिनी ते सखी ससखीजना' इति प्रणय-
पेशलमपृच्छत् ॥

तच्छ्रुत्वा सापि 'कथमिव कुशलिनी सा प्रत्यक्षतः प्राणिना
प्राणरक्षाधुरंधरे त्वय्यप्रसन्ने' इति वदन्ती 'कथय भद्रे तव सख्याः
कुशलेतरस्य कारणम्' इति राज्ञा पृष्ट्वा 'तद्विदितमेव देवेन' इति
कथयन्ती 'इयं कस्य' इति पुनश्च पृष्ट्वा प्रत्यवादीत्—

'अस्ति दक्षिणापथे विक्रमसिंहाभिधानायां नगर्यां चतुर्थी-
न्ववायचक्रवर्तिनो भूपतेः स्कन्देन दत्ता अनन्तगुणलक्षणा अनन्ता-
ख्या सुता ॥

(कमला)

माणवकानुवाकः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम् ।)

अथ व्युष्टायां उषसि वरः सुमतिशर्मा विवाहदीक्षायै
वपनमाचरत् । इदानो वरो ब्रह्मचारिणो वेषमाचारं च विसृजति ।
गृहीतव वपनमाचरति । उपसंव्यानमुत्तरीयं च धत्ते । गात्रं चन्दने-
नानुलिम्पति । तिलकेन फालं मण्डयति । अञ्जनेन चक्षुषी अनक्ति ।
पुष्पस्रजा शिखां वेष्टयति । ग्रीवां हारेणासज्जयति । मुकुरे आत्मान-
मीक्षते च । इमाः क्रिया गृहस्थाश्रमे वरस्य प्रवेशं सूचयन्ति । एत-
त्सर्वं चरित्वा सुमतिशर्मा कन्यामादातुं कल्याणमण्डपं प्रति यातुं
प्रावर्तते । यत्र कन्यायाः पिता माधवः स्वस्यागमनं प्रतीक्षमाण आ-
स्ते स्म । अस्मिंश्च सन्दर्भे जनानां विनोदकारिणी काचन छल-
प्रवृत्तिरनुष्ठीयते । कन्यां परिणेतुं विवाहमण्डपं प्रति गमने प्रकृते
मृति, वरस्तदुत्सृज्यान्यदाचरति । विविधैर्विधिभिर्निषेधैश्चोपरुद्धं गृह-
स्थाश्रममिदानीं विद्विषन्निव नटति । उपानहौ पादयोः छलं वामहस्ते
पेणवं दण्डं दक्षिणे च गृहीत्वा वेष्टितशिराः सत्पाथेयं वामेसे
आसज्य दूरयात्रां प्रस्थित इव व्रजति । हित्वा च तां दिशं यतः
कल्याणमण्डपं वर्तते । तथा व्रजन्तं वरं दृष्ट्वा कन्यायाः पिता
व्रजनैस्तं प्रार्थयते । मम कन्या तुभ्यं दीयते । प्रवासं मा ब्राजीः ।
कन्यां परिणीय सुखं चिरं वसेति । तां प्रार्थनामनुसरन्निव वरः प्रति
निवर्तते । यात्रिकस्य वेषं च परित्यजति ॥

इत्थंप्रकारं सर्वं सुमतिशर्मा वरो नटित्वा पितृभ्यां बन्धुभिरुप-
द्रष्टृभिः परिवृतः पुरन्ध्रीणां मङ्गलगानान् तैर्यत्रिकघोषांश्च शृण्वन्क-
ल्याणमण्डपमगात् । यत्र श्रोत्रिया अन्ये च महाजनाः पुरन्ध्रच उत्स-
वस्य वेलां प्रतीक्षमाणा अवर्तन्त । वरस्य मण्डपे प्रवेशवेलायां वेद-
घोषा भूयो मङ्गलगानानि च प्रावर्तन्त । वेणून्दध्मुः । मार्दङ्गिकैर्मृद-
ङ्गा आहन्यन्त । अन्यानि च मङ्गलाशंसीनि विविधानि वाद्यानि श्रोतॄणां
मनांस्याह्लादयन् । आगतं सुमतिशर्माणं वरं माधवशर्मा पत्न्या सहाध्या-
दिभिः समर्च्यपूजयत् । तदनु पत्न्या सहासन उपविश्य गौरीनाम्नी
कन्यामङ्गे निधाय प्राङ्मुखः सन्प्रत्यङ्मुखाय वराय सुमतिशर्मणे दातुं प्रा-
रेभे । आदौ च सदस्यान्सर्वानशब्दं रक्षितुं प्रार्थयामास । तत्समकाले
गीतानि वाद्यघोषाश्च समस्थाप्यन्त यथा कल्याणमण्डपं निःशब्दमभ-
वत् । ततः पुरोधसोपदिष्टो माधवशर्मा स्वस्य गोत्रं पितामहादिशर्माणि
चेत्थमुच्चैरकीर्तयत् । आत्रेयगोत्रोद्भवां सुकुन्दशर्मणः प्रपौत्रीं चक्रधर-
शर्मणः पौत्रीं माधवशर्मणः पुत्रीं गौरीनाम्नीमिमां कन्यामिति निगद्य
वरस्य गोत्रमन्वकीर्तयत् । गविष्ठिरगोत्रोद्भवायेति वरस्य गोत्रोच्चारण-
समनन्तरमेव सदस्येषु श्रौतज्ञः कश्चनोपश्रोता सहस्रोत्थायैवं न्यप-
धत् । विरम विरम भोः पुरोधः । इमौ कन्यावरौ समानगोत्रजौ ।
कथमनयोः विवाहः कार्यते । इति उच्चैरुद्धोषयन्हस्तेन रुन्धन्निवागात्
दक्षिणं हस्तं प्रससार । पुरोधसः श्रौतज्ञस्य च क्रोधाक्षरैः विशङ्कर-
कलहः समजनि । त्रिप्रवरेषु एकेन मुनिना न सगोत्रतयेकः । एक-
प्रवरसाम्येपि सगोत्रतयेपरश्चाब्रवीत् । उभावपि प्रमाणतया वाक्या-
नि न्यदर्शयताम् । इदमत्रावगन्तव्यम् । आत्रेयगोत्राः, आत्रेय-
आर्चानानस, श्यावाश्च, इति त्रयर्षेयप्रवराः । गविष्ठिरगोत्राश्च,

आत्रेय, गविष्ठिर, पौर्वातिथ, इति त्रयर्षेयप्रवराः । उभयत्र गोत्रयोः
प्रवरे आत्रेयः साधारणः । अतोऽत्र विवादः । अनयोरेवं विघटमा-
मयोः सतोः विवादमुपशृण्वंश्चित्रगुशर्मा इत्थमवोचत् । कर्मणि
प्राप्तुते अतर्कितं झटित्याविर्भूतं विघ्नमिव प्रतिभान्तं वीक्ष्य विवाहं
मानुमन्यामहे । अहो माधवशर्मन् अस्यां स्मर्तुपुरोधसोः विप्रति-
पत्तौ जाग्रत्यां तत्त्वनिर्णयादिविचारो न प्रवर्तितव्यः । अस्य स्मर्तुः
प्रतिषेध असाधुर्वा भवतु । आहोस्वित्साधुर्वा । ब्राह्मणस्य प्रतिषेधः
मयमेव प्रक्रान्तस्य परिपूतविशुभं द्योतयति । अतो नास्माकमस्मि-
विवाहेऽभिरुचिः । इमे वयं निवृत्ताः स्म इति । एवमुक्त्वा चित्रगु-
शर्मा पुत्रेणान्यैश्चानुयायिभिरनुसृतः स्वस्य वसथं प्रतिपेदे । ततोऽप-
राद्धे कावेर्यस्तटे निषण्णं ग्रामान्तरमब्राजीत् संकल्पितं माखन्नानं
निर्वर्तयितुमिच्छुः ॥

माधवशर्मापि प्रदर्शितेन विघ्नेन संभाराणां संभरणं महतो
पणस्य व्ययं स्वस्य चामात्यानां च महान्तं शरीरक्लेशं सर्वं निष्फ-
लीकृतं विचिन्तयन्ननन्तरकर्तव्यतां न प्रत्यपद्यत ॥

एवं माधवशर्मणि मूढचित्ते सति कश्चित्सर्वशास्त्रवित्तत्रा-
गाम । यद्वृत्तं तच्छ्रुत्वा माधवस्य समीपमागम्य तं सान्त्वयामास ।
अहो आर्यात् त्वया न विषदनीयमेतस्मिन्कार्ये । शकुनानि निपुणं
परिचिन्तयता मया तवाचिरादेवानुकूलस्य फलस्य प्राप्तिर्ज्ञाता ।
सर्वविघ्नो दैवसंमतः । तं मा चिन्तयतु भवान् । अस्मिन्मण्डपे एव
विषदुरदिनादर्वाक्त्व कन्याया उद्वाहो भविष्यति । वरः स्वयमेव ए-
वेति च । नात्र भवता किञ्चिदपि परिचिन्तनीयम् । श्वः परश्वो वा
कन्यामर्थयमानो वरः सदृश आगमिष्यति । मम वचनं श्रद्ध-

धस्व । त्वया कृतं देवतानामाराधनं न व्यर्थं भविष्यति । 'न वै देवानमस्कारमति...' इति हि श्रुतिः । नमस्कृता देवताश्च त्वयाराधिताः तुभ्यं प्रसीदन्त्यो वर्तन्त इति लक्षयामि । उपस्थितोयं प्रत्यूहः ताभिरेव प्रेषित इति मन्ये । चित्रगोः कुले काचन पितृदेवतावाधा प्रत्यवतिष्ठन्ती दृश्यते । अतोयं प्रत्यूह आगामिनं शुभं शंसतीत्युक्त्वा शकुनज्ञ अगात् । शकुनज्ञं तथ्यवचनं स्मृत्वा माधवः अर्धमपकृष्टमोहो बभूव । शकुनज्ञं च यथार्हमपूजयत् ॥

अष्टमं सूक्तम् ॥

अथ तृतीयेहि अपराहे यात्रिकः कश्चिद्ब्राह्मणः माधवस्य कल्याणमण्डपमाजगाम । स च गम्भीरगमनेन सस्मितवदनेन धीरदर्शनेन महिततमयाऽऽकृत्या च स्वस्य कुलीनतामृद्धिमतां च शंसन्निवालक्षयत् । पार्श्वतश्च तस्य सदृशाकृतिः विनीतवेषः वयःस्थतामारूढो ब्रह्मचार्यनुव्रजति स्म । त्रिचतुराः पुरुषाश्च तस्य पृष्ठतः अन्वाययुः । एवं परिवृत आगन्तुकः कल्याणशालायाः शोभां निर्वर्णयन्माधवस्य गृहं प्रति प्रससार । एवमायातस्यागन्तुकस्य वीक्षणमात्रेण माधवश्चर्मा शकुनविदः प्रवचनं स्मरन्सोत्कण्ठं सहसोत्थाय प्रतिजगाम । आगन्तुकं सपरिवारं बहुमानपुरःसरं यथा तथा स्वगृहस्याङ्गणं प्रावेशयत् । अथ सर्वेषु सुखासीनेषु सत्सु कुशलप्रश्नपूर्वकं माधवो बभाषे । अहमद्य धन्योऽस्मि । यतो मां महाश्रोत्रियो महानुभावश्च त्वमतर्कितेन सन्दर्शनेन हर्षयसि । तव पादविन्यासेन मम गृहमद्य परिपूयते । विविदिषामि चाहं यन्मया तव साधनीयमस्तीति ॥

इत्थं सादरं सबहुमानं च परिपृष्टः परः स्वस्य कार्यसिद्धिमासन्नां मन्यमानः प्रत्याह । भो माधवशर्मन् । जानीहि मां दध्यङ्शर्माणं वसन्तं च भवानीनाम्नि पत्तने, यत्पूर्वपश्चिमयोः पार्श्वयोः कावेरीभवानीभ्यां परिपूयते । यस्य च दक्षिणतः संश्लिष्यन्त्यौ नद्यौ सीमानमातनुतः । मम पुत्रस्यायुष्मतो रुचिदाशर्मणो विवाहाय ग्रामाद्ग्रामं गत्वा सदृशीं कन्यां गवेषयन्नवागमम् शोभनाङ्गीं विदुषीं कन्यां तवास्ते । तस्या विवाहो गोत्रकीर्तनकाले निश्चितस्य वरस्य सगोत्रत्वं प्रख्यापयित्रा केन चित्समर्त्रा परिरुद्धो बभूवेति । ध्रुवं सदृशाय वराय तव कन्यां दातुमिच्छा वर्तत इति मन्ये । पान्थेभ्यश्चेदमश्रौषम् । त्वमात्रेयगोत्रोद्भवोऽसीति । अहं च भृगुगोत्रः । अतोऽस्मदपत्ययोः विवाहसंबन्धे सगोत्रत्वरूपदोषो न जागर्तीति । अतस्तव कन्यां मम पुत्राय वरीक्षा आगतोऽस्मि । पार्थिकेभ्यश्चेदमप्यधिगतोऽस्मि । तव कन्याया जनिकालिकमृक्षं राशिं लभं च यत्नेन विदित्वाऽऽप्तं ज्योतिर्विदमाहूय मत्पुत्रस्य जातकपत्रिकया सह पर्यालोचनेनानयोः ऋक्षादीनां परमा मैत्री वर्तते । अनयोरेव विवाहो वर्तिष्यत इति ज्योतिर्विदः प्रोक्त्या संजातविश्वासश्चाहमस्मि । यद्यावयोः संबन्धनिर्वृत्तौ तवाक्षेपो न भवति तर्हि तथा कर्तव्यमित्यभिलषामीति ॥

एतत्सर्वं श्रुत्वा माधवश्चर्मा बभाण । भो दध्यङ्शर्मन् ! तव नामधेयं मया श्रुतपूर्वम् । त्वं महाश्रोत्रियो महानुभावश्चासीति मम श्रुतिपथं गतोऽसि । कृच्छ्रगतानां विशामुपकृतौ त्वदभ्यधिकः त्वत्समो वा दुर्लभ इति सर्वे जनाः कीर्तयन्ति । एतत्पत्तनस्था बहवः श्रोत्रियाः पूर्वस्मिन्काले त्वत्पित्रानुष्ठितेषु बहुदक्षिणेष्वनेकेषु यागेषु

आर्त्विज्यं चरित्वा पुष्कलानि हिरण्यानि बह्वीर्गाश्च दक्षिणा गृहीत्वा सुखिन आसन्निति अमीषु ग्रामेषु प्रशस्तिर्भवति । एतादृशेन महापुरुषेण विवाहसंबन्धः कस्य न प्रियो भवेत् । नूनं मयाऽराधितानां देवतानां प्रसादवशादेव तव पुत्राय मत्कन्यां वरितुमागच्छ । ज्योतिर्विदनुमते शुभे मुहूर्ते समयबन्धं करिष्ये ध्रुवमिति माधव आचर्यौ । तदानीं दधीचोऽनुयायिषु कश्चिदुत्थाय दध्यञ्चं न्यवेदयत् । इदानीमृषभो राशिः प्रवर्तते । यस्याधिपः शुक्रः नवमे राशौ बुधेन सह वर्तते । बृहस्पतिश्च सप्तमास्थानाद्दृषभमीक्षते । अगुणोऽपि वृषः श्रेष्ठ इति ज्योतिर्विदो वदन्ति । इदानीं वृषभस्य राशेः बहवो गुणाः सन्ति । अतः शुभस्य शीघ्रमिति न्यायमनुसृत्यास्यामेव वेलायां कृतः समयबन्धः फलवत्तां न व्यभिचरेदिति ॥

इदं च वचनमुपशृण्वन्माधवः तद्वचने श्रददधत् । तर्ह्येवैव समयबन्धं करवाणीति च अवोचत् । अथोचितान्संभारान्झाटित्येव संभृत्य तद्गामस्थानमहाजनांश्चाहूय स्वस्य पत्न्या बन्धूनां चानुमते यथान्यायं कन्याया दाने सन्धां चकार । नियमस्य सद्यः क्रियमाणतया तत्काले चरितुं शक्येन विधानेन सङ्गरकरणमभूत् । वरस्य पितुर्द्वावासौ द्वाभ्यां पुरन्ध्रीभ्यां समेतौ प्रत्यङ्मुखतयाऽऽसीनौ सन्तौ पितृभ्यां बन्धुभिश्चोपेतायाः प्राङ्मुखतया आसीनायाः कन्यायाः पाणौ मङ्गलगीतिषु तैर्यादिघोषेषु च प्रवर्तमानेषु सत्सु फलं प्रदाय प्रथमं वरस्य गोत्रं त्रिपुरुषं संकीर्त्य रुचिदाशर्मण अमुष्मै वरायेति निगद्य कन्याया गोत्रादीननुकीर्त्य गौरीनाम्नीमिमां कन्यां भार्यात्वाय वृणीवह इत्यब्रूताम् । माधवशर्मापि यथोक्तमनूद्य वृणाथामित्यब्रवीत् । एवं त्रिः प्रयुज्य प्रदास्यामीत्युच्चैर्माधवशर्माऽवोचत् ॥

अथ ब्राह्मणाः समवेताः स्वस्त्यस्तु, दीर्घमायुरस्तु एतद्रः सत्यमस्तु, इत्यनूद्य मङ्गलकालस्योचितान्मन्त्रानपठन् ॥

निरुक्तं नियममागूर्य माधवेन सम्बन्धिना परिकल्पितं स्फीतं विचित्रैरासनैः शयनाद्यैश्चोपकरणैरुपेतं परिजनसङ्घैः परिचर्यायामायत्तचित्तैः पालितं निवेशनं दध्यङ्गर्मा सपरिवारः सन्तुष्टहृदय इत्याय । उपयमस्य पूर्वाङ्गतया कर्तव्यानामाचरणे प्रवृत्ते च । माधवशर्माऽपि शकुनविदो वचनमामन्नफलं विमृश्य दृष्टरोमा सन् नूतनस्य संबन्धिनः प्रीतिर्वर्धकानुचितान्कल्याणसंभारान्भूयोऽपि संवभार । यथा दधीचः संबन्धिनः समृद्धिमनुसरेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विवाहस्य कालं ज्योतिर्विदादिदेश । तदनुसारेण त्वरया युक्ताः सर्वे व्याप्रियमाणा बभूवुः । अथ विदुष्याः संजातमत्या गौर्या मनोवृत्तिरिदानीं कीदृशी बभूव । एषा हि शैशवात्प्रभृति पितृभ्यामतिवत्सलतया संवर्धिता क्षुद्रेऽप्यर्थे आशायाः प्रतिहतिं नाजानात् । स्त्रीणां योग्यासु कलासु, इतिहासे पुराणेषु स्मृतिषु गणितशास्त्रे गीतिविद्यायां काव्येषु व्याकरणे च सुशिक्षितासीत् । संजातबुद्धयः कन्या यद्यपि प्रायशः प्रथमं वरस्य संपदं रूपमाकृतिरसौन्दर्यं च वीक्षन्ते । वरस्य वैदुष्यन्तु तासां दृष्टावुपसर्जनतयैव भाति । गौरी तु साधारणाभ्यः कन्याभ्यो विशिष्टा सती वरस्य वैदुष्यमेव प्रधानतयाऽवैक्षत । अन्ये गुणास्तस्याः दृष्टवानुपज्ञिका एव बभासिरे । प्रस्तुतो वरो रुचिदाशर्माऽऽनुषङ्गिकेषु पुरुषगुणेष्वनूतो यद्यप्यदृश्यत । वैदुष्यमपि तस्याक्तैर्गुणैरुन्नीयमानमभूत् । तथाऽपि तमर्थं विस्पष्टीकर्तुं गौरी स्पृहयालुर्बभूव । तदा किमकरोत्सा । इत्थमकरोत् । विवाहस्य नियमं यदा झाटित्येव चकार तदा स्वाभिला-

षस्य प्रकटनमप्राप्तकालमन्यत । अथ समयबन्धस्थानन्तरे प्रातर्व-
रस्य निकेतनं निपुणां स्वसखीं प्रेष्य तेन सह संभाषणेच्छया स्वगृह-
मानिनाय । अथ सखीसमक्षं द्राविड्या भाषया वरेण सह गौरी संव-
भाषे । रुचिदाव्यवहियमाणायां भाषयां याः कलाः तासु खनै-
पुण्यं प्राकटयत् । तेन वरस्य कलानैपुण्येन त्रिपादमिव सन्तुष्टा
गौरी, आर्याणां या विद्या गैर्वाणी, तस्यामस्य वरस्य कीदृशी शिक्षे-
ति अन्तः जिज्ञासमाना किञ्चिदिव तूष्णीमास्त । तथा वर्तमानां तां
वीक्ष्य रुचिदा ऊचिवान् । भद्रे किमपि मां प्रष्टुकामेव प्रतिभासि ।
अविशङ्कं पृच्छेति । तच्छ्रुत्वा गौरी जगाद । भोः सौम्य तवोदारता
मां चपलयति । आर्याणां गैर्वाणी विद्या प्रशस्ततरा हीति । वरः
प्रत्यूचे । 'आम् । ततः किमिति ।' तां चाधिकृत्य विद्यां किञ्चि-
दापृच्छेयमिति कन्या अवोचत् । वर आह पृच्छ स्वच्छन्दं
भद्रे यदि ज्ञास्यामि तर्हि तवोत्तरं दास्यामीति । कन्या — तर्हि
प्रसीद विभक्तीरेषां पदानां निरूपयितुमित्युक्त्वाऽमूनि चत्वारि पदा-
नि पपाठ । विहस्य, विहाय, अहम्, कथम्; इति । शब्दशास्त्रे
निष्णातो रुचिदा इमं क्षुद्रतमं प्रश्नं निशम्य चिन्तयामास । इयं
विदुषी सती कथमेवं मामतिबालमिवाप्राक्षीदिति । भवतु, एवमस्या
उत्तरं दास्यामीति निश्चित्य तां प्रत्यवोचत् । भद्रे विहस्येति पदं
षष्ठीविभक्त्यन्तं जानीहि । विहायेति च चतुर्थ्यन्तम् । द्वितीया-
विभक्त्यन्ते तृतीयतुरीयपदे इति । एवं प्रत्युक्ता ऋजुबुद्धि-
गौरी किञ्चिदिवोत्समयमाना कंचन कार्योपरोधं व्याजीकृत्य स्वमाकारं
गोपयन्ती सत्यङ्गणान्तः प्रससार ।

(कमशः ।)

योगी चिराय जयतां निजवाग्विधेय-

पद्यासहायपदपङ्कजभक्तिभूमा ॥

निगमोत्तमाङ्गयुगलीनिष्णातान्शुभगुणौघनिधीन् ।

विज्ञापयामि विनतः सुहृदो बाधूलवेङ्कटाचार्यान् ॥

कुशलिन एवात्रत्याः सर्वेऽपि सुहृदामाशासनेन मङ्गलाना-
मनुग्रहेण चाहमपि सकुटुम्बः । कुशलिनौ चायुष्मन्तौ निजजननी-
संदर्शनसमुत्सुकौ । अभ्यर्थये चानुकूलमपि तत्रत्यानां सपरिवाराणां
श्रीमतां योगक्षेमबोधिनीमनुदिवसमेधमानगोदारमणविविधमहोत्सवा-
भिव्यञ्जिनीं लेखिकाम् ॥

न चिरादिव लिखितया सुहृद्विलेखिकया तत्तदभिलषिताने-
कसुदुर्लभसौभाग्यसंभावनापिशुनया अनवधिकसौहार्दपरीवाहरूपया
कृतार्थीकृतोऽस्मि । अभिप्रेषितमायुष्मतोश्च श्रीशैलश्रीनिवासशर्मणोर्ले-
खाद्वितयम् । अगृह्णां चाभिप्रेषितमम्बायै पञ्चविंशतिरूप्यं श्रीशैलश-
र्मणा जननीसहजपरिपोषणजागरूकेण । प्रतिबोधनीयश्च यथाभिमत-
मेव निवर्तयिष्यामीति । किंचाभिप्रेषितमनुजाय विंशतिरूप्यमपि
पत्यगृह्णाम् । अनुपदमेव प्रतिविलेखनीयापि सुहृदां लेखा तदानी-
मसंनिहितेन मन्दभागेनानालोकिता न प्रतिविलिखितेति क्षन्तव्यम-
सदृशमुपनतं सौहार्दस्य । यतोऽद्य महानवकाशो मम व्यवहारसरणेः
पठनप्रक्रियायाश्चायुष्मतः परिसमाप्ततया हूणशरदः । तत् किञ्चिदिव
विनोदनकामेन तत्तद्विशेषावलोकनकौतुकिना आयुष्मता किंगृहेशना-
ना तनयेन बलवदभिप्रार्थितः चेन्नपुरीमुपगतोऽस्मि ॥

तत्र हि सकलप्राणिनिवहमनोहरे महत्यारामे प्रवृत्ते च सां-

K. 0

वत्सरिकोत्सवे राज्याः तत्तदतिमनोहरानेकविचित्रविलोकनाक्षिसहस्र-
यः क्षणमिव वारदिवसानपनीय अद्यैवागतः पुष्पपुरीमवलोक्य चार्थ-
लेखिकां प्रवृत्तश्च प्रतिविलेखनसाहसे ॥

किंच तथैव लेखिकया नातिसंनिहितभक्तिसारमहोत्सवनि-
र्वहणनिस्तन्द्रमवगम्य प्रियसुहृदमुपगतः परां कोटिमानन्दस्य ।
अहमपि पूर्वमेव प्रतिबोधितोपि वरदार्यप्रभृतिभिः आवेदनीयमार्येभ्यः
इति, निसर्गत एव तत्कैङ्कर्यनिरतानामागन्तुकेन निवेदनमनुचित-
मन्वानेन नैव किञ्चिन्न्यवेदि । तथापि समुचितज्ञैस्तत्रभवद्भिः अह-
मेव प्रतिबोधित इति न किञ्चिदवशिष्टम् ॥

किंचेदमपरमपि विश्रमस्थानम् । यदद्य भक्तिसारसंनिधिसक-
लविधकैङ्कर्यनिर्वहणनिर्निद्रो रञ्जयश्रेष्ठी बलवदभिपीडितोऽपि ब्रह्मवि-
दामप्यनतिलङ्घनीयेन अतितीव्रवेगेन गुणवत्पुत्रमरणदैव्येन, केवल-
तु साहजया विवेकसंपदा न मुञ्चति किञ्चिदपि भक्तिसारपदाब्जभ-
क्तिम् । मन्वानश्चात्मनीनसकलसौभाग्यनिदानमनुग्रहमेकमेव मुनेः प्र-
तमानश्च समुचितेषु तत्कैङ्कर्यनिर्वहणौपयिकेषु व्यापारेषु पुण्यंश्च पौल-
कानायुष्मतो बालकान्, अनुभवंश्च तेषु सुतावलोकनसुखं, आराधयंश्च
यथाशक्ति साधून्स्मद्भागधेयेनातिविह्वलो वर्तते । स हि यथाशक्ति
निर्वहेदेवास्मिन्नपि वत्सरे मखोत्सवमतिमहान्तम् । स हि महानुभाव-
प्रकृतिः यो वा न मुञ्चति मुहूर्तमपि भगवन्तं भक्तिसारमुनिम् ।
तस्मृते को वानुचिन्तयति मनसापि महामुनिम् । किमत्रावगततत्त-
त्समयोपपत्तीनामन्यैर्निवेदनीयमार्याणाम् । इदमेकमत्यावश्यकमवश्य-
निर्वहणीयं भूसारनगरवास्तव्यानाम् — यदनुपेक्षणमतिथीनाम्, विशेष-
तश्चोत्सवसमयसंगतानाम् । किंच तेऽपि नरासिंहगुरवोऽस्मत्स्यात् ॥

सर्वथानुपपत्तिं प्रकटयन्तः साहायकमपेक्षन्ते सुहृदामपि । तदत्र
समुचितमत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु ॥

अन्यच्च तनया हि तत्रभवतां कुशलिनी भूतपुर एव प्रति-
वसति परिचरन्ती संसृतिनिर्वहणव्यापृतमात्मवल्लभं आकाङ्क्षमाणा
च न चिरात्समागमं पितोः ॥

किंच ते च कुशलिन एव गुरवोऽस्माकं परमहंसपरिव्राजक-
परिवृद्धाः श्रीमत्तिरुवेङ्कटरामानुजयमिनोऽलंकुर्वन्ति तामेव नगरीम् ।
परिष्कुर्वन्ति च अतिमहान्तमाराममतिमनोहरं यतिपतेः । तदर्थमेवा-
ङ्गीकुर्वन्ति चातिमहान्तमपि परिश्रमम् । उपगच्छन्ति च प्रतिदिवसं
नगरीम् । आवर्जयन्ति च तत्रत्यानखिलान् । रञ्जयन्ति च विमता-
नामपि मनांसि विविधोपनिषद्भिर्गूढार्थनिरूपणेन । अनुगृह्णन्ति चा-
नेनैव व्यपदेशेन मार्गासक्तानपि मादृशो मन्दभाग्यान् कूपकूर्म-
सधर्मणः । किं बहुना समुज्जीवयन्ति सकलमेव लोकम् । सत्यं स हि
भगवानपरावतार एव यतिपतेः । किमिति वर्णनीया तेषां ज्ञानभक्ति-
धराग्यसरणिः उपन्यासधोरणिराश्रितजनवत्सलता वा ॥

किंचेदमसकृदभ्यर्थये— यद्यस्ति सौहृदमतिचिरनिरूढमस्मि-
न् जने, अनुग्रहो वा गरीयान्, वत्सलता वा आयुष्मति । तथैव प्रय-
तितव्यं सुहृद्भिर्यथैव लिखितं नचिरात् । सर्वथा तामेव परिपुष्णामि
तनयामिव लेखिकाम् । संभावयामि सहचरीमिवालोकायिष्याम्यनुक-
लमपि प्रेयसीमिव । आराधयाम्यम्बामिव, यस्यांचास्मदभिमतोऽर्थः
सकलोऽपि सुप्रकटः । सर्वथैव आगामिनि वसन्तेऽनुभवन्सुहृत्समागम-
सुखं नियुक्तश्च तत्समयोचितेषु व्यापारेषु निपुणबुद्धिना सुहृदा नि-
र्वहेयं लीलयैवायुष्मतो बालकस्योपनयनमङ्गलम् । कथमन्तरेण सुहृ-

दमुद्रहेयमात्मजमङ्गलेन प्रमोदम्, यदनुग्रहैकमूलमिदं सकलमपि
सौभाग्यं दासस्य । यतिष्ये सर्वथैवायुष्मतः श्रीनिवासस्यानुरूपका-
न्ताकरग्रहणमङ्गलायावश्यनिर्वर्तनीयाय ॥

अन्यदिदमावेदनीयमाश्चर्यमार्थेभ्यः— यदतीति हि हरिवासरे
द्वित्रिघटिकामात्र एव दिवसे अकाण्ड एव चकम्पे स्वयमचलाऽपि
धरणी । येन स्फुटिता इव दिग्भागाः, दलिता इव प्रासादाः, भिन्ना
इव भित्तयः । प्रलयकाल इवाकस्मिकेन तेन च महता भूकम्पेन
पतनभयमाशङ्कमानाः समुद्रिष्ठा एव सर्वप्राणिनः, न शेकुः पदा-
त्पदमपि चलितुम्, इतिकर्तव्यतामूढा एवाभवन् । केचिदकाण्ड
एवोपनिविष्टा निपेतुः । तत्र तत्र निक्षिप्तानि भाजनानि अनिमित्तमेव
विचेलुः । केचित्परित्यक्तसदना गृहाभ्यन्तराग्निश्चक्रमुः सकुटुम्बाः
कुटुम्बिनः । एवमनितरकथनीयेन अनुभवैकवेद्येन महता कम्पेन स-
र्वतः क्षुभिते च धरणीमण्डले अनुग्रहेणैव भगवतः स्वयमेवोपशशाम
द्वित्रैरेवक्षणेः स महानपि भूकम्पः । तत्र च देशे कथं वा सुहृद्भि-
रनुभूतमिति परिज्ञानकौतुकमपनोदनीयमार्थैरनुपदमेव लेखिकयेति ॥

विषुशरदि चापबहुलप्रतिपदि गुरुवारपुण्यनक्षत्रे ।

इत्थं वेङ्कटविदुषां श्रीनिधिदासेन विलिखिता लेखा ॥

लेखः ५.

वृन्दावने विविधगोपनितम्बिनीभिः

क्रीडारमानुभवतोऽपि चिरादवृत्तः ।

गोदानिविष्टहृदयः कुहनाविटोऽसौ

क्रीडंश्चिरेण तनुतां कुशलानि नित्यम् ॥

निगमोत्तमाङ्गयुगली

निगूढतत्त्वार्थनिर्णयोत्सुक्यान्

वाधूलवेङ्कटगुरुन्

विज्ञप्तिः प्रणतिपूर्विका भजताम् ॥

कुशलिनो वयमत्र सर्वेऽपि महीसारपुरवास्तव्यास्तदुपान्तव-
र्तिनश्च निर्व्याजप्रेमरसपरीवाहरूपेण अनाकलितदोषगन्धेन आशास-
नेन मङ्गलानाम् ॥

अधिचित्रभानुकन्याचतुर्दशदिनमार्थविलिखितया च लेखि-
कया अवगततत्तत्कुशलोदन्तसमुदयाः अनुभवामोऽतिमहान्तमा-
नन्दम् ॥

किञ्च, नातिचिरादिव तद्देशसमुपागतैः पादकिवमहाशास्त्रपाथो-
धिपरिचयपरिलब्धसमारुयैरस्मत्पियसुहृद्भिरप्पलाचार्यैः विनिवेदित-
तद्विशेषविशदविज्ञानवैभवेन समक्षमिवानुभवन्तः अधिरूढा अपि प्र-
मोदगिरिशिखरतटमचिरादेव तत्तदनुभवबलवदुत्कण्ठितहृदयाः भवामो
बिलम्बाक्षमाश्च ॥

यद्यपि न दुर्लभमिदं सौजन्येन सुहृदां समधिकमपि सौभा-
ग्यं विनिवेदितश्च तैरेव मनसि परिवर्तमानः सुहृदां मनोरथः । यथा
च माहशैरखिलैरेव सहृदयैरनुभाष्याः समयेषु तत्तद्विशेषा इति ।

चित्रमिदमधिरूढानामप्यखिलजनविस्मयनीयं पदमनुभवतां-
मनुकलसमेधमानप्रभुसौहार्दसमासादितां सकलसाम्राज्यसंपदम्, नि-
र्व्यूढनिखिलकैङ्कर्यपरम्पराणाम्, निरुपमवचनशैलीप्रकटिततत्तद्रहस्या-
वशीकृतसकलसुमनसाम्, अनुचिन्तनमाबाल्यसुहृदामस्मादशाम् ।

अथवा समुचितमेव सौजन्यशालिनामवगतसकलशास्त्रतत्त्वानां परस-
मृद्धयेकप्रयोजनानां परानर्थपरिजिहीर्षूणां परमकारुणिकानां प्रिय
सुहृदाम् । स हि भगवानपि न रमते ह्यानन्दमयीमधिवसन्नपि नित्य-
विभूतिम्, अपेक्षते किलाश्रितजनसहवसतिसुखम् । अत इदानीं प्रती-
मो बृन्दावनविहारिणो गोदारमणस्य प्रतिदिवसौपचीयमानविविध-
विशेषोत्सवसेवासोभाग्येनेदिष्टमात्मानम् ॥

अन्यच्च, विनतानन्दनस्कन्धदेशसमारूढमनोहरविविधविचि-
त्रभूषणोज्ज्वलदिव्यपरिकरमनोहरगोदारमणपरिष्कृतया चैकया स्थ-
न्दनोत्सवसमागतानेकदेशीयराजन्यमौलिमालासंभाव्यरजसा समुत्तुङ्ग-
गिरिशिखरमनोहरस्यन्दनोत्तमेन समलंकृतया चान्यया अमूभ्यामभि-
प्रेषिताभ्यामार्यैरतिमनोहराभ्यां चित्रफलकमल्लिकाभ्यामनुगृहीतावा-
युष्मन्तो अनुभवतः साक्षादिव बृन्दावनमहोत्सववैखरीम् ॥

अहमपि बलवदनुगृहीतोऽस्मि अतिविमलपट्टसूत्रपरिष्कृता-
भ्यामखिलकलिकलुषपाटनपट्टायसीभ्यामनेकमन्त्राक्षरैरिव प्रथिताभ्यां
मूर्तैरिव भगवन्नामसहस्रैः प्रोताभ्यां भवजलधिनिमग्नस्यात्मनः समु-
त्सुवनसाधनीभ्यां समासादितरूपाभ्यामिव महामन्त्रद्वयीभ्यां पवित्र-
मालाभ्याम् ॥

अहो ! मूढमतिर्नाहमिदं प्रार्थयमनितरसुलभं सौभाग्यं सुहृत्सं-
निधौ न वाचिन्त्यमपवर्गसाधनं मनसि । केवलं तु वर्तमानस्यापि
पशोरिव शिशोदरपरायणस्य मन्दमतेर्महानुग्रह एव सुहृदामतिचि-
रसंभृतसौहार्दफलपरिणाम एवायम् ।

कुशली चायुष्मान् श्रीनिवासनामा तनुजश्च तत्रभवता-
मनुदिनपरिचितदिनकरविरचितकणादतन्त्रोऽनाघ्रातदैव्यगन्धः सर्वदैव

विद्याव्यापृतधीः सुखमामोदते । तस्य च सौजन्येन सरलतया
सौशील्येन सुहृत्समधिकैरनेकैश्च सुगुणैः सुतरां वशीकृतहृदयोऽह-
मपि सुहृत्समागमसुखमसकृदनुभवामि । कुशलिनी च सुभगा श्री-
रङ्गनायकी तनया अनुभवति जननीसहवसतिजनितमतिमहान्तमा-
नन्दम् ; परंत्वाकाङ्क्षते च तत्रभवतामपि समागमसुखमनुभवितुम् ।
संनिधिरेव हि पित्रोः सुखौपयिकः सकलप्राणिनाम्, विशेषतश्च
योषिताम्, किमुत दौहृदवतीनामासन्नप्रसवानाम् ; निसर्गपेशला
हि योषितां प्रकृतिः ॥

अम्बा च तदीया निःशेषनिर्हृतरुगामोदते तनयादौहृदसौ-
भाग्येन, संपादयति च तत्तन्मनोरथमविलम्बितमेव ।

सुहृदभिप्रेषितमादौ पञ्चदशरूप्यमार्थतीर्थहेतोरनन्तरमपि प्रे-
षितं समतिरूप्यमखिलगृहतन्त्रनिर्वहणाय सर्वमपीदमायुष्मतः श्रीनि-
वासस्य हस्त एवादाम् । ततश्च न किंचिदिह न्यूनता अवश्यनिर्व-
हणीयेषु गृहतन्त्रेषु । किंतु सुहृदसंनिधिरेवास्माकमपरितोषाय । सम-
येऽस्मिन् न रोचेत मद्यमपि सुहृदां सुदूरदेशस्थितिरैकाकिनाम् ।
तदचिरादेव प्रयाणमङ्गलोदन्तलेखिकयानुग्रहः कार्यः ॥

किंचेदमपि प्रार्थये यद्यदभिमतं सुहृदां तत्र तत्राशङ्कितमेवादे-
ष्टव्य इति । अहमपि जागरूक एव यथाशक्ति समाधेयविषयेषु । अद्य
च मद्भवनमधिवसन्ति तनयाप्रभृतयः, अभिरोचन्ते च तत्रैवावकाशं
प्रसवमङ्गलस्य । किं च तेऽपि महाभाष्यमप्यलाचार्याः सुहृद्भिरभि-
प्रार्थिताः निजसदन एवान्वमंसतातिमहान्तमवकाशम् । यत्र चाभि-
रुचितं तत्रैव संपादयाम्यवकाशम् । अत्र च संपादनीयेषु समयेषु
न शङ्कनीयमीषदपि सुहृद्भिः । परंत्वाशंसनीयमेव गोदारमणचरण-

नलिनसंनिधौ सुजीवसुपुत्रसुखप्रसवमङ्गलं तनयाप्रभृतीनामिति—

चित्रभानुशरत्कन्याद्वादश्यां भानुवासरे ।

श्रीकण्ठश्रीनिवासेन लेखोऽयं लिखितः स्वयम् ॥

लेखः ६.

कुशलिन एवाऽत्र सर्वेऽपि वयमत्रभवतामनुग्रहेण । अभ्यर्थ-
ये च श्रीमतामनुदिनोभयवेदान्तकालक्षेपातिशयस्य योगक्षेमयोश्च तत्र-
त्यानामसकृदेव लेखिकाम् । पूर्वमपि काचन लिखिता लेखिका दा-
सेन गैर्वाण्यैव वाण्या । साचोपगता वा न वा संनिधिं श्रीमताम् ।
अन्यदिदमविलम्बक्षममप्रतीक्ष्यैव प्रतिपत्रिकामावेदनीयं विदितमप्या-
र्थेभ्यः यदासन्न एव भगवतो भक्तिसारस्य महानुत्सव इति । तत्र
चेयमाशङ्का बलवती ममाप्रतिविधेयेऽपि विषये । कथं नाम तर्पिताः
स्युरतिथयो नानादेशसमागताः सेवितुमेव भगवन्तमेकान्तिनश्चातुराश्र-
मिकाः । कथं नामोपेक्षितेषु ताम्यत्सूदासितुम्, उपभोक्तुं वा स्वयम-
भिनन्दनीयसमागमेषु । कथं नाम सभाजयामि तानहमकिंचनो महा-
भागान् । किंच मन्दभाग्यतयैव माहशामवष्टम्भोऽपि शिथिलीबभूवात्र
पौराणाम्, यैरेव समाराधिता यथाकालमुपरचितशरीरवृत्तयो रसवत्तरैः
भक्तैर्भक्ष्यैश्च सुखमसेवन्त विरचितकथाकलापा अतिथयः । यदवष्ट-
म्भेन वयमपि विरतकृत्या विचारणैकव्यग्रा अभ्यागतानामप्यभूम ।
अतः पूर्वं तु न कंवा परिश्रममन्वभूम वयम् । कं वा न देशमुपज-
ग्मिम । के वा नानुसृताः प्रभवः समयेषु कैङ्कर्यचिकीर्षया । हन्त
तानपि कलुषीचकाराभिनन्दनीयचरितानति प्रबलः कलिहतकः, येनैव
सकलोऽपि परिश्रमोऽसाकमेकपद एवापोहितः ।

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ६.] प्रमादीचवर्ष श्रावणमासः । [संचि. ५.

सुभाषितानि ॥

*

कूर्माङ्घ्रिः सरसीरमोर्मिवलिका कोकस्तनी श्रीपते

राजन्ती विसबाहुभिश्चलदलनीरेजहस्तेष्वलम् ।

किञ्जल्कस्फुटदीपिका धृतवती सत्कर्णिकापत्रकै-

र्भृङ्गीशङ्कृतिगीतिभिर्मुहुरिह त्वां गायतीवाधुना ॥ १ ॥

अशोकवृक्षोऽपि परं नराणां

वियोगभाजां वितनोति शोकम् ।

मधुव्रतोद्युक्तगुणस्य सङ्गात्

संसर्गदोषा न वृथा भवेयुः ॥ २ ॥

चण्डाल्यश्वितपद्मिनीकरपरामर्शाद्दिनान्ते रविः

प्रायश्चित्तकृते शिखावति पतन्प्रातः पुना रज्यते ।

मासं मासमसौ सुधानिधिगतेर्जैवातृकत्वं भज-

न्नभ्यस्तं किल कर्म गर्ह्यमपि तन्मुञ्चन्ति नोरागिनः ॥ ३ ॥

हेन्वाकोपाह श्री रामशास्त्री (सुरपुरम्)

गैर्वाणी ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

कृष्ण— पाश्चात्यानां प्रशंसा न मे रोचते । त इमे वेदान्पौरुषेय-
त्वेन निश्चिन्वन्ति । ते ह्यात्मन्यारोपितालीकजात्यभिमानाः आ-
र्याणां दायादा भवितुमिच्छन्ति । तदर्थं भाषाशास्त्रमेकं निर्माय
तत्र तत्र स्वकपोलकल्पितान्सिद्धान्ताभासान्प्रमाणत्वेनोदाहरन्ति ।
तन्मते गैर्वाणीवदाङ्गलवाण्यपि आर्यभाषास्वेकैवेति श्रूयते । क्रमेण
चेमेऽस्माकं तिलोदकपिण्डदानादिष्वप्यात्मनः स्वरूपयोग्यता
निरूपयेयुरिति नितरां विभेमि ॥

राम— (सहासम्) तेषामस्माकं च सहस्रपुरुषान्तरं विद्यते । अतः
पिण्डदानादिष्वनधिकारिण इमे इति सम्यगवधार्यताम् ॥

कृष्ण— युष्मद्वाक्येन तेषामस्माकं च यथाकथंचिदायाद्यं वर्तते
इत्यभ्युपगम्यते । अहो ! कालस्य वैपरीत्यम् । मांसाशिनो मण-
पायिनो मतान्तरस्थाः शौचत्यागिनश्चास्माकमद्य विप्रकृष्टा बान्ध-
वाः संजाता इति इदमतिह्वेपणमास्तिकानाम् ॥

राम— पशुपुरोडाशरसिकानां कुले जाता वयं कथं मांसाशिनां प-
षणमुद्भावयेम ॥

कृष्ण— हन्त ! अधिरूढोऽसि नास्तिकानां परां काष्ठाम् । मांसा-
शनं हि निषिद्धमस्मिन्युगे । क्रतुषु च पशोर्विशसनं वेदविहित-
त्वेनानुष्ठीयमानं श्रेयसेऽनन्ताय कल्पत इति कथं न जानीषे !

गैर्वाणी ।

९९

राम— यदि क्रतुषु पशोर्विशसनं वेदविहितं तर्हि याजकानां कि-
मिति प्रायश्चित्तं विहितम् ?

कृष्ण— केनोक्तमिदम् ? शामित्रेऽधिकृतस्यैव प्रायश्चित्तमभ्युपग-
च्छन्ति केचित् । तदिदं मतं याज्ञिका नाभिनन्दन्ति ॥

राम— तर्हि न हिंस्यात्सर्वभूतानि इति श्रुतेः वैयर्थ्यमपरिहार्यम् ।

कृष्ण— सामान्यविधिरयं अमीषामीयं पशुमालभेतेत्याद्यपवादं बा-
धितुं न शक्नोति । किं च प्रायश्चित्तवादिनां मतेऽपि यजमानस्या-
न्यस्य च शामित्रे साक्षादनधिकृतस्य पापगन्धोऽपि नास्तीति
सिद्धान्तः ॥

राम— यथा कथंचिद्धिसारूपमिदं काम्यं यागादिकमल्पास्थिरफ-
लकं चेति श्रुतेरेवावगम्यते । तत्किमिति विवेकी पुरुषः एतेषु
कर्मसु श्रद्धातीति न ज्ञायते ॥

कृष्ण— यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतेः प्रामाण्येन फल-
कामनां विहाय वेदविहितमिदमनुष्ठेयमिति भगवता बादरायणे-
नानुशिष्टम् ॥

राम— पूर्वस्मिन्कालेऽस्मत्पूर्वपुरुषा अभवन् । तदानीं 'यदन्नः
पुरुषो राजन् तदन्नास्तस्य देवताः' इति न्यायमनुसृत्य पशोर्मा-
सादिकमपि यागद्वारा देवेभ्यो निवेदितमासीत् । अधुना तु कापी
रोट्टी इत्यादिकमेव क्रतुषु द्रव्यतया विहितं देवेन कालरूपेणेति
मन्ये ॥

कृष्ण— (सस्मितम्) — श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपेषु
केन प्रमाणेनेदं त्वया निर्दिष्टं द्रव्यं यज्ञाङ्गत्वेनाभ्युपगम्यते
मीमांसकैः ॥

राम— सोमाभावे पूतीकस्य ग्रहणमितिवत्पूतीकस्य स्थाने कापी निर्दिष्टा भवति । रोद्यपि कपाले निष्पन्नत्वात्पुरोडाशस्थानापन्नं स्यात् । कालमेव लिङ्गत्वेनाश्रित्य तदनुगुणा श्रुतिः कल्प्यते ॥

कृष्ण— अद्य फलितं तव मीमांसापरिश्रमेण । तादृशद्रव्यकरणक-यागसाध्यादृष्टद्वारा स्वर्गस्थाने आज्जलभूमिरेवाधिगम्येत यजमानेन ॥

राम— इष्टापत्तिः । अमरावत्या न परिहीयते लण्डनं नगरम् । जार्जचक्रवर्तिनो विभवमालोक्येन्द्रोऽपि नितरां लज्जत इति श्रूयते ॥

कृष्ण— अतिरमणीयं मन्त्रयसे । यागसाध्यस्वर्गं अपवर्गं एवेति याज्ञिका विश्वसन्ति ॥

राम— “विषयेषु विनाशधर्मसु
त्रिदिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत् ॥”

“पीडयिष्यति न मां खिलीकृता
स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम् ॥”

“अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे
शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ।

द्यामर्जितां कर्मभिरारुरोह
जगाम यज्वा यजमानलोकम् ॥”

इत्यादि व्याहरन्महाकविः यज्ञस्य सान्तः कश्चिल्लोक एव
फलत्वेन निश्चित इत्यवगमयति ॥

कृष्ण— अनङ्गरङ्गादपि बहूनि वाक्यानि अस्मिन्विषये प्रमाणत्वे
नोदाहरणीयानि स्युः । सोऽयं ग्रन्थ आधुनिकैराम्नायानामुपरि

निहित अनुदिनं पठ्यते जप्यते च महत्या श्रद्धया ॥

राम— (सहासम्) कविवाक्यमत्र न प्रमाणमिति सुस्पष्टमुच्य-
ताम् । मया तु महाकविरसौ वाल्मीकिवाक्यं प्रमाणीकृत्यैव जा-
मदग्न्यविजयस्थले—

पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम् ॥

इति वर्णयतीति उदाहृतम् ॥

कृष्ण— महर्षिणा आदिकाव्ये स्वर्गपदं प्रयुक्तं चेत् तदवश्यमत्र
प्रमाणीभाविष्यति । तदुपनय रामायणम् ॥

राम— (कोशमुपनीय) अवलोक्यतामयमेव बालकाण्डः ॥

कृष्ण— (कोशमुद्वाह्य)

लोकानप्रतिमान्वा ते हनिष्यामि यदीच्छसि ।

जडीकृते तदालोके ।

लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया ।

जहि तान्शरमुख्येन ।

स हतान्दृश्य रामेण स्वां लोकांस्तपसार्जितान् ॥

इत्यादि पठित्वा हन्त प्रत्युज्जीवितोऽस्मि । पश्य न कुत्रापि
स्वर्गपदं प्रयुक्तं प्राचेतसेन । अप्रतिमा लोकास्तपसा दानेन च स-
मार्जिताः । न सर्वथा यागभाव्यं स्वर्गं भवितुमर्हति ॥

‘वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना’ ॥

इत्यस्माकं विश्वासः कथमनुपपन्नो भवेत् ॥

राम— सत्यम्— अत्र महाकवेराशयः प्राचेतसभणिति नानुसर-
ति । अथापि स्वर्गाधिप इन्द्रः शतक्रतुरित्यभिधीयते । स्वर्गं पदं
चान्तवति लोक एव रूढमित्यवगम्यते ॥

कृष्ण— महाकविरसौ शृङ्गाराक्रान्तमानसः कामिनीदृग्बलबद्ध-
भावः अस्तमितविवेको बभ्रामेति किमिति नोररीक्रियते ।

राम— तर्हि सत्त्वमूर्तयोऽस्माकमाचार्यपादाः शङ्कररामानुजमध्वा-
चार्या अपि कर्मणामल्पास्थिरफलकत्वं स्वीयभाष्येषूपदिशन्तो
बभ्रमु रिति वक्तव्यं किल ॥

कृष्ण— ते हि फलाभिसन्धिरहितमनोभिरनुष्ठीयमानानि कर्माणि
श्रेयस अनन्ताय कल्पन्त इत्यभिप्रयन्ति । अन्यच्च स्वसिद्धान्ते
श्रैष्ठ्यसंपादनप्रवणमानसानां ब्रह्मनिष्ठानामेतेषां भणितिषु परा-
मृश्यमानासु प्रथमं धर्मजिज्ञासा अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति सो-
पानद्वयं निबद्धमङ्गीकृतं चेत्यवगम्यते । कविमते तु शृङ्गारजि-
ज्ञासा अथातः कामिनीजिज्ञासा इति सोपानद्वयं विहितम् ।
तदन्य एवायं पन्थाः आधुनिकैरभिनन्दित आहतश्च ॥

(कमशः ।)

॥ श्रीः ॥

उद्योगः ॥ (Industry)

— ❁ —

उद्योगो नाम दृढसंकल्पपूर्वको हितसम्पादको न्यायमार्गानु-
सारी मानुषो व्यापारः । यथा केनचिद्वणिजा धनार्जनाय नित्यमपि
क्रियमाणो वाणिज्यरूपो व्यापारविशेषः, यथा केनचिद्योधेन रणरङ्गे
क्रियमाणो विजयोद्देशको योधनरूपो व्यापारविशेषः, यथा च केन-
चिद्विद्यार्थिना ज्ञानसंपादनाय क्रियमाणो विद्याभ्यासरूपो व्यापार-
विशेषः ॥

एतादृशस्वरूपस्योद्योगस्यावश्यकतां तदभ्यासप्रयोजनानि त-
दनभ्यासिनां दुर्गतिं चात्र किञ्चिद्विचिन्तयामः ॥

अस्माकं शरीराणां निर्माणमेवोद्योगार्थमिति वक्तुं शक्यते ।
अस्मासु विद्यमाना मानसाश्शारीराश्च शक्तिविशेषा उद्योगानुकूला एव
वर्तन्ते— यथा हस्तेन्द्रियं वस्तुधारणाय नानाविधकर्मकरणाय च,
पादेन्द्रियं गमनादिकर्मणे, इतराणि च कर्मेन्द्रियाणि तत्तद्व्यापारनिर्व-
हणाय, ज्ञानेन्द्रियाणि च त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरूपाणि स्पर्शन-
दर्शनश्रवणरसनाघ्राणकर्मांर्थं, मन इन्द्रियं च सकलेतरेन्द्रियव्यापार-
नियमनाय स्वयमपि ध्यानादिनिर्वर्तनाय ॥ एवं च सर्वाण्यपीन्द्रिया-
ण्येतानि भगवता तत्तदनुगुणसमीचीनोद्योगार्थमेव विनियोक्तं विती-
र्णानि । अतो न तेषामलसीभवितुमवकाशः सम्पाद्यः । निर्व्यापारेषु
चेन्द्रियेषु नरस्य जीवनमेव दुःशकं भवति । उक्तं च केनचिन्महा-
शयेन—

इन्द्रियाणि वितीर्णानि विधिनोद्योगसिद्धये ।

अत एव हि हन्यन्ते निरुद्योगा मनोरथैः ॥ इति ।

अतो निरुद्योगा यदि वयं भवामः, भगवतः सृष्टिकर्तुस्सङ्क-
ल्पविरुद्धमेवास्माकमाचरणं भवति, तदनुगृहीतमुपकरणजातं च वि-
तथीक्रियतेऽस्माभिः क्रमेण च निरुद्योगी जनः करणपाटवरहितः
स्वस्यैव मनोरथैरजेयैर्हन्यते ॥

उद्योगेन किल नरः प्रकृतिमण्डलवर्तिवस्तुजातं परिपालयति,
परिष्करोति च । तेनैव हि तत् सर्वं समीचीनदशासु प्रतिष्ठापयति,
उत्तेजनपूर्वकं तत्तदुचितकार्येषु विनियोगाय सज्जीकरोति च ॥

अस्माकं मनसः परिश्रमो ध्यानानुचिन्तनादिप्रकारकोऽस्मन्मानसं तत्तद्विषयेषु समीचीनभावनापूर्वकनिर्णयज्ञानाय समर्थयति; क्रमेण चाभ्यासतोऽस्माकं प्रज्ञाप्रभावमतिशाययति तत्तत्कार्योपयुक्तीत्या ।

शरीरः परिश्रमस्तु तानि तानीन्द्रियाणि शुद्धानि सुस्थानि च करोति, तत्तत्स्थानेषु सञ्चितानि मलान्यपाकरोति निरुद्धानि च द्वाराण्यपावृणोति, तेषु तेष्वङ्गेषु बलमर्पयति, शरीरधारकमौष्ण्यं च सर्वत्र सुसमीकरोति । एतं शरीरं परिश्रमं विना न कोऽपि जीवितुं शक्नुयात्, न कस्यापि देहारोग्यं सुरक्षितं भवेत् ॥

यथैव लोके भौतिकपदार्थानामनवरतपरिस्पन्दनेन शुद्धिस्संस्कारश्च भवति, तथैवास्माकं शरीरस्याऽपि भवतीति बोध्यम् । नदी-जलं सततपरिवहणेन निर्मलं मधुरं नवनवं च भवति, न तथा किल पल्वलोदकं पूतिगन्धि । वायुरपि चलनेनैव परिशुद्धस्सेवनीयोऽपि भवति, संवृतप्रदेशे तु चलनाभावादशुद्धो दुस्सेव्यश्च भवति । लोहाश्च विनियोज्यमानाः किल विराजन्ते निजरूपस्य थालथल्येन सुश्लक्षणाः; यदि पुनरमी भवन्ति कुत्रचिद्विनिक्षिप्ता निरुपयुक्ताः, तर्हि किं दृ(?)कलङ्किता वर्णहीनाश्च भवन्ति । यदि पुनरियं धरित्री सुकृष्टा भवति, तदा किल समृद्धानि सस्यानि ददानि; अकृष्टा चेत्तरुगुल्मकण्टकाद्यावृता दुर्गमैव भवति ॥

एवं च सर्वमिदं वस्तुजातं प्रकृतिमण्डलस्थं चलनेनैव स्वस्वानुगुणदशासु सुप्रतिष्ठितं परिपाल्यते । सर्वोऽपि तिर्यग्जन्तुवर्गः परिश्रमेणैव स्वस्वारोग्यदशासु सुरक्षितो भगवतस्सङ्कल्पानुकूलं स्वस्वोचितव्यापारेषु प्रवर्तितुमर्हो भवति । एवमेव शरीरा मानसाश्चास्माकं शक्तिविशेषा अपि क्रमेणाभ्यासादेव स्वस्वोचितकार्येषु वि-

नियोगार्हा भवन्ति । अतस्सर्वैरपि लोके सततमुद्योगशीलैरेव भाव्यम् ॥

अनुद्योगो हि नानाविधैरालस्यजडतादिशब्दैरसकृदभिधीयते । आलस्यमेव किल लोके जनाननवरतमखिलदुःखाकुलान् करोति, तदेव हि बीजभूतमनुभूयमानास्माकीनविविधविषादपरम्पराणाम् । उक्तं च केन चित्पाश्चात्येन विपश्चिता^१ किं नाम दुष्कृतं जनानां जगति वंशपरम्परानुगतं दृश्यते? गर्वो वा दुर्व्ययशीलता वा दुराशा वा? इति पृष्टे 'नैषामन्यतमं तत् दुष्कृतं आलस्यमेव तत्—' इति वदामः । यो वा प्रथमालस्यं जयति स एव जगति सर्वं जयति"— इति ॥

तदिदं सुभाषितं न हि सम्यगवधार्यते साधारणजनैः । सन्दिह्यते चात्र विषये— कथमिदमालस्यं नाम जनानां वंशपरम्परानुगतं दुष्कृतमिति कथ्यते? अस्मत्प्रकृतिरेवालस्यविद्वेषिणी किल दृश्यते?— इति । तथापि सत्यमेवेदं यदलसप्रकृतयोऽपि जना बहवः सन्त्येवात्र जगतीति ॥

इदमत्र बोध्यम्—

प्रकृतिमण्डलपरिशीलनेन तु ज्ञायते— न कश्चिदपि सहते प्रकृतिरालस्यमिति । तत्कथं वेयं प्रकृतिर्नाम मानिनी शङ्कितशीला भवेत् पापीयसीं जडतामनुसरतीति । उदाहृतं किल शर्मण्यकविवरेण्येन^२—

1. Which is real hereditary sin of humanity? Do you imagine that I shall say pride, or luxury or ambition? No! I shall say indolence. He who conquers that, can conquer all"—Zimmerman.

2. Cf. 'Nature knows no pause, and attaches a curse upon all inaction,'—Goethe.

“सन्ततविकृतेः प्रकृतेर्न विरामो दृश्यते जातु ।

सा किल निन्दति जडतां दुरितप्रायां दुरन्तां च ॥”

सर्वेऽपि शास्त्रकारा इममेवाशयमनुमन्यन्ते । प्रत्यक्षानुभवसिद्धोऽपि वर्तते किलायमर्थः । यदि कश्चित् समुद्रतीरोपविष्टः कल्लोल-मालिकानामास्फालनानि यादसां पतनोत्पतनरूपाणि चलनानि च विलोकयति, परिशीलयति च निजान्तरङ्गे तरङ्गाघातशिथिलितानि विशकलितानि विलोक्य कूलाचलशिलातलानि, पश्यति च महीतले समुदञ्चदङ्कुराञ्चितवृणसन्ततिं, उद्दीक्षते च गगनतले सजलजल-दान् चलदखिलनीलावयवान्, शृणोति च पिककोकिलादिकूजितान्य-तिमधुराणि, आलोकयति चैवमितरत्र तत्तद्वस्तुबुन्दमनारतपरिस्प-न्दम्, तर्हि सुव्यक्तमेवैष जानाति ‘सेयं प्रकृतिरविरतविकारा सत-तोद्योगकारिणी’— इति ।

एषा किल योषा प्रकृतिरनवरतगमनशीला क्षणे क्षणेऽपि निर्माणविनाशनादिकार्येषु व्यापृता वर्तते । दृश्यते चेदं वचनमनुरूप-मस्याः, यदुदीरितमर्वाचीनेन केनचिन्महाकविना सरिदुक्तिभङ्ग्या—

1 “आयान्तु यान्तु मनुजाः

सन्ततमेवाहमनुदिनं यामि ॥”— इति ॥

एवं स्थितेऽपि प्रकृतिमण्डले सन्ति बहवो मानवा एव सत-तमलसप्रकृतय इति परं शोचनीयमेतत् । ये केचिदिह जगति नाग-रिकवृत्तेः प्राचुर्येण स्वयं निरुद्योगा अपि पैतृकादिधनलाभतो मदा-न्धाः प्राप्तकामा विभान्ति, ते पुनर्मन्यन्ते— “कुतो वा अस्माभिः

1. “Men may come, and men may go,
But I go on for ever.”— Tennyson.

कर्म कार्यम्? वयं तु परिश्रमं विनैव लब्धजीविकाः । अन्ये किल ते येऽस्मदर्थमायासबहुला भवन्ति । विधिनैव निर्मितोऽयं प्रभेदः । निष्कृष्टा किलैवमसाकमुत्कृष्टता जगति ॥” इति ॥

वस्तुतस्तु— त एव महनीया जगति ये पुनःसततोद्योग-शीलाः कालपरिमाणमहिमाद्यभिज्ञाः । अज्ञाः किल ते निरुद्योगा धन-मदान्धाः, ये तु कृषीवलकुम्भकारवैद्यवणिगुपाध्यायादीन् लोकोप-कारनिरतानपि परिभवन्ति, नैव जानन्ति चात्मनां सौख्यमाखिलं तदीयपरिश्रमायत्तमिति ॥

राज्ये तावत् प्रजानां स्वास्थ्यम्, सुखम्, सौराज्यमित्यादि-कमेव कारणमेतेषां धनसमुच्चयसमयलाभस्य । अतो न काऽप्यमीषां स्वाभिमानार्हता विद्यते । यदि जगति कस्य चिद्रमणीयरूपेण प्रज्ञा-प्रभावेन वा स्वाभिमानः, तत्र भगवदनुग्रहासादितमिदं रूपमयं प्रज्ञाप्रभावो वेति तस्मिन् जने स्वाभिमानं क्षमन्त एव लोकाः । न तथा निरुद्योगेषु धनमदान्धेषु क्षमन्ते । किञ्च— अनुद्युक्तास्तु धनिका अपरतन्त्रतया विशेषतस्सुखिन इति सामान्यवचनं न तथ्यम्— यतः—

“अनुद्योगं महारोगो नरं रहसि हन्ति वै ।

आपाततःसुखाकारो महादुःखाकारो हि सः ॥”

असौ निरुद्योगो जनः केवलभक्षको भिक्षुकादपि निर्हीनवृत्तिः; न हि कश्चिदप्यमुना जगति जीवता सम्पादितः स्वार्थः परार्थो वा; नूनमेतदपेक्षया महीयान् माननीयश्च दारिद्र्यदूषितोऽपि कृषीवलः कुम्भकारो वा यस्तु नित्यमुद्युक्त एव निजमशनमार्जयति । अयं

किल लोकोपकारको यस्मिन्ननुद्युक्ते सति सपदि जगदखिलमपि दूयेत
वाञ्छितवस्त्वलाभेन ॥

उपदिष्टं च केन चित्प्रभुणा^१ स्वात्मजायः—

“मन्येऽहमानिशं वत्स जडतां जीवघातिनीम् ।

वर्धितेऽपीन्द्रियग्रामे तथा जीवो निपात्यते ॥”

उद्योगरहितो नरः प्रायेण कामपीडितः सततमपि पापाचर-
णलालसः कदर्थितजीवितार्थः स्वयमसमर्थो बहुविधानर्थपरम्परापर-
वशो भवति । किञ्च— व्यायामादिपरिश्रमाणामनभ्यासात् सर्वे-
ऽपि तस्यावयवाः क्रमेण दुर्बलाश्चिथिलाश्च भवन्ति । एवं च तस्य
शरीरमपि प्राणधारणोचितसामान्यकर्मनिर्वहणेऽप्यशक्तमतिगलितं भ-
वति मानसं तु शरीरपरतन्त्रतया तत्रैव नितरां निलीयते । आ-
त्मापि विशेषतः किल्बिषकलुषितो भवति । लिखितं च कस्यचि-
त्सुप्रसिद्धस्य निरुद्योगिनः पापराशिनिहतस्य समाधिस्थले—

“जननी सर्वपापानां जडता दुर्जनप्रिया ।

अपत्यैः पोषितैरेषा भर्तारं घातयत्यहो ।

भर्तृनाशे समुत्पन्ने स्वयं नष्टा भविष्यति ॥” इति ॥

यद्यपि— इन्द्रियविश्रान्तिदायिनी निद्रा तु सकलप्राणिना-
मावश्यक्री; सन्त्येव केचिन्महाकार्यनिरता अपि जनाश्चिरनिद्राप्रि-
याः । तथाऽपि पाश्चात्यकविवरेषु बहवः पञ्चघण्टापरिमितनिद्रयैव
प्रन्तुष्टाः । एषा हि तेषां गाथापि श्रूयते—

“षट् प्राज्ञस्य तु सप्त स्त्रीजातेरष्टमूढस्य ।

निद्राघण्टाः क्रमतः कथिताः किल कालमानज्ञैः ॥”

1. Lord Chesterfield.

आधुनिकलोकवृत्तिपारिशीलनेन तु जागरणसमये विद्यमानानां
नानाविधदैनन्दिनक्लेशजातानां प्राबल्येन जनानां निद्रैव सम्मता भव-
तीति प्रतिभाति । तदपेक्षयाऽप्यधिकनिद्रा तु न हि कुत्रापि शस्यते ॥

अत्रायं दृष्टान्तः—

अरोगश्शिशुरनवरतमुद्योगप्रियो हि दृश्यते । सुमहान् कि-
लास्य खेलनसमये भवत्यानन्दः । स्वस्वेन्द्रियगोचरव्यापारानु-
नुकरणैकप्रवणाः खल्वर्भकाः । सन्ततव्यामसापेक्षाः किल तदीयाव-
यवा दिनेदिने वर्धमानाः । न हि चिरशयनशीलश्शिशुः । जागर्त्यसौ
किल दिनमणिनोदितेन । अप्रियमेवास्य शयनं प्रायेण । यथा
यथा किल वयं प्रवृद्धा मरणाख्यदीर्घनिद्रासकाशाद्भीतभीताः, तथैव
बालका लघुनिद्रासकाशाद्धिभ्यति । बाल्ये किल जनानामनिमिषांशित्वं
निरतिशयानन्दसान्निध्यं च दृश्यते । क्रमेण च वयोऽतिक्रमे खलु
शिशूनामैहिकक्लेशपाशवशता भवति । तथा चोक्तं पाश्चात्यभव-
भूतिना^१—

“शैशवे वसति सर्वतोऽपि नः पालनैकनिरतो जगत्पतिः ।

॥ संसृतिव्यसनबन्धलग्नाद्बालकोऽपि भविता शनैश्शनैः ॥”

हन्त ! बलादेव शिक्ष्यते शिशूनामननुमन्यमानानामपि चिर-
शयनं क्रमेण धात्रीजनैः स्वयमप्रबुद्धैः । इदमेव हि प्रायेण बीजं
भवति जनेषु जडताप्रियताङ्कुरस्य । अत एव विनिन्द्यते जगति
सर्वत्राऽपि चिरस्वापरूपो दुरभ्यासः ॥ इत्थं च—

1. Wordsworth (the poet of Nature) corresponds to Bhavabhuti of
Sanskrit Literature. Cf. his lines (Intimations of Immortality.)

“Heaven lies about us in our infancy;

Shades of the prison-house begin to close upon the growing boy”

“आलस्यं हि मनुष्याणां

शरीरस्थो महारिपुः ।

नास्त्युद्यमसमो बन्धुः

कृत्वायं नावसीदति ॥”

इतीदं महाकविवचनं सुसमर्थितम् ।

यत्पुनर्दैवमिति कथ्यते, तदपि प्रायेण पुरुषकारापरनामधे-
येनोद्यमेन वशीक्रियते । तथा चोक्तम्—

“पूर्वजन्मजनितं पुराविदः

कर्म दैवमिति संप्रचक्षते ।

उद्यमेन तदुपार्जितं चिरात्

दैवमुद्यमवशं न तत्कथम् ॥”¹

अत एव वदन्ति पुरुषकारसारज्ञाः ‘अस्ति किल समस्तजन-
संस्तूयमानः, दुःखशतदूरीकरणचणः, अमन्दानन्दसन्दोहनिष्यन्दी,
विविधविचित्रविघ्नवारणनिशिताङ्कुशः, परमोपकारको जनानामुद्योगो
नाम—’ इति । एवं किलायमभिष्टूयते प्रभुणाऽपि केनचित् पाश्चा-
त्यदेशीयेन²—

“विद्या न साऽस्ति जगतीह किलानवद्या

योद्योगिना भवति साधयितुं न योग्या ।

उद्योग एव सकलोक्तिकलातिशायि

सद्यो ददाति भुवि मान्यपदं जनानाम् ॥”

1. Cf. पूर्वजन्मकृतं कर्म तदैवमिति कथ्यते ।

तस्मात्पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥

2. Lord Clarendon.

अयमुद्योग एव पुरातनपाश्चात्यविपश्चिदन्वेषितः ‘तत्त्व-
ज्ञोपलः’ (Philosopher’s stone) इति वक्तुं शक्यते— यद-
नेनैव सर्वेऽपि लोहाः पाषाणादयश्च सुवर्णाः क्रियन्ते, अनेनैव दूरतो
विद्राव्यते च दारिद्र्यदुर्देवता, सततसन्निहिता क्रियते च मङ्गलदे-
वता ॥ उक्तं किल—

‘उद्योगिनः करालम्बं करोति कमलालया ।

अनुद्योगिकरालम्बं करोति कमलाम्रजा ॥’ इति ।

इममेवार्थमुपसंहरति तत्रभवान् भर्तृहरिः—

‘उद्योगिनं पुरुषैर्हिमुपैति लक्ष्मीः’— इति

माणवकानुवाकः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

अरे स्याल, इतो निषीदन्तौ पितापुत्राविव विभाव्यमानौ
पश्यसि हि । यदि सर्वं यथा विचारितं भविष्यति तदामुष्मै
कुमाराय मत्कन्यां दित्सामि । अत इमौ कर्माण्यनुष्ठायवसथं
यदा गच्छेतां तदा त्वं तावनुव्रज । आवसथं च प्राप्यानयो-
रत्रागमने निमित्तं कुलं शीलञ्चावेहि । अनन्तरं यदि तव भागि-
नेय्या गौर्या इमं कुमारं भर्तृत्वे वरीतुमर्हं मन्येथाः तदा तमर्थं प्रति
तयोर्मनोगतिः कीदृशीत्यवगच्छ । अवगत्य च पुनरायाहि मल्लिकट-
मिति ॥

सिद्धार्थशर्मा माधवस्य स्याल आवुत्तस्य नियोगमनुसृत्य

पुत्रेण सह चित्रगुः यदा स्वनिकेतनाय प्रतस्थे तदा तमनुययौ । यद-
च्छया मिलितः पथिक इव चित्रगुणा सल्लापान् कुर्वन्तस्यावसथं प्रा-
पत् । मार्गे चतुरसंभाषणमात्रेण सिद्धार्थः चित्रगोर्मित्रतामध्य-
गच्छत् ॥

चित्रगुश्च सिद्धार्थं स्वावसथस्याङ्गणं प्रावेश्य तेन सह वि-
सब्धं भाषते स्म । तदा चित्राः कथाः कथयता सिद्धार्थेन ज्ञातव्यं
सर्वमज्ञायत । चित्रगोः कुलस्य प्रशस्ततां सुमतिशर्मणः तत्पुत्रस्या-
साधारणीं विद्यासंपत्तिं माधवस्य कुले विमतिराहित्यं चावैत्सिद्धार्थः ।
ततश्चित्रगुमापृच्छचमाधवशर्मणो निकेतनमियाय । वृत्तं सर्वं स्वभ-
गिन्यै आवुत्ताय माधवाय चाकथयत् । सुमतिशर्मणो विद्यां रूपसं-
पत्तिं कुलं चोपशृण्वती गौरी च तदा ननन्द । तदापराह्णे स्यालेन
सिद्धार्थेन सह माधवशर्मा चित्रगुशर्मणो वासमाययौ । चित्रगुश्च
पूर्वमेव ग्राहितः सिद्धार्थस्यानुसारिणं माधवशर्माणं प्रत्युत्थानादिना
आनर्च ॥ अथ तावन्योन्यं कुशलप्रश्नमकुर्वताम् । उपक्रान्ते विवा-
हात्मकेऽर्थे चित्रगोरभिसन्धिं स्वाभिप्रायमनुसरन्तीं वीक्ष्य माधवः
सपुत्रदारं बन्धुधर्मेण स्वगृहमानिनाय । अङ्गणे तं सपरिवारमु-
पवेश्य यथार्हं चन्दनेन सुगन्धिकुसुमैश्च सन्तोष्य सद्यः
पयः फलानि चोपग्राह्याणि बन्धुत्वेन विभावितेभ्यः सर्वेभ्यः स-
मर्पयत् । तथा समर्पितानुपहारांश्चित्रगुः सपुत्रभार्यः सादरं गृही-
त्वा माधवं तत्पत्नीं च प्रीणयितुमासस्वदे । अथ माधवः सप-
रिवाराय तस्मै ताम्बूलादिकं चादात् । तदा कञ्चित्कालं वर्गद्वयगताः
स्त्रियः पुरुषाश्च सप्रेम संवभाषिरे । तदिदं संभाषणमुपशृण्वन्ती पितुः
समीपे विषण्णा गौर्यपि भृशं सन्तुतोष । कथान्ते च चित्रगुशर्मण-

मित्थं माधवशर्माऽनाथत् । कन्याया दानाय सन्धां अस्यामेव रात्रौ
प्रथमे यामे कर्तुमिच्छामि । भवद्विस्तदानीं सन्धां स्वीकर्तुमागन्त-
व्यमिति । तथैव करवै इति प्रतिश्रुत्य चित्रगुशर्मा पत्न्या पुत्रेण च
माधवमापृच्छच स्ववसतिं प्रापत् ॥

ततो व्युष्टेऽहनि ग्रामनिवासिनो महाजनान्ग्रामणीं स्तस्मिन्देशे-
ऽधिगतांश्च राजपुरुषान्स्वगृहमानायोचितान्संभारान्संभृत्य च माधवः
सबन्धुवर्गः चित्रगोरागमनं प्रतीक्षते स्म । चित्रगुरप्यनुसृत्य सङ्केतं
पुरन्ध्रीभिरन्यैरनुयायिभिश्च सह प्रभूतानि फलानि पुष्पाण्यन्यान्युपा-
यनानि च पात्रेषु निधाय माधवेन नियन्त्रितया प्रदीपपङ्क्त्या दर्शित-
मार्गः तौर्यधौषैरनुयायिनीनां पुरन्ध्रीणां मङ्गलगीतैरुपबृंहितो माधवस्य
गृहमाययौ । अङ्गणस्य शिरोऽवलम्बिभिर्दीपसङ्घैः सूर्यकिरणैरिव प्रका-
शित आस्तरणे विस्तीर्णे तले सर्वे न्यषीदन् । तदा तत्र प्राङ्मुखः
कन्याया सह माधवः उपविवेश । वरस्य पिता चित्रगुः सोपहाराणि
भाजनानि भूम्यां निधाय प्रत्यङ्मुखो निषसाद ॥

अथ पुरन्ध्र्यो मङ्गलगीतानि गायन्त्यः सत्यः उपायनानि
कन्यायै गौर्या अदुः । अथ चित्रगोरनुमते तस्य चत्वारोऽमात्याः
तावतीभिः पुरन्ध्रीभिः सह वरस्य कन्यापितुश्च गोत्रे उच्चैः संकीर्त्य
सुमतिशर्मणश्चित्रगुपुत्रस्य भार्यात्वाय गौरीनाम्नीमिमां कन्यां वृणी-
मह इति प्राहुः । वृणीध्वमिति च माधवः प्रत्यूचे, एवं त्रिः प्रा-
युज्जत । अन्ते च माधवशर्मा दास्यामीत्युच्चैः त्रिः प्रत्य-
जानीत । अथ चन्दनस्यानुलेपनैः पुष्परसानामभ्युक्षणैः अन्यैश्चार्ध-
साधनैः सम्बन्धिनः सर्वाश्च सदस्यान्माधवः संमानयति स्म । ब्राह्म-
णेषु वेदमन्त्रान्पठत्सु सत्सु माधवीयाः सर्वेभ्यस्ताम्बूलानि वितेरुः ।

एवं समयबन्धं गृहीत्वा चित्रगुः अनुचरैः सह स्वनिकेतनं ययौ ।
सदस्याश्च माधवं चित्रगुं च संबन्धिनावभिनन्द्य यथागतं प्रसेरुः ॥
अथ कल्याणमण्डपस्य निर्मितौ संभाराणां संभरणे देवताद्वाराधने च
माधवशर्मा प्रायतत ॥

चतुर्थं सूक्तम् ॥

अतीते सूक्ते माधवशर्मा कल्याणमण्डपस्य निर्मितौ संविधानमकरोदित्यवोचाम । तस्य संविधानस्य प्रकार इत्थमासीत् । मण्डपनिर्मितौ चतुरान्शल्लिपनः कर्मकरानधिष्ठातृश्च माधवो न्ययुङ्क्त । जनपदधर्ममाश्रित्य माधवगृहस्य पुरतो वीथ्यां कल्याणमण्डपो निरमायि ॥

विवाहमण्डपस्य स्वरूपं गुणांश्च संक्षेपेणात्रोदीरयामः । मण्डपं द्वाविंशेषु युग्मेषु स्थूणेषु प्रतिष्ठितं पुरुषत्रयोच्छ्रितं चासीत् । तत्र चतसृषु दिक्षु प्रतीहाराः प्राकल्प्यन्त । चित्रया वृत्त्या मण्डपमशोभत । स्थूणाः समीकृततनवः सुधाया अनुलेपेन सितच्छवयः नीललोहित इव ग्रीवासु नीलाः वामलोचना इव पादेषु माञ्जिष्ठाः चतुरश्रेषु पीठेषु परिनिष्ठिताः चतुरश्रैः शिरोभिः शोभमाना बभूवुः । मण्डपस्य शिखरं नीचीनां नावमाकृत्यानुससार । शिखरे पार्श्वेषु वृत्त्यां च शुभ्रैः वस्त्रैर्वितानः पर्यास्तीर्यत । तादृशानां वस्त्राणां दशासु प्रादेशमात्रायता रक्तपटाः सन्ततानि बन्धूककुसुमानिवावालम्बन्त । मण्डपशिखरस्य पार्श्वेषु आलेख्यव्याजेनोद्यतायुषा हयारोहाः पदातिनश्च देवयोधाः अघशंसिभ्य उत्सवं परित्रातुं क-

ल्याणमण्डपमवतीर्णा इवालक्ष्यन्त । तेषामालेख्यानां मध्यदेशे नागपर्यङ्के शयानस्य पञ्चभिः फणाभिः सच्छत्रीकृतं नवीनं पयोधरमिव श्यामलतनुं पद्महस्तायाः प्रतिकृत्या शोभमानं कटाक्षपूरेण विवाहकालेऽग्निं परिचरितुं कल्पितां वेदिं पावयन्तमिव स्थितं श्रीपद्मनाभस्य प्रतिरूपं वीक्षितुनानन्दयति स्म । मण्डपस्य शिखरात्पर्वत्रयवन्तः पर्वणि पर्वणि अनेकशाखादीपस्तम्भा अवाप्रियन्त । प्रतिशाखश्च तेषां दीपपात्री न्यधायि । या शिल्पिकौशलेन द्रवीकृतसिकतामयी स्फटिक इव प्रभाया अतिरोधायिका प्रादेशद्वयोच्छ्रिता दुर्धरकुसुमयाकृत्या विडम्बयन्तीवाद्दृश्यत । प्रतिपात्रि मलं व्यपोह्य सान्द्रीकृतमज्जारूपस्य स्निग्धस्य धातोः परिणतिरूपेणोद्दीपनार्थमन्तर्गमितवर्तिकेन दीपपात्र्या समासुन्नतिं भजता हिमस्य सन्तत्येव शुभ्रतनुना दीपदण्डेनाचकासि । मण्डपस्य स्थूणेषु एकैकस्मिन् युग्मे तादृश्यौ दीपपात्र्याववाष्टभ्येताम् । स्थूणयुग्मस्य शिखरे शिखरे अन्तराभ्यन्तरप्रदेश आकृष्टस्य धनुष आकृतिं स्मारयति स्म । प्रत्यन्तरालं पूर्वोक्ताया दीपपात्र्याः सहचरी प्रथुलतरा दीपपात्र्यावलम्बत । दीपपात्रीणां पादेषु स्फाटिकशिलायाः खण्डैः निर्मितस्रजः वलयवदाचरन्ति स्म ; मन्दमारुतेन युताः सत्यः किङ्किणीनादं कुर्वन्त्यश्च बभूवुः । मण्डपस्य तले माधवशर्मणो गृहस्याग्रभागे गृहस्याग्नेर्निधानाय वेदिका परिकल्पितासीत् । अदूरे च तस्याः कन्यावरयोर्दम्पत्योरान्दोलनक्रियायै आन्दोलनं प्रच्छदपटेन सहितं प्रतिष्ठितं दृश्यते स्म । अन्यतश्च तले कटैश्चित्रकम्बलैश्चास्तीर्यत । मण्डपस्य द्वारेषु सगुच्छा रम्भास्तम्भाः अवनतैः शिरोभिः द्रष्टृणां नमस्कारं रचयन्त इव भासन्ते स्म । स्थूणानां शिखरेषु मङ्गलम्

तयः सालभञ्जिका गन्धर्वीर्विडम्बयन्त्यः अस्लानस्रजो दधत्य अव-
र्तन्त । कविना निरूपयितुमशक्यान्यन्यान्यनन्तानि वितानानि मण्ट-
पस्य शोभां स्वामिनो माधवशर्मणो धनममृद्धिं च प्रकटयन्ति स्म ।
अस्य मण्टपस्य निर्मितिः विवाहदिनस्य प्राक्तनेन दिनेन समाप्ति-
मगच्छत् ॥

पञ्चमं सूक्तम् ॥

वर्णितगुणे मण्डपे निर्मीयमाणे सति माधवशर्मा पूर्वेषामाचा-
रमनुस्मरन्कुलदेवता ग्रामदेवता वास्तुदेवताश्चाराधयामास यथा-
कल्पम् । कुलदेवतासु मध्ये स्वकुलीनाः सुचरितैः देवभूयं गताः
साध्यः पुरस्कियन्ते । अतस्तासां प्रसादं लब्धुमादौ सुमङ्गली-
प्रार्थनं नाम मङ्गलाचरणं शुक्रदिवसे माधवशर्मा समाचरत् । शुक्रस्य
हि वासरस्तासां प्रीतिवर्धकः । अमुष्याराधनस्येतिकर्तव्यतायाः प्रति-
पत्तये तस्य परिपाटी संग्रहेणेह निदर्श्यते । गृहपतिनाऽनुमता पुर-
न्ध्री उक्तमाराधनं कुरुते । कल्पविदादिष्टे शुक्रवासरे गृहिणी
प्रातः भर्तृमतीः सतीः तत्तद्गृहं प्राप्य देवतार्थे पूजां प्रहीतुं
वृणुते । यासां भर्तारः स्वभर्त्रा सह समानगोत्रा न स्युः । देवभूयं-
गतानां साध्वीनामियत्ता न भवति । अतस्तासामर्थे निमन्त्र्यमाणानां
सर्तानामपि संख्याया न क्लृप्तिः । आचारे तु पञ्चभिरधिका विंश-
तिः परा काष्ठाश्रियते । द्विसंख्याऽवरतमा । अस्मिन्विषये उपचया-
पचयौ आराधयितुर्गृहिणः सम्पदो रीतिमुद्दिष्टस्योत्सवस्य गुरुतां च अ-
नुसरतः । निरुक्तं वरणं या या पुरन्ध्र्यङ्गीकरोति तस्याः फाले कुङ्कुमेन

रेखां वरित्री तनोत्यङ्गीकारस्य ज्ञापनाय । इत्थं वृताः सीमन्तिन्यः संग-
वकाले वरिष्या प्रहितेन तैलेन स्वगृहेष्वावृते भागेऽङ्गान्यभ्य-
ज्य यथाचारं स्नान्ति । अभ्यक्तां नारीं पुरुषः कदापि न वीक्षेतेति
मनुर्विशिष्य निषेधति । अतः स्त्रीभिरभ्यञ्जनेन स्नानं पुरुषस्य दृष्टि-
गोचरतामनापन्ने देशे साध्यः कुर्वते । अभ्यञ्जनेन स्नानमनु मुखं
ग्रीवां बाहू वक्षः गुल्फे पादौ च हारिद्रेण लिप्त्वा ताः पुनः स्नान्ति ।
यथा हारिद्रस्य लेपो मृज्यात् । अथ शुष्केणांशुकेन जलसेकं प्रमा-
ज्य शुद्धे रक्ते शुष्कंऽशुके वसानाः सत्यः पूजाग्रहणाय वरिष्या
ग्रहं यान्ति । प्रागेवैतासां प्राप्तेवरित्री यथाकल्पं व्रतानि चरित्वाङ्ग-
ण एकस्मिन्भागे वेदिकां परिकल्प्य तां परिष्कृत्यालंकृत्य च तत्र
परिष्कृतालंकृतस्य च फलकस्योपरि अहतं रक्तवर्णं वास उपवाससा
सह निधाय तस्मिन्मङ्गलदेवताः पूजयति शोभनाक्षतैः कुसुमैर्हारैश्च ।
अमुष्या वेदिकायाः पुरोभागे द्रवीकृतेन नूतनस्य तण्डुलस्य पिष्टेन
चतुरश्राभिलेखाभिरलंकृते स्थण्डिले भाजनतया रम्भाया विशाले दले
प्रसार्थं तत्र भोज्यानि सपरिकराणि निधायऽऽवाहिताभ्यो देवताभ्यो
वरित्री निवेदयति । अथ वृतानां सीमन्तिनीनामुपवेशनाय फलका-
नि सादयित्वा तासां प्राप्तिं वरित्री प्रतीक्षते । अथ तासामागमनमनु
वरित्री पादौ प्रक्षाल्य क्लृप्तेष्वासनेषु उपवेशयति । तासु मंगलदेवतां
ध्यात्वा शोभनाक्षतैः पुष्पैश्च वरित्री ता अर्चयति । कपोलयोर्ग्रीवा-
यां च चन्दनेनानुलिम्पति च । वृतानां भोजनेन हि देवतानामाराधनं
समाप्नुयात् । अत एतयार्चया सीमन्तिन्यो भोजनाय वृता भवन्ति ।
एवमर्चितानां सीमन्तिनीनां पुरतः स्वलंकृते स्थण्डिले भाजनानि
(अत्र कदल्याः पत्राणि) आधाय शितव्यानि स्वादूनि सुगन्धीनि

स्थिराणि स्निग्धानि नानाप्रकाराणि भक्ष्याणि भोज्यानि च वरित्री परिवेषयति । वृतानामासनानि तथा परिकल्पितानि यथा तत्र निषद्य भुञ्जानासु सीमन्तिनीषु वेद्यां वस्त्रस्योपर्यावाहितानां मङ्गलदेवतानां दृष्टिप्रसरो भवेत् । अथ भोजनाय निषण्णानां सीमन्तिनीनां दक्षिणं पाणितलं शुद्धाभिः शीताभिरद्भिः पूरयित्वा वरित्री समकालं अशनस्य प्रारम्भं प्रार्थयते । ते तां प्रार्थनामनुसरन्ति च सीमन्तिन्यः । ततस्ता यावदभीष्टमत्वरया भुञ्जते । सीमन्तिनीनां तृप्त्या मङ्गलदेवता आराधिता भवन्ति ॥

उक्तलक्षणं सुमङ्गलीनामाराधनं सम्पन्नो माधवशर्मा उदात्तेन विधिना समाचरत् । इदमत्र विमर्शमर्हति यासां नारीणां भर्तारः स्वाभ्यः पूर्वमेव कालधर्मं प्राप्नुवन्ति ता नार्यः स्वनुष्ठितैर्व्रतैः जन्मान्तरेषु पुण्यशीलं भर्तारमाप्य सुखं चिरमस्मिन्नलोक उषित्वा भर्तारि जीवति सति कालधर्मं प्राप्यामुष्मिन्नलोके देवभूयमयन्त इति पौराणिकाः ॥

षष्ठं सूक्तम् ॥

मङ्गलदेवतानामाराधनस्यापरेद्युर्माधवशर्मा स्वकुलदेवताया वेङ्कटाचलपतेः समाराधनमकरोत् । वेङ्कटाचल इति द्वाविडदेशस्योत्तरस्यां सीम्नि ख्यातः शिलोच्चयः प्रतितिष्ठति । स एव शेषाचल इति चाभिधीयते । आदिशेष आत्मानं षोढा वलयीकृत्य षष्ठाद्वलयात्फणमुद्धरति किमु इति शङ्कां स शिलोच्चय आतनोति । तस्य शिलोच्चयस्योपरितने शृङ्गे प्रतिकृत्यात्मना सन्निहितः श्रीपतिः सेवकानां

यद्यदभीष्टं तदचिरेणैव विदधातीति जनाः प्रतियन्ति । महता प्रयत्नेन षडचलानतिक्रम्य श्रद्धालवः आलयं प्राप्नुवन्ति इदानीमपि श्रियः-पतिं सेवितुम् । एष देवः केषांचित्कुटुम्बिनां कुलदेवता च भवति । येषां कुलस्याधिष्ठात्री देवता तेऽनेकेषु प्रसङ्गेषु तां देवतामुद्दिश्य स्वगृह एव द्वादशब्राह्मणान्वरित्वाराधयन्ति । विष्णोर्द्वादश नामानि मुख्यानि । तत्संख्यया ब्राह्मणास्तदाराधने प्रीयन्ते ॥

अमुमाचारमनुसृत्य शेषाचलमधितिष्ठन्तं श्रीपतिं माधवशर्मा ब्राह्मणमुखेन स्वगृहे आराधयामास । अथापरस्मिन्दिने ग्रामदेवतां शास्तारं च माधवशर्मा समतर्पयत् । शास्ता हि देवता वनवासप्रिया न त्वालयप्रिया । प्रायशोऽरण्ये छायातरोर्मूले दूरे च जलाशयस्य तन्त्रविल्लिङ्गाकृतिं दृष्ट्वा शास्तुः पूजार्थं प्रतिष्ठापयति । शास्तारं ये सेवितुमिच्छन्ति ते रुद्रं देवमिव तमभ्यर्चयन्ति । तस्य सन्निधावनन्तान्ब्राह्मणान्भोजयन्ति च । अन्नशेषं भोज्यवर्गेभ्योन्येभ्यश्चान्नार्थिभ्यो यजमाना वितरन्ति ॥

इदं प्रकारं शास्तुराराधनं माधवशर्मा पूर्णेन तन्त्रविधिनाऽकरोत् । अथापरस्मिन्नहनि वास्तुदेवतास्तासां हिताचरणेन माधवः समतर्पयत् । देवाः स्वयं नाश्नन्ति न च पिबन्ति । अशुवानान्पिबन्तश्च दृष्ट्वा तृप्यन्तीति हि श्रुतिः । अतः प्रभूतानि भोज्यानि पेयानि च ताभ्यो देवताभ्यो निवेद्य यथाऽवकाशं यथायोग्यञ्च पुरुषान् तैर्द्रव्यैः यावत्सौहित्यं प्रीणयति यजमानः । अमूदृशं सन्तर्पणं माधवशर्मा स्वपोष्यवर्गेषु शूद्रादिष्ववरजातिषु प्रधानीभूतान्नियोज्य तेभ्यः समृद्धं धनं धान्यराशिं च दत्त्वा तन्त्रविद्धिः कारयामास । तद्वारेण चाचण्डालं पोष्यवर्गान्प्रीणयन्माधवशर्मा यजमानः । एवं प्रकारैः

कर्मभिः ज्योतिर्विदादिष्टस्योत्सवदिनस्य प्राचीनान्दिवसान्माधवशर्मा-
ऽऽत्यवाहयत् ॥

सप्तमं सूक्तम् ॥

कन्यायाः पित्रा माधवेन विवाहोत्सवे सन्नह्यमाने सति वरस्य
पिता चित्रगुर्न तुन्दं परिमृजन्नास्त । विवाहं प्रति कृतस्य समयब-
न्धस्य समनन्तरमेव लेखहारं प्रहित्य स्वदेशे वर्तमानान्वान्धवा-
निष्ठांश्च चिकीर्षितस्य विवाहस्य वृत्तान्तं निनाय । अथ माधव इव
स्वेषदेवताः चित्रगुः समाराधनोत् । विशेषतः काञ्चीदेशाधिष्ठातृ-
देवताया वरदराजस्य श्रौतेन तान्त्रिकेण च विधिनोद्धृतया रीत्या
चित्रगुराराधनं श्रोत्रियैस्तान्त्रिकैश्च कारयामास । काञ्चीपुरे वरदराज
इति ख्यातिं भजन् श्रीपतिः दिव्यमङ्गलमयीं प्रतिकृतिमधिष्ठाय महि-
तगुण आलये सन्निधिं कुर्वन्नास्ते । यं वरदराजं देवमप्ययदीक्षित
इति दिशिदिशि कीर्त्यमानः अनेकासु कलासु निष्णातः बहूनां
प्रबन्धानां निर्माता, उपश्लोक्यतमेन ग्रन्थेन छन्दोबद्धेन रसैः पूरि-
तेन कवीनामाह्लादक्षर्याः प्रभवेन सभक्त्युन्मेषमस्तावीत् । यश्च देवो
भक्तानामभीष्टप्रदातृषु देवेष्वग्रिमं पीठमद्याप्यधितिष्ठति । उपयम-
काले कन्यायै दातव्यानां दुकूलानां संग्रहे च चित्रगुः प्रयतमानो
बभूव । विवाहस्याव्यवहितप्राक्तने दिवसे जानपदमाचारमनुसृत्य
माधवशर्मणा सम्बन्धिना सोपहारसमर्पणं प्रार्थितश्चित्रगुशर्मा वरे-
णानुष्ठेयानि गृह्याणि कर्माणि स्वपुत्रेण पुरोधसाधिष्ठितेन कारया-
मास ।

(कमशः ।)

स्वाधीनवृत्तिमुखितं प्रियतमसुहृदं कदा नु पश्येयम् ।

इत्थं विक्रमचैत्रे विशुद्धसप्तम्युपेतभृगुवारि ।

श्रीनिधिनाम्ना रचिता विज्ञप्तिः प्रेमपूरभरितेन ॥ ३८ ॥

यद्यपि मन्दमतेः मम महदेवात्र वाचिकं हि भवेत् ।

क्षन्तव्यमेव सुहृदा तदपि महान्तो निसर्गवात्सल्याः ॥ ३९ ॥

सुहृदां वाक्यनिबद्धश्रीमुखपत्रेण पुनरनुग्रहवान् ।

बाणकवेरिव कृत्या प्रहर्षवशगः कृतार्थोऽस्मि ॥ ४० ॥

लेखद्वितयं सुहृदा विलिखितमनुजाय भाष्यनाम्ने च ।

सद्यः प्रेषितमेतत् द्वाभ्यां विज्ञातकुशलवृत्तान्तः ॥ ४१ ॥

आरूढो मोदगिरेः अधित्यकां सोऽपि भवदीयः ।

पुनरपि सुहृदां सद्यः समागमं कांक्षते प्रणयात् ॥ ४२ ॥

तनुजोऽपि तत्रभवतां श्रीनिधिनामा हि सान्निवतो दूरम् ।

न जहाति बालभावान्मनसो वैकुण्ठ्यमेव विरहकृतम् ॥ ४३ ॥

प्रागेव पञ्चषदिनालेखिकया श्रीमतामनुग्रहवान् ।

पित्रा द्राक् प्राप्त इवाभूत्प्रमोदभरितः सः ॥ ४४ ॥

इत्थं विक्रमचैत्रे विशुद्धसप्तम्युपेतभृगुवारि ।

श्रीनिधिनाम्ना रचिता विज्ञप्तिः प्रेमपूरभरितेन ॥ ४५ ॥

इति

लेखः २.

निगमान्तयुगलजलनिधिजठरनिगूढार्थरत्नसंपन्नान् ।

विज्ञापयामि विनतः सुहृदो वाधूलवेङ्कटाचार्यान् ॥

अहो महतीखल्वियमलङ्घनीयता विधेरप्रतिविधेयस्य । यद-
निच्छतो बलात्प्रवर्तयति प्राणिनस्तत्र तत्र दुर्घटेषु विषयेषु । विघटयति
च विरहकातरानपि सुदूरे । किं कुंमा वयमनीशाः परवन्तः परिभ्रम-
न्तश्चकनिबद्धा इवानुभवामः सुखमितरद्वा । हन्त ! महदिदमाश्वा-
सस्थानं यन्न कदाप्युपनयति सुखेतरदाश्रितवत्सलो भगवाना-
त्मपदारविन्दसमाश्रयानतिप्रणयिनोऽरविन्दनाभः । यदुक्तम्—‘रक्ष-
ते भगवान्विष्णुर्भक्तानात्मशरीरवत्’ इति । यद्यपि सुदुःसह
एवायं सुहृदां सुदूरविरहः । अथापि गीर्वाणफणितिनिबद्धायाः सुखो-
दन्तलेखिकायाः सुहृदामसकृदुपलम्भहेतुरिति विषद्यते । यथा च तत्र-
भवतामार्याणां श्रीशैल्यज्वनामप्रतिविधेयविरहखेदोप्यपनुद्येत ।
यद्यपि चेन्नपुरीतः प्रास्थितानां सपरिवाराणां कुशलोदन्तमुपगतो
ऽस्मि लेखिकात्रितयेन द्रमिडफणितिनिबद्धेन संक्षेपतः । अहमपि
प्रतिविलिख्य प्रहिण्वम् पत्रिकाद्वितयम् । एकां रामप्रता-
पदासमुखेन, अपरां च आसूरिश्रीनिवासार्यमुखेन । या किल चरमा
लेखिकाऽतिजवयन्त्रयानसरभसा यथा तथा विन्यस्ताक्षरविन्याससु-
भगा सापि पूर्वद्युरेवोपगता रञ्जयति हृदयं बालिकेव कलमधुरप्रला-
पिनी । अथापि न मनस्तृप्तिरुपजाता । यथा हि प्रौढाङ्गनयेव प्रिय-
तमहृदयरञ्जनपटीयस्या गीर्वाणफणितिलेखिकयाऽतिविपुलया ॥

किञ्च— इदमपि न ज्ञायते विशदं पूर्वतनीमिल्लेखिकाभिः ।
इतः प्रस्थितैरत्रभवद्भिः मध्येपदवि कुत्रवोषितं हरिवासरे । कथ-
न्नाम शरीरस्थितये । अथवोपोषितम् । स हि महनीयो दिवसः ।
यत्र हि सिद्धिसुपयातः तत्रभवान् भगवद्गुणानुषक्त्या गीत्या कैशि-
क्या गायको ब्रह्मराक्षसमुत्तारयामास चातिदुर्गतमिति श्रूयते । किञ्च
केषु वा तीर्थोदकेषु स्नातम् पावनेषु पुण्यतमे सोमोपरागसमये ।
कथं वा तर्पिताः पितरो देवा ऋषयश्च । अथ वा किन्नाम सुदुर्लभं
सुकृतिनाम् । अप्युपगताः सर्वेऽपि कुशलिन एवाशंसनीयविभवान्
वृन्दावनभूमिम् । अपि निरन्तरायाः कैङ्कर्यविधयो गोदारमणस्याशा-
सनेन मङ्गलानां सुहृदाम् । अपि ते कुशलिनः सकुटुम्बाः प्रभवः ये
वात्मनीनमखिलमप्यर्थजातं चिरसंभृतं धारयन्ते भगवते भागवतेभ्य-
श्च । ये हि प्रथमं भाजनं भगवतो नीलारमणस्यानुकलसमेधमानाना-
मनुग्रहसम्पदामत्र भवतामार्याणां रङ्गाचार्याणाञ्च । अहो किमि-
ति वर्णयामस्तेषामनुभावमार्याणाम् । ये ह्यचुम्बितवैष्णवसमयाचारे-
ऽपि प्रदेशे पूरयामासुश्चिरनिगूढमपि मनोरथं भगवत्या गोदाया
गोविन्दसमागमेन । मन्ये चाहमवतीर्णमत्र पुनरपि यतिपतिमेव का-
ङ्क्षितमपरमपि पूरयितुं धरण्यां तस्या इति ॥ अपि कुशलिनः सर्वेपि
ते अनुजीविनः । अप्यनुरज्यन्ते सुहृदि । अपि काङ्क्षन्ते योगक्षेमौ सुहृ-
दाम् । अपि नातिखेदकरीवा हेमन्तसमयसञ्जायमाना हिमवाधा । अपि
सुखावगाहानि तीर्थसलिलानि । अपि स्वदन्ते समयेऽभिमतमाहारं
बाला युवानो वृद्धाश्च । अपि न चिन्तयन्ति जन्मभूमिखेहेन सुदूरदे-
शविप्रवासखेदम् । अपि नाभ्यसूयन्ते सुहृदभ्युदयाय, अपि न द्रुह्य-
न्ति सुहृदभिमतये । अपि सुरक्षितो वा कोशः । अपि न किञ्चि-

द्विस्मृतं अनतिलङ्घनीयसमयधूमशकटससंभ्रमारोहणसंभ्रमेण वस्तु ।
अपि नेर्ण्यासूयादिवैमुख्यमुद्रहन्ति कोपकुटिलाः कुलाङ्गनाः । अप्या-
मोदते विविधविचित्रवस्तुविलोकेनानायुष्मानात्मजः कुशली । अपि
वा कुशलिनी प्रजावती मम भगिनी च । या हि गुणवती क्षमावती
च सती दुःसहमसहमानाऽतिप्रबलं दारिद्र्यखेदं दवदहनपरीतेव कुरङ्गी
नवजलदमालामनुसृता सुदूरमपि प्रेयसी सुहृदः । यस्याञ्चातिमहा-
न्पक्षपातः प्रणयिन्यास्तत्र भवताम् ।

किञ्च— सर्वेपि ते कुशलिनो वयमत्र । येषामनुकलमाशासते
सुखानि सुहृदः । तेऽपि कुशलिन एव गुरवो भूतनगरे गोविन्दय-
तिवरचरणनालिनसमाश्रयास्तत्रभवन्तस्तादृशा एव शीलेन वैदग्ध्येन
वैराग्येण मेधया च यदनुग्रहैकमूलमिदं सकलमपि सौभाग्यं सुहृ-
दाम् । तेऽपि किञ्चिद्व्यपदेशेनालं चक्रुर्महीसारपुरीमर्वागेव द्वित्रिदि-
नात् । यद्यपि प्रत्येमि चानरूपप्रयोजन एव सुदूरविप्रवासः सुहृदां
दाशरथेरिव तद्वंश्यानामपीति, तथापि न चिरादेव पुनरपि समागम-
समुत्सुकं मे मनः ।

किञ्च— अवलोकयेयमनुगृह्यमाणमायुष्मन्तमात्मजमुपनय-
मङ्गले पत्न्या सहानुकलसमेधमानप्रेमभरमेदुरहृदयया सुहृदा चागा-
मिनि वसन्ते । सर्वथा हि विरलास्तादृशाः । ये वा निरुपधिप्रेमतु-
न्दिलहृदया अनुकलमाशंसन्ते मङ्गलान्येव । ये वा न सहन्ते देशका-
लोपनतं दैन्यम् । सर्वदा संस्मरामि तामेव निशीथिनीम् । यस्याञ्चा-
गणितप्रणयिनीसमाश्लेषसरसालापसुखाभ्यामावाभ्यामतिवाहितोऽति-
महान्समयः सरससल्लापमुखेन सत्यपि प्रास्थानिके महति संरम्भे नि-
र्वहणीये चानेककार्यसंविभागे विचिन्तनीये च विषयार्थविनिर्णये ।

पुनरपि कदानु तादृशं प्रमोदभरमनुभवेयं सुहृदामिति ॥

सधनुषि विक्रममिहिरे मेचकपञ्चम्युपेतकुजवारे ।

श्रीनिधिनाम्ना रचिता विज्ञप्तिः प्रेमपूरभरितेन ॥

इति ।

लेखः ३.

अहो विचित्रा हि सुकृतिजनपरिपाटी । येषामनुदिनमभिव-
र्धते वैदग्ध्यं यशः सुखम् । किं बहुना । अखिलमेव सौभाग्यम् ।
तेषां हि न दुर्लभमिह चासुत्र च सुखमनुग्रहादेव रमापतेः । यैरेव
स समाराधितो भगवानतिप्रणयिभिः अन्यजन्मनि विमलया भक्त्या
विविधैरुपकरणैश्च । तस्य चाश्रितवत्सलस्य प्रेमभरपरवशस्य श्रियः-
पतेरदेयमस्ति न किञ्चिदाश्रितेभ्यः । अतः परं हि किं वा सुकृतमा-
सादनीयमस्ति तेषाम् । येनैवानवधिकेनाव्याजेन भगवतः प्रसादेनोप-
शृणुमो वयं सुकृतिजनशिरोमणिं प्रियसुहृदमतिदविष्टमपि कुशलिनमे-
वाबद्धकुतूहलं हि संवादे वादिनामेकशास्त्रविचारेषु निर्वोढारमपि महतः
कैङ्कर्यश्रियः उपदेष्टारमर्थविशेषणाम् उपभोक्तारमभिनन्दनीयविभव-
नाम्, आमोदयितारमाश्रितजनानाम् उपलालनीयचरितमखिलजना-
नाम् आशंसनीययोगक्षेममतिमहतां चेत्यनुभवामः परां कोटिमान-
न्दस्य । तत्रभवद्भिश्च नातिचिरविलिखितया लेखिकया अवगतसक-
लोदन्तस्याप्यवजिगमिषतश्चोत्तरोत्तरविशेषमाकुलीक्रियते हि हृदयम-
तिप्रबलया जिज्ञासया । को नाम स वादी । यो वा विमोहयति जगदे-
व । जाग्रति च निखिलकुमतिमहाहंकारतिमिरमरीचिमालिनि अखिल-

कलाकलापसहस्रशमौ तत्र भवति प्रियसुहृदि चालंकुर्वति तमेव देश-
म् । किमयमतिपरिचितकाणादः ? आहोस्विदवगतपाणिनीयतन्त्रः ?
अथवाऽधीतमीमांसः ? उत परिज्ञातशारीरकः ? यन्निरसने सुहृदा-
मिदंपरता गरीयसी । पूर्वमपि कञ्चन कर्णाकर्णिकयाऽशृणुवम् । येन
केन चिदद्वैतवादिना निरस्तमपरमपि कुट्टाष्टिम् । किन्तु स एवाय-
मुतान्यः ? कीदृशी वा विप्रतिपत्तिः । कस्मिन्वा विषये । के वा
सभासदः । के वा मध्यस्थाः । के वा सहायभूताः सुहृदामतिप्रव-
लेऽस्मिन्व्यतिकरे । कथन्नाम वादक्रमः । किमुत समक्षमुत लेखिकया ।
को वा कोटिक्रमः । का वा युक्तयः । कानि वा प्रमाणानीति ।
तदेतस्मिन्विषये विशदया नातिचिरविलिखितया लेखिकयाऽनुग्रा-
ह्योऽयं जन इति ॥

अथवा मन्ये चानुसरतः प्रमाणपदवीं अखिला एव सहाय-
तामुपयान्ति । यदुक्तम्—

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् । अनुरुन्ध-
तामप्रमाणपथं न कोऽप्युपयाति सहायताम् । यच्चोक्तम्—

अपन्थानन्तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ इति ॥

किञ्चेदमेव मे मनसि विचिन्तनीयतामुपगतम् । यदेवा-
नितरसाधारणमात्मनः सौभाग्यावहमतिमुलभं सुहृत्समागमसुखम् ।
तदेवात्मनो दुष्कृतवशात् सुदुर्लभमेवाभवदिति ॥ अस्तु वा
कार्यवशाद्यदा कदाचिदपि विरहः । कथन्नाम सहेयं तत्तत्समयेष्वान-
नन्दावहेष्वपि विरहविह्वलताम् । यदायुष्मतः शुभेऽपि भाविनि स-
न्दिग्धतामुपगतः सुहृत्समागमः । कथन्नाम निर्वहेयमेकाकी प्रमोदं
वानुभवेयम् । किन्तेन कृतेन शुभेनात्मजादीनामात्मनोऽननुमोदनीयेन

विविधवस्तुनिकरपरिपूर्णेन वा । यदि नाम नासजनहृदयरञ्जनम् ।
न वानुगृह्यते विपश्चिद्धिः । यद्यपि दुर्लभ एव दविष्टतया देशस्या-
नतिलंघनीयतया कर्तव्यतायाः, सुहृदुपागमः । तथापि निजपरिणय-
व्यपदेशेन बाह्यमपि कृतार्थीकृतोभवितास्मीति निरचिनवम् । तदिद-
मनवकाशपराहतमेव संप्रति मनोरथपदम् । परिणयविषये चायुष्मतः
सर्वथा यथाशक्ति प्रयतमानो मङ्गलनगरवासिने मदग्रजाय महनीय-
चरिताय भाष्यकारनाम्ने काचन लेखिका विलिखितेति निवेदितपूर्व-
मेव ननु सुहृद्भ्यः । सा च किञ्चिदस्वास्थ्येन वा शरीरमनसः तत्त-
त्कार्यविशेषव्यग्रतया वा न प्रतिविलिखिता यथाकालम् । पुनरपि
चाहमवश्यनिर्वहणीयमविलंबक्षमं मन्वानः सुहृदभिमतमुपेक्षिताया-
मपि पूर्वलेखिकायामतिचिरनिरुद्धेन सौहार्देन भक्त्या चानवद्यहृद्यया
अशङ्कितमेवापरामपि लेखिकां प्राहिणवम् । सा च प्रकृतिसरलेन
सौहार्दनिधिना सौजन्यमान्येन प्रतिविलिखिता यथाकालमेव लेखिका ।
यया च विज्ञायते प्रतिरुद्धमखां शरदि निजतनुजापरिणयमङ्गलम-
तिप्रबलयानुपपत्त्या । यतो ह्यासन्नप्रसवा प्रेयसी तस्य । परन्त्वेताव-
दवगम्यते । विचिन्त्यमानेषु तेष्वनुरूपवरेषु सर्वथैवानुरूपमायुष्म-
न्तमभिरूपेण सौशील्येन गुणैश्च वैदग्ध्यादिभिर्मन्यन्त इति तदपीय-
माशङ्का बलवती तेषाम् । अतिदविष्टतया देशस्थानारोग्यतया च
तस्यासहायतया चात्मनोऽसहमानो गमनागमनस्वेदमतिदुर्लभमेव
मन्यन्ते तनयोपलालनसौभाग्यमिति । हन्त ! एकैव ननु तनुजा
तेषामतिसुभगा लालनीया च । प्रायेण श्रीकण्ठनगरसमाख्याजुषो हि
वयमनर्हाः किल तनयासमुपलालनसौभाग्यस्य । लब्ध्वापि तादृशं
भागधेयं अनुभवेत्को नाम मनस्वी । देशविप्रकर्षादिना विश्लेषखे-

दम् । दुस्त्यजः प्रकृतिसङ्गो महर्षिणामपि । यदुक्तम्—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया । इत्यादि ।
किं पुनर्मादृशानामतिरागिणां प्रकृतिपरवशानाम् । किञ्च विशेषतश्च
जननीजनस्येति । तदायत्तमेव सर्वमकरोदनुरूपवरान्वेषणभारमग्रजो
भाष्यकारनामेति विज्ञायते । तदित्थंभूते हि व्यतिकरेऽप्रतिविधेये
कथन्नाम निर्वहेयमायुष्मत्परिणयमङ्गलं स्वयं वानुभवेयं सुहृत्समा-
गमोपनयमङ्गलप्रमोदमिति चिन्ताविह्वलमेव मनः । यद्यन्यापि
कन्याभिमता सुहृदां तदैव संभावनास्मदभिमतस्य । तत्र च
कीदृशी वा सुहृदभिमतिरिति चिन्तये । सर्वथैवाविलम्बक्षम
एवायुष्मत्परिणयः । अनुकलमाशंसमानासु जननीषु मङ्गलं अ-
भिनन्दनीयविभवे च पितरि वशीकृतहृदये चात्युदारविभवे सकल-
भुवनवतंसभूते प्रभौ समुचितवयसि बहुशोऽधिगतसकलविद्ये सह-
जविनयशालिनि तनय इति न किञ्चिदावेदनीयमस्ति सुहृदामव-
गतसकललौकिकमर्यादानामिति । अमुमेव च मनोरथमसकृदभ्यर्थ-
यते तनया च तत्रभवतामागता च महीसारनगरं अनुजतनुजा प्रि-
यतमसमागममङ्गलाय पुनरुपगतैव कुशलिनी नगरीमल्लिकेणिसम-
ह्वयामिति ॥

विक्रममीनप्रतिपदि शुक्ले सौम्यदिनेऽस्मिन्गतोत्तराभाद्रेः । वेङ्क-
टगुरवे लिखिता विज्ञप्तिः श्रीनिवासदासेन ॥

लेखः ४.

भूमौ भवाम्बुधिनिमग्नजनावनाय

कारुण्यतो हि भृगुवंशसमुद्भवोऽसौ ।

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ६.]

प्रमादीचवर्ष ज्येष्ठमासः ।

[संचि. ३.]

सुभाषितानि ॥

*

तत्तत्समग्रबहुशास्त्रविमर्शसिद्ध-

वैदग्ध्यदिग्धमतयो बहवः कवन्ताम् ।

यत्किञ्चिदस्ति तु महाकविवाग्रहस्यं

स्वप्नेऽपि तस्य किल ते न दिशं स्पृशन्ति ॥ १ ॥

निष्पीडिता बहुमुखं सुवते बहूनां

गावश्चिरान्मितसुभाषितदुग्धधाराः ।

कश्चित्त्वगाधरसशुद्धनवप्रबन्ध-

क्षीरोददानपतिरेति कवीश्वरत्वम् ॥ २ ॥

सर्वः संचरते पथा परकविग्रामस्य कश्चित्तु स

श्लाघ्यः स्वप्रतिभाधनस्य महतः प्रक्रान्तदिव्यव्ययः ।

यद्विश्राणितनव्यवाङ्मयहृत्सेतुप्रतिष्ठाजुषो

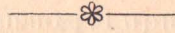
विस्त्रम्भाद्बहवस्तरन्ति गहने सारस्वतस्रोतसि ॥ ३ ॥

मङ्गकस्य ।

॥ श्रीः ॥

॥ नाभानेदिष्टः ॥

पूर्वमिह स्मृतिपथातीते काले ब्रह्मपुत्रो मनुरिमां वसुधां सु-
चिरं परिपाल्यात्मनः पुत्रेषु सर्वमपि राज्यभारं निवश्ये गार्हस्थ्या-
न्निववृते । तेष्वेकतमो नाभानेदिष्टो नाम कश्चित् ब्रह्मचर्यं चरन्गुरु-
कुले वेदाध्ययनपर आसीत् । तमनाहत्य पित्रा दत्तं दायमन्ये मानवा-
व्यभजन् । कालेन च ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य द्वितीयमाश्रमं प्रविविक्षु-
र्नाभानेदिष्टः गृहानयासीत्, अप्राक्षीच्च 'कुत्र मदीयो दायः' इति ।
'ब्रह्मनिष्ठोऽस्माकं जनक एव त्वदीयो भाग अवशिष्यते; तमेवो-
पलभस्व' इति प्रत्यवदंस्तदीयाः सोदराः ।

तदाकर्ण्य विदीर्णहृदयो नाभानेदिष्ट आरण्यकं व्रतं चरन्तं
पितरमुपसृत्य भ्रातृणां कौर्यं न्यवेदयत् । सोऽपि तमात्मनस्तनूजं
स्नेहाद्रिया दृशा पश्यन् 'अङ्ग, मा विषादं गमः, अङ्गिरसो नामैते
ऋषयः साम्प्रतं स्वर्गकामाः सत्रमनुतिष्ठन्ति । षष्ठे दिवसे सवनक-
र्मणि प्रवृत्ताः इतिकर्तव्यतामूढा मुहुर्मुहुर्मुह्यन्ति । तानभ्येत्य इदं
सूक्तद्वयं (ऋग्वेदे दशमे मण्डले— ६१, ६२) शंसय । ततो मो-
हादपेताः सत्तं यथाविधि परिसमाप्य स्वर्गमेप्यन्ति । दास्यन्ति च
ते सत्रदीक्षादक्षिणात्वेन गवां सहस्रम्' इत्यवोचत् ।

सोऽपि तथेति प्रतिपद्य अङ्गिरसः समासाद्य 'भोः सुमेधसः,
मनोरात्मजन्मानं मामस्मिन् सत्ते ऋत्विजं वृणीतुमर्हथ' इत्यब्रवीत् ।

'किं त्वया कार्यमस्मिन्सत्रे?' इति तैः पृष्टः 'षष्ठेऽहनि यत्सर्वनर्क-
कर्तव्यं तद् उपदेक्ष्यामि; अवसिते चावभृथे गोसहस्रमवशिष्टं युष्म-
मीयं द्रविणं मल्लं दक्षिणां दातुमर्हथ' इत्यवादीत् । अङ्गिरसोऽपि
तथेति प्रत्यपद्यन्त । अथ प्राप्ते षष्ठे दिवसे पित्रोपदिष्टं तत्सूक्तद्वय-
मसौ नाभानेदिष्टस्तानध्यापयत् । ततः सद्य एव यज्ञपुरुषस्य स्वरूपं
विदित्वा सत्रं यथाविधि परिसमाप्य स्वर्गं लोकमगमन्नाङ्गिरसः ।
स्वर्गमेप्यन्तश्च तं नाभानेदिष्टमाहूय 'इदमवशिष्टं सहस्रं त्वदीयमेवै-
तद्गृहाण' इत्यवादिषुः ।

यावदसौ तैर्दत्तमवशिष्टं गोधनमादातुमुद्युक्ते तावदुत्तरतो
वेद्याः कश्चित्कृष्णवस्त्रधारी पुरुषः प्रादुर्भूय 'सर्वमिदमवशिष्टं गोधनं
मदीयमित्यवधेहि; तदपसर दूरतः' इत्युच्चैराक्रन्दत् । नाभानेदिष्टो-
ऽपि 'मल्लमिदं सर्वं दत्तमङ्गिरोभिः, तदहमेवास्य स्वामी' इत्यभा-
णीत् । अथ कृष्णवासाः पुरुषः 'संशयेऽस्मिन् तव पिता मनुरेव
प्रष्टव्यः; तमभ्येत्यास्मिन्निषयै निर्णयमवगत्य सत्वरमागच्छ' इति
व्यवस्थामकरोत् । सोऽपि तथेति पितरमुपससार । पृष्टश्च तेना-
गमनप्रयोजनं यथावृत्तं न्यवेदयत् । मनुरपि 'अवशिष्टं
गोधनं शास्त्रतस्तदीयमेव; न तेऽत्र विवादस्यावसरः' इति
निरधारयत् । नाभानेदिष्टस्तत्क्षणेनैव प्रतिनिवर्त्य तमेव पुरुषमभ्येत्य
'महाभाग, इदं सर्वं युष्मदीयमेव' इति मे जनको वदति । तद्य-
थेष्टमिदं गृहाण' इत्युक्त्वान्यतो गन्तुमुपाक्रामत् ।

पुरुषोऽपि परितुष्टस्तमनुपदमेवाहूय 'भो मानव, प्रीतोऽस्मि
त्वानेन सत्यवचनेन । इदं सर्वं मयाद्य तुभ्यमेव दीयते । तद्यथेष्टमुप-
भुङ्क्ष्व । सत्यान्नास्ति परो धर्मः । विदुषा सत्यान्न प्रमदितव्यम्'

इति शंसन्नन्तरधात् । नाभानेदिष्टस्यास्योपाख्यानं शृण्वतां सत्ये
रतिरवश्यं संपद्यते— इति ऐतरेयाः समामनन्ति ॥

—❀—

गैर्वाणी ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

कृष्णशास्त्री— अत्रेदं रहस्यम् । नैते श्रोत्रियाः । वैदिकधर्मानुष्ठा-
नेषु नातीव श्रद्धामावहन्तीमे धनिकाः । अवरजातिसमुत्पन्नैर-
नवरतसंसर्गेण दूरे विगलितमात्मनो ब्राह्मण्यं नावगच्छन्ति ।
प्राचीनसमयाचारेषु न सर्वथोत्कर्षबुद्धिरेतेषाम् । देशकालानुगुणं
समयाचारव्यवस्थासु परिणामः कर्तव्य इति तेषां दृढाभिसन्धि-
रुपलभ्यते । यदि तन्मतं नानुवर्तेरन् पण्डिताः तर्हि तेषां बुद्धि-
वैशद्यमेव नास्तीत्युद्घोषयन्ति, प्रदर्शयन्ति चावज्ञां तादृशेषु ।
किं कुर्मः । तादृशैः सङ्घसंस्करणबद्धोद्यमैः यत्किमप्यनुष्ठीय-
ताम् । काफीपानमत्तानामैहिकसुखप्रवणानां पतितप्रायाणां पुनः
पातित्यमस्तु नाम । अस्मदीयमान्तरमभिप्रायमेते जानन्त्येव । अ-
थापि चिरंतनसंस्काराननुगुणमाशयो वक्तव्य इति निर्बध्नां
पापानि कथमास्तिकेष्वस्मासु संक्रामेयुः ।

रामशास्त्री— प्रामाणिकमिदं ते वाक्यम् । अथापि जगतः क्षेमाय
कालदेशानुगुणमुद्योगमनुतिष्ठतामेतेषां प्रभूणां कर्म पातित्यावह-
मिति कथं विश्वसनीयम् । ‘कालः करोति कार्याणि’ इति
न्यायेन प्राचीनाचारादीनां व्युत्क्रमः भवति भविष्यति चास्माकं

गेहेषु । पूर्वमप्यस्मिन्देसे स्मृतिकर्तृभिरुच्चावचा जनपदधर्मा
ग्रामधर्माश्चाभ्युपगताः । अन्यथा समयाचारव्यवस्थासु कचि-
त्कचित्स्मृतिकर्तृणामाशयभेदाः कथमिव घटन्ते । एवमेव केषु-
चित् वाक्येषु ऋतुमतीविवाहस्य प्रामाण्यमुपलभ्यते । केषुचिद-
न्यथा विद्यते । यथाकथञ्चिदाधुनिकानां यादृश्या व्यवस्थया
सौख्यं भवेत्तथैवास्माभिः प्रयतितव्यं किल ।

कृष्ण— अरे कापटिक ! त्वं वैदिकमताभिमानो आहोस्विदन्यथा
इति निर्णेतुं न शक्यते । हा ! वञ्चितोऽस्मि तवानेन वचनो-
पन्यासेन ।

राम— यथा तथा वा भवतु मदीयोऽभिनिवेशः । युष्मदीय आ-
न्तर आशय एवान्तर्यामिसाक्षिकमावेदनीयः । प्रष्टुराशयानुरो-
धेन वक्तव्यमित्ययं नवीनो राद्धान्तः कुत्रानुशिक्षितः पण्डित-
प्रकाण्डेन भवता । अहो ! निष्फला प्रज्ञा । निरर्थकश्च शास्त्राभ्या-
सः । अनृतभाषणेन प्रथममात्मा हन्यते । ‘अश्वत्थामा हतः
कुञ्जरः’ इति व्याहृत्य धर्मात्मजो निरयदर्शनदुःखमन्वभवत्कि-
ल । ‘सत्यं वद — धर्मं चर ; सत्यान्नास्ति परो धर्मः ; सन्तः
॥ सत्ये रमन्ते’ इत्यादि निगमशतोद्घुष्टमुपदेशं दूरीकृतवता त्वया
को नामात्मगुणः संपादितः ? प्रातःस्नानपुण्ड्रधारणादिबाह्यव्या-
पारैः जगदिदं वञ्च्यते — न हि न हि आत्मैव ।

कृष्ण— किमेवमस्थाने विजृम्भसे ? अविज्ञाय प्रष्टुराशयमभिनिवेशं
वा स्वाशयाप्विष्करणं न सर्वथा बुद्धिवैशद्यं द्योतयति । सर्वेषा-
मप्येकमेवोत्तरं व्याहरन्परिहासभाजनं भवति विबुधाग्रेसरोऽपि ।

राम— लौकिकव्यवहारेष्विवमेव रीतिरनुसरणीयेति केचनाभिप्रय-

न्ति । एतदपि नाहमभिनन्दामि । ‘मनस्येकं वचस्येकं कर्म-
ण्येकं महात्मनाम् । मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कर्मण्यन्यदुरात्मनाम् ।’
इत्यभियुक्ता वदन्ति ।

कृष्ण— उक्तं किल मया प्रौढाविवाहादिकमशास्त्रीयमेवेत्यत्र वैदि-
कानां न कापि विप्रतिपत्तिरिति । तत्कथमेवं मां परुषया वाचा
दूनयसि ?

राम— स्मृतिप्रामाण्यं दूरीकृत्य श्रौतलिङ्गपर्यालोचनया किल ऋ-
तुमतीविवाहस्य शास्त्रीयत्वं निर्णीतमिति हेतोरस्माकं तस्मिन्ना-
शये प्रामाण्यबुद्धिर्जायते ।

कृष्ण— उन्मादोऽयम् । को वा श्रुतेरथमेव निष्कृष्टोऽर्थ इति नि-
र्णेतुं पारयेत् । आपाततः प्रतीयमानं यं कश्चिदर्थमवलम्ब्य
सामयाचारिकधर्मनिर्णये प्रयतन्ते पण्डितमन्याः । तत्रापि इमे स्वे-
षामाशयस्यानुकूलतया प्रतीयमानानि श्रुतिवाक्यान्वेव सभाया-
मुदाहरन्ति ; मन्यन्ते च तावता कृतकृत्यताम् ।

राम— (साश्चर्यम्) तत्रभवतां मुखेनैवानुकूलानि श्रुतिवाक्यान्व-
वगन्तुमुत्सहे ।

कृष्ण— ‘यन्मे माता प्रलुलोभ चरत्यननुव्रता’ इत्यादिश्रुतिवा-
क्यस्यार्थपर्यालोचनायामस्मत्पूर्वपुरुषाणामस्माकं च जनन्यो व्य-
भिचारिण्यः इति सिध्यति । एवं श्रौतलिङ्गे परामृश्यमाने सर्वेषा-
मप्यस्माकं कुण्डेषु परिगणनमपरिहार्यं भवेत् । ब्रूहि कस्येदं
स्पृहणीयमिति ।

राम— कथं तर्हीदृशानि वाक्यानि नोदाह्रियन्त सभायाम् केनापि
पण्डितेन ?

कृष्ण— केनचिदिदमुपहरे प्रक्रान्तम् । परमसौ भीरुः परिषत्प्रव-
र्तकानां वैमनस्यं भवेदिति कृत्वा सभायामिमं विषयमुपन्यसितुं
नाशकत् ।

राम— हन्त ! पक्षपातेन सर्वतो व्यवहारश्चलति । किं क्रियताम् ?

कृष्ण— अन्यः कश्चित्पण्डितः सभायां ‘पत्नि, कति ते जाराः’
इत्यस्य यजमानवाक्यस्य विमर्शः करणीय इत्यवतितारयिषुः
पार्श्वस्थैर्निर्भर्त्सितः वृत्तिच्छेदमभिया तदानीमेव पलायितोऽभूत् ।

राम— आस्तामयं विषयः । न प्रसीदति मेऽन्तरात्मा । स्मृतीति-
हासपुराणवाक्यैर्वेदं समुपवृक्षयेत्— इति निर्दिष्टां प्राचीनां सरणि-
मनुसृत्य श्रुतेरर्थनिर्णय एव साधुः । तां विहाय श्रुतेः स्वातन्त्र्येणा-
र्थकल्पनसाहसेन एतैः न केवलमात्मा परन्त्वन्येऽपि प्रतार्यन्ते ।

कृष्ण— सत्यम् । श्रुतेरर्थवर्णने कश्चित्कचिन्माधवाचार्योऽपि बभ्रा-
मेति नवीना वदन्ति । तथाहि— विष्णुस्त्रेष्वा निदधे पदम्’
इत्यस्य वाक्यस्य त्रिविक्रमचरित्रपरत्वेन तात्पर्यं वर्णयति
माधवः । सूर्य एव प्रातर्मध्याह्ने सायं च दिवमाक्रमते इतीम-
मर्थं अवगमयन्ति निरुक्तकाराः ।

राम— द्वेषाप्यर्थवर्णनमिह संभाव्यते । ऋतमित्युदकनाम, सत्यं
वा यज्ञं वा’ इत्यादि यास्कनिरुक्तमवलम्ब्य एकस्यैव वाक्यस्य
आधिभौतिक-आध्यात्मिक-आधियज्ञिका अर्था वर्णयितुं शक्य-
न्ते । परन्तु विवादग्रस्तेऽस्मिन्विषये नैतत्त्रयमपि संगच्छते ।

कृष्ण— कुतः त्वया अधिगतमिदं ज्ञानं वेदार्थनिर्णयसरणिमधिकृत्य ?

राम— ऐरोपीयेषु प्रधानपण्डितेन मोक्षमूलभट्टेन मुद्रिता काचन
ऋक्संहिता मया क्रीता । तत्रैतत्सर्वमुपलभ्यते ।

कृष्ण— भो, अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् । निगमपुरुषस्याद्यापतितं दशं स्मारं स्मारं नितरां दूयते मे हृदयम् ।

राम— किमापतितं निगमपुरुषस्य ?

कृष्ण— वेदपुरुषोऽसौ त्रैवर्णिकेभ्यो बहिर्भूतेन केनचिन्मतान्तर-
स्थेन जीवग्राहं गृहीतः काकलरूपे बन्धनागारे मषीशृङ्खलया
नियन्त्रितः चाण्डालैरप्यसकृत्स्पृष्टः नितरामपवित्रीकृतः— इती-
दमतिशोचनीयतरमास्तिकानाम् ।

राम— (सस्मितम्) अस्मदीयैस्तालपत्रेषु अयश्शलाकयोत्कीर्णरूपः
तस्कर इव रज्जुभिरभितो निबद्धः, महापराधीव हृदयनिहित-
शङ्कुः, निधिरिवादृश्यरूपः उच्छ्वसितुमप्यन्तरमलभमानः वस्त्रि-
भिरवलीढो वेदपुरुषः कथं वर्तते इत्यजानान इव व्याहरसि ।

कृष्ण— सत्यम् । वेदोऽयं गुरुमुखेनोच्चार्यमाणः श्रवणपुटैर्निपी-
याधीयते वटुभिरितीयमेव प्राचीना श्लाघ्या च रीतिः । तालपत्रे
विलिरुयाध्ययनमपि निषिद्धमेव । परन्त्ववरजातिसमुद्भवैर्न स्पृश्यते
निगमपुरुष इत्ययमेवात्र विशेषः ।

राम— अहो! गुणानेव दोषत्वेनोदाहरसि । पाश्चात्याः पण्डिता
देववाण्यभ्युदये बद्धश्रद्धाः अस्माभिरनादृतान्ग्रन्थान्महता परि-
श्रमेण विचित्य परिशोध्य च दृढे रमणीये च पत्रे प्रस्फुटाक्षरं
मुद्राप्य प्रकाशयन्ति । तेषामुद्यमैरद्य चत्वारोऽपि वेदाः सस्वरं
सपदपाठं सभाष्यं च मुद्रिता विराजन्ते । अस्माभिर्ग्रन्थाक्षरेणा-
न्ध्राल्प्या वा मुद्रिता ग्रन्थाः पत्रदरिद्राः अस्फुटवर्णा अपशब्द-
बहुला वक्रपङ्क्तयः आत्मनो नश्वरत्वमापातत एवावबोधयन्ति ॥

(कमशः ।)

दाम्पत्ये कालिदासाशयः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

निषिद्धेऽपि काले स्त्रीणां वरमनुस्मरता पुरुषेण गम्या
एव ता इत्यनुशिष्य, तत्र 'स्त्रियो रक्षया यतः स्मृताः' इति
हेतुमुपन्यस्यन् भगवान्याज्ञवल्क्यस्तासां लौकिकेऽपि विषये कीदृशं
स्वातन्त्र्यं बहुमानं च प्रदर्शयतीति ननु नव्यशिक्षिता एव नयने
निमील्य सावहिति समालोचयन्तु । धर्माचरणेऽपि दंपत्योः सहाधि-
कारमेव भगवान् जैमिनिरप्यनुशास्ति । किं बहुना— श्राद्धेऽपि
खल्वपत्नीको न निमन्यते धर्मवृद्धैः । एवं सर्वतः समालो-
च्यमाने भारतीयानामपि पुरुषाणामस्ति स्त्रीषु महानादरो बहु-
मानश्चेति सुस्पष्टं भवति सुमेधसाम् । न खल्वभ्युत्थानासनप्र-
दानसभाप्रवेशनसंभाषणादिकमेव बहुमानचिह्नमाकलयन्ति भारती-
याः पूर्वपुरुषाः । तेषां खलु धर्मसंस्कारपूते मनस्येतादृशं कर्म
नियतं निन्दितमेव परिस्फुरिष्यति । पारत्रिकं श्रेय एव परमं प्रधा-
नमिति निश्चिन्वतां तदनुगुणमेव सर्वमप्यैहिकं कर्म समाचरताम्,
सर्वथा विनश्वरमिदं विषयसुखमिति विभावयतामस्मत्पूर्वपुरुषाणां
धर्मतत्त्वमविज्ञाय, पारत्रिके सुख एव प्रायशः संदिहानैः पार्थिवभो-
गैकप्रवर्णैर्देशान्तरीयैः पुरुषैः साकं तारतम्यविवेचनाय प्रवृत्तिर्नव्य-
शिक्षितानां न खलु रमणीयेति, मन्यामहे, त एव जातुचिदात्मना
ज्ञास्यन्ति । यतः 'कालः करोति कार्याणि ।'

आस्तामियं धर्मप्रतिष्ठापकाचार्याणामाशयविशेषपरिशीलनक-

था । अथ कवितल्लजः कालिदासः किमभिप्रैत्यास्मिन्विषय इति शा-
कुन्तलतः किंचिदिव विमृशामः । स खलु महाकविः 'अतः परी-
क्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतं रहः । अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरी भवति सौहृदम्'
इति निबध्नन्, विवाहात्पूर्वमेव दंपतिभ्यामन्योन्यहृदयपरीक्षणं कर्त-
व्यमित्युपदिशन्, तदभावे समापतन्तीमनर्थपरंपरामप्युत्तरार्धेन सं-
गृह्य निरूपयति । एवं परीक्ष्य परिगृहीतायां च कन्यायां पितुर्बन्धु-
जनस्य च मनोगमनिकया कीदृश्या भवितव्यमिति, कीदृशं च तेषा-
माशासनं स्यादिति च निरूपयिष्यन्, "अर्थो हि कन्या परकीय
एवं तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः । जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्य-
र्पितन्यास इवान्तरात्मा' इति, 'यथा नौ प्रियसखी बन्धुजनशोच-
नीया न भवति तथा निर्वहस्व' इति, 'सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं
दारेषु दृश्या त्वया भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं बधूबन्धुभिः'
इति च निबध्नाति । यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् । वैकल्यं मम
तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनया-
विश्लेषदुःखैर्नवैः' इत्यनेन पुत्र्याः पतिकुलप्रस्थानसमये पितुर्बान्धव-
जनस्य च संभवन्तं विषादातिशयं सुनिपुणभावेदयति । पतिकुलं
प्रस्थितायाश्च सुताया बन्धुजनैरेवमुपदेशः कर्तव्य इति 'शुश्रूषस्व
गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स
प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी या-
न्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः' इत्यनेन सुसंस्कृतं
निर्दिशति लोकतत्त्वज्ञो महाकविः । 'अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता
गृहिणीपदे विभवगुरुभिस्तैस्तैः कृत्यैः प्रतिक्षणमाकुला । तनयमचि-

रात्पाचीवार्कं प्रसूय च पावनं मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयि-
ष्यसि' इति निबध्नन्तं विना कालिदासं को हि नाम पतिकुल-
प्रस्थाने बन्धुजनविरहविकलबायाः कन्यकायाः समाश्रासनप्रकारचातु-
र्यमवबोधयितुमलं भवति ॥

अथेदानीं भर्तृगृहं गतायाः स्त्रियः कीदृशं वर्तनम् ? कियच्च
स्वातन्त्र्यम् ? कथं नाम वा पारतन्त्र्यमित्यत्रापि किंचित्समालोच-
यामः ॥

'सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथाभर्तृमतीं विशङ्कते ।
अतः समीपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः' इत्य-
नेन पाणिगृहीताया योषितः पतिकुलावस्थितिरेव साधीयसी ; न
चेतदेवं, हन्त निर्निमित्तमपि जना नितरामेतादृशीमपवदेरन्निति बोध-
यन्महाकविः, जन्मान्तरदुरितपरिपाकेन कदाचित्पत्युरप्रियाया अपि
भार्यायास्तदीयं शरणमेव शरणम् । न चैनया निर्विण्णया पदात्पद-
मप्यन्यत्र गन्तव्यमिति स्वकीयमाशयम् 'यदि यथा वदति क्षिति-
पस्तथा त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया । अथ तु वेत्सि शुचि-
व्रतमात्मनः पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम्' इत्यनेन सुविशदं
प्रकाशयति । दंपत्योश्च परस्परोपरि सममेव न्याय्यं स्वातन्त्र्यमि-
त्ययमर्थः । 'तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनां गृहाण वा । उपपन्ना
हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी' इत्यनेन 'शापादसि प्रतिहता स्मृति-
रोधरूक्षे भर्तृर्यपेततमसि प्रभुता तवैव (वम्) । छाया न मूर्च्छति
मलोपहतप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा' इत्यनेन च
सुस्पष्टीभवति सहृदयानाम् ।

एतत्सर्वमपि मनसिकृत्यैव तत्रभवान्भट्टभवभूतिः 'प्रेयो मित्रं

बन्धुता वा समग्रा सर्वे कामाः संपदो जीवितं च । स्त्रीणां भर्ता धर्म-
दाराश्च पुंसामित्यन्योन्यं वत्सयोर्ज्ञातमस्तु' इति संग्रहपद्यं समारच-
यामास ।

इत्थं च भारतीयानां धर्मरहस्यं तदनुगुणमाचरणम्, महा-
कवीनां महनीयमाशयविशेषम्, तदनुमितां भारतलोकस्थितिं च सु-
निपुणं विमृशतां सचेतसां मनसि, अर्धमुग्धानामयमयमाडम्बरः स-
र्वोऽपि विषादादपि विस्मयम्, विस्मयादपि दयनीयतामधिकाधिकमु-
त्पादयेदिति दृढं वयं विश्वसिमः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ भासकविः ॥

भो भो आर्यमिश्राः, प्रजानां पुण्यपरिपाकवशादिह लोके
लब्धजन्मभिर्महात्मभिर्जगत उपकाराय अहरहरनुष्ठीयमानानि लोको-
त्तराणि कृत्यानि वाग्विभवातिलङ्घनीनित्यवधारयत ।

तद्यथा— अनन्तशयनमहीपालाः केवलं लोकोपकारबुद्ध्या
यावदद्याप्रकाशितान् येन केनचिददृष्टपूर्वानज्ञातचरान्विविधग्रन्थान्
निजविद्वद्भरैस्तत्तदुपलब्धिस्थलेभ्यो विचार्य विचार्य संपाद्य देवाक्ष-
रैर्मुद्रापयित्वा प्रकटीकृतवन्तः । तत्संपादिता बहवो ग्रन्था इदानीम-
स्मत्पुस्तकभाण्डागारमस्मत्करतलं चालं कुर्वन्ति । एतद्विषये यदि
महाराजोऽमितधनव्ययं बुद्धिक्लेशं चाङ्गीकृत्य तान् ग्रन्थान् नोदहरि-
ष्यत्, तदा तद्ग्रन्थविषयेऽस्माकं ज्ञानं नोदेष्यत् । महाराजेन दययो

दृतेषु ग्रन्थेषु भासकविनिबद्धानि कानिचिदपूर्वाणि रसवन्ति रूप-
काणि सन्ति ॥

अतिशयितकालिदासादिमहाकविवाग्विभूतेरेतस्य कविप्रका-
ण्डस्य नामाप्यजानानाः केचिद्विद्वत्संघेऽपि स्युरिति मे मनीषा । का
कथा पामरजनानाम् । तेषां सुतरां दूरापास्ता तद्ग्रन्थपरिचयप्रत्याशा ।
अस्य महाकवेरास्था तत्र तत्र कतिपयैरर्वाचीनकविभिः स्वग्रन्थादौ
सुकविस्तुतिप्रकरणे ग्रथितेत्येतावदेव जानीमः ॥

तद्यथा— 'सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः । सपताकै-
र्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव' इति स्वप्रणीतहर्षचरितस्योपोद्धाते
बाणकविना, 'भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः'
इति प्रसन्नराघवप्ररोचनायां जयदेवेन, 'भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः
क्षिप्ते परीक्षितुम् । स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभूज पावकः इति'
जल्हणसंकलितसूक्तिमुक्तावल्यां राजशेखरेण, 'भासो रामिलसौमिलौ
वररुचिः श्रीसाहसङ्कः कविः' इति शार्ङ्गधरपद्धतिश्लोककदम्बे
पुनः राजशेखरेण 'ग्रथितयशसां भाससौमिलकविपुत्रादीनां प्रबन्धान-
तिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य कृतौ किंकृतो बहुमानः' इति
मालविकाग्निमित्रप्रस्तावनायां कालिदासेन च भासकवेर्नाम व्याजहे ।
एवं कतिपयानामेव कवीनामयं भासः परिचित इत्याभाति । केवल-
मज्ञातचरित्रोऽसौ कविपुंगवौ भारतीयवसुंधरायाः कतमं देशविभाग-
मलंचकार? कस्मिन्समये अवर्तत? कान् ग्रन्थान् प्राणैषीत्? कस्य
राज्ञ आस्थानीं प्रसाधयामास? इत्यादिवृत्तान्तलेशोऽपि अस्माभि-
र्नोपलभ्येत, यदि केवलं बुधलोकानुग्रहेच्छाधीनमानसा अनन्तशयन-
महीपालास्तस्य कवेः सर्वान् ग्रन्थान् न प्रकाशतां नयेयुः ।

महाराजप्रबलप्रयत्नसमासादिततद्ग्रन्थसमाकलनेन इतरकव्यु-
दाहृततद्ग्रन्थश्लोकसामग्र्या च कवेः किञ्चिदुदन्तं ज्ञातुं शक्यते ।

१. स्वप्नवासवदत्तम्, २. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, ३. प-
ञ्चरात्रम्, ४. दारिद्र्यचारुदत्तम्, ५. दूतघटोत्कचम्, ६. अवि-
मारकम्, ७. बालचरितम्, ८. मध्यमव्यायोगः, ९. कर्णभारः,
१०. ऊरुभङ्गः, ११. अभिषेकनाटकम्, इति द्वादश ग्रन्था भास-
कवेरद्योपलब्धाः । सर्वाण्येतानि रूपकाण्येव । एषु द्वादशसु ग्रन्थेषु
आद्यद्वितयं वत्सराजकथाप्रतिपादकम् । वत्सराजकथा तु गुणाढ्य-
कृतबृहत्कथायाम् (इदानीमन्तरिता) तदनुवादके सोमदेवप्रणीतकथा-
सरित्सागरे क्षेमेन्द्रकृतबृहत्कथामञ्जर्या च विस्तरेण प्रतिपादिता ।
यथा प्राचीनाङ्गलेयभाषाकवयः केचिदेकास्मिन्समये आर्थर् (Arthur)
संबन्धिनीः कथाः काव्यरूपेण गतानुगतिकतया जग्रन्थुः । यथा वा
अन्यास्मिन्समये केचित् मतयुद्धवर्णनप्रधानानि काव्यानि प्रणिन्युः ।
तथा अस्मत्प्राचीनकवयः भासभावकप्रभृतयोऽपि उदयनचरितं का-
व्यनाटकरूपेण न्यबध्नन् ।

पञ्चरात्रम्, दूतघटोत्कचम्, मध्यमव्यायोगः, ऊरुभङ्गः,
इत्येतेषु भारतकथा निबद्धाः । बालचरिते तु बालकृष्णचरित्रम् ।
दारिद्र्यचारुदत्ते इदानीमस्मत्परिचितमृच्छकटीगतचारुदत्तकथा प्रति-
पादिता ।

एते सर्वे ग्रन्था भासकविकृता एवेति पाठकान् दृढं प्रत्याय-
यितुं तत्र तत्र दृश्यमानं वाक्यैक्यं ग्रन्थसमाप्तिश्लोकैक्यं च प्रमाणी
भवति ।

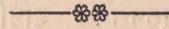
तथा हि— 'एवमार्यमिश्रान्विज्ञापयामि । अये किंनु खलु

मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग पश्यामि' इत्येषानुपूर्वी
प्रतिज्ञानाटकदरिद्र्यचारुदत्ताविमारकप्रतिमानाटककर्णभारानपहाय स-
र्वेष्वन्येषु दृश्यते । "इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यमण्डलाम् ।
महीमेकातपत्राङ्गां राजसिंहः प्रशास्तु नः' इति भरतवाक्यानुपूर्वी
स्वप्ननाटकबालचरितयोः समाना । 'भवन्त्वरजसो गावः परचक्रं
प्रशाम्यतु । इमामपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः' इत्यानु-
पूर्वी प्रतिज्ञाविमारकाभिषेकनाटकपञ्चरात्रेष्वप्युपलभ्यते । मङ्गल-
श्लोके नाटकनायकनामोदाहरणम् 'उदयनवेन्दुसवर्णा वासवदत्ता
बका बलस्य त्वाम् । पद्मावतीर्णपूर्णा' इति स्वप्ननाटक इव प्रति-
ज्ञापञ्चरात्रप्रतिमानाटकेषूपलभ्यते । 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्ष-
तीवाञ्जनं नभः । असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता' इत्ययं
श्लोकः चारुदत्तप्रथमाङ्क इव बालचरितप्रथमाङ्केऽपि दृश्यते । 'किं
वक्ष्यतीति हृदयं परिशङ्कितं मे' इत्ययं श्लोकपादः स्वप्नवासवदत्त-
षष्ठाङ्क इव अभिषेकनाटकचतुर्थाङ्के उपलभ्यते । 'धर्मस्नेहान्तरे
न्यस्ता' इत्ययं श्लोकपादः प्रतिज्ञानाटिकाद्वितीयाङ्क इव अभिषेक-
नाटकषष्ठाङ्केऽपि दृश्यते । एवंविधाः श्लोकवाक्यसंवादा एतत्कवे-
र्नाटकेषु बहुलमुपलभ्यन्ते । ग्रन्थविस्तरमिमांसा तत्सर्वं नात्र लिखितम् ।
अस्तीतरव्यावर्तकं लक्ष्मैतेषां भासकविकृतनाटकानाम् । प्रतिनाटक-
मव्यभिचरितम् 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' इति
नाटकीयरङ्गप्रशासनोक्त्यनुरोधेन (Stage direction) सूत्रधारः प्र-
विश्य प्रवेक्ष्यत् पात्रं निपुणं सूचयन्, नाटककथां झटित्यवतारय-
ति । बाणकविरेतलक्षणं सम्यगुपलक्ष्य 'सूत्रधारकृतारम्भैः' इत्युप-
श्लोकितवान् । बहुनाटकप्रणेतृत्वेन प्रसिद्धिं गतः स्वग्रन्थादौ बाणे-

नोदाहृतो भासः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञातुं शक्यते । इतः पूर्वं
बाणस्यायं श्लोकोऽस्माकं मुद्रित इवासीत् । इदानीमेतन्नाटकविमर्श-
नेन तच्छ्लोकार्थो विवृतः । एषु नाटकेष्वन्यः कोऽपि विशेषोऽस्ति-
प्रवेशकविष्कम्भकमात्रयोः सद्भावेऽपि सामान्यतो दशरूपकोक्तलक्ष-
णमर्वाचीनकविकृतनाटकेष्विव साकर्येन न लक्ष्यते । एतत्कविका-
लस्य नाटकलक्षणमुद्यदुद्यदिवाभूदित्यनेन ज्ञायते । अयमंश एतद्ग-
न्धकर्तुः प्राचीनतमत्वमवगमयति ।

शंकराभ्युदयः ॥

त्वत्पदाब्जभजने विलम्बना-
दम्बुराशिमपराधिनं विधिः ।
सेतुदण्डमुदरे निपातयन्
साधु पीडयति सारवं मुहुः ॥ ३० ॥

चन्दनाचलतटीगुहागृहा-
च्चर्वितुं चलसुबेलदर्दुरम् ।
चञ्चतः फणधरस्य चातुरी-
मञ्चतीश तव सेतुरम्बुधौ ॥ ३१ ॥

सेतुरेष तव भोगिराट्पुरी-
साल एव जलधौ समुच्छ्रितः ।
अन्यथा न पुनरस्य सर्वथा
संघटेत कपिशिर्षसंगतिः ॥ ३२ ॥

फेनपङ्क्तिसिचयाञ्चितो यशः-

केतुरीश तव सेतुरेष ते ।

चारुपुष्करविसारिशीकर-

श्चन्दनाद्रिकरिणः करोऽथवा ॥ ३३ ॥

चन्दनाचलमहेभपादभू-

संहिता सपदि सेतुशृङ्खला ।

किं त्रिकूटगिरिकूटदन्तिनो

बन्धनाय भवता प्रसारिता ॥ ३४ ॥

स्वीयपार्श्वचलफेनपक्षतिः

सेतुबन्धतुहिनाचलात्मजः ।

त्वत्कटाक्षलवलाभलोभत-

स्तोयधेरुदयमाससाद किम् ॥ ३५ ॥

योजनाः कति विलङ्घिताः पुरा

योगिना हनुमतेति वेदितुम् ।

मर्कटैस्तव भटैर्निपातितो

मानदण्ड इव सेतुरेधते ॥ ३६ ॥

वीर तावकशरेण पाटितो

वेधसा सुघटितो महापटः ।

दन्तुरा यदिह दृश्यतेऽन्तरे

कापि सेतुकपटेन रेखिका ॥ ३७ ॥

सागरः सगरवंशभूमिभू-
 त्कीर्तिजैत्रपटहः किल प्रभो ।
 मौखरीवधिरदिङ्मुखो भव-
 त्सेतुकोण घटनेन जायते ॥ ३८ ॥

त्वत्कसेतुमणियष्टिकाधर-
 स्तत्तथोमिति च गर्जितैर्गृणन् ।
 सागरः सगरमेदिनीविभोः
 किं नु नर्तयति कीर्तिनर्तकीम् ॥ ३९ ॥

आशरानहह वीक्ष्य यान्पुरा
 याः किलेन्द्रसुदृशो ययुर्भयम् ।
 ताभिरेव समिति स्वयंवृतां-
 स्तन्तनीति सपदि स्म तान् भवान् ॥ ४० ॥

अस्तरावणमदार्जुनद्रुहं
 भार्गवं च भगवन्निरखतः ।
 कीर्तये न तव रक्षसां जयं
 किं हरिः शशवधेन शस्यते ॥ ४१ ॥

इत्थं ककुत्स्थनृपतिस्थपतेर्यशांसि
 संकीर्तयन्नघहराणि स संयमीन्द्रः ।
 सिन्धौ निमज्ज्य सहपर्वतवर्धनीकं
 श्रीरामनाथमभिवन्द्य ततस्तमस्तौत् ॥ ४२ ॥

उदण्डैर्दशकण्ठबाहुपरिघैरुत्क्षिप्यमाणो हठात्
 कैलासो निजवामभागसभयोत्कम्पाधिकोद्यत्कृधा ।
 येनाङ्गुष्ठनिपीडनवृटितदोर्भेदोवसालेपनात्
 सद्यः संघटितोऽजनिष्ट स भवान्निःश्रेयसायास्तु नः ॥

मरकतमणिमांसलांशुजालः
 कचिदितरत्र भवान् प्रवालशोभः ।
 युगपदुदितशर्वरीदिनश्रीः
 शिव कुरुतेऽर्थ इति श्रुतिं यथार्थाम् ॥ ४४ ॥

इति विहितनुतिर्गिरीशचूडा-
 शशिकिरणापसरत्तमःप्ररोहः ।
 त्रिचतुरदिवसान्वसन्निहासौ
 मुनिपतिरुत्तरदिङ्मुखः प्रतस्थे ॥ ४५ ॥

इति षष्ठः सर्गः ॥

—❀—

आर्यभाषाचरितम् ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

संस्कृतं	ऊर्णा
लेटिन्	लाना
लिथूनियन्	विरना

सेगजन्

ब्लुना

गोथिक्

उल्ला

एतादृश शब्दपर्यालोचनया हिन्दूशार्मण्यजनाः चरित्रसमय-
प्रारम्भादूर्णया वस्त्रनिर्माणे प्रवीणा इति ज्ञातुं शक्नुमः ।

तत्काले तैर्धृतो वेषः कीदृश इति इतः परं विचारयिष्यामः ।
तस्य वेषस्याकृतिविशेषं सम्यग्विचार्य निरूपयामः ।

एतेषु पुरातनीमावासभूमिं परित्यज्य पृथग्देशानाश्रयत्सु,
तत्तद्देशशीतोष्णस्थित्यनुसारेण स्ववेषान् विपरिवर्तयितुं तदनुगुणवेषा-
भिधायकशब्दानितरेभ्यः स्वीकर्तुं महानवकाशोऽजनि ॥

सर्वेषां द्यूटानिक् जातिजानां कण्टकेन संहितमेकं राङ्गवस्त्रपण्डं
साधारणमाच्छादनमभूत् । स्त्रीभिरप्येतदेव धृतमिति चरित्रकारवच-
नात् ज्ञायते । शिरस्त्राणादिकमितः पूर्वमेवोक्तम् ।

प्राचीनकाले शरीरशोभावहानि नानाविधाभरणानि जनैर्धृता-
नीति भाषाशब्देभ्य एव ज्ञायते । यथा—

संस्कृतं	मणि	मान्य	ग्रीव
छन्द	मिनु		
लेटिन्	मोनैल्		
जर्मन्	मन		
सेगजन्	मोनिस्	टो	ग्रीवीन.

अथ वाणिज्यम् ।

अनादिकालादारभ्य सर्वे मनुष्याः सर्वेषु देशेषु स्वाभिवा-
ञ्छितसंपिपादयिषया व्याप्रियमाणाः स्वकीयपरकीयद्रव्याणां परस्पर-

विनिमयेन स्वार्थं साधयन्तीत्येतत् सर्वैः संभावनीयमेव । यथा
लवणार्थी कश्चित्कुविन्दः स्वपटान् लवणविक्रेत्रे दत्त्वा तत्सकाशा-
लवणमादत्ते । यदा कालक्रमेण प्रजासु क्रयविक्रयात्मको व्यवहारः
चलितुं प्रवृत्तः यदा निर्धारितप्रमाणमूल्यैर्निष्कैः (Standard of
value) पणितुं मनुष्या जानन्ति तदाऽसौ वस्तुविनिमयविधिः
(Barter) दूरापास्तो भवेत् । पूर्वोक्तविनिमयरूपव्यवहारे क्रेता
विक्रेतापि भवति । तथा विपरिवृत्तिश्च हिन्दूयूरपियन् भाषासु विद्य-
मानानि वाणिज्यपरिभाषापदानि अद्यापि प्राक्कालिकस्थितिमवगमय-
न्तीति न चित्रीयेमहि ।

एतद्वस्तुपरिवृत्तिशब्दाभिप्रायः सर्वासु हिन्दूशार्मण्यभाषासु
'मे' धातुनाऽभिधीयते । स एव संस्कृतभाषायाम् 'मी' इति रूपं
प्रपन्नः (मायते । मित्सते— लेटिन्— म्यूनस्— (प्रतिदानम्)

लिथूनियन्— मेयिनास्— मेना.

विनिमयेनोपात्तं वस्तु आद्यभाषायां 'वेस्नो' शब्देनोच्यते ।
तस्यैव रूपान्तराणीतरभाषासु । यथा ।

संस्कृतं	वस्ना
लेटिन्	वेनम्
सेगजन्	वीनो (मूल्यम्)
आर्मीनियन्	जिन्

क्रयार्थकाद्वस्त्रशब्दादुत्पन्ना वेनेरि— वेनम्डेरि, वेनिटि,
इत्यादि धातवः क्रयविक्रयार्थयोः समाः । यथा— संस्कृतम्—क्रीणा-
मि—क्रीनस्—क्रीणानौडा- (मूल्यधनम्) चिरं क्रेतृविक्रेतृशब्द-

योरर्थभेदो द्यूटानिक् जातिमनुष्यैर्न कृत इति तद्भाषागतशब्दैरेव ज्ञायते । यथा कौपान्- कौसाचौफान्- एते शब्दाः क्रयविक्रयार्थयोः तुल्यं प्रयुक्ताः ।

दानप्रतिग्रहार्थकशब्दोत्पन्नैः पदैरेषा विनिमयपरिभाषा वृद्धिगमिता । यथा ।

संस्कृत	परादा	(विनिमयः)
लिथूनियन्	पार्डुटि	(विक्रयः)
सेगजन्	प्रोडिटि	(विक्रयः)
लेटिन्	इमो	(क्रयः)
गोथिक्	निमा	(आददाति)
लिथूनियन्	इमु	
सेगजन्	इमा	

एवं वस्तुविनिमयव्यवहारे कालक्रमेण प्रवर्तमाने नानादेशेषु वाणिज्ये यद्व्यं प्राधान्येन सर्वैरुपादीयते तदेवेतरेषां पण्यानां प्रमाणमूल्यं क्रियते । पूर्वस्मिन्काले हिन्दूयूरपियन्जातीनां गौरवे विशेषतो मूल्यप्रमाणत्वेन कल्पितेति तदानीन्तनचरित्रं वर्णयति । अजाविगोवृन्दानां क्षीरदध्यादिना देहयात्रां कुर्वन्सु पशुपालनजीविषु सर्वेषु मनुष्येष्वयमेव पन्थाः पुराऽवलम्बितः । आशतं दशमांशगणनायां पूर्वैनान्मन्यन्तराः । सहस्रसङ्ख्यायाः पर्यायशब्दाः सर्वासु भाषाशाखासूपलभ्यते । यथा ।

संस्कृत	सहस्र
छन्दः	हजत्रा
गोथिक्	(पुसुंडी)

सेगजन्	टिसस्ट्
लिथूनियन्	टक्स्टोंटिस्
लेटिन्	मिल्लि.

मानपरिमाणवाचका अपि हिन्दूशर्मण्यभाषासु दृश्यन्ते ।

संस्कृतं	मामि	मिमे
लेटिन्	मीटियार्	मोटियम्
लिथूनियन्	मैरा	
सेगजन्	मेढा	
गोथिक्	मिटान्.	

पूर्वकालीनमनुष्यः प्रकृतिसिद्धमरन्निभुजाङ्गुल्यादिकं प्रथमं मानसाधनत्वेनोपयुक्तवानिति द्योत्यते । एता हिन्दूयूरपियन् प्रजाः प्रथमं सजातीयैः सह वाणिज्यमारभ्य ततो विदेशीयैरपि समं वाणिज्यक्रियासंबन्धं दधुः । यतः प्राक्कालिको मनुष्यः सजातीयानेवात्मना तुल्याधिकारिणः तुल्यस्वाम्यमनुभवत अमन्यत । तत्काले शत्रुवैदेशिकयोर्भेद एव नोपललितः । वैदेशिकः शत्रुत्वेनाभिप्रेतः । विदेशीयं व्यापाद्य देवताभ्यो निवेदनं वा तस्य दासीकरणं वा धर्म्यं कर्म मेने । एतत्प्राचीनधर्मानुष्ठानं हिन्दूशर्मण्यभाषास्वद्यापि स्पष्टं प्रत्यभिज्ञायते । सजातीय एव सुहृदित्याभिमतः । शर्मण्यभाषायां मित्रपर्यायो 'विनि' इति शब्दो जातिवाचिना 'पैन्' शब्देन संबद्धः । लेटिन्— सिविस् नामैकनगरस्थितः । द्यूटानिक्भाषायाम् सिविस्, हास्, टिस्कुशब्दः शत्रुं मित्रं च वक्ति । हैवाफ्राजा इति गोथिक्शब्दो गृहस्वामिवाची । मङ्गलवाचकःशिवशब्दोऽपि तत्संबद्ध एव । एतत्सर्वशब्दानां जातिरेव प्रधानार्थः ॥

एवमेवापरे केचिदतिथिवाचकाः शब्दा विद्यन्ते । तेष्यादौ शत्रुवाचिन एव । यथा— अथुनाऽतिथिपर्यायः पूर्वं शत्रुवाचकी ग्रीक् शब्दः कश्चित् क्षण् धातोरुत्पन्नः सेगजन् गोस्टी शब्दः गोथिक् गाम्स्टिस् शब्दश्च शत्रुवाचिना लेटिन् होम्स्टिस् शब्देन संबद्धाः । विदेशीयं हत्वा पाप्मना न स्पृश्यते । राज्ञा न दण्ड्यते च । तस्माद्विदेशीयः सर्वदा अनाथोऽशरणो निःसहायो रिपुरिति संभावितः । न केनाप्यनुकम्पनीयः । अयं दुराचारः सर्वजातिषु कैस्तवमतव्याध्य-नन्तरं दूरीकृतः । विदेशीयेषु बद्धद्वेषा अपि हिन्दूयूरपियन्प्रजाः पूर्वकाले इतरमनुष्यजातिभिः साकं वाणिग्यापारं प्रवर्तयामासुः दारु-ताम्रमध्वादीनां विदेशीयवस्तूनां संपादकाश्च बभूवुरिति शब्दप्रामा-ण्यादवगम्यते ।

सन्दर्भेऽस्मिन् अन्यच्च किंचिद्वक्तव्यमस्ति । पूर्वोक्तवस्तु-विनिमयरूपव्यवहारस्य तूष्णीं विनिमयो (Dumb barter) हृष्ट (fair) प्रारम्भ इति द्वे रीती स्तः । तयोः प्रथमया कश्चिद्वणिक् कचि-न्निर्दिष्टस्थले स्वपण्यं निधाय निष्क्रामति । अत्रान्तरेऽपरो विक्रेता आगत्य तत्समानमूल्यमपरं वस्तुसंचयं तत्पार्श्वे विनिवेश्य मूकव-त्सहसा निष्क्रामेत् ।

अथ प्रथमो द्वितीयेन निहितं वस्तुपूगं यदि गृहीयात्तर्हि तद्व्यवहार एव पर्यवसितो भवेत् नो चेद्वितीयः प्रथमनिहितपण्यं ततोऽधिकतरेण संयोजयितुमर्हति । हृदास्तु इतो विशिष्टाः । द्वौ वर्गौ कस्मिंश्चित्संकेतितस्थले परित्यक्तसर्वायुधतया परस्परं मिलितुमङ्गीकु-र्याताम् । ततः सर्वे वाणिजः स्वरूपकालं युद्धाद्विरताः तत्रागच्छेयुः ।

(क्रमशः ।)

हितौदनकबलम्, विनष्टवत्सबालकान्वेषणमिषादिव पर्यटन्तम् अभि-नवरसालकिसलयसोदराभ्यामखिलभुवनक्रमणप्रक्रमाभ्यामतिविततदु-रितनिवहनिरवशेषीकरणनिपुणाभ्यामशेषयोगिजनहृदयकर्णिकान्तरस-ततविधृताभ्यामरिशङ्खकलशकार्मुककुलिशकेतनकुशेशयज्ञपरेखाविरा-जिताभ्यामतिमृदुलाभ्यां चरणाभ्यामरण्यानीम्, मण्डयन्तमखिललो-कवन्दनीयाभिरङ्घ्रिमुद्राभिर्वृन्दावनधरामण्डलम्, अविरलस्वेदकणि-काश्चितेनोडुगणपरिगतपर्यन्तेनामृतकिरणमण्डलेनवाननबिम्बेन समु-ल्लसितप्रसादसुभगेन चन्द्रिकाप्रसरेणेव मधुरेण च दरहसितेनोपपाद-यन्तं सफलतां लोकलोचनानाम्, चिरव्यायामप्रखिन्नवत्सान्तरल-माश्रया पिञ्छमालिकयोपशोभमानम्, कक्षपुटावसज्जितशृङ्गम् विस्रस्यमानाधरवसनव्याघ्रतदक्षिणहस्तम्, लम्बमानालकलतासंहति-दरसंवृतनिटिलतलम्, कचिदारुह्योन्नतान् भूमिभागान्विलोकयन्तमिव दूरगतान्, कचिद्विभावयन्तमिवाधःप्रसृतैर्दृष्टिपातैः पदाङ्कान्वत्सवा-लानाम्, कचिदाकर्णयन्तमिव वाशितानि वत्सानाम्, व्यायामेऽप्य-नासादितमनोव्यथतया निर्विकारैकरूपमुग्धपुण्डरीकं संमुखपरिवर्त-मानं कृष्णं ददर्श । ततो दृष्टमात्र एव तस्मिन् भगवति परस्मिन् वासुदेवे, विगलितमोहबन्धः, प्रकृतिमुपगतेन मनसा विजानन् सर्व-मपि तन्मायाविलसितम्, तेन कृतापराधं मन्यमानो नीराजयन्ननर्घ-रत्नगणप्रभापटलजटिलैश्चतुर्भिरपि मकुटैश्चरणयुगलं भगवतः दृढघ-टिताञ्जलिरुन्मस्तकभक्तिप्रकर्षावनमितमौलिस्तादृगतिमनोहरभगवत्सौ-न्दर्यविलोकनसमञ्चद्विस्मयस्तिमितैरानन्दप्रकर्षोन्मिषिताश्रुधारासन्ता-नैरष्टभिरपीक्ष्णैर्विलोकयन्नप्यासदर्शनस्पृहमखिलभुवनमोहनमनवधिक मङ्गलनिदानमनुक्षणोल्लसितलावण्यपरभागममानुषसुलभमभिरामं रूपं

भगवतः, क्षणममर्षणीयनिजापराधस्मरणभीतेन क्षणं तद्विफलीभाव-
हीतेन क्षणमप्रकाश्यात्मपराभवनिर्विण्णेन क्षणं तन्महिमापरिज्ञानक-
लितसाहसस्मृतिविहस्तेन क्षणं तत्सविधोपसर्पणानर्हताप्रतिसन्धानप-
रावृत्तेन क्षणं तत्प्रसादनोपायानुपलम्भपरिघूनेन क्षणमव्याजतद्दया-
नुध्यानप्रोत्साहितेन क्षणमात्यन्तिकप्रपदनोपायावष्टम्भसमवस्थापितेन
च बहुरूपेण मनसा कम्पिततनुनिरुद्योगो निरपेक्षोऽपि च सशङ्को
दीनो धीरो निर्विशङ्कप्रवृत्तिर्गुणन् पौरुषं सूक्तं प्रणम्य भूयो भूयः
कुहनाकिशोरवपुषं गोपवेषवपुषमादिपुरुषं गद्गदिकोपरुद्धकण्ठध्वनिः
सप्रश्रयं विज्ञापयामास ।

भगवन्नचिन्त्याद्भुतानन्तशक्तिमहिमा संकल्पयसि दर्शयस्यवसि
हरसि विश्वमेतदखिलमात्मनैव । किंचास्मिंश्चरन्नप्यन्तःप्रविष्टो न लि-
प्यसे प्राकृतैर्गुणदोषैः, तं त्वामसक्तं भूतेष्वविज्ञेयं मनोभिरमलमान-
न्दमयमपरिमेयमनन्तमेकमपारयन्तो वेत्तुमपि त्वेदकान्तनिजरूपगुण-
वृत्तयः सुरासुरनरतिर्यञ्चः सर्वेऽपि त्वन्मायावेशविवशहृदयास्ताह-
श्यपि त्वय्याबध्नन्त्यात्मगुणानुगुणान् भावान्—

तथा हि, केचिद्विलयमाशंसमाना ज्योतिषि परस्मिन् ध्याय-
न्तस्त्वामेवानवरतप्रसृतानन्दाश्रुकणनिचिततनवो रमन्ते त्वय्येव ।
केचन चिरविधृततपसो दुश्चराभिर्व्रतचर्याभिस्त्वामेवोपासते । केचन
दृढविहितश्रद्धाभक्तिनिर्भरास्त्वामेवार्चयन्ति विविधैः समग्रैः सप्ततन्तु-
भिः । केचिदनुकलोपचीयमानदोषाध्मात्मनस्त्वामेव त्रिद्विषन्ति ।
केचन त्वय्येव समाबद्धदुर्वारवैरदूषितास्तुभ्यमभिदुहन्तो नाशयन्त्य-
न्यान् स्वयं च नश्यन्ति । केचन दधाना अध्यारोपितानुबन्धपरिपो-
षितप्रेमभरितानि मनांसि त्वामेव मानयन्त्युपलालयन्ति पूजयन्ति

तर्पयन्ति स्निहयन्ति रमयन्ति स्वयमपि प्रीयन्ते । केचन मन्यमाना
अन्यतमं त्वां जनेषूद्वहन्ति तटस्थताम् । केचन बलविक्रमैश्वर्यशक्ति-
साहसौदार्येषु त्वामेवाधिकं मन्यमानास्त्वतो विभ्यति । केचन भीता
बलिभ्यः परेभ्यो वृण्वते भयेषु त्वामेव शरणम्—एवं संभाव्यमानो
भवान् विविधाभिसन्धिवन्धुरचेतसा लोकेन योजयति तमात्यन्ति-
केन श्रेयसा । न ह्यस्ति कश्चित्प्रियः सुहृद्वन्धुर्द्विषद्वा तव सर्वात्मनः ।
भगवंस्तथापि दुर्मोचनिजमायातन्तुसंदानितेन मदादिना कीटान्तेन
संक्रीडसे प्राणिनिवहेन । लोको ह्यविद्याविलसनमहत्या रजस्तमः-
प्रसरवितत्याहंमत्याभिभूतहृदयो न जानाति त्वां परमं तत्त्वम् । पश्य
ममैव प्रमादं बुद्धेः यदहमखिलभुवनसर्गादिमसमयसमुल्लसितादासा-
दितजनिरपि तवैव नाभिपुण्डरीकादध्यापितो वेदाननुशिष्टो निर्मा-
णाय लोकानामप्राकृतोपलवोऽपि समयेष्ववस्थापिताधिकारोऽपि त्व-
यैव पुनः पुनस्त्वदायत्तवर्तनोऽप्यविगणय्य त्वन्महिमानमविचिन्त्य
त्वदपदानं विस्मृत्यात्मानमभिमन्यमानः केवलमप्रतिरोधमिवाखिल-
जगदुपजीव्यमिवासमाभ्यधिकमिवात्मैश्वर्यम्, किं बहुना मन्यमान-
स्त्वामेव विकार्यमवञ्चयं प्राकृतमिव कमपि बालकम् । अहो, किं ब्र-
वीमि न प्रसरति वाण्येव मे ; यदुतातीतेहि क्षणे घोरारजगरवदनकु-
हरनिमग्नमवलोक्य त्वां विषीदतो विबुधगणान्यादृश्या निर्धारिततत्त्व-
स्थित्या मत्या प्रत्याश्वासयम् । तां च विनाश्य तेनैव क्षणेनाज्ञ इव
त्वामेव मोहयितुमारब्धवान् । अस्तु वेदमभिधेयं तुभ्यमन्यसै वा ।
कथं नाम प्रकाशयेयमिदं तत्र यादृशीमर्हणाम् । अभिभवति बलवती
मां त्रपा । तथापि नास्त्यविदितं नाम किंचित्सक्षिणोऽन्तश्चरस्व का-
रयितुस्तव जगति भूतं भवद्भविष्यदान्तरं बाह्यं वा । आस्तामिदम् ।

मर्षयामर्षणीयमपि मदीयमागः । अप्रतिहतसंकल्पस्वतन्त्रो विभुरीशो-
ऽपि जगतां न तेऽस्ति दुश्शकं नाम किञ्चिदपि । अहमपि विनिपा-
तितस्त्वयैवासिन्नपारे मायाकूपारे कचिद्भ्रमन् कचिन्निमग्नन् कचिदु-
न्मज्जन् अवशो नीयेय । तन्मज्जय संसारय वा । ईशोऽसि । तद्वि-
धेहि यत्तेऽभिमतम् । प्रपन्नोऽस्मि त्वामेव शरणम् — इति ॥

ततो भगवानपि विज्ञायात्मापराधोपज्ञामार्तिं विधातुस्तत्क्षणो-
ज्जृम्भितं प्रसादमिव सूचयता स्मितज्योत्स्नावर्षिणा सुखेन्दुना आश्वा-
सयन्निवावस्थापयन्निवाह्लादयन्निव तमवादीत् । अञ्जयोने, सत्यमात्थ,
दुस्तरेयं माया विना मत्प्रसादम्, अहमपि तत्परवशैस्तदनुगुणविकृत-
चेष्टैः प्राणिभिर्नैकधा संभाव्येय । मा मंस्थाः कदाप्यनेन व्यतिकरेण
सापराधमात्मानम् । परितुष्टोऽसि भृशमनेन, यत्प्रवृत्तोऽसि मोहयितुं
मामपि, कस्तवापराधः प्रवृत्तस्य रूपानुरूपे कर्मणि मन्यमानस्य च
मां प्राकृतमेव बालकम्, अयं हि बलवान् संकल्पो मम यत्प्रकाशय-
न्नपि मदैकान्तिभ्य आत्मानमवच्छादयामि सर्वतोऽपि प्रतिष्ठापनाय
धर्माणामनुग्रहाय साधूनां निग्रहाय चासताम् ॥

किञ्च, सुलभोऽहमस्मि न दानेन न तपसा नेष्टापूर्ताभ्याम् ।
केवलं तु सुगमः प्रियश्चोपगतस्य मामेव शरणं न्यस्तात्मनो मयि
निर्विकारहृदयस्य । अपि च स एव वेत्ति मां तं च न कदापि मो-
हयेयम्, तेन च प्रियेय, तस्मै प्रकाशयेय तत्त्वमात्मनः, तस्माच्च
नेदीयानस्मि, तस्य च बन्धुस्तस्मिन्नेवारमे, योऽनवरतमप्यवेशितहृद-
यो मध्येवमनुपलालयन् मत्तोऽन्यन्मनीषया मद्गुणानुधानेनैव विनोद-
यन्नात्मानमनुपजातविकृतिर्मत्संकल्पैकान्तोदयेष्वात्मसुखदुःखेषून्मूल्य
लोभमपास्येषणामपसार्य काममुत्सार्य मात्सर्यं निरस्याभिमानमपाकृत्य

विचिकित्सां सर्वत्र सर्वदा सर्वेभ्योऽपि निर्वृतिमेवावलम्ब्य परमस्वेदय-
न्नात्मानं प्रपन्नो मामेवानुवर्तते मत्प्रीत्या एव मदाज्ञाम् । अङ्गासन,
त्वमप्यसि वेत्ता सकलश्रुतीनां विवेक्ता परावराणां कर्ता लोकानां
व्यवहर्ता धर्माणां प्रपन्नो मां संपन्न ऐश्वर्येण पूज्यः सुरासुरनरतिर्य-
ग्रामस्य इज्यः सर्वकृतुभिर्मान्यो महतां धन्यश्चात्मना । किं ते स-
त्यमद्य निवेदनीयमनुशिष्टपूर्वस्वानुशासनीयं वा । तन्निवर्तस्वात्मभुव-
नाय, वर्तस्व निजे पदे, प्रवर्तस्व मैवं विधेषु कर्मसु, निर्वर्तय निजमधि-
कारम्, निवर्तयानर्थकेभ्यो हृदयं विस्मर मा कदापि निजैश्वर्यविलु-
प्तधीर्मदनुशासनम् अपि चाद्योऽसि यतो जातोऽसि यदर्थमवस्थापि-
तोऽसि महनीये पदे लम्बितस्तदधिकारमहमपि प्रार्थितस्त्वया साध-
यामि योगक्षेमौपयिकं सुराणां वसुमत्याश्च तन्महत्कार्यमिति ॥

अथ परमेष्ठ्यपि सुधाधारासोदरीभिः सूक्तिभिर्भगवतः प्रक्षा-
लित इव प्रत्युज्जीवित इव पवित्रीकृत इवापमृष्टकलङ्क इव शमितर-
जःप्रसर इव विघटिततमोबन्ध इव प्रकृतिमुपगतेन प्रणष्टमोहेन वि-
धूतविशयेन सुस्थिरेण मनसा स्तुवन्निजमुखनिवहनिःसृतैश्चतुर्भिरपि
वेदैर्भगवन्तं प्रणम्य तत्क्षणमेवोपनीय सुसोत्थितान्वत्सवालकान् सम-
र्प्य भगवते तेन चानुज्ञातः स्वं लोकमुदगच्छत् ॥

ततः सर्वेऽपि ते गोपकुमारा वीक्ष्य कृष्णं प्रेमप्रकर्षोत्फुल्ल-
नयनाः ससंभ्रममुपसृत्य युगपदिदमूचुः — सखे, दामोदर, सर्वेऽपि
वयमासीनाः पुलिने प्रतीक्षमाणस्तवैव प्रत्यागमनमनश्चन्त कर-
तलनिहितान्यपि कबलानि पश्यन्तस्त्वत्पदवीं त्वदायत्तमनसोऽति-
ष्ठाम । तदात्वे च प्रचलयमुनातरङ्गसङ्गतेन शिशिरशीकरनिकर-
वाहिना मन्दतरस्पन्दनेन पवनेन समाह्लाद्यमानाः तत्कालसुलभया

निर्व्यापारासिकोपनतया च निद्रया चापहतचेतना नाज्ञासिष्म प्र-
वृत्तिं तव । कियद्दूरमगा गवेषयन्वत्सान् । कं कमचरः प्रदेशम् ?
कुत इमान् प्रत्यानयः ? कियानतिचक्राम कालोऽन्तरा गमनागमन-
योस्तव । परं त्वनुमिमीमोऽनेनानाश्यानेनात्मकरकबलेनाल्पमेवातीतं
कालम् । तदागच्छ तदेव पुलिनम् । तत्रैव सुखमासीना भक्षयामो
जग्धावशिष्टम् । क्षुधिताः स्मः भृशं प्राप्ताश्च संगमं दिवसस्येति ॥

अथ भगवानप्येवं निगदद्विस्तैराकृष्टो बलादवलम्ब्यासौ भु-
जावुत्तरीयाञ्चलं च तैः सह बुभुजे तदावृमि प्रातरोदनम् । अपि
च पर्याप्तभोजनेषु पीतोदकेषु च तेषु स्वयमपि पीत्वा पयो यामुनं
तैः सह तस्मान्निववृते ॥

एवं शनैः शनैरागच्छन्तश्चारयतो रमणीयेषु वनोद्देशेषु व-
त्सान् खेलन्तश्च सकृष्णाः सर्वेऽपि ते गोपकुमारा मध्येऽध्वनो गै-
रिकरसारुणं दलितमिव द्विधा शैलखण्डं महाप्रमाणं प्रत्यक्षतजारु-
णमजगरभोगशकलं युगपद्विस्मयत्रासभरमन्दगतयः ससंभ्रममुपसृत्य
कृष्णमूचुः । दामोदर पश्य पश्य नः पुरस्ताद्विधाकृतमाजगरमति-
भीषणं भोगम् ; मन्यामहे यमुनातटगतेष्वस्मासूपागतो दारुणोऽयं
निगरितुमेव समृद्धं व्रजं सरीसृपः दलितो बलादस्मदनिष्टविधटन-
पटुना भूतेन केनापि । एहि, विलोक्य, ब्रूहि च प्रवृत्तिमस्य, यदि
जानीष इति ॥

ततो भगवानपि विज्ञाय संभ्रमं तेषां सर्वमपि तद्यथावृत्तं
निवेदयामास ॥

बालकास्तु तदाकर्ण्य विस्मितमनसो मन्यमानाश्च कृष्णमेव
परमं दैवतं मुद्गरुपगूहन्तो मुहुःप्रणमन्तो मुहुःप्रार्थयन्तो मुहुरभिष्टु-

वन्तो मुहुःप्रसादयन्तो मुहुरनुनयन्तो मुहुःप्रशंसन्तो मुद्गरुपजिघ्रन्तो
वदनकरतलं भगवतः विलम्बितगतयश्च तत्र शनैः प्राप्य घोषं तत्र
सर्वमपि तदद्भुतमपदानं दृष्टं श्रुतं चात्मभिर्दामोदरस्याकथयन्त
गोपेभ्यः ॥

अथ निशम्य तमुदन्तमुज्जृम्भितसंभ्रमास्ते सत्वरमाधाव्य
तं प्रदेशम्, तत्र दृष्ट्वा तमाजगरभोगशकलमाशङ्कमानाश्चानतिदूरनि-
पतितेन तेनानिष्टं व्रजस्य छित्वा कुठारैस्तदवपात्य गर्तेषु पांसुभि-
रवच्छादयामसुः । अथ सर्वेऽपि ते प्राप्य घोषं चिन्तयन्तस्तेदेवाह-
निंशमपि संभृतसंभ्रमैश्चेतोभिः प्रस्तुवन्तः गणयन्तश्च दामोदरम-
मानुषमतिमहद्भूतं तदनुषक्ताभिरेव कथाभिश्चरन्तस्तिष्ठन्त आसीनाः
शयाना भुज्जानाः सर्वास्वप्यवस्थासु सर्वकालं सखीबालस्थविराः
सप्रत्ययाः सगौरवाः सभक्तयः सखेहाः साभिमानाः सविसम्भाः सधै-
र्याः सप्रमोदाश्च कृष्णोऽत्यवाहयन्त महान्तं कालम् ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाचलार्धाशकृपापरीवाहसमुपलब्धाभिनन्दनीय-

वाग्विलासेन श्रीमद्रामानुजयतिसार्वभौमसिद्धान्तमर्मज्ञेन

श्रीकण्ठ श्रीशैलयज्वना विरचिते

श्रीकृष्णाभ्युदयकाव्ये पूर्वभागः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिरादृता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ६.] प्रमादीचवर्ष वैशाखमासः । [संचि. २.

सुभाषितानि ॥

*

तत्तद्विचारोपनिषद्विमृष्टं

काव्यं कवेः पुण्यति निस्तुषत्वम् ।

न रत्नमायाति हि निर्मलत्वं

शाणोपलारोपणमन्तरेण ॥ १ ॥

बह्वर्थसिद्धा परिपाकभूमिः

कस्यापि वाणी रसवत्युदेति ।

आत्तप्रयत्नं बहवः पुनन्ति

मुखं यदुच्छिष्टलवोच्चयेन ॥ २ ॥

सूक्तौ शुचावेव परे कवीनां

सद्यः प्रमादस्खलितं लभन्ते ।

अधौतवस्त्रे चतुरं कथं वा

विभाव्यते कज्जलविन्दुपातः ॥ ३ ॥

मङ्गकस्य ।

॥ श्रीः ॥

॥ कवषोपाख्यानम् ॥

—❁—

पुरा कदाचिद्ब्रह्मनिष्ठा महर्षयः सरस्वत्याः पावने तीरे सत्र-
मासत । दीक्षितानां मध्ये इल्लषायाः पुत्रः कवषो नाम कश्चिदासीत् ।
उदीक्ष्य तं क्रोधारुणनयनाः ऋत्विजः 'रे, दास्याः पुत्रः कितवः
अब्राह्मणस्त्वं कथमेवं निर्भयं वेदानधीत्य दीक्षितोऽभवः । नैतद्युज्यते'
इति भर्त्सयन्तस्तं यज्ञवाटान्निर्वासयामासुः । निर्दयमेवं निष्कासितः
कवषः क्षुधा वृषा च परिधूनः सलिलं पातुं सरस्वतीनद्याः परिसर-
मगात् । तावताप्यशान्तकोपाः ऋषयः पुण्यनद्याः सलिलं त्वया
शूद्रेण न स्पृष्टव्यम् इति गलहस्तिकां दत्त्वा सुदूरं मरुप्रदेशे तं
व्यद्रावयन् । सोऽपि प्राणितुमुपायमन्यमपश्यन् अपोनप्त्रीयेण मन्त्रेण
दिव्यां सरस्वतीं नदीमस्तावीत् । सद्यः परितुष्टा सरस्वती स्वादुभिः
स्वच्छैश्च सलिलप्रपातैरुपससार कवषस्य परिसरम् । तं च गच्छन्त-
मनुगच्छन्ती स्थितं च स्थिता नितरामात्मनः प्रसादमदर्शयत् ।
तदृष्ट्वा ते ऋषयः महानुभावोऽयं ब्रह्मर्षिकल्पः देवताभिरप्युपास्यते ।
अज्ञानादस्माभिरसावधिक्षितोऽभिदुतश्चेत्यात्मनो दुश्चेष्टितमनुशोचन्तः
सप्रश्रयं तमभ्येत्य 'दिव्यानुभावो भवानस्सदीयमागः क्षमताम् ;
पुनातु चास्मान् यज्ञं चात्मनः सांनिध्येन' इति प्रार्थयामासुः । सोऽपि
तदीयमाह्वानमङ्गीकृत्य तैः सह सत्रे दीक्षितो भूत्वा तेभ्यः अपोन-
प्त्रीयानात्मोपज्ञानमन्त्रानुपादिक्षत् । यांश्च विदित्वा अपामनुग्राह्यो
भवति पुरुषः । येषां चानुध्यानेन पर्जन्यो वर्षति सन्ततधारम् । येषु
चात्मनावगतेषु दिव्यान् लोकानभिजयति मानवः । ता एता ऋचः
पञ्चदश कवषोपज्ञाः संहितायामद्याप्युपगीयन्ते ॥

ऐतरेयब्राह्मणे ।

अनन्तशयनराजकीयसंस्कृतग्रन्थावलिः ॥

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

अविमारकम् ।

'अत्र ह्यजानता परिजनेन मम परितोषानिमित्तं वकुलसरल-
सर्जार्जुनकदम्बनीपनिचुलप्रभृतीनि मेघकालवल्लभानि परमसुरभीण्या-
नीयमानानि मामुन्मादयन्ति' इति विरहिण्या कुरङ्गचोक्तं वचः

'एषा फुल्लकदम्बनीपसुरभौ काले घनोद्भासिते

कान्तस्खालयमागता समदना दृष्ट्वा जलाद्रीलका'

इत्याद्याशयमेव सम्यग्विशदयति ॥

'व्योमार्णवोर्मिसदृशा निनदन्ति मेघा

मेघप्ररोहसदृशाः प्रभवन्ति धाराः ।

रक्षोङ्गनाभ्रुकुटिवत् तडितः स्फुरन्ति

प्राप्तोऽग्रयौवनघनस्तनमर्दकालः ॥

कुरङ्गी— अय्य उक्त ! आरद्धो सम्पदि वरिसिद्धं देवो ।

अविमारकः— प्रिये ! एहि अभ्यन्तरमेव प्रविशावः ॥"

इति वाक्यपङ्क्तिमनुवाचयतामस्माकम्

'प्रिये, पश्य पश्य

विद्युज्जिह्वेनेदं महेन्द्रचापोच्छ्रितायतभुजेन ।

जलधरविवृद्धहनुना विजृम्भितमिवान्तरिक्षेण ॥

तदेहि । अभ्यन्तरमेव प्रविशावः"— इति चारुदत्तस्य वचनं
स्मृतिपथमारोहति ॥

बालचरितम् ।

इहाङ्गपञ्चकेन दामोदरस्यावतारमारभ्य कंसवधान्तं कथा-
वस्तु प्रतिपादितं महाकविना भासेन ।

अत्रापि 'अहो बलवांश्चायमन्धकारः ।

लिम्पतीव तमोज्ज्वानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥

अहो तमसः प्रभुत्वम् ।

अप्रकाशा इव दिशो घनीभूता इव दुमाः ।

सुविनिष्टस्य लोकस्य कृतो रूपविपर्ययः ॥'

इति श्रूयमाणमन्धकारवर्णनम्, प्रकरणे

'अहो बलवानन्धकारः । तथाहि ।

आलोकविशाला मे सहसा तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना ।

उन्मीलितापि दृष्टिर्निमीलितेवान्धकारेण ॥

अपि च

लिम्पतीव तमोज्ज्वानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥

इत्यनेन एकरूपतां अवगमयति ।

घोषे विलसतो गोपालदारकादात्मविनाशमाशङ्कमानः कंसः

आर्यकनाम्नो गोपालवरादात्मनो भयमनुचिन्तयन्तं राजानं पालकमेव
स्मरणपथमुपनयति ।

मध्यमव्यायोगः ।

घटोत्कचेन गृहीतस्य ब्राह्मणपुत्रस्य भीमेनात्मसमर्पणेन रक्ष-
णमिह प्रतिपाद्यं वस्तु । इह च,

'भो ब्राह्मण ! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि मद्भयविनाशितधैर्यसरो

* * * * *

ताक्ष्याग्रपक्षपवनोद्धतरोषवह्नि-

तीव्रः कलत्रसहितो भुजगो यथार्तः ॥'

इति विलसन्ती वाणी, प्रकरणे

'वसन्तसेने, तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि बालकदलीव विकम्पमाना

व्यालीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता'

इति प्रकारान्तरेण दर्शयति पुनरात्मानम् ॥

'सर्वापराधेऽवध्यत्वान्मुच्यतां द्विजसत्तमः' इत्याविष्कृता

नीतिः पुनरपि प्रकरणे 'अयं हि पातकी विप्रो न बध्यो मुनिरब्रवीत्'

इति अधिकरणिकमुखेनोपदिश्यते ॥

दूतवाक्यम् ।

भगवतः श्रीवासुदेवस्य दुर्योधनसभां प्रति गमनम् पाण्ड-
वेभ्यः अर्धराज्यदानमवश्यं करणीयमिति प्रतिबोधनं चेह प्रतिपाद्यं
कथावस्तु । अत्रापि

'एष दुःशासनो द्रौपदीं केशहस्ते गृहीतवान् । एषा खलु

द्रौपदी दुःशासनपरामृष्टा सम्भ्रमोत्फुल्ललोचना'

इत्यादिवर्णयन्नसौ कविरिममेवाशयं पुनरपि प्रकरणे

'एषे हगे गोण्डिअ केशहत्थे

दुश्शाशणश्शाणुकिदिं कलेमि ।

केशविन्दे पलामिदृा चाणक्रेणैव दोवदी

किं दोवदी विअ पलायसे लामभीता—'

इति अजानान एवाविष्करोति ।

पाण्डुपुत्राणामापतितामतिकृपणां दशामेतेषु पञ्चरात्र दूत-
वाक्यादिषु खण्डरूपकेष्वसकृत्स्मारं स्मारमनुशोचन्नसौ महाकविः
प्रकरणेऽपि अकालदुर्दिनवर्णनावसरे

‘एतत्तदूतराष्ट्रवक्रसदृशं मेघान्धकारं नभो

हृष्टो गर्जति चातिदर्पितबलो दुर्योधनो वा शिखी ।

अक्षघूतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलो

हंसाः संप्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातचर्या गताः ॥’

इति तेषामवस्थां चेतसा स्मरति ॥

दुर्योधनस्य दौर्जन्यमसहमानः स्वमाक्रमितुं प्रवृत्तः केशव
एव प्रकरणे

‘आभाति संहतबलाकगृहीतशङ्खः

स्वं केशवोऽपर इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ।

केशवगात्रश्यामः कुटिलबलाकावलीरचितशङ्खः ।

विद्युदुणकौशेयश्चक्रधर इवोन्नतो मेघः ॥’

इत्येवं पुनरनुस्मर्यते महाकविना ॥

दूतघटोत्कचम् ।

अभिमन्युवधानन्तरं भगवतो वासुदेवस्याज्ञां वहन्दौत्येन
दुर्योधनसकाशं गतस्य घटोत्कचस्य कृत्यमिह वर्ण्यते । इह मध्य-
मव्यायोगे कर्णभारे चासकृन्निर्दिष्टः कवेरस्यात्यन्तमभिमतो धार्मिकः
पवनस्य पौत्रौ घटोत्कचः प्रकरणेऽपि

‘अङ्गला अमुक्ताए विअ शक्तीए

घडुक्को विअ घादिदो म्हि शक्तीए ॥’ इति पुनरप्यनुस्म-
र्यते संवाहकमुखेन ।

‘शान्तं शान्तं पापम् । राक्षसेभ्योऽपि भवन्त एव क्रतमाः ।
कुतः ?

न तु जतुगृहे सुप्तान्भ्रातृन्दहन्ति निशाचराः न च सुत-
वधं संख्ये वृत्तं स्मरन्ति निशाचराः

निकृतवपुषोऽप्युग्राचारा घृणा न तु वर्जिता ॥’

इत्यादि घटोत्कचेनोदाहृतं वचः— प्रकरणे ‘न खलु वयं
चाण्डालाश्चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि । येऽभिभवन्ति साधुं ते
पापास्ते च चण्डालाः’ इति चाण्डालभाषितस्य स्मरणमुप-
जनयति ॥

कर्णभारम् ।

अत्र विप्रवेषधारिणा इन्द्रेण कर्णात्कवचकुण्डलप्रतिग्रहो व-
र्ण्यते । इहापि ‘धर्मो हि यत्नैः पुरुषेण साध्यः’ इति कर्णमुखाच्छू-
यमाणा सरस्वती पुनरपि प्रकरणे ‘अज्ञा, कलेष धम्मशंचअम्’
इति भिक्षुमुखेन निःसरति ।

एवमेव ‘भुजङ्गजिह्वाचपला नृपश्रियः’ इत्ययमाशयः प्रक-
रणे ‘श्रियो हि कुर्वन्ति तथैव नार्यो भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानि’ इति
साध्वनूद्यते ॥

कर्णेन ‘अश्वं ददामि’ इत्युक्ते ‘मुहुत्तअं आलुहामि—’
इति ‘अपर्याप्तं कनकं ददामि’ इत्युक्ते ‘गेह्मिअ गच्छामि’ इत्यादि
बदन् विप्रः शकारेण ‘शोवण्णखण्डुआहं दइश्शम्’ इत्युक्ते

‘अहमपि पलिहिश्शम्’ इति, शोवणं दे पीढके कालइश्शम्’
 ‘अहं पि उपविश्शम्’ इति, ‘शव्वं दे उच्छिष्टं दइश्शम्’
 इत्युक्ते ‘अहं पि खाइश्शम्’ इत्यादि प्रतिवदन्तं चेटमनुस्मारयति॥

ऊरुभङ्गम्

इह भीमसेनेन गदायुद्धे दुर्योधनखोरुभङ्गेन वधो वर्ण्यते ।
 अत्र प्रारम्भ एव कविः

‘श्रीष्मद्रोणतटां जयद्रथजलां गान्धारराजहदां
 कर्णद्रौणिकृपोर्मिनक्रमकरां दुर्योधनस्रोतसम् ।
 तीर्णः शत्रुनदीं शरासप्तिकां येन हवेनार्जुनः
 शत्रूणां तरणेषु वः स भगवनस्तु प्लवः केशवः ॥’
 इति मधुरं गायन् पुनः प्रकरणेऽपि
 ‘चिन्तासक्तनिमग्नमान्त्रिसलिलं दूतोर्मिशङ्खाकुलं
 पर्यन्तस्थितचारुनक्रमकरं नागाश्वहिसाश्रयम् ।
 नानावाशककङ्कपक्षिरचितं कायस्थसर्पास्पदं
 नीतिक्षुण्णतटं च राजकरणं हिंस्रैः समुद्रायते ॥’
 इति तामेव रीतिमनुसरति ।

पुत्रशतवधेन नितरां सन्तप्यमानहृदयाया गान्धार्याः कृपणा-
 मवस्थामिहानुशोचन्महाकविः प्रकरणे ‘भूमी ददृशंतत्ता हृदपुत्तशदे
 ष्व गन्धाली’ इति वर्णयन् तां साध्वीमधिकृत्य समुत्पन्नो विषादः
 आत्मनो हृदयान्नापसरति इति अस्मान्प्रत्याययति ।

‘यातोऽद्य सौमिकवधोद्यतबाणपाणिः’ इति अस्य रूपकस्या-
 वसाने निर्दिश्यमानेनाश्वत्थाम्ना अनुष्ठिता क्रूरचर्या कविना प्रकरणे

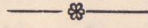
‘मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्व कृतो द्रौणिना’ इति पुनरपि स्म-
 र्यते ।

एवं सुसूक्ष्ममनुविमृश्यमानेषु, एतेषां मृच्छकटिकनामकस्य
 निर्माता महाकविर्भास एवेति स्फुटमवगम्येत सहृदयैरितीदानीं विर-
 रामः ॥

इदमप्यस्माभिरस्मिन्नवसरे भवत्यवश्यवक्तव्यम्, यत् श्रीम-
 दनन्तशयनराज्यस्य सर्वातिशायि सौभाग्यमभिवर्धत इति । यत्रैव
 महामहिमानः सर्वतन्त्रनिपुणाः पण्डिताः सरसकवयो बहुनिबन्धक-
 तारो विश्वविख्यातवैभवाः सि-एस्-ए. प्रभृतीनां विरुदानामलंकार-
 भूताः श्रीकेरलवर्मदेवा अवतीर्णाः । येषामश्रान्तपरिश्रमेण केरलेषु
 कैरली, अखण्डेऽपि भारते गैर्वाणी च सुतरां समुल्लसति । यैरेव पूर्वं
 प्रक्रियासर्वस्वं नाम वैयाकरणनिबन्धरत्नमात्मना व्याख्याय सुबहुध-
 नदानपूर्वकं मुद्रणाय दत्तमासीत् । येषामेव सारतरसरसोपदेशचमत्कृ-
 ताः श्रीमत्स्यानन्दूरमहाराजाः साधुकर्मसततासक्तमनसः प्राचीनग्र-
 न्थरत्नप्रकटनं नाम परमो धर्म इति मनसि कलयन्तः, नवीनामेनां
 ग्रन्थप्रकटनाधिकारशाखामुद्घाटयामासुः । किं बहुना — येषु किञ्चि-
 दिवोदासीनेष्वपि, नियतं वदामः, न कदापि भवेत्प्रबन्धरत्नप्रकटन-
 कथापि । इयं पुनः श्रीकेरलवर्मदेवानामतिप्रशंसाहार्हं समुचितकारिता,
 यदेते सर्वथा भारवहनक्षमेषु पण्डितेषु स्वान्तेवासिप्रधानभूतेषु श्रीग-
 णपतिशास्त्रिमहाभागेषु सर्वात्मना विश्वसनीयेषु निक्षिप्येयं महान्तं
 ग्रन्थप्रकटनाधिकारभारमात्मना साक्षिभूता एव तत्तदवसरेषु परमा-
 त्मनः सौजन्यमभिदर्शयन्ति समुचितपरिष्काराविष्करणेनेति सर्वं
 शुभम् ॥

कालिदासश्च भवभूतिश्च ॥

तत्र हि 'ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यन्नः । उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी' इत्युपक्रममाणः, 'यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद्गुणो नाटके । यत्प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्यतो गौरवं तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः' इत्युपसंज्ञहार पराधिक्षेपमात्मप्रशंसां च । आभ्यां हि किल मुहुर्मुहुर्भाव्यमानाभ्यां पद्याभ्यां भट्टभवभूतिरयं भग्नमनोरथः क्षुभितहृदयश्चासीदिति सुव्यक्तमवगम्यते । 'ये नाम केचित्'— इति पद्यं च मालतीमाधवात्पूर्वमेव कृतं किमपि काव्यं महाकविनानेन निवेदयत्, परिणतप्रज्ञस्य कवेर्वाणीमुत्तररामचरितमस्पृशत्, महावीरचरितमेव गोचरयति प्रथमकृतमिति समुज्जेतुं पार्यते सरसहृदयैः । शार्ङ्गधरपद्धतौ 'निरवद्यानि पद्यानि—' इत्येकम्, रसिकजीवने च 'अलिपटलैरनुयाताम्' 'किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया—' इति द्वे च पद्यानि भवभूतिनाम्ना कामं सन्ति समुद्धृतानि । तानि चेमानि बन्धशिथिलानि अपुष्कलाभिधेयानि च पद्यानि, न रूपकत्रयकर्तुः, परस्य कस्यचिद्भवभूतेरेव पदघटनानि स्युरिति प्रतिभात्यस्माकम् । सन्ति खलु बहूनि नामधेयसादृश्यानि । ¹ भोजचरितप्रबन्धस्येव नास्य

1. भोजचरितप्रबन्धे कालिदासबाणभवभूतीनामन्योन्यसंघर्ष आसीदिति प्रस्तावे कतिचनश्लोका भट्टभवभूतेरित्युपलभ्यन्ते । स प्रबन्धस्तु नातीव श्रद्धेयं प्रमाणं भवितुमर्हतीत्यन्यदा निरूपयिष्यामः ।

सर्वात्मना प्रामाण्यं सहृदयसाक्षिकमिति पुनरुदारः कल्पः । सन्तु वा पद्यानीमानि त्रीणि मुक्तकानि प्रसिद्धस्यैव भवभूतेः, न खलु तावता 'ये नाम—' इति पद्यं द्वित्राणि मुक्तकानि विषयीकरोति विहाय किमपि रूपकमिति कश्चिदपि विमर्शकः कलयेत मतिम् । न वा कोऽप्यनुन्मत्तः कवियशः कतिपर्यैर्मुक्तकैरेव प्रार्थयमानस्तावता तदसिद्धिमुपलभ्य भग्नाशमात्मानं समर्थयति; क्षुभितहृदयश्चैवं प्रक्रमेत परान् दूषयितुं भूषयितुं वा स्वयमेवात्मानम् । तदेष पिण्डितार्थः— महावीरचरितमादितः कृतम्, अनन्तरं चेदमुपनिबद्धं मालतीमाधवं नाम प्रकरणं महाकविना भवभूतिनेति । 'स्वैरिणो विचित्राश्च लोकस्य स्वभावाः प्रवादाश्च ।' 'प्रभवति हि भगवान्विधिः' 'आत्मेच्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि ।' 'सर्वाभिवाञ्छितप्राप्तिस्तु महतः पुण्यराशेः फलम् ।' तदेतदवितथं सुभाषितम्, यदुच्यते— 'प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्यापि विवेकिनोपि धीरस्यापि सत्त्ववतोऽप्यवश्यं दुःखातिपातेन विशुद्धमपि वर्षसलिलेन सर इव मानसं कलुषीक्रियते सर्वस्य' इति । यदयं बहुश्रुतोऽपि भवभूतिर्मालतीमाधवेनाप्यात्मनो मनोरथमसिद्धमभिर्वाक्ष्य पूर्वाधिकं कलुषितमनाः कविताविलासे परं परिणतप्रज्ञः सन्नेव स्वान्तिमकृतौ रसभावरमणीये उत्तररामचरितनाटके प्रस्तावनायां लघुप्रकृतिः कुपित इव प्रहत इव ग्रहाविष्ट इव नष्टबुद्धिरात्मगौरवमनभिरक्षेत्रेव "सूत्रधारः— मारिष, सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता । यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥ नटः— अतिदुर्जन इति वक्तव्यम्" इत्याबन्ध सुभाषितेषु दुर्भाषितम् । अहो महाकुलीनस्य वैदिकाग्रेसरस्य पङ्क्तिपावनस्य भट्टभवभूतेरन्तरमान्तमेव विषादपूरं बहिरुद्गमजयमप्रकृतानां

वाचामुपमानभावः, यत्सत्यम् 'शोकक्षोभे च हृदयं प्रलपैरेव धार्यते' इति तदुक्तावेव प्रविश्य निलीन इति मन्यामहे ॥

प्रियपाठकाः, अनया च गमनिकया मुहुश्चर्व्यमाणामिः प्रस्तावनाभिराजीवनान्तमयं भूवभूतिरात्मनो मनोरथमननुभवन्नन्यापदेशविधया तत्र तत्र स्वाभिसंधिं प्रकटयन्नेव प्राकृतमिमं लोकं परिजहावित्यनुमातुमस्त्यवकाश इति प्रतिभाति ॥

अथ महाकविं कालिदासं परामृशामः— अपि नाम लब्धोऽनेन चरितार्थभावो जीवतैव स्वप्रसिद्धिश्रवणमहाभाग्यस्य पात्रभूतेनेति ॥

वयं तावदादित एव, कालिदासस्य तादृशं भागधेयमासीदिति प्रतिजानानास्तदुपोद्बलनाय प्रकृतेऽपि रूपकत्रयप्रस्तावनामेव परिशीलयामः सह सचेतोभिः ॥

इत्थं हि मालविकामिमित्रे प्रस्तवनाफकििका— 'पारिपाश्विकः— मा तावत् । प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य कृतौ किंकृतो बहुमानः । सूत्रधारः— अये विवेकविश्रान्तमभिहितम् । पश्य— पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नववित्यवद्यम् । सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः । पारिपाश्विकः— अयमिश्राः प्रमाणम् ।" इति । अत्र हि कालिदासो वर्तमानकवौ न भवत्यादरः परेषामिति व्यञ्जयन्, स्वस्य प्रसिद्ध्यभावेन नाटकमिदं नाभिनन्देयुरन्य इत्यालोच्य नवीनमपीदं मदीयं नाटकं गुणभूयिष्ठमेव । परीक्ष्यताम् । मा च भूदविमर्शेन भवतामस्मिन्ननादरः । मा स्म च भवद्भूलिकाप्रवाहन-

येन^१ भवतां प्राचीनेषु पक्षपात इति संरब्ध इव सशपथमिव साधिक्षेपमिव च विलिखति । द्वितीये च विक्रमोर्वशीये, "सूत्रधारः— यावदिदानीमार्यमिश्रान्विज्ञापयामि । प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथ वा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात् । शृणुत मनोभिरवहितैः क्रियामिमां कालिदासस्य' इति प्रस्तावनां प्रवर्तयन्, निरुध्येव चेलाञ्चले भावुकान्सशपथमिवाभिहितस्य 'पुराणम्....' इति स्वकीयपद्यस्य क्रियया किंचिदिव सार्थकतामभिर्वीक्ष्य तुष्टमनसमिवात्मानमभिदर्शयन्, विशेषज्ञतावितृम्भितेन विनयातिशयेन विशोभमान एव, स्वनामश्रवणमात्रेणापि किंचिदिव स्वकाव्याकर्णनसोत्कण्ठानार्यमिश्राननुयाचते परमवधानं मनसः सरसकविः कालिदासः । उभाभ्यामप्याभ्यामुत्तमाभ्यां रूपकरत्नाभ्यां सर्वतोऽपि निरङ्कुशं प्रस्तुताभ्यामन्यैरपि सारविद्धिराहताभ्यामतितरां चारितार्थ्यमधिगच्छतो महितयशसो महाकवेः कालिदासस्य, स्वनामाङ्कनमेव पर्याप्तं सहृदयावर्जनाय भविष्यतीति यदि नाम मतिरुद्देष्यति, मन्यामहे, नेदमाश्चर्यकरमस्वाभाविकं वा भविष्यति । तदेतन्मनसि निधायैव महामतिरसौ "सूत्रधारः— आर्ये अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु कालिदासप्रथितवस्तुनाभिज्ञानशाकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः" इति शाकुन्तले प्रस्तावनायां प्रस्तौति । सुसूक्ष्ममिदं वाक्यरत्नं मुहुर्भावयतां रसिकविमर्शकानामस्माभिरुक्तपूर्वो विषयो न खलु दुरवगाहो भविष्यति ॥

१. "गङ्गुलिका मेषी— काचिदेका केनचिद्भेतुना पुरो गच्छति । इतरास्तु विनैव हेतुविचारं तामनुगच्छन्ति । गङ्गुलिका अज्ञातप्रवाहागमस्थानो नदीविशेष इति केचित् । मेषयूथैरनुगम्यमाना मेषीत्यन्ये । तन्न्यायः भ्रान्तिपरंपरा ।

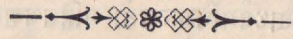
तदयमुपन्याससारः — यदुत महाकविरुदात्तप्रकृतिः कालि-
दासो जीवन्नेव कीर्तिभाजनं भूत्वा सुप्रसन्नेनान्तरात्मना चरितार्थेन
च जन्मना प्रत्यपद्यत परमं ज्योतिरिति ॥

इदमपि प्रस्तावनात्रयं सावहिति समालोचयतो भावुकमणेर्नि-
यतमेव स्फुरिष्यति — मालविकाग्निमित्रं प्रथमकृतिः, विक्रमोर्वशीयं
मध्यमकृतिः, अन्तिमा च कृतिरभिज्ञानशाकुन्तलमित्यपि प्राप्तकालं
प्रतिपादयामः ॥

जानन्ति चेन्मां जानन्तु ।

॥ श्रीः ॥

॥ दांपत्ये कालिदासाशयः ॥

अयं खल्वनधिगतसंप्रदायरहस्यानामपरापरसंस्काररूपितचेत-
सामर्भकप्रायाणामनेकेषामाधुनिकानां संघसंस्काराभिलाषमभिनयता-
माननादनवरतमागच्छन्नभिव्यासश्च रोदसी कोऽपि कोलाहलः, आ-
होस्विदुरुक्तहालाहलः; यदेते समुन्नतमानिनः स्वयमन्यथा चान्यथा
च वर्तमाना अपि सभासु परं ससंभ्रमं साहसम्बरं च स्वपूर्वपुरुषानेव
पुण्यजन्मनो महात्मनः संस्कृतमतीनेव अपरिष्कृतात्मान इति, निखिल-
मुवनकुशलैकतानानेव देशाभिमानविहीना इति चोच्चैःस्वरमुद्बु-
ध्यन्ति ।

एष किलैतेषां वाचोयुक्तिसारः — भारतीयाः किल पुमांसः
स्त्रीषु क्रूरकर्माणः, 'न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इत्येवंजातीयकानि हन्त
स्मर्यमाणदुःखानि बहूनि वचनान्यात्मनैव कल्पयन्तः कामं कदर्थ-

यन्ति कल्याणीरपि कान्ताः । हन्त भोः कष्टात्कष्टतरं खल्विदम्,
यदेते भारतीया मनुष्यधर्माणो नाम भूत्वापि न हि प्रदर्शयन्ति
स्नेहं दयां दाक्षिण्यं वा महिलासु; न कदापि मानयन्ति मान्या
अपि ताः । न सभासु ताः प्रवेशयन्ति; न वा संभाषणं तासाम-
नुमन्यन्ते । केवलमिमाः पुंसां परमुपकारायैव भगवता सृष्टा इति
वत वत मनसि कलयन्तो भारतीयाः पूर्वं तदनुगुणतया कतिचि-
दक्षराण्यपि प्रमाणग्रन्थेषु प्रक्षिपन्तः पामरान्मोहयन्तो हन्त हन्त
भृत्या इव बन्दीरिवास्त्रिगधेन चक्षुषा वीक्षन्ते; अदयेन च मनसा व्य-
वहरन्ति । न खलु स्त्रीपुंसावेकरूपेण सृजतः कदाचिदप्यभिमतमिदं
भगवतो भविष्यति, यन्मनुष्यजातीयेषु पुमांस एवार्हन्ति सर्वत्रापि
स्वातन्त्र्यम्, एताभिः पुनः सर्वदापि परतन्त्राभिरेव सतीभिः कालो
यापयितव्य इति । सर्वत्र समबुद्धिना हि भगवता, मन्यामहे, न हि
तादृशान्यतिनृशंसान्यक्षराण्यासां ललाटतटे विलिखितानि स्युः । मा-
नुष्यकनियमं तु न वयमाद्रियामहे; यतस्तादृशो नियमः स्वार्थैकपरै-
र्निर्घृणैः कैश्चिदभिलिखितः, कदाचिन्निष्कामकर्मभिर्महात्मभिर्जगतः
क्षेमाय अन्यथा विपर्ययायितुमर्हश्च । देशान्तरीयाणां पुरुषाणां कीदृशः
समयाचार इति किञ्चिदवहितेन मनसा विमृश्यतां भारतवासिभिः ।
ते किल प्रथमत एव सुनिपुणं चिरं परीक्ष्य परस्परानुरागं विज्ञायैव
दांपत्याय प्रयतन्ते । व्यूढाश्च ता असंकोचमेव परिषदः प्रवेशयन्ति ।
संमन्यन्ते च तासां तत्रोपन्यासादिकम् । न निरुन्धन्ति च तासा-
मद्वितीयानामेव विहाराय स्वैरगमनम् । प्रथमतस्तासामासनदानेन
च सभासु सभाजयन्ति । कदाचित्स्वयं तिष्ठन्त एव तासामासनप्र-
दानेन सुबहु बहुमानं प्रदर्शयन्ति । सममेव स्त्रीपुंसयोः स्वातन्त्र्यमि-

ति मनसि कलयन्तः, किं बहुना, क्रियया तमेनमाशयं प्रकाशयन्ति । भारतीयाः खलु 'स्त्रीपुंवच्च प्रभवति यदा तद्धि गेहं विनष्टम्' इति पद्यखण्डं श्रुतिमिव प्रतिदिनमसकृदावर्तयन्तः कालं यापयन्तीति लज्जाकरमिदम्— इति ॥

हन्त वयमप्येतेषामर्धमुग्धानामकाण्डताण्डवमनुशोचामः । न खल्वेते नव्यपरिष्कारबद्धपरिकराः प्राचीं स्थितिं भारतवर्षस्य भारतीयानां वार्यपुरुषाणामतिप्रशस्तमाशयविशेषमवगन्तुमभिनन्दितुं वा धर्मतत्त्वरहस्यं प्रभवन्ति । प्राञ्चो हि पुण्यपुरुषाः प्रथममामुष्मिकं श्रेय एव साधीयो गणयन्तः, ऐहलौकिकं सुखमानुषाङ्गिकमवरं च कलया-
मासुः । अद्यापि स एव हि संप्रदायः परमपावनः समुज्ज्वल एव भारतीयेषु महात्मसु परिदृश्यते; येन खल्वयं भारतभूमिः पुण्यभूमितया, वयं च भारतीयाः सर्वोत्कृष्टतया परिगण्यामहे । निक्षिपन्तु नव्यशिक्षिता निर्मत्सरं निजमत्त प्रज्ञाचक्षुः— कियदुन्नमितमार्यैरात्मीयं शिरः । कियतीं नाम भूमिमारोपिता अस्मदीयाः स्त्रियः पूर्वपुरुषैरादरस्य बहुमानस्य स्नेहस्य दाक्षिण्यस्य चेति । धार्मिकाग्रेसराः पूर्वे हि पुण्यपुरुषाः पाणिग्रहणं नाम परमोपायो धर्माचरणस्येत्यनुशासति । संप्रत्यपि प्रबुद्धा भारतीया भार्या सहधर्मचरीमेव नियतमभिमन्यन्ते । तत्र भवान्वैदेहोऽपि 'इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव' इति वदन् किल सीतादेवीं भगवते रामभद्राय प्रददाति । अन्वयेन व्यतिरेकेण च भूयसा धर्माचरणं सहचर्यधीनमामनन्ति धर्मस्थेया महर्षयः । अत एव किल 'सर्वोपकारक्षमोऽयमाश्रमः' इत्यभिरूपायते गार्हस्थ्यम् ।

(कपशः)

शंकराभ्युदयः ॥

❀

कार्ये हेतुगतो गुणः समुदयेदित्युच्चकैर्भाषिणः

पश्यत्पादमताध्वजाङ्घ्रिकधियो मिथ्यागिरः कल्पयन् ।

नैत्याद्वैतवदावदोऽपि हृदि यो रागं विधत्ते विभोः

सोऽयं देवि दृगञ्चलस्तव चिरं सौख्यानि देयान्मम ॥ ४२ ॥

मारच्छद्वावनेचरः श्रुतिपुटीरन्ध्रापदेशावटं

संछन्नं विरचय्य यच्छविमृषातापिच्छनव्यच्छदैः ।

पश्यत्फालमनोऽभिधानहरिणं चर्कति सद्यो वशे

सौभाग्यं शफरीदृशो दिशतु मे सोऽयं कटाक्षाङ्कुरः ॥ ४३ ॥

यच्छायाभररूपनीलपट्टिकामास्तीर्य गण्डस्थला-

भोगाकारवणिक्पथे स्मरवपुःसांयान्निकाविष्कृताः ।

द्योतन्ते परभागमेत्य हसितज्योत्स्नात्ममुक्तालयो

मीनाक्षि त्वदपाङ्ग एष तनुतां मेदस्विनीं मे मुदम् ॥ ४४ ॥

भङ्गो भृङ्गगणस्य येन नियतं सिंहासनाध्यासनं

न्यक्कारो नवनीलनीरजरुचां न्यायामृतं वैभवम् ।

शिक्षा कामशिलीमुखस्य शिरसि क्षीराभिषेकोत्सवः

श्रीमान् कन्दलयत्वपाङ्गमहिमा श्रेयांसि मीनाक्षि ते ॥ ४५ ॥

शौनासीरमणित्विषो गुणनिका तापिच्छगुच्छच्छवेः

पर्यायो मधुपश्रियां परिणतिर्वीप्सातसीरोचिषाम् ।

कालिन्ध्याः पुनरुक्तिरुत्पलमहास्तोमस्य चाम्रेडनं

दौर्गत्यं शफराक्षि मे तव दृशोर्दूरीक्रियादञ्चलः ॥ ४६ ॥

नैराकाङ्क्षधवदावदः श्रुतिपुटे नीलाम्बुजन्मश्रिय-

स्ताटङ्के वलवैरिनीलमहसां नैराश्यमङ्कुरयन् ।

वैतथ्योक्तिषु कज्जलख्यं च दृशोर्वाचालभावं भजन्

सोऽयं मे शफरीदृशो वितरतात्सौख्यं कटाक्षाङ्कुरः ॥ ४७ ॥

कस्तूरीद्रवकल्प्यमानमकरीचातुर्यमुल्लासयन्

सातत्येन कपोलयोर्विरचयन्कर्णोत्पलालिश्रियम् ।

तन्वन्नीलसरोजदामसुषमानिर्निद्रतां कैशिके

श्रीमीनाक्षि शुभानि मे कलयतान्मुग्धः कटाक्षाङ्कुरः ॥ ४८ ॥

अनुदिनमिति देवीमर्चयन् वाक्प्रसूनै-

रविरतस्त्रुमरोच्चैः सौरभीसौलभीकैः ।

निगमशिखरचिन्तानिर्वृतो निर्व्यलीकै-

र्बहुदिनमिह वासं बह्वमंस्तार्यपादः ॥ ४९ ॥

इति पञ्चमः सर्गः ॥

*

अथ षष्ठः सर्गः ॥

*

शेखरोऽथ यमिनां सहानुगैः

सेतुदर्शनकुतूहलाद्रजन् ।

सिन्धुबन्धुतटसीम्नि राघवं

दर्भपूलकृततत्पमस्तुत ॥ १ ॥

नित्यमेव निजमण्डलान्तरे

बिभ्रति प्रणयतो विवस्वति ।

भूषयन् भुवननाथ तत्कुलं

भूतलं दशरथादवातरः ॥ २ ॥

निर्दयं गुरुगिरा पुराजनौ

निघ्नता स्वजननीमपि त्वया ।

न व्यधायि पुरुषादिनीवधे

हन्त नाथ करुणेति नाद्भुतम् ॥ ३ ॥

मानवास्त्रमयपाशसंहितं

ताटकातनयमूतमम्बुधौ ।

न न्यमज्जयत वैरमन्यथा

वीरराक्षसकृतेऽङ्कुरेत्कथम् ॥ ४ ॥

स्त्रीयवंशजनिना त्रिशङ्कुना

सोऽयमध्वरमकारयत्पुरा ।

इत्युदीतमतिरेव याजयन्

कौशिकं कलयसे कृतज्ञताम् ॥ ५ ॥

ऊरुरुज्ज्वलगुणामजीजन-

न्मानिनीं मधवमोहिनीं पुरा ।

इत्युदीर्घ्यमिव ते पदाम्बुजं

तादृशीमजनयत्तलोदरीम् ॥ ६ ॥

गौतमस्य गृहिणी विभो भव-

त्पादपङ्कुरुहतः पवित्रिता ।

इत्युदञ्चति न विस्मयो जग-

त्पावनी तदुदिता वियद्गुनी ॥ ७ ॥

धन्वपर्वमपि तन्वति त्वयि

प्राप्तभङ्गमधुना घनप्रभे ।

सीतयोदितशुभाङ्कुरश्रिया

सद्य एव समभावि राघव ॥ ८ ॥

मैथिलीपदतलं मणीशिलां

मङ्गलार्थमधिरोपयन् भवान् ।

पादरेणुमहिमानमामृश-

न्नस्तशङ्कमवदन्मनुं किमु ॥ ९ ॥

इक्षुदण्डमिव खण्डयन्भवा-

निन्दुखण्डमकुटस्य कार्मुकम् ।

तद्विनेयधनुषोऽधिरोहणा-

त्कीर्तिमीश कियतीमवाप्स्यति ॥ १० ॥

जानकी हरशरासकर्षणा-

ज्जानती निजकरग्रहोत्सवम् ।

तद्विनेयविशिखासरोपणे

त्वामवैक्षततमां किमीर्ष्या ॥ ११ ॥

वत्स साधय वनाय मौनिना-

मित्यधीश गुरुणा समीरितः ।

त्वं गतस्तदवनाय तज्जनैः

कीर्त्यसे गुरुनियोगकृत्कथम् ॥ १२ ॥

हन्त काकहतकस्य लोचनं

विद्धमस्तु भवता तृणग्रतः ।

मोचनेन पुनरस्य मोदवान्

कौशिको वद कृतः कथं नु वा ॥ १३ ॥

आसिकां धुरि दशाननस्वसु-

नोसिकामपि न सोढवानसि ।

आशरानपि खरान्सदूषणा-

नातनोस्त्वमखरानदूषणान् ॥ १४ ॥

राम हेमहरिणार्भकग्रहे

हे तवापि वितथः श्रमोऽभवत् ।

काङ्क्षितं भुवि लभेत को नु वा

काननेषु मृगतृष्णया भ्रमन् ॥ १५ ॥

राज्यसंपदि विसृज्य रागमाः

काननैककृतजीवनोऽपि सन् ।

राम हेममृगतृष्णया जन-

स्थानसीमनि कुतोऽकृथा भ्रमम् ॥ १६ ॥

मुक्तमीश कलयन्मुकुन्दमु-

न्मूलितार्कसुततापवैभवः ।

देव मारुतसहायवान्भवान्

दक्षिणां दिशमगाद्धनोपमः ॥ १७ ॥

बालिनं बालिनमप्युपेक्ष्य य-

द्वासराधिपसुतेऽकृथा दयाम् ।

भावयाम्यहमिहोपधिं प्रभो

भानुवंशजनिमेव तावकीम् ॥ १८ ॥

भाविसेतुकृतये पयोनिधौ

राम पातयितुमेव रंहसा ।

दूरमप्रचरणेन दुन्दुभेः

कायमायतमुदक्षिपद्भवान् ॥ १९ ॥

साधुवल्कमपि सप्ततामसी

विभ्रतः किल विडम्बयन्ति माम् ।

इत्युदीर्घ्य इव भूरुहो भवान्

सालनाम्न अभिनच्छरेण किम् ॥ २० ॥

निर्दल्य नगमेककं पुरा

हंसचारमकृथाः क्षितौ परम् ।

सप्त तान् सपदि वारयन् यशो-

हंसचारमधुना जगन्नये ॥ २१ ॥

मारुतावृतमहेषुरन्ध्रभू-

मन्द्रकन्दलितसैकषट्स्वरा ।

त्वद्यशोभरमशेषशोभनं

सप्तसाल्यनिशमीश गायति ॥ २२ ॥

बालरोमवशगाशरप्रभो-

बालिनोऽलघुभुजान्तरान्तरे ।

बाणतो विघटिते त्वया द्विषां

बाढमाप घटितारं पुरम् ॥ २३ ॥

भ्रातृवत्सलतया तमप्यवन्

पाकशासनिमुपेन्द्र वायसम् ।

बालिनं त्वमपराधवर्जितं

निर्दयं निहतवान् कथं च भोः ॥ २४ ॥

त्वद्भटेन पुरतोरणास्थितिं

तन्वतानिलतनूभुवा द्विधा ।

अक्षहीनमयमाशराग्रणीः

स्वं व्यबुध्यत सुते मृधे हते ॥ २५ ॥

राज्यदानविधिनाप्रजन्मनः

प्रेमभाजनतया च तादृशा ।

ईश कीशसदसामधीशितु-

निर्विशेषमकुंथा विभीषणम् ॥ २६ ॥

ईदृशं शयनधाम नेतर-

त्संघटेत युगसंक्षये मम ।

इत्यवेत्य सरितां किमीशिता

नाशितो न भवता शराचिषा ॥ २७ ॥

सायकस्तव समुद्रचूषणे

कौशलं किमपि कूलमुदुजम् ।

कुम्भसंभवतपोधनान्तिके

किं नु राघव वसन्नुपाददे ॥ २८ ॥

वायसेऽपि वनिताकृतागसि

प्रागसौ विहितवान् दयामिति ।

अम्बुराशिरपराधवानपि

त्वां समाश्रयत किं दयानिधे ॥ २९ ॥

शरीरा विष्णुपदीप्रधाना महानदीः सागरान् शैलान्, अपि च दया-
रसनिष्यन्दिभिरष्टभिरपि विलोचनैर्विलोकयता सर्वतोऽपि सभां
विनयमधुरव्याहारेण स्वागताभाषणतत्परेण कुशलानुयोगप्रवणेन सां-
त्वयता यथार्हमुपागतान् योजयता चानेनापनुदता सन्देहान् अपाकु-
र्वताप्रतिपत्तिम् उपपादयता धृतिम्, सफल्यता तत्तदाशंसितानि रञ्ज-
यता मनांसि उत्पादयता उत्साहम्, अधितिष्ठता स्वीयमेवाम्बुरुहमय-
मासनं तेनान्येन विधिना पूजितान् पूज्यमानांश्चागतानागच्छतः प्रवि-
ष्टान् प्रविशतः आसीनानुपविशत उत्थितानुत्तिष्ठतो निवृत्तान्निवर्तमानान्
गतान् गच्छतश्चोत्थानगतान् सर्वानपि सुरासुरगन्धर्वयक्षकिन्नरोरग-
पतगपतीन् । अथ सर्वतः परिभ्रमन्नपि तस्यां वीक्षमाणः सपितामहैः
समहर्षिभिः सभासदैरपूर्वं इवासंस्तुत इवान्य इवोद्भूतविस्मयो मनस्य-
करोत् । अहो विपर्यस्ता स्थितिः सत्यलोकस्य । यथानिष्क्रान्तोऽस्या
येन तेनैव पुनः प्राविशं सभाभिमां क्षणेन । एतावतैव पश्याम्यधि-
तिष्ठन्तं मदीयमासनं मत्सदृशं मामिवान्यम् । न जाने स किं नाव-
लोकयति मां पश्यन्नपि किं न गृह्णाति स्वरूपेण किं वावेत्त्यन्यम् ; येन
स विलोक्य मां दूरादेव नोदतिष्ठदासनात्रोपससर्प प्रश्रितो नापससर्प
विष्टरादन्यतः न समभावयत् स्वागतेन न वाऽपृच्छत् कस्त्वमिति ।

आस्तामिदम् इयं सर्वज्ञाप्यधिदेवतापि विद्यानां चिरोद्दृढप्रणयनि-
र्भरापि भारती अभिनवेव नागतमभिननन्द माम्, अपरिचितेव न स्व-
रूपमपश्यत्, अविज्ञातगुणशीलेव नोपचचारोपचारैः, अनधिगतानु-
बन्धेव नासूचदियज्ञितैः प्रणयम्, केवलं तु कच्छपीवादनसुखपरवश-
हृदया तिष्ठति तटस्थेव । किं बहुना, मत्परिचरणैकवृत्तिरपि मदायतो-
ऽपि मध्यपेक्षोऽपि मदेकावलम्बोऽपि न संभावयति मां सर्वोऽप्यत्र

दासदासीगणः । किमियमविज्ञातक्रमा मोहयति मामपि कापि माया । किं प्रमोहो बुद्धेः, किं स्वप्नोपगतो विप्रलम्भः, अथवा कथं मोहये-
दन्या मोहयन्तं मां जगदेव मां माया कथं वा मुह्येत बुद्धिर्मम वि-
धातुः कथं स्वप्नोऽस्वप्नस्य । महानयमपकर्षो मत्तेजसः । यत्प्रवृत्तो मो-
हयितुमन्यं स्वयमेवामज्जमगाधे मोहकूपे । सर्वथानीशोऽस्मि परिज्ञातु-
मत्र तत्त्वम् । केभ्यः कथयेयमिममश्रुतमदृष्टमचिन्तितमसदृशमपूर्वं
व्यतिकरम् ? श्रुत्वा च ते किं प्रतियन्तु । अथवापास्य लज्जां काम-
मपि निवेदयेम विवेचितस्थानास्थानभेदेन व्यथातिशयपरिमुषितस्वा-
स्थ्येन मनसाभिनवोपनतं पराभवमात्मनोऽन्येभ्यः । कथं नु न गणये-
युर्युक्तरूपं त एव मदीयं दुःखं येभ्योऽद्यं हृदयमर्मकृन्तनः परा-
भवः । सत्यमवैम्यनेन मत्तोऽपि बलवत्तरमस्ति किञ्चित् भूतं तेनै-
वापद्धतमहिमासीति पुनरप्यचिन्तयत् । आस्तामिदम्, जानामि
प्राप्य वृन्दावनम् । स किमपश्यंस्तत्र बालकान्वत्साश्चाहमिवाटति
विचिन्वंस्तानेव मोहितधीः मन्मायया कृष्णः । किं पलायितः काप्य-
प्रज्ञातं बलवदभिभूतो हिया अपारयन् प्रवेष्टुं घोषं विना गोपकुमा-
रान् वत्सांश्च । अथ घोषेऽपि नष्टेषु सकृष्णेषु कुमारेषु वत्सेषु च
तानपश्यन्त्यः किं विलपन्ति गोप्यः । किं वा क्रन्दन्ति गावः, अपि
च तदपि यत्प्रतिविदध्यान्महत्यस्मिन् व्यतिकरे स बालः कृष्ण
इत्याकलयन् तत्क्षणमेवात्मभुवनान्निवृत्ते । अथ प्राप्य वृन्दावनं तत्र
विहरन्तं सर्वैरपि बालकैश्चारयन्तं तानेव वत्सान् कृष्णं ददर्श ।
तेनाचिन्त्येनानन्यमुलभेनाद्भुतेनाक्रान्तहृदयो महतीं चिन्तामुपययौ ।
हन्त ! सर्वमिदमन्यथा वर्तते यद्विचिकित्सितम्, नकोऽप्यलं ज्ञातुं
मदृतेऽन्यो निवेशितं मया मायाकुहरे वत्सबालकगणम् । इह तु

खेलन्ति चरन्ति च त एव । अपि ससर्जेमांस्तत्सदृशान् स एवापरो
वेधाः । यमपश्यमधितिष्ठन्तं मदीयमासनम् । तर्हि कुतो न ज्ञायतां
वयसा रूपेण लक्षणैश्च भेदः पुनःसृष्ट्वेतेषु । नाहमपि प्रभवाम्य-
नाकलितभेदं सृष्टं पुनःसृष्टम् । अथ यद्युपनीतास्त एव तस्मान्मायाकु-
हरात्तेनान्येन वा । ननु प्रतिहन्येताप्रतिहता शक्तिर्मदीया । अहो
जिह्वेमि ! प्रलपन्नेवं स्मृत्वा चिरविनष्टमपि शक्तिम् । कथं विभीयात्
खल्वाटो मुण्डनात् । भवतु तदपि पश्यामि यत्र ते निवेशिता इत्यु-
पगम्य कुहरं तत्र च दृष्ट्वा स्वपत इव विचेतनांस्तान्निवेशितपूर्वानति
शयितविस्मयः पुनरपि महतीं चिन्तामवाप । हा ! हा ! किमिदमचि-
न्त्यमप्रतर्क्यमाविश्रसनीयं यत्स्वपन्तीह निवेशितपूर्वाः सर्वेऽपि ते वत्सा
बालकाश्च । के नाम ते ये विहरन्ति स्वैरं चरन्ति च वनस्थलीषु ।
निपुणमपि विमृशन्न लभे निश्चयमत्र । यद्यद्धा न्यवेशयं मायाकुहरे
तान्, कथं ते चरेयुर्बहिः । अपि कञ्चित्प्रथमदर्शनजातसंस्कारात् स्व-
निलयोपलब्धेन परिभवेन च युगपदाक्रान्तहृदयोऽपश्यमवतरन्नेवा-
म्बरादार्कीर्णमिव तैरेव बालकैर्वत्सैश्च वृन्दावनम् । अवस्थापयन्ति
खलु दृढनिरूढाः संस्काराः असतोप्यर्थान् गोचरे । अपि च पश्यन्ति
भयपराभवविषादसुप्तमोहोन्मादादिभिरभिभूतमनसः सतोप्यर्थान् भाव-
नाबलादग्रतः । भवतु तद्यच्च यादृक्च अद्य पुनरपि पश्यामि
तानेव विहरत इति किञ्चिदन्तरमुपगम्यापश्यत् पूर्ववदेव तान् विह-
रमाणान् । अथ पुनरप्यचिन्तयत् । अहो अनेनैव न्यायेनान्यत्र नि-
वेशेप्यप्रत्ययकलिलं हृदयम् । भवतु निपुणं पश्यामि तैरेवाष्टभिरपि
विलोचनेस्तदेव कुहरमिति त्वरितगतिरुपसृत्य स्वपत एव तानप-
श्यत् ।

एवमविच्छिन्नपूर्वपूर्वमृषात्वकरूपनासन्तानदन्तुरहृदयश्चिरमा-
यासयन् गतागतैरात्मानं काप्यनुपशान्तसन्देहतया अपारयन्नकमपि
निर्णेतुमर्थं परिहृन् हृदयोऽकाण्डोपनम्रेण विलयेन चिरोदूढस्यात्मम-
हिम्नः महतीमात्यन्तिकीं चिन्तामकरोत् । अहो ! सर्वतोऽप्यप्रत्यय-
बहुलः आत्मैव मे स्वयमपि न विश्वसिति । मन्ये मत्तोऽपि बलवत्त-
रख्य कस्यापीयं जगन्मोहिनी शक्तिः ययाहमस्मि गरीयस्या प्रबुद्धोऽपि
सुप्तः जानन्नपि विकलकरणः अपूर्णपरार्थोऽपि प्रच्युतः स्थानात् अव-
रोपित ऐश्वर्यात् विभ्रंशितोऽधिकाराद्वियोजितः शक्त्या, जीवन्नपि मृत
एव । सर्वथा नेतः प्रतिनिवृत्य प्राप्नुयां स्वं लोकं स्थानं पराभवानां
कथं लभ्येत सुखौपयिकीस्थितिर्देवोपहतैश्वर्येण मया (धरेषु?) लोकेषु
निवृत्ता अर्थाः अवसन्नानि कार्याणि प्रतिहतं जन्मप्रयोजनम् । तद-
स्मिन् बृन्दावने समासक्तगात्रो दारुणं न किञ्चित्पश्यन् न किञ्चिदपि
शृण्वन् न किञ्चिदपि जल्पन् न किञ्चिदपि स्मरन् निरिङ्गो निःसुखो
निर्मनाः केवलं तु काष्ठभूतोऽपनयामि भूयसो वर्षपूगानित्याकलयन्
प्रपन्नः परां कोटिं निर्वेदस्यान्तिकवर्तिनः कदम्बतरोर्मूलभागमाश्रित्य
निष्पन्दतनुरतिष्ठत् ।

अथ न चिरादिव घनतरंगभीरघाराघरस्तनितमांसलः समु-
चितमार्जनाविशेषोषितमृदङ्गनिर्हादद्विगुणितः हृदयहारिदिव्यातोद्य-
निनदः शुश्रुवे ।

ततः कमलभूरपि किमिदमिति झटित्युन्मील्य लोचनान्यमृत-
धवलैर्निरन्तरनिपात्यमानदिव्यकुसुमसन्देहसंवादिषुधारसशीकरासारैः
शारदैरम्बुधरपटलैरवच्छादितमन्तरिक्षं प्रत्यमोदयरागरञ्जितान् धरणी-
मवतीर्णान् दिनकरमणिबिम्बान् सकलकलापरिपूर्णान्यसंख्येयानि स-

मुन्मिषितज्योत्स्नाजालविसराञ्चितान्यमृतकिरणमण्डलान्यखिलहरिन्म-
ण्डलविसारिभिरमरपतिशरसदृशैराकीर्णमुपचितस्फुरणैरुल्लसितरूपैरुडु-
गणैरुपपाद्यमानप्रकाशमनुपक्षीणरूपेण संध्यारागेण चाभिव्याप्तं दद-
शान्तरं रोदस्योः । तेनासंभावितेन प्रत्युत संभावनादूरेण व्यतिक-
रेणातितरां विस्मितोऽचिन्तयत् । अहो ! महदिदं विस्मयस्थानं यद्वि-
पर्यस्ता स्थितिः शाश्वती लोकानाम् । तथा हि— चरन्त्येतेऽपहाय
द्यामवतीर्णा धरणीतलमम्बरमणिपोतकाः । एतानि च विलसन्ति
विष्वगभिपूर्णान्यैन्दवानि मण्डलानि, एतानि सर्वतः समुद्योति-
तदिगन्तराणि वलन्ते वलरिपुचापानि, एताश्च स्फुरन्ति अनप-
सारितद्युतयो नाकाशेऽपि तारकाः इमाश्च सहजचापलविरहदर्श-
नीयनिजरूपाः प्रकामदर्शनसुभगाः सौदामन्यः । किमयं दिवसः,
किमियं रजनी, किं संध्या, किं वा वर्षाः, किं शरदित्येतत्सर्वमपि
न वेद्मि, अपि चान्यदिदं संविधानं जगतामन्यः क्रमोऽन्यद्रूपमन्यः
प्रकारोऽन्या स्थितिरन्यः परिणामः । किं च द्वादशतनुरेको रविः
शुक्लकृष्णयोर्वृद्धिक्षयभागे को निशाकरस्तयोश्च नैककालिकः प्रकाशः
प्रभावत्यः तारका निशासु । मुहूर्तमिते संध्ये अचिरद्युतयश्चम्पाः ?
जलदागमैकान्तदर्शनानीन्द्रधनुंषि । एवमनियतेऽस्मिन्मदीये विधाने
लोकानां वीक्ष्यानियततां विषयाणां विपर्यासं नियमबन्धानामन्यथा-
भावं संविभागानाम्, व्यत्यस्ततां स्थितीनां चानभिज्ञातनिमित्तमना-
कलितप्रयोजनमनवबुद्धपरिणामं मुह्यति मनो मम स्रष्टुरपि किं पुनर-
न्वेषाम् । हन्तामुना विपर्यस्तलोकव्यापारेण विमलमतिः क्रमादुत्तरो-
त्तराधिकैर्बलवत्तमैर्मायाविलसितैरपहृतशक्तिः किमत्र कुर्यामस्मिंश्च
निपुणं विमृशन्नपि न किञ्चिदपि प्रत्येमि न किञ्चिदपि निश्चिनोमि,

केवलं तु पुरःप्रसारितदृशा साक्षात्कुर्वता चादृष्टश्रुतपूर्वान् विषयान्
मया सम्पाद्यते महानुद्वेग एव मनसः । न पुनः सुखं तत्र पश्यामि
किंचिदप्यभिनवमप्यनालोकितमपूर्वमपि रमणीयमपि वस्त्विति तूष्णी-
मतिष्ठत् ।

ततः क्षणापगमे विधाता स्वभुवननिर्गमात्प्रभृति अनुकलह-
ष्टाभिनवविविधविचित्रविषयव्याकुलहृदयतयाद्यापि कोऽन्य उपलभ्येत
मया प्रकार इति शनैरपश्यत् । तदानीं चोज्ज्वलानर्घमणिमयमकुट-
स्फुटतरप्रभापटलजटिलोत्तमाङ्गान् रक्तकटककान्तिकवचितप्रकोष्ठान-
तिमनोहराङ्गुलीयकपरिशोभिताङ्गुलीन् दिव्यमणिकुण्डलाभीशुस्तव-
कमण्डितगण्डमण्डलान् केयूराशिखरावसक्तैस्तनुपवनान्दोलिताञ्चलै-
रुत्तसकार्तस्वरकपिशैरुत्तरीयैरुपशोभमानान् कण्ठावलम्बिकौस्तुभरत्न-
द्युतिवितानव्याप्तरोधोन्तरान् विपुलमांसलवक्षस्थलव्यालम्बिस्थूलमुक्ता-
फलदामलसमानवर्ष्मणः समञ्चितसुदर्शनकौमोदकीखङ्गकमनीयकरच-
तुष्टयान् कण्ठव्यालम्बिवनमालिकानिर्भरपरिमललोभमिलदलिपटलपरि-
वृतपरिसरान् मधुरतरदरहसितज्योत्स्नाङ्कुरपिपासोन्मुखैराबद्धामन्दम-
ण्डलैर्वृन्दावनचकौरैरनुसृतविधुमण्डलान् कलमधुरशिञ्जितमञ्जुलतरम-
णिनूपुरनिकरवाचालितैर्हंसकैरलंकृतचरणान्, किं च प्रत्येकमपि
सनकादिभिर्योगिभिनारदेन दिव्यमुनिना विधिहरिहयशमनमुखैर्लो-
कपालैरागृहीतप्रतीकाभिर्विभूतिभिर्मूर्तिमद्भिस्तत्त्वैश्च परिवृतान् अपि
च पुरो घटिताञ्जलिना सुपर्णेन भक्तिभरविनमितमस्तकस्तोमेन सम-
स्तसरीसृपकुलसार्वभौमैरान्यैश्च पारिषदैरुपास्यमानानभिजातजातरू-
पसुषुमासोदरसुन्दरतनुलतिकया काञ्चनकमलाञ्चितकरकमलया स-
कलभुवनजनन्या श्रिया दलितेन्दीवरनिवहनिकाशदेहत्विषा भग-

वत्यां च भूतधारिण्या परिशोभितपार्श्वद्वयान् अत्युदाराकरूपगुण-
सन्निवेशानतिशयिततेजस्त्रयप्रकाशानपरिमेयानसंख्येयानखिलभुवनम-
ङ्गलावहान् भगवद्विग्रहानेव ददर्श न वत्सपालान् वत्सान् वा । तेन
सर्वातिशायिनाद्भुतेन समाक्रान्तमनास्तत्कालोचितां धृतिमवलम्ब्य
चिन्तयामास ।

अहो महानयं भ्रमो मद्बुद्धेः यत्कम्बलेऽपि भल्लकतां जानन्
तद्भीत इव पाण्डुरपि कपिशं पश्यन् काम्मिलादित इव च अतदपि
तदेवागणयम् । तथा हि, अहमद्य सकलदिगन्तरप्रसृतकान्तिस्फुरणानि
सुदर्शनानि विद्युति द्योतितगगनान्तरान् कौस्तुभमणींश्चाज्ञासिषमव-
नीमवतीर्णानम्बरमणिबिम्बानमृतफेनधवलांश्च शङ्खानगणयं मृगाङ्गम-
ण्डलान्यखिलहरिदन्तरपुञ्जीभूतानि बहुविधदिव्यभूषणमणिकिरणवृ-
न्दान्यभावयमाखण्डलधनूंषि, हृदयहारिहारलताप्रोतानि स्थूलानि मु-
क्ताफलान्यपश्यमृक्षानि मन्दमरुदान्दोलितानि कनकवसनोत्तरीया-
ञ्चलानि आकलयमचिरप्रभाः । कमनीयकेयूरप्रत्युपपन्नरागरत्नका-
न्तीरशङ्खयं संध्यारागम् । आस्तामियं गुणोत्कर्षसमुपनता आ-
न्तिः सर्वजनीना हन्तैतच्चिन्तयत एव मम मुह्यति मनः ।
यत्र हतः कृत्स्नोऽपि विचिकित्साविमर्शोऽवधारणातर्को युक्तिरभिस-
न्धिरूहो मतिः कल्पनेत्येतेषामवकाशः ॥

यन्नाहमेक एव विधिर्नैक एवेन्द्रो बहिर्यमो निर्ऋतिर्वरुणो
वायुर्धनद ईशानो वा एवमेवोपपन्नप्रत्यये दृश्यमाने प्रतिव्यक्तिबाहु-
ल्येन मरुत्सु लोकपालेषु योगिषु महर्षिष्वन्येषु च को विषीदतु कः
शङ्कताम्, को लज्जतु, को बिभेतु को वा मुह्यतु । अतः प्रबलेऽस्मिन्नन-
पहार्ये विप्रलम्भे वृषाऽहमायासयमात्मानमेतावत्सु व्यतिकरेषु कदा-

चिद्विस्मयेन कदाचिल्लज्जया कदाचिद्भयेन कदाचिदुःखेन कदाचिद्वै-
न्येन कदाचिन्निर्वेदेनान्यैश्च तत्तत्समयसुलभैर्भावैः । लोको ह्यविज्ञेय-
कारणैरनवबुद्धरूपैरदत्तविमर्शावकाशैरपाकृतोहप्रवृत्तिभिरकाण्डावपात-
गुरुभिरपरिहार्यैः प्रबलविधिविहितैराकुलितहृदयो वस्तुभिरप्रभवन्नपि
मुह्यति जडमतिः । तत्राहमितः किञ्चिदपि प्रत्येमि कुर्या वा । स एव
विदधातु सर्वमपि तद्यत्तस्मै रोचते, यः प्रभवति कर्तुमकर्तुमन्यथा
कर्तुं बहुलीकर्तुं विश्वमिदम् । य एवोपनिनाय मामप्येतादृशीमव-
स्थाम् । अथ यदि किञ्चिदात्मक्षेमौपयिकं यतेयमात्मनाध्यारोपितैकै-
श्वर्याभिमानेन सर्वथायोजयमनर्थेन महतात्मानं दुर्मोचदुःखसन्तति-
जालावबद्धावयव इव पत्नी । अतः तूष्णीं स्थितिरेव परमं सुखमि-
त्यवधार्य, उपरतकरणव्यापार एवातिष्ठत् ।

अथ भगवानपि विज्ञायाञ्जन्मनस्तादृशीमवस्थां सञ्जात-
कारुण्यस्तत्साक्षात्कृतपूर्वेणैव रूपेणाविरास ।

अत्वान्तरे निर्भरविकसिततरुकुसुमसौरभभरितेऽपि तस्मिन्
वनोद्देशे भगवद्विषयमङ्गलाङ्गसंपर्कसंपन्नसौभाग्यतया अप्राकृतपूर्वामो-
दप्राग्भारमेदुरः विकिरणमृतशीकरान् शीतलयन् संतप्तानाप्याययन्
प्राणिनः सुखकरमृदुतरशिशिरस्पर्शः पस्पर्श मन्दमन्दं गन्धवाहः ।

अथ धातापि तेनाननुभूतपूर्वेण करकमलपरामर्शेनैव भगवतः
मारुतस्पर्शेन समुपजातचेतन इवाप्यायितकरणोऽनावेद्यमविज्ञेयरूप-
मात्मनाप्यनुभवन् किमपि सुखमुन्मील्य लोचनान्यपगतबालकगण-
मपनीतवत्सबृन्दं बृन्दावनमपश्यत् । तेन किञ्चिदिव जातविस्मयः
सर्वतोऽपि दूरप्रसारितदृष्टिरपि यावन्न किञ्चिदपि ददर्श ताव-
देव नातिदूर एवात्मनः पुरस्तादागच्छन्तमम्बुरुहोदरारुणकरतलनि-

॥ सहृदया ॥

सरसचारुपदक्रमभासुरा विपुलभावविलासमनोहरा ।

सहृदया हृदयालुभिराहता प्रतिकलं परिपोषमुपैष्यति ॥

संपु. ६.] प्रमादीचवर्ष चैतमासः । [संचि. १.]

सुभाषितानि ॥

*

भूयसीरपि कलाः कलङ्किताः

प्राप्य कश्चिदपचीयते शनैः ।

एकयापि कलया विशुद्धया

योऽपि कोऽपि भजते गिरीशताम् ॥ १ ॥

विधिमन्तरेण विहगेन कुतः

पयसोरशिक्ष्यत विवेकविधिः ।

कति वा दिनानि वद पर्यचिनोत्

कलशीसुतः कबलयन् जलधिम् ॥ २ ॥

पश्यति परेषु दोषान्

असतोऽपि खलः सतोऽपि नैव गुणान् ।

विपरीतमिदं स्वस्मिन्

महिमा मोहाञ्जनस्यैषः ॥ ३ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ वेदानामानन्त्यम् ॥

—*—

पुरा कदाचिद्भरद्वाजो नाम विप्रः त्रिमिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यं चरित्वा वेदाध्ययनेनैव कालमखिलं यापयामास । तृतीये ह्यायुषि असौ जराजर्जरितावयवः स्थविरो भूत्वा करणापाटवेन दुर्बलः पदात्पदमपि चलितुमशक्तः मृत्युं प्रियमिवातिथिं प्रतीक्षमाणः शयनगतः आसीत् ॥

तदानीमिन्द्रः तत्सविधमेत्याब्रवीत् 'भो भरद्वाज, अवेहि मां त्रिलोकाधिपमिन्द्रम् । त्वया हि नाम त्रिष्वपि आयुःषु वेदाध्ययनेनैव केवलमात्मा आयासितः । यद्यहमद्य ते चतुर्थमप्यायुर्दद्यां तर्हि किं कर्तुमभिलषसि' इति ॥

भरद्वाजः 'यदि तावत्प्रसन्नो भगवांस्तर्हि पुनरपि चतुर्थेनायुषा ब्रह्मचर्यमेव चरेयम् । समग्रो वेदो नाद्यावधि मया अधीत आसीत् । समग्राध्ययने एव प्रवणमिदं मे हृदयम्' इति प्रत्यवादीत् ॥

तदाकर्ण्येन्द्रः तस्य दिव्यं चक्षुर्दत्त्वा त्रीन् गिरीन् दर्शयित्वा प्रत्येकमेकैकस्माद्विरेरेकैकां मुष्टिमादाय 'भरद्वाज, एते गिरिरूपाः पुरतस्ते दृश्यमाना एव वेदाः । अनन्ताश्चेमे । एतन्मुष्टित्रयपरिमित एव छन्दसो भागस्त्वया त्रिमिरायुर्भिरधीतः । तस्माद्यत्सारतमं शाखासु तदेव सम्यगधीत्यामर्त्यो भूत्वा आदित्यस्य सायुज्यमाप्नुहीत्युपदिश्यान्तरधात् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ गैर्वाणी ॥

—❁—

रामशास्त्री— भोः पण्डितवर्य, कुतश्चन कालात्मिमिति न दृश्यसे-
ऽस्मिन्ग्रामे ? विगलितप्रायमिव ते जन्मभूमिवात्सल्यम् ।

कृष्णशास्त्री— उदरनिमित्तं बहुकृतवेषः यत्र कुत्रापि देहयात्रां करोमि । किं तवानेन जीवता मृतेन वा ?

रामशास्त्री— मा तावत् । वाराणस्यां कृतव्याकरणाध्ययनः नव-
द्वीपे समधिगतगौतमीयशास्त्रनैपुण्यः सुगृहीतनामा भवानखिल-
जनवन्दनीयः कथमेवमतिनिर्विण्णमात्मानमुपालभते ?

कृष्णशास्त्री— धिञ्जे शास्त्रज्ञानम् । कः शृणोति व्याकरणं गौत-
मीयं वा ? शास्त्रद्वयेऽनितरसाधारणं पाण्डित्यमधिगन्तुं सुबहु
परिश्राम्यन् व्यर्थं वीक्ष्य गतं वयः आत्मानमद्यानुशोचामि ।
वरं कृषिकर्म । श्लाघ्या शिल्पिवृत्तिः । हृद्यं रथकारजीवनम् ।
रमणीयं क्षौरकर्मनैपुण्यम् । आवर्जकः संवाहकव्यापारः ।
प्रशस्या कायस्थदशा प्रशस्यतमा पाचकवृत्तिः । देवदत्तः पच-
तीत्याद्यक्षरराशेरर्थवर्णनायासादपि पचधात्वर्थानुष्ठानमेव द्रविणा-
र्जनायालम् । सूक्ष्ममेतदविज्ञाय शास्त्रपरिचयायासेन सुदूरं मूढ-
मात्मानं नावागच्छमिति नितरां संतप्यते मे हृदयम् ।

राम— विद्वन्, न समीचीना ते मतिरस्मिन्निषये । कृषीवलादयः
कर्मकराः परःसहस्रमुपलभ्यन्ते वसुधायाम् । शास्त्रपारगस्तु

सहस्रेष्वेक एव । किमित्यात्मानं शास्त्रगौरवं चास्थाने अपवदसे ?

कृष्ण— दक्षिणापि न दीयते शास्त्रिणाम् । तत्र हि शुकवन्मुख-
स्थीकृतवेदाक्षराः पुरोहिता एवार्हाः । राजकुलेऽपि परित्यक्त-
समयाचाराणां अनधिगतशास्त्रगन्धानामेव महद्गौरवं प्रदर्शयते ।

राम— अलमलमावेगेन । कथय कां वृत्तिमद्योपजीवसि ?

कृष्ण— कस्मिंश्चित्संस्कृतविद्यालये भृतकाध्यापकपदमधितिष्ठन्ना-
त्मानं निरयपातोन्मुखं कुर्वाणः कालं यापयन्वर्ते ।

राम— अहो ! विपरीता ते मतिः । अध्यापनं नाम विप्राणां वेद-
विहिता सात्विकी वृत्तिः । यच्च विद्याशालाधिपैः प्रतिमासं दीयते
द्रविणं तत्तु गुरुदक्षिणा भवति ।

कृष्ण— प्रतिमासं पट्टिकायामियद्वेतनं गृहीतमिति साक्षित्वेन स्वना-
माक्षराणि मयैव संयोजितव्यानि वर्तन्ते । किमतोऽपि शोचनी-
यतरमन्यद्विद्यते ? केनाप्यतर्कितोपनतेन कारणेन विद्याशालां
गन्तुं न पार्यते चेत् तेषां दिवसानां (भवन्निर्दिष्टा) दक्षिणा न
दीयते । यदि नामाक्षरसंयोजनमुपेक्षेत तर्हि मनागिवाश्वासो
भवेत् । अत्र बहु प्रयतितं मया । शालाधिकारिणस्तु नामाक्षरा-
संयोजने राजकीयसाहाय्यं न लभ्येतेति सनिर्बन्धमिदमकार्यं कार-
यन्ति । क इमे राजकीयाः अस्मत्संप्रदायानभिज्ञाः ? सर्वोऽप्ययं
कलेरेव महिमा ।

राम— सत्यम् । न स्फुटानि भवन्ति श्रोत्रियाक्षराणीत्युक्तरीत्या
लेखनव्यवहारानभिज्ञाः किल शास्त्रिणः ।

कृष्ण— (सक्रोधम्) मूर्ख, सम्यक् जानामि लिखितुम् । गदा-

धरीयग्रन्थाः सर्वेऽपि तालपत्रे मयैव सुष्ठु लिखिताः प्रेक्षकाणा-
मावर्जयन्ति मनांसि ।

राम— भो मर्षय । देशभाषायामाङ्गलवाण्यां वा नामाक्षराणि लि-
खितुं नास्ति किल नैपुण्यमस्मादीयपण्डितानाम् ।

कृष्ण— मित्र, मया हि नाम राजकीयभाषया खनाम केवलं लि-
खितुं पाण्डित्यं संपादितम् । तस्मान्नामाक्षरलेखने न कोऽपि
श्रमः । परं तु निषिद्धमिदं कर्म कर्तव्यतयापतितमिति शोचामि ।

राम— प्रतिमासं द्रविणादाने न कापि क्षतिः । तथा गृहीतमिति
लेखन एव प्रत्यवायः । कुत्रानुशिक्षितोऽयं हेतूपन्यासप्रकारः ?

कृष्ण— अनभिज्ञोऽस्यस्मत्समयाचाराणाम् । अध्यापनं हि नाम
विप्रस्य स्वीया वृत्तिः । तन्निमित्तीकृत्य मासिकं वेतनं नादात-
व्यम् । नामाक्षरसंयोजनप्रस्तावस्तु भृतकाध्यापनं कीदृशमिति
विशदीकर्तुमेवोपक्षिप्तः ।

राम— तर्हि वेतनं विनैव पाठ्यताम् ।

कृष्ण— तथैव करणीयं श्रोत्रियेणाभिजनवता । हन्त ! दारिद्र्य-
पीडितोऽहम् 'अस्य दग्धोदरस्यार्थे किं न कुर्वन्ति पण्डिताः ।
वानरीमिव वाग्देवीं नर्तयन्ति गृहे गृहे' ॥ इत्युक्तरीत्या क्लृप्तेषु
समयेषु पाठशालां गत्वा शास्त्रप्रवचनं कुर्वन्वर्ते । 'तदेतत्कुत्सितं
कर्म निन्दामि च करोमि च' । का गतिः ।

राम— पाठप्रवचनमेवास्माकं प्रधानतमा वृत्तिः । कुटुम्बभरणार्थं
प्रतिमासं द्रविणादाने च न दोषः । कथमेवं वृथानुशोचसि ।
नामाक्षरसंयोजने व्यथा चेत्पाठशालापरिशोधकस्यानुमतिर्गृह्य-

ताम् । सोऽप्यास्तिकः राजकीयैरधिकृतोऽप्यसत्प्राचीनसंस्कारा-
दिकं जानात्येवेति श्रूयते ॥

कृष्ण— परिशोधकः किं कथ्यते? स हि स्वयं पण्डितकुले जातो-
ऽपि नवीनपरिष्काराभिलाषी देशान्तरीयसंसर्गादधिगतसंस्कार
इव न केवलं त्रैवर्णिकानन्यानप्यवरजातिसमुत्पन्नान् देववाणीं
पाठयेति निर्बध्नाति । कष्टात्कष्टतरमभूच्छ्रोत्रियाणां कर्मेदानीत् ।

राम— मयाप्येतच्छ्रुतम् । काव्यानि सामान्यशास्त्राणि च शूद्रादि-
भिर्न पठनीयानीति कुत्रानुशिष्टं स्मृतिकारैः? वेदे वेदान्ते च के-
वलमवरजातिसमुत्पन्नानामनधिकार इति चिरप्ररूढा मे वासना ।

कृष्ण— व्याकरणं हि वेदाङ्गेषु परिगणितं माहेश्वरसूत्रमूलकं श्रुति-
वदत्यन्तपावनं भवति । तदध्ययने शूद्राणामधिकारो नास्तीत्या-
पाततो ज्ञायते । मन्मते तु भूसुराणामेव देववाणी नान्येषाम् ।

राम— कुत्र तादृशा भूसुराः? अद्यतना विप्राः प्रायो भुवं कर्षन्ति
सुरां पिबन्ति च । सर्वेऽपि त्रैवर्णिका बालकाः द्रविणार्जनावर्जित-
स्वान्ताः भाषान्तराध्ययननिरताः गैर्वाणीं निर्जीवां तनुमिव दूरतः
परिहरन्ति । सा हि तपस्विनी भाषाणां मातृभूता नितरां मलिना
कृच्छ्रात्प्राणान्धारयन्ती एकोच्छ्वासावशेषितजीविता वर्तते । ये
केचन भवादृशास्तां सेवन्ते तेऽपि निर्विण्णाः आत्मानमे-
वमनुशोचन्ति । एवं स्थिते यथा कयापि विधया गैर्वाण्याः
प्रत्युज्जीवनप्रचारोत्कर्षादयः संपादनीयाः इति कृत्वा तत्प-
ठनाभिलाषिणः सर्वानपि प्रोत्साहयत्यसौ तपस्वी परिशोधकः ।
तादृशमतिपावनं तस्योद्यमं आस्तिकाः पण्डिता एव दूषयन्ति

चेजितं सर्वथा कलिना! पाठशालानामभावे कथं भवादृशानां
वृत्तिः? पठितृणामभावे कथं पाठशालानामभ्युदयः?

कृष्ण— नाहं परिशोधकस्योपरि दूषणमुद्भावयामि । कालस्य वैपरी-
त्येनौदासीन्यमालम्बन्ते विप्रा इति यत्सत्यम् । परं तु अवरजाति-
समुत्पन्नैर्गैर्वाणीपठनम् तदध्यापनेन पण्डितानां जीवनम् इत्यादि
विगीतं कर्म साम्प्रतं सेव्यतयापतितमिति दूयते मे मनः ॥

राम— कति शूद्राः पठन्ति युष्मानिकटे ।

कृष्ण— दिष्ट्यास्मत्पाठशालायामवरजातिसमुद्भवानां प्रवेशो न
दीयते । केरलेषु कस्मिंश्चित्प्रसिद्धे विद्यालये माहम्मदाः कैस्त-
वाश्च गैर्वाणीमध्याप्यन्ते इति कर्णाकर्णिकया श्रूयते । वरं मृता
गैर्वाणी न तु म्लेच्छाश्रयेण जीवन्ती ।

राम— अतिभूमिं गतस्ते प्राचीनः संस्कारः । कोऽयं देशः कालो
वा? कथं वर्तते जीवलोकः? इत्यादिकथैव ते स्मृतिपथाद्विग-
लिता । मया हि नामावरजातिसमुद्भवानां गैर्वाणीपठनं कुत्र नि-
षिद्धमिति पृष्ठम् । तस्योत्तरं दातुमपारयन् किमेवं शाखाचक्रमणं
करोषि?

कृष्ण— (सासूयम्) कुत्र तेषां गैर्वाणीपठनं विहितमिति प्रथमं
कथय ।

राम— वितण्डावादोऽयम् । आस्ताम् । लोके गैर्वाणीपदानां प्रयोग
एवम् । वेदे त्वित्थम् । भाषायामेवम् । छन्दसि त्वित्थम्— इत्य-
नुशासनं कुर्वन्पाणिनिरेव देवभाषायाः सार्वजनीनत्वमभ्युपग-
च्छति ।

कृष्ण— वैदिकसंस्कारेणाहं नाभिनन्दामि गैर्वाण्याः सार्वजनीनता-
मिति न किञ्चिदेतत् । केचनाङ्गलभाषापारगाः कलहोपजीविन-
श्चैवमभिप्रयन्ति ।

राम— क इमे कलहोपजीविनो नाम ?

कृष्ण— वादिनां प्रतिवादिनां वानुकूलान् हेतून् निपुणं न्यायस्थले
ये उपन्यस्य द्रविणमार्जयन्ति त एव कलहोपजीविन इत्युच्यन्ते ।

राम— तर्हि न्यायवादिन इति वक्तव्यम् ।

कृष्ण— नेमे सर्वथा न्यायवादिनः । कदाचिदन्याय्यमपि वादं
वाग्विभवेनानृतभाषणेन च न्याय्यमिव व्यवहन्ति । वादिनो
व्यवहारः न्याय्यश्चेदन्याय्य एव प्रतिवादिनः । उभयोरपि
प्रातिभाव्यमङ्गीकुर्वाणा इमे कथं न्यायवादिव्यपदेशमर्हन्ति ।
सर्वथा जनानां मिथः कलहेनैवैतेषामुपजीवनमित्यत्र न कोऽपि
संशयः ॥

राम— कलहशमनमेवैतेषां प्रधानतमा वृत्तिरित्यभिज्ञाः कथयन्ति ।

कृष्ण— सर्वत्र कलहः शान्तश्चेदेतेषां कुटुम्बमवसीदेत्किल । अतः
कलहमुपर्युपरि निपुणमुत्तेजयन्त इमे स्वार्थं घटयन्ति ।

राम— तेषां वृत्तिर्न सात्त्विकी । एते हि समयोचितभाषणाभिज्ञाः
यत्किञ्चित्कथयेयुः । संस्कृतभाषाया अभ्युदयविषये नैतेषां वचनं
प्रमाणीभवितुमर्हति । आस्तामियं कथा । कथय किमर्थमिमे
अवरजातिसमुत्पन्नाः गैर्वाणीपठनमभिलषन्ति ?

कृष्ण— सर्वमपि समयाचारमधरोत्तरीकर्तुम् ।

राम— कीदृशः स समयाचारः यो हि गैर्वाणीपठनेनैतैरधरोत्तरी-
कर्तुं शक्यते ?

कृष्ण— गैर्वाण्यां व्युत्पत्तिं संपाद्य मन्त्रान्पाठित्वा विप्रकृत्यमनुष्ठा-
तुमेवैतेषां प्रयत्नः ।

राम— यदि शूद्राः सात्त्विकी वृत्तिमालम्बन्ते तर्हि किमस्माकं परि-
हीयते ।

कृष्ण— शूद्राणां तपश्चरणे अनधिकार इति हेतोरेव पुरा रामभद्रेण
निरपराधी शम्बुकः प्राणैर्वियोजितः ।

राम— अन्यैर्यत्फलं चिरालभ्येत तत्तेनाल्पायासेनैव लब्धं किल ।

कृष्ण— कथं विप्रतीपं वदसि ? तपःसमाप्तेः पूर्वमेव हतः स्वस्व-
सौ ब्राह्मणधर्ममनुतिष्ठन् शूद्रः ।

राम— अप्यत्र भवभूतेर्मतं जानासि ?

कृष्ण— कोऽयं भवभूतिः ? भवस्य भूतिरिति व्युत्पत्त्या शंकरस्य
महिमा इत्यस्य पदस्य फलितोऽर्थः ।

राम— (साश्चर्यम्) भवभूतिरिति कश्चन सुप्रसिद्धः कविः । तेन
च नाटकत्रयं प्रणीतम् । तेषु उत्तररामचरितमिति अतिरमणीयं
रूपकरत्नमासेतुहिमाचलं विद्वद्भिः पठ्यतेऽभिनन्द्यते च । नामा-
प्यस्य न जानासि त्वमिति महदिदमाश्चर्यम् ।

कृष्ण— वयं शास्त्रज्ञाः स्फोटवादपरायणाः अनुमानैकरसिकाः ।

नास्माकं शृङ्गारादिरसप्रधानेषु ग्रन्थेष्वतीव गौरवम् । स्त्रीपुं-
सयोश्चित्तवृत्तिनिरूपणेन केवलं कालो वृथा याप्यते । काव्या-
लापांश्च वर्जयेदिति वाक्यं प्रमाणयन्तो वयं नाटकानि श्मशान-

कुसुमानीव दूरतः परिहरामः ॥

राम— काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये इत्याद्यभि-
युक्ता वदन्ति । भवांस्तु काव्यादींस्तृणाय मन्यसे ।

कृष्ण— कानिचन काव्यान्यनध्यायदिवसेयु मया स्वयमेवावलोकितानि । गुरुमुखादधिगन्तुं न कोऽपि महान्विषयस्तत्रोपलभ्यते ।

राम— ननु काव्यान्यधिकृत्येदृशं तेऽभिप्रायं शृण्वतो मे नीलकण्ठदीक्षितस्य भाषितं स्मृतिपथमारोहति ।

कृष्ण— कथमिव ?

राम— श्रूयताम्

‘वाचं कवीनामुपलालयन्त्यां

भुङ्क्ते रसज्ञो युवतिं युवेव ।

तामेव भुङ्क्ते ननु तार्किकोऽपि

प्राणान्हरन्भूत इव प्रविष्टः ॥’

इति वदति दीक्षितः ।

कृष्ण— (सक्रोधम्) आः कोऽयं दीक्षिताधमः । येन वयं तार्किका भूतगणेषु परिगणिताः । मदीया सहधर्मचारिणी मां रसिकाग्रेसरं मन्यते ॥

राम— रसिकश्चेत्काव्यादिष्वनुरज्येत् । कलहपरिजिहीर्षया सैषा भवन्तमेवं स्तवीतीति मन्ये ।

कृष्ण— मूर्ख, अतिक्रामति मर्यादामावयोः प्रसङ्गः । मया हि नाम शास्त्राणि परम्परया ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकानि अध्यात्मरहस्यनिरूपणपराणि अवश्यं परिशीलनीयान्यात्मज्ञेन । काव्यानि तु

केवलं भाषाज्ञानसंपादनायात्यन्तमावश्यकानि । तत्पठनेन व्युत्पत्तिमात्रं संपाद्य शास्त्रपरिशीलनेनात्मा कृतार्थयितव्य इति अभिज्ञानां मतमेव मयोपन्यस्तम् । अलं प्रसक्तानुप्रसक्त्यानया कथया । कथय किमुक्तं भवभूतिनेति ।

राम— शम्बूकवधप्रकरणे भवभूतिवैदिकाग्रेसर एवं ब्रवीति ।

‘रामः— तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः परिपाकः ।

शंबूकः— अथवा, महदुपकृतं तपसा । तथा हि—

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो

मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।

क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसः संप्रसादोऽन्यथा चे-

त्कायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ॥’

इति ।

कृष्ण— एतेन किमुक्तं भवति ? शंबूकस्य मतमिहानुवदति कविः न तु स्वाशयम् । एवमेव नवीनाः केचन विमर्शकमन्याः कवेरभिमतान्विषयानपि तदीयत्वेन वर्णयन्ति ।

राम— कवेरप्येतदेव मतं दृढतं किमिति न स्यात् ?

कृष्ण— वैदिकाग्रेसरो न कदाप्यात्मनः चिरसंस्कारसिद्धं मतं परित्यज्य नवीनानामभिमतमाश्रयेत् ।

राम— एवं ब्रुवन्भवान् कथमृतुमतीविवाह एव शास्त्रीयः इति सभायामुपन्यास्यत् ?

कृष्ण— किं क्रियताम् ? अशास्त्रीयमपीदं मतमतथात्वेन वक्तव्यमासीन्मया कैश्चित्कारणैः ।

राम— प्रबलेन कारणेन भवितव्यम् ।

कुष्ण— यथातथा वा भवतु । तथा समर्थने एव देशस्य सौभाग्याभिवृद्धिर्भवेदिति केचनासाः सुहृदो मां निरबध्नन् । दाक्षिण्ये नैवमुक्तम् ।

राम— भवतां वाक्यं प्रमाणीभविष्यति खल्वस्माकम् । भवतापि स्वजनेषु ऋतुमतीविवाह एव कारयितव्यः ।

कुष्ण— दिष्ट्या पूर्वमेव मदीयाः सर्वा अपि कन्यकाः अष्टवर्षा एव यथाशास्त्रं श्रोत्रियपुत्रेभ्यो दत्ताः । छन्दोगानां पङ्क्तिपावनानां कुले जातेन मया नवीनपरिष्कारो न कदाप्यनुष्ठानविषयीकर्तुं शक्यते ।

राम— तर्हि अन्येषां विप्राणां कथमेवमुपदिश्यते ? युष्मद्वाक्येनाशास्त्रीयं कर्माचरतां पापानि त्वय्येव संक्रामेयुः ।

(कमशः)

॥ श्रीः ॥

॥ कालिदासश्च भवभूतिश्च ॥

इह खलु जगति प्रायेण परिदृश्यते स्थावरस्य जंगमस्य वा भावस्य नियतमेकान्तविध्वंसि परिणामविगुणमेव किमपि किमपि दशान्तरम् । न किल तादृशं किमप्यभूद्भवति भविष्यति वा, यदुत जातं सदनन्तरमखिलेष्वपि कालेष्वनश्चरमजरमविचलितमवतिष्ठते । हा कुटिला किल कालकला, निर्दया खलु नियतिः, अस्खलितप्रसरः किल संसारः । कति कति नाम कबलीचकार नूनमयमलंभावमनधि-

गच्छन्नालोच्यमानभीषणः कृतान्तहतकः । सत्यप्येवं सर्वतो विसं-
ष्टुले विचित्रेऽस्मिन्प्रपञ्चे, अकलिताः कालेन, अदृष्टा अनित्यतया,
अनवगता अभावेन अतन्त्रिता नियतियन्त्रणया अरूषिताः संसार-
दोषेण, पुण्यजन्मानः कतिपये पुरुषधौरेयास्तदा तदा भूमण्डलमि-
दमात्मना मण्डयन्तीति नूनमतिचिरतप्तानामम्माकमतिशयनीयोऽयम-
मृतवर्षसमुत्कर्षः ॥

ते किल महात्मानः स्वतन्त्रा मनसीव वचसि, कलितमतयः
कविताविलासे कमनीयकीर्तिभासे च रक्ता यशोमये काये विरक्ताश्च
भूतनिकाये, सततसमुज्ज्वलेन स्नेहैकसारेण सर्वातिशायिना निर्वा-
धेन नित्येन शब्दाह्वयेन ज्योतिषा भुवनमिदमन्धतमसादभिरक्षन्तः
परेषामपि मार्गदर्शिनो महर्षयो महाकवयश्च सन्तो महीतलमिदं
महयावभूतुः ॥

एतादृशेष्वेव महात्मसु महनीयतमौ महामुनी भगवन्तावे-
कतो वाल्मीकिवेदव्यासौ, अपरतश्च महाकवी श्रीमन्तौ कालिदास-
भवभूती, याभ्यां चायं मण्डितश्च पण्डितश्च संवृत्तः संसारः ॥

यथा च कालिदासः सर्वात्मना भगवत्यादिकवौ श्रीमत्यादिकाव्ये
च सुमहान्तमात्मनो बहुमानमाविष्कुर्वन्नसकृदात्मकाव्येषु तदुपदर्शि-
तमेव सुमाषितसर्वस्वमनुपालयति, तथैव भट्टभवभूतिरपि स्वकीयमा-
दरमनन्तरकवौ^१ भगवति पाराशर्ये तदीयकृतिषु च प्रदर्शयन्नात्मनो
मनोगमनिकामावध्नाति वारिवसर्ग इति सुस्पष्टमिदमुभयमपि भूयः
परिशलियतां सुमेघसाम् ॥

१. “वसुधाश्रोत्रजे तस्मिन्व्यासे च हृदयस्थिते ।

अन्येऽपि कवयः कामं बभूवुरनपत्रपाः ॥” इति यादवाभ्युदये ।

इदं चात्र प्रकृतोपयोगि प्रस्तावमर्हति किमप्यैतिह्यम्, य-
च्चिराय विलसति विदुषां वदनेषु—

पुरा किल कदाचिदयं कालिदासः सारस्वतं सारं सर्वतोऽप्या-
लोडयन्नानन्दनिमीलिताक्षो विगलितवेद्यान्तरसाद्वैतमनुभवन्नतिचिर-
मासांचक्रे । तथा च सुचिरमवस्थितस्य महात्मनः कालिदासस्य
दयमानौ विशेषतो विस्मयमानौ स्मयमानमुखाम्बुजौ वामतो दक्षिण-
तश्च व्यासवारमीकी प्रादुर्भूय सुधामयेन स्वीयाङ्गस्पर्शेन विश्लथ-
समार्धिं विरचयामासतुः कवीश्वरमेनम् । ततश्च प्रतिबुद्धः कालिदासः
'सारकुक्षये नमः' इति श्रीमन्तमादिकविम्, 'चकारकुक्षये नमः'
इति श्रीव्यासं च प्रणनाम । श्रुत्वा चैतन्महर्षी तस्य सारवेदिताम्,
निर्भयवादितां च प्रशंसन्तावन्तर्हितावभूताम्— इति ॥

प्रियपाठकाः, यथा तथा वा भवत्विदमैतिह्यम्; भगवान्पारा-
शर्यो भूयसा चकारं स्वकृतिषु प्रयुङ्क्त इति तु निर्गलितोऽर्थः सत्यश्च
सहृदयहृदयसंवादी च ॥

अयमपि भट्टभवभूतिर्वहुव पादपूरणमात्रफलकानि कचि-
त्कचिच्च सप्रयोजनानि चकारघटनानि करोतीति विमृशतामापतत
एव सुवेदमिदम् । सार्थकानामपि भूयो भूयश्चकारयोजनानां नातीव
श्रव्यता हृद्यता वा भवतीति ननु स्वानुभव एव परमं प्रमाणं सचे-
तसाम् । इदं च मालतीमाधवीयमेकं पद्यं प्राप्तकालमिति प्रकटयाम-
मः—आपूर्णश्च कालाभिरिन्दुरमलो यातश्च राहोर्मुखं संजातश्च घना-
घनो जलधरः शीर्णश्च वायोर्जवात् । निर्वृत्तश्च फलेर्ग्रहिर्दुमवरो दग्धश्च
दावाग्निना त्वं चूडामणितां गतश्च जगतः प्राप्तश्च मृत्योर्वेशम् ॥”

1. अत्र चकारौ प्रतिपादं योजितौ समानकालिकत्वमुभयोरर्थयोः प्रतिपादयतः ।

प्रियपाठकाः, अहो महती कापि वेला विवक्षितस्य विषयस्य ।
अन्यदेव विवक्षवो वयमन्येनैव सुदूरमाकृष्टाः स्मः । वाचकमहा-
शयाः, मन्यामहे, 'कालिदासश्च भवभूतिश्च' इत्युपन्यासशीर्षावल्लो-
कनेन श्रीमतां मनसीदं तावत्प्रतिभास्यति, यदयमुपन्यासो नियतं नि-
रूपयति निपुणमुभयोरपि महाकव्योः कविताविलासतारतम्यमिति ।
सत्यमेवेदम्; अथाप्यनवसरहता वयं किं कुर्मः । कालान्तरभा-
विनमेनमर्थमगत्या प्राप्तमभिधातुमपि सत्यं वयं संकुचामः ।
इदमेव संप्रति निरूपयितुमभिलषामः, यदेनयोः कतरेण महाकविना
जीवतैव स्वात्कर्षमन्याभिमतमाविभ्रता सफलतां नीतमात्मीयं जन्मेति ।
को हि नाम कवेरितोऽपि परमः कृतार्थभावः; यज्जीवन्नेव परैः प्रश-
स्यमानमात्मनः सुभाषितमात्मना शृणोतीति । न खलु देवभाषाकवे-
रेवेदं दुर्भिक्षम्, परं तु देशभाषाकवेर्देशान्तरभाषाकवेश्वेदमतिनिरू-
ढमासीदिति चरितपरिशीलिनां मुखादनवरतमाकर्णयामः । किं हि
नाम च्छिद्यते हन्त दुःशिक्षितस्य दग्धविधेरनेन व्यतिकरेण, यदयं
स्वकीयं यशःकायं स्वेनैव भूमण्डलं विधाय कृतार्थनान्तरात्मना म-
हाकवीनन्तर्हितात्र सहते । इदमेव दुर्व्यवसितं हतविधेः, दुरवस्थितं
च महाकवीनामनुशोचता सहृदयाग्रगण्येन महाकविना श्रीनीलकण्ठ-
दीक्षितेन शिवलीलार्णवमहाकाव्ये विरचितं श्लोकद्वयमपि सचेतसां
पुरस्तात्कुर्मः— “प्राचीनपद्यभ्रमतः प्रवृत्ताः स्तोतुं खलाः प्रेक्ष्य कविं
पुरस्तात् । येनान्यथाकर्तुमिदं यतन्ते क्लेशेन तेषां हि स एव दण्डः ॥
दोषः कचित्कश्चिदिति प्रतीतः प्राचामलंकारविदां प्रवादः । सर्व-
प्रबन्धानुगतस्तु मन्ये कर्तुः कवेर्जीवनमेव दोषः ॥”

तदेवमतिदुर्लभा जीवनकाल एव प्रसिद्धिरासादिता महा-

कविना कालिदासेनेति, हन्तेमामलभमानेन जीवितावध्यनुशोचतैव भट्टभवभूतिना परित्यक्तमिदं प्राकृतं मण्डलमिति च तयोर्नाटकलय-प्रस्तावनापरिशीलनायां स्पष्टमवगन्तुं शक्यत इति वदामः । इयमत्र विमर्शसरणिरस्माकम्—

महावीरचरिते हि नाटके प्रस्तावनायाम् प्रसन्नकर्कशां यत्र विपुलार्था च भारती' इति, 'वश्यवाचः कवेर्वाक्यम्' इति 'प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनां यत्पावनं रघुपतेः प्रणिनाय वृत्तम् । भक्तस्य तत्र समरंसत मेऽपि वाचस्ताः सुप्रसन्नमनसः कृतिनो भजन्ताम्' इति, 'किं त्वपूर्वत्वात्प्रबन्धस्य कथाप्रदेशं समारम्भे श्रोतुमिच्छामि' इति च परिदृश्यते । नाटकेषु प्राधान्या-र्हतया परिगणितयोर्वीरशृङ्गारयोरेकतरं वीरं परिगृह्य विरचितेऽस्मि-न्नाटके भट्टभवभूतिर्न खलु भूयसा स्वप्रशंसामन्याधिक्षेपं वा प्रक-टीकरोति । स्वकीयमिदमादिमं रूपकमेव सर्वतः कीर्तिं संपाद-यिष्यतीत्यभिमन्यमान एव भट्टभवभूतिरधिकतरमन्याधिक्षेपेनात्मा-नमायासितवानिति युज्यते संभावयितुम् । इयं च परिशील्यमाना प्रस्तावना प्रथमकृतिरिदं नाटकं महाकवेरस्येत्याह्वय सहृदयानावेदय-यति । पश्चादनेन प्रचारितेनापि नाटकेन— यथायं विश्वसिति तथा— महाकविपताकामन्यादृशीमन्यैराचर्यमाणामात्मनः प्रशंसां वा अनुपलभमानो भट्टभवभूतिर्भग्नमनोरथ एव द्वितीयतया शृङ्गाररसप्र-धानं मालविकाग्निमित्रविक्रमोर्वशीयरूपकद्वयस्थानीयं दशाङ्गं मालती-माधवं नाम प्रकरणमारभमाणो लघुचेता हृदयगतं विषादं कथमपि नियन्तुमपारयन्प्राकृत इव तत्र परानधिक्षेप्तुं वा परिदेवितुं वा स्वयं प्राक्रमत प्रस्तावनायाम् । (कमशः)

शंकराभ्युदयः ॥

—*—

स्मरवैरिशेखरसुधाकरेर्ध्या

मकुटीभवन्तमिव भानुमण्डलम् ।

विहितं किरीटमरुणाश्मकन्दले-

विदधानमात्मशिरसा विभूषितम् ॥ ३ ॥

स्फुटदुत्पलोदरदलोपमाङ्गक-

स्फुरदंशुवृन्दमतिदायिकैशिकम् ।

मकुटारुणोपलमरीचिकातप-

च्छुरणानिशस्फुरितवक्त्रपङ्कजम् ॥ ४ ॥

चलचूर्णकुन्तलमुधानिशीथिनी-

सट्टोपगूढनिटिलार्धचन्द्रकम् ।

करुणाम्बुपूरितदृगद्वितीरभू-

वनमालिकायितमनोज्ञचिल्लिकम् ॥ ५ ॥

श्रवणावतंसितसितेतराम्बुज-

भ्रमदानशौण्डनिजलोचनाञ्चलम् ।

वदनारविन्दनिबिरीससौरभ-

प्रहणोदयत्कुतुकदीर्घनासिकम् ॥ ६ ॥

VOL. VI.

रसनाप्रजाप्रदरविन्दभूवधू-
नवमौक्तिकाभरणदन्तपङ्क्तिम् ।
कलशाम्बुराशितनयोष्ठमाधुरी-
गरिमैकसाक्षिरसनाप्रवल्लभम् ॥ ७ ॥

वदनारविन्दरमणीयतासुधा-
जलराशिविद्रुमलतायिताधरम् ।
रमणीयगण्डतलकान्तिवीचिका-
विहरन्मणीमकरकुण्डलोज्ज्वलम् ॥ ८ ॥

वदनाम्बुजातविसवल्लीभव-
द्रलमूलप्रमृगनाभिकर्दमम् ।
उपलालयन्तमनिशं भुजान्तरे
कमलासहोदरतयैव कौस्तुभम् ॥ ९ ॥

जठरान्तरावसथविष्टपत्रयी-
प्रकटीक्रियापरवलितयाञ्चितम् ।
निजनाभिपङ्कजमधुव्रतावली-
मतिदायिरोमलतिकामनोहरम् ॥ १० ॥

विधिना जगन्नितयसृष्टये मृदं
हरता कृतेन सुषिरेण हारिणा ।
नवरोमराजिलतिकालवालभू-
वलयेन नाभिकुहरेण शोभितम् ॥ ११ ॥

दधतं पराक्रमजितैर्मृगाधिपै-
रुपदीकृतामिव बलप्रयष्टिकाम् ।
जलदभ्रमोपगतविद्रुदुज्ज्वल-
त्तपनीयचेलविलसत्कटीतटम् ॥ १२ ॥

नवरत्नकोशगतनन्दकप्रभा-
शतमन्युचापशतचित्रिताम्बरम् ।
असमानसारसनसारसावली
लसमानमङ्गलनितम्बसैकतम् ॥ १३ ॥

जघनस्थलप्रतिहतद्विधाकृता-
मिव रामणीयकतरङ्गिणीझरीम् ।
विदधानमूरुयुगलीं सुराङ्गना
कृतिमातृकाफलकमब्जजन्मतः ॥ १४ ॥

मुनिकुञ्जरस्य वयुधेऽधिमानसं
प्रमदाम्बुराशिलहरीभरैश्वरम् ।
मुमुदे च लोचनचकोरपत्निणा
पुरतः स्फुरत्युरुतमोहरे विधौ ॥ १५ ॥

अथ माधवं शुभतमालकाननं
महनीयगन्धवनमालिकोज्ज्वलम् ।
उपलभ्य कोकिलयुवेव कन्दलं
मधुरस्वरः समजनिष्ट देशिकः ॥ १६ ॥

श्रुतिमौलयोऽपि न विकुण्ठशक्तयः
प्रभवन्ति यस्य महिमानुवर्णने ।
यदशेषनायक भवत्पदाम्बुजं
कथय स्तवानि कथमल्पधीरहम् ॥ १७ ॥

स्तुतिरुच्यते गुणगणस्य कीर्तनं
घटते न तद्भवति निर्गुणे विभौ ।
असतस्तु केवलममुष्य कीर्तनं
न रसाय नः कथमिव स्तवोऽस्तु ते ॥ १८ ॥

शरणागतं चरणपद्मयोरमुं
परिपालयेत् कृपयैव केवलम् ।
समवेक्ष्य किञ्चिदुपकारमात्मनः
कुरुते महान्न खलु दीनरक्षणम् ॥ १९ ॥

यदि चाथ दीनविषया भवद्दया
तदपीप्सितं मम करस्थितं भवेत् ।
मदपेक्षया किमपरोऽस्ति दैन्यभा-
ग्युवनत्रयेऽपि ननु वेत्ति तद्भवान् ॥ २० ॥

सुकृतं त्वया न कृतमित्युपेक्षसे
यदि मां गतैव तव दीनबन्धुता ।
अपि चैतदेव भवतो व्यतिक्रमो
विपथान् पितैव ननु शास्ति बालकान् ॥ २१ ॥

त्रिजगज्जानिस्थितिविनाशकल्पना-
धृतनैपुणीकनयनाञ्चलस्य ते ।
कियदस्ति मत्करभरणं कृपानिधे
किमुपेक्षसेऽतिसुलभं महद्यशः ॥ २२ ॥

अथवा भरो भवतु मत्करक्षणं
करणीयमेव तदपि त्वया विभो ।
महतां परोपकृतये परिश्रमः
कुरुते महोत्सव इवाधिकां मुदम् ॥ २३ ॥

अयि विश्वरक्षणविधानदीक्षिते
त्वयि नाथनं मम तु बालचापलम् ।
जनके दिशत्यापि फलादिकं क्रमा-
न्ननु रुद्यते मम ममेति बालकैः ॥ २४ ॥

बहुभिः किमत्र वचसां प्रपञ्चनै-
रहमर्थये त्वदभयं सकृन्नतः ।
अविता तथापि भविता न चेद्भ्राता-
न्भवतो व्रतक्षतिरये न किं भवेत् ॥ २५ ॥

इति देवदेवनुतिपाविताननो
यतिशेखरो यतमना इतस्ततः ।
अतिपावनानि परितस्तपोवना-
न्यतपो नदीरभिययौ सरांसि च ॥ २६ ॥

जनता हि यत्र कृतमालिकापगा-
जलपानजातजडिमापनुत्तये ।
रसनाश्वले मधुरसं क्षिपत्यसौ
मधुरामवापदथ तामनुत्तराम् ॥ २७ ॥

कृतमालिकाकृतजलावगाहनः
क्रमशः क्रियाः समुचिताः समाचरन् ।
शतशः प्रणम्य शशिखण्डमण्डनं
मुखरोऽजनिष्ट मुनिशेखरो मुदा ॥ २८ ॥

भगवन्नवाङ्मनसगोचरानहो
भणितुं भवद्गुणगणानशेषतः ।
चतुराननो न चतुराननोऽपि स
प्रभवेयुरीश कथमीदृशा जनाः ॥ २९ ॥

जगदीश तावकगुणानुर्कृतिना-
दपि भाग्यभागभजति विश्ववन्द्यताम् ।
जलधेः कियन्त्यपि जलान्युपादद्-
जलदो न किं व्रजति कीर्तनीयताम् ॥ ३० ॥

महिमाम्बुराशिलवमप्यजानतो
मम जायते तत्र गुणस्तुतिस्पृहा ।
मनसः प्रवृत्तिमयि मन्मथद्विप-
न्न हि कोऽपि वारयितुमीश्वरो भवेत् ॥ ३१ ॥

अथवा गिरीश मम वाग्जगन्मयं
न भवन्तमर्चयितुमक्षमा भवेत् ।
किमु मीलतापि विशिखः प्रचोदितो
॥ ३२ ॥ धरणीशरव्यमपराधयत्यये ॥ ३२ ॥

त्रिजगद्गुरन्धर कृपानिधे भवा-
नवतादमुं जनमनन्यजीवितम् ।
इति कन्दलप्रमदवाष्पराद्गदं
॥ ३३ ॥ बहुधा निगद्य गिरिजालयं ययौ ॥ ३३ ॥

अथ तत्र संप्रफुल्लकाधिरोहिणो
द्रविडप्रबन्धपरदेवतात्मनः ।
कलशीकुमारकृतसूत्रवर्त्मना
॥ ३४ ॥ कवयन् व्यजेष्ट कतिचित्कवीश्वरान् ॥ ३४ ॥

अधिहेमपुष्करिणि क्लृप्तमज्जनो
भसितत्रिपुण्ड्रपरिदेवितालिकः ।
अभिवन्द्य मीननयनामसावभू-
॥ ३५ ॥ त्कवितात्मना परिणतात्मभक्तिकः ॥ ३५ ॥

कर्णोपान्तमणीकृतैन्दवकलानिर्यत्ननिर्यत्सुधा-
कल्लोलावलिमेलनद्विगुणितप्रत्यप्रशैत्योदयः ।
कारुण्यामृतवाहिनीनवपरीवाहप्रियंभावुको
मीनाक्ष्याः कुशलानि कोरकयतान्मुरगः कदाक्षाङ्कुरः ॥

ताटङ्कस्य परिस्फुरत्परिसरे ताटक्षरन्नत्विषो

मार्ताण्डान्तिकखेलमानयमुनामाहात्म्यपाटञ्चरः ।

शोणाश्माहितशाणकोणविवलन्मारास्त्रशङ्काकरो

मीनाक्षि त्वदपाङ्ग एष भवतान्मोदाय खेदापहः ॥ ३७ ॥

प्रेमाधिक्यधृतद्विपाननरदप्रोत्कीर्णताटङ्कक-

प्रालेयद्युतिमण्डले प्रकटयन्प्रायः कलङ्कश्रियम् ।

व्यातन्वन्नपि चादरादभिसरद्दर्शत्रियामाभ्रमं

मीनाक्ष्याः करुणाकटाक्षमहिमा मोहापहो जायताम् ॥ ३८ ॥

बन्दीकृत्य बलाद्यदीयरुचिभिर्लीलावतंसच्छला-

त्रीलाम्भोरुहमञ्जरी विनिहिता कर्णाग्रदुर्गाञ्जले ।

वल्गलोचनखञ्जरीटयुगलीवालाङ्कुरश्रीकरः

पर्याप्तं नयनाञ्चलो दिशतु मे भाग्यं सुमीनाक्षि ते ॥ ३९ ॥

चिल्लीकैतवपुष्पसायकधनुर्वल्लीगुणः कामजि-

ज्ञेतःपेटकवर्तिधैर्यमणिसंमोषक्रियाकुञ्चिका ।

वक्त्राम्भोरुहरामणीयकमुधापाथोधिनारायणः

काङ्क्षापूर्तिकुदस्तु मीननयने कान्तः कटाक्षस्तव ॥ ४० ॥

हालाहालमरीचिकासहचरः कण्ठस्थले धूर्जटे-

र्मध्येफालतले दृगन्तरुदयदूम्याङ्कुरश्रीकरः ।

मौलौ दिव्यधुनीमिलत्तरणिजाकल्लोलशङ्कावहा

मुग्धे देवि दृगञ्चलस्तव मुहुर्मोख्येमात्रिक्रियात् ॥

नात्मात्मानम् । अहं त्वधिगत्यैवंविधं समयमुपनीय प्रथममदर्शनं वत्सान्, ततश्च गोपकुमारान्, ज्ञास्यामि चिकीर्षितं कृष्णस्य । किमनेन प्रतिपत्स्यत इति निश्चित्य निर्नाथान् स्वच्छन्दप्रचारान् वत्सान्नीत्वा मायामयं गह्वरं स्वयमन्तरिक्षगत एव विलोकयन्नतिष्ठत् ।

ततः ते गोपकुमाराः भुञ्जाना एव स्मृत्वा वत्सगणान् ससं-
भ्रममिदमूचुः । ‘अहो, दामोदर, महानयं प्रमादोऽस्मद्बुद्धीनाम् ।
यत्सजग्धिकेलीपरिमुषितमनसो न गणयाम गतं वत्सानाम् । ते परि-
त्यक्ताः अस्माभिः प्रयाताः कं देशं । का नाम भवेदवस्था तेषामनाथा-
नाम् । अलमलमनयोदरंभरितयास्माकम् । उत्तिष्ठतागच्छत पश्यामो
वत्सान्’ इति वदन्तो विहाय तां गोष्ठीं ससंभ्रममुत्थितेषु गोपकुमारेषु
भगवानपि विमृश्य सरभसमुत्थाय कक्षपुटावसक्तवेषुशृङ्गः कटितटद-
रविस्तप्तपीतवसनः वामकरतलविनिहितौदनकबलः आदायेतरेण दण्डं
धीतरमुवाच— ‘अयि भोः सुहृदः निषीदत निर्धृताः भुञ्जीतावशिष्टं ।
मा भूदन्तरायो वो जग्धेः ; न हीदं प्रियं मम यदपास्यार्धजग्धमोदनं
गच्छथ गवेषितुं वत्सान् । सर्वधा पोषयति परितोषं पुनःसंघटितापि
विघटिता सजग्धिगोष्ठी । भुञ्जीत (?) तावद्विस्तब्धमभिमतरसास्वादज-
नितसुखा मध्यमं भागमन्नस्य । अयमेव हि सुवेच्यगुणागुणाप्यायक-
श्चात्मनो गुणवान् भागः भुभुक्षातिशयाविज्ञेयरसादादिमात्पर्याप्ति-
विरसादन्तिमाच्च भागात् । अहमेक एवानयामि दूरगतान्यपि वो
वत्सबृन्दानीति ।

तदाकर्ण्य वचनं कृष्णस्य प्रमुदिता अपि ते अपारयन्तस्तादृशि
व्यतिकरे सोढुं विरहं भगवतः युगपदिदमूचुः । सखे दामोदर, न स-
न्दिह्यो वयमप्यपि शक्तौ तव । नास्ति सुखौपयिकं त्वद्वत्ते किमपि नः ।

जानीमः साधु दुर्लभामिमाममृतान्धसामपि त्वया सह सहजग्धिकेलीम् ।
 कोऽन्यो विना त्वामभिमतो रसोऽस्माकम्, यदास्वादात्प्राप्स्यामः
 सुखम् । अपरिच्छेद्यैकानन्दरसे हि त्वय्यसन्निहिते हि आदिदिमहे-
 ऽन्नेष्वन्येषु वा कः सरसः आप्यायकोऽशः को वा विरसोऽशः, किं
 कुर्मो वयं त्वद्गुणनिघ्नवृत्तयः न कदापि प्रभवामातिलङ्घितुं त्वच्छा-
 सनम्, किमनुलपितेन; जानासि त्वमेव तत्सर्वमपि यन्मनसो यद्गु-
 त्तयो यद्रूपाश्च वयम् । तदायाहि द्रुतम् । याह्यानय वत्सान् सत्य-
 मिदमवगच्छ तावदपि दक्षिणकरोद्धतकबलानपगतेतरवृत्तीनेव नः,
 यावदभूषयः पुनरपीमां परिषदम्' इत्यनुयुक्तैस्तैरपक्रम्य तस्मात्प्रदे-
 शात् परिभ्रमन्नुपान्तवनवाटीषु निपुणं विचिन्वन् वत्सान् दूरा-
 पयानसंभावनया मुहुराह्वयन्नुच्चैः तत्तन्नामभिर्मुहुरापूरयन् शृङ्गं मुहु-
 र्दूरं धावन्निस्ततः कृतविविधयत्नोऽपि यावन्न लेभे प्रवृत्तिं वत्सानां
 तावदेव सावशेषया क्षुधा दूरपरिभ्रमणोपजनितेन श्रमेणोपचीयमाना-
 तपजनितेन तापेन वत्सगणानुविद्धया चिन्तया च व्यधितहृदयो
 निबिडशाखामण्डलापास्तादिवसकरकरप्रवेशमुपगम्य मूलदेशं कस्यचि-
 त्तमालपादपस्य तत्र च क्लान्तहरितवृणराजिमृदुतरस्पर्शे धरणीतरु एव
 निषसाद ।

तावदेव विधाताप्युपनीय गोपकुमारानपि तदेव मायाकुहरं,
 मन्यमानः कृतकृत्यमात्मानं स्वं लोकमगच्छत् ।

अथ भगवानपि क्षणेनापगतश्रमो वत्सगणक्षेमैकान्तवृत्तिना
 मनसा चिन्तयामास । 'अहो महानयं सन्दर्भो मामप्याकुलयति ।
 गवेषयन्नपि सर्वतोऽत्र न पश्यामि वत्सान्; यदि तान्विनाशयेयुः
 हिंसाः कथं न दृश्यन्तां खुरपुच्छादयस्तदवयवखण्डाः यदि दूरमनु-

धाव्य गताः कथं न लक्ष्येत पदपङ्क्तिस्तेषामस्मिन् वनोद्देशे । कथं वा
 न निर्वर्तेरन् श्रुतिरिति काननान्तरव्यापिना शृङ्गनिनदेन मम; यद्यपह-
 रेयुर्निरवशेषं मायाविनो दनुजाः कोऽर्थो वत्सैस्तेषाम् । मदर्थः खलु
 सर्वोऽपि समुद्योगो दनुजानाम्' इत्यन्यदाकलयन्नविश्रान्ततर्कसन्धा-
 नदुःस्थहृदयः पुनरपि विममर्श । किमनया वृधा कल्पनया एकाकिनो
 मम । ततः प्राप्य पुनस्तदेव पुलिनं संमन्थ्य च तैः प्रस्थापयामि
 तानेव मार्गितानि वनानि स्वयमपि च प्रयते' इति निश्चित्य त्व-
 रितगतिः पुनस्तदेव स्थानमाससाद । तत्र सर्वतः प्रसारितदृष्टि-
 रपश्यन् गोपकुमारान् विस्मयस्तम्भितस्तूष्णीमतिष्ठत् ॥

अथ क्षणापगमे च धैर्येण संस्तभ्यात्मानमात्मना विचारया-
 मास । कस्येयं बलवती मामपि मोहयति माया । नैते विचलेयुरेकमपि
 पदं गोपकुमाराः मत्प्रत्यागमनपर्यन्तमस्मात्प्रदेशात् । प्रतिज्ञाता च वि-
 शेषतस्तैः सर्वधा अप्रवृत्तिरात्मकार्येषु । 'हन्त, चित्तमिदं यत्तादृशानपि
 न पश्याम्यत्र सुहृदः । यत्र विहायागममन्यतः' इति विमृशन्नेवान्ततो
 विज्ञाय तद्वैधात्रं सर्वमपि स्मितप्रभारञ्जितवदन आत्मनाभाणीत् ।
 अयि पितामहाशक्नुवन्नपि स्वयं विमोक्तुं मदीयं मायाबन्धं, यतसे
 बालिश इव मामेव मोहयितुम् । भवतु द्रक्ष्यसि पुनरन्यं प्रकारं माया-
 यास्तदा च किं विदध्याः, किमध्यवस्येः इति वदन्नेवाप्रतिरोधेनात्म-
 संकल्पेन तत्क्षणमेव तद्वयसस्तच्चेष्टितान् तद्रूपांस्तदाकारांस्तदनुभावां-
 स्तद्व्याहारांस्तत्संख्याकान्— किं बहुना— तानेव बालकान् वत्सांश्च स-
 मुत्पाद्य तैः सह विहृत्य यमुनाटवीष्वपरदिशावधूटीवदनमण्डलसिन्दूर-
 तिलकायमाने तरणिमण्डले शनैः प्रतिनिवृत्य वनात् तैः सह व्रजं
 विवेश । तदा सर्वेऽपि कुहनाबालका घोषमुपगम्याविज्ञातभेदाभिरा-

त्मजननीभिरुपलक्ष्यमानाः सुखमनयन्त तां प्रथमां रात्रिम् । एवमेव प्रतिदिवसमपि प्रातरुत्थाय निष्क्रम्य ब्रजात्तैर्वत्सैस्तैरेव गोपबालकैः परिवृतश्चरन्वनान्यविज्ञातगतिरमैरर्मुनिभिरन्यैश्च संवत्सरमरमत बृन्दावने ।

अथ विधाता मानुषेषु वत्सरात्मकेन तेनैव क्षणेन जिगमिषुः स्वं भुवनं व्योम्नि क्रममाणः ऊर्ध्वान् लोकानम्बरचरैर्विमानयायिभिरन्यैश्चासंमानितः केवलमात्मप्रजाविहतिविशेषपरिद्यूनेन मनसा ब्रीडाभरोद्ब्रहनमन्दीभूतोद्गतिः शनैर्गच्छन् संचिन्तयामास । हन्त ! अपूर्णेनानेनैकेन क्षणेनात्मलोकादमरैरुपास्यमानः प्राप्य बृन्दावनं ततः प्रतिनिवृत्तोऽस्मि । तस्य चैतावतैव कालेन महिमा गौरवमधिकार इति सर्वमिदं विपर्यस्तम् । तथा हि— ये मामवतरन्तमम्बरतलादवनीं प्रत्युदगच्छन् भयविनयगौरवभरघटिताञ्जलयो भक्तिप्रह्लाः, त एवमे वीक्ष्य मामुद्गच्छन्तं कृतमहापातकमिव दूरमुपसर्पन्ति वियच्चराः सुरासुरयक्षगन्धर्वाः वसवः सिद्धाः साध्याः अन्ये च । ये च स्वैरचारिणो दिवि व्योमयानैर्वीक्ष्य मामागतं यदृच्छयापि भक्तिविनमितमौलयः स्तुवन्तः सामभिः शंसन्तः ऋग्भिः पठन्तो यजूंषि अनुससुराप्रत्यनुजम् । त इमेऽन्तिकगता अपि अपूज्यमिवावन्धमिवासम्भावनीयमिवानुपसर्पणीयमिवासंस्कृतमिवान्यमिव भावयन्तो ज्ञातित्यपसर्पन्ति दिव्या महर्षयः ।

ये च विज्ञाय मां कार्यहेतोर्निष्क्रान्तं सत्यभुवनात् नमन्तोऽन्वागच्छन्त मां, त इमे संमुखागतमपि अनादरपिशुनैरनाविष्कृतगौरवैरनावेदितसंभ्रमैरव्यक्तस्यैरप्रकटितभक्तिभिरनुपजातविकृतिभिराक्षणैर्वीक्षमाणा न चलन्ति स्थानात्तिष्ठन्तः । न परावर्तन्ते यान्तः । निवर्तन्ते

चागच्छन्तो लोकपालाः । अहो ! महदिदमद्भुतं यदहमभवमनेनैव क्षणेन दिव्योऽदिव्यश्च बन्धोऽवन्धः मान्योऽमान्यः । किं बहुना, विधाताप्यविधाता च । किमत्र प्रतिकरोम्यविज्ञातनिमित्ते वस्तुनि ? सर्वदा ज्ञातेऽपि दूरापेता प्रतिकारकथा, अलमनयानर्थकयात्यायतया चिन्तया । भवतु पश्यामि प्राप्य स्थितिं स्वलोकस्य । यदि पुनरियमनुबध्नीयात् तत्रापि मामवस्था, ततोऽवधारयामि करणीयमिति त्वरितगतिरुदगच्छत् ।

अथ तेनैव क्षणेन गत्वात्मलोकं तत्र च शाखानगरेषु पुरोपवनेषु कूटेषु गोपुरेषु संवरणेषु चत्वरेषु प्रतोलीष्वन्येषु चावकाशेषु स्वच्छन्दविहारिभिरशङ्कैरमरैरनभिनन्दितागमनः क्रमेणोपचीयमानविस्मयब्रीडाव्यथाक्रान्तहृदयः प्रविश्य निजमालयं तत्राप्यप्रणतः प्रतिहारिभिरमानितः पौरैरनुज्झितमार्गावकाशो जनैरवारितप्रवेशः केनापि, प्रविश्य सभामद्राक्षीदपरमात्मसदृशमासीनमम्बुरुहकर्णिकारमये विष्टरे उपास्यमानमाकुलितकरकमलैर्दिव्यैर्मुनिभिराराध्यमानमन्तिकोपविष्टं विमलतनुसुषुमालहरीसमालिप्तपरिषदाभोगामास्फालयन्तीं मनोहरसुकुमाराङ्गुलिव्यापारसमञ्चिताभ्यामारक्ततलाभ्यां हस्ताभ्यामात्मप्रभासंक्रान्तिद्विगुणितधवलमपरभागां करतलयुगलप्रभासम्पर्कसमासादितारुणिमप्रकर्षतया विद्रुममयप्रवालाभिव विभाव्यमानां चतुर्स्तिशस्वरस्थानभूषितां दन्तमयीभिव ब्राह्मीं वीणां समनुगतग्राममूर्त्तेनासुखदरमुकुलितनयनकोणामविज्ञेयमधुरिमभेदतया साधुजनहृदयवृत्त्येव समञ्चितविवेकया विदग्धकविवाण्येव सुविहितगमकया योगिजनसमाधिनिष्ठयेव स्थानप्रचारव्यसनिन्या विरहोत्कण्ठितयेव प्रियरागावलम्बितया जलनिधिवेलावनराज्येव उत्तालया संयमिवृत्त्येवाव्यग्र-

तानाकलितया सवनक्रिययेव प्रहसहितया स्मृत्येव श्रुत्यनुगतया
 यतिचर्ययेव न्यासशोभितया ग्रीष्मसमयलक्ष्म्येव जातिसुभगया
 मुनिजनमनीषयेवाविरहितप्रसादया सत्काव्यार्थभङ्गयेव सुव्यक्तया
 उत्तमनायिकयेव गुणपूर्णया निर्वृतयेव प्रसन्नस्वरया भूतपतिकन्य-
 येव सुकुमारलक्षणया आलस्येव सुरन्नभूषितया मृद्वीकयेव मधु-
 रया गीत्या तमेवोपवर्णयन्ती भारती तस्याश्च नातिदूरोपविष्टं
 मधुरमहतीनिकाणानुगतेन गीतेन तामेवानुगायन्तं नारदमपि च
 तस्यैवाभिनवविधातुः पुरतः समुचितललितमनोहरसमधिकपात्र-
 गुणभूषिता विलसितमणिगणप्रत्युप्तविधिवभूषणप्रभाविता नविद्योतित-
 सुकुमारावयवरामणीयकविस्मापितानिमिषत्परिषन्मण्डलाः प्रचलित-
 रत्नकुण्डलगभस्तिस्तबकप्रतिफलनसमुल्लसदमलकपोलतलाः गुरुतर-
 कुचभरदरविनमिततनुलतिकाः दिव्यवसनपरिपोषितशोभाप्रकर्षसमु-
 त्तप्रकनकलतिकादेशीयकमनीयावयवाः घननितम्बपरिकण्टकाञ्चीदा-
 मवेष्टनावष्टब्धतनुमध्याः विकसितजलजदलविशालनयनाः हृदय-
 हारिकलमधुरसरसगम्भीराग्राम्यपेशलालापाः कृतश्रमा नृत्तेषु कोविदा
 वाद्येषु प्रवीणा गीतेषु निष्णाताः श्रुतिस्वरग्राममूर्च्छनाक्रमेषु विदग्धा-
 स्तालभेदेषु चतुरास्तालाङ्गस्वरजातिकल्पनाप्रकारेषु दत्तावधानाः
 श्रुतिलयभेदेषु परिवेष्टिताः प्रधानगायकचतुष्टययुजा समञ्चितेनाष्ट-
 भिरुपगायकैः समन्वितेन चतुर्भिस्तालसनाथकैस्तावद्भिर्मर्दङ्गिकैः प्रत्ये-
 कमपि तत्सङ्ख्याकैर्नखपवनशरीरजनादप्रकाशनव्यग्रैर्विदग्धपुरुषैः स-
 मुदञ्चितश्रुतिसहकारदायिभिश्च समुपपन्नगभीरसन्निवेशविशेषितपरि-
 पोषितपरभागोत्तमोत्तमेन वृन्देन तादृशव्यतिकरगीयमानगाधार्था-
 भिव्यक्तरसभावाङ्गाङ्गिभावविज्ञानसमुन्मिषितमानसोल्लासकर्णेजपरमणी-

यविविधवदननयनाद्यवयवव्यापाराः समुल्लसिततरुणसहकारपल्लवकोम-
 लिमहरणनिपुणचरणविन्याससमनुगतलयविशेषाः अभिनीयमानसा-
 त्विकानुभावसंचारिनिवहाभिव्यञ्जितस्थायिभावाः प्रकाशयन्तीराङ्गिकै-
 र्योपापरैरुदयं सन्धिं शान्तिं शबलताञ्चान्तराणां भावानां प्रकटयन्ती-
 र्भावानुपनयन्तीरनुभवसमां दशां समुचितैर्धुतविधुतादिभिश्चतुर्विंशति-
 भेदैः शिरसां समस्त्रिंशदिभिश्चतुश्चत्वारिंशद्भिः प्रकरैर्दृष्टानां सहजा-
 दिभिः षड्भिर्भूभेदैर्नतादिभिः षड्विधैर्नासिकाप्रकारैः पञ्चविधैश्च स्व-
 च्छादिभिरुच्छ्वासैः एकविधेन निश्वासेन निवर्तनादिभिः षड्विधैरधर-
 व्यापारैः कम्पितनिकुञ्चितादिभिः कपोलभेदैः समाञ्चितादिभिर्नवभि-
 र्ग्रीवाभिराभुग्रादिभिः पञ्चभिरुरोभेदैः तावद्भिरेव विवर्तितप्रसृतादिभिः
 पार्श्वप्रकारैस्तत्संख्यैर्विवृतरेचितादिभिरष्टभिः कटिभेदैरुद्धाधोमुखादि-
 भिः षोडशभिर्बाहुप्रकारैः समुचितप्राणसंपात्तिसमुपनतगुणगरिमभिः
 सप्तविंशतिविधैः पताकादिभिरसंयुतैर्हस्तैः पुष्पपुटादिभिः षोडशभिः
 संयुतहस्तभेदैरुद्धत्तलमुखादिभिश्चतुर्विंशतिभिः पादभेदैर्वैष्णवादिभिः
 पौरुषैः षड्भिः स्थानकैः सप्तभिरायतावहित्थाश्चक्रान्तादिभिः स्त्रैः स्थान-
 नकैः स्वस्तिकादिभिः त्रयोविंशद्भिर्दशैः स्थानकभेदैः द्वाविंशद्भिर्ल-
 समानतनुलतावलनरमणीयानां प्रेक्षकजननिवहहृदयभ्रामणधुरीणानां
 भेदैर्भ्रमरीणामवस्था आलम्बनानामुन्मेषं रसानाम्, रूपं स्थायिनाम्,
 स्फूर्तिं भावानाम्, गुणदोषौ वस्तूनां चोपहसद्भिरिव प्रवर्ग्यसहकृतैः
 क्रतुभिरिव सुरगणसंभावनार्थैर्मोक्षैरिवानन्दैकरसैः ब्रह्मनिदिध्यासनप्र-
 कारैरिव विस्मारितलोकैः सुगणैरिव ध्रुवाञ्चितैः पद्मैरिव समचरण-
 विन्यासैर्निर्गमैरिवाङ्गसहकारशोभितैरागमैरिवालम्बितश्रुतिभिर्योगैरिव
 लयोपगतैः प्रणामाञ्जलिभिरिव संयुतहस्तप्रयोज्यैर्वासन्तिकवनवाटैरिव

भ्रमरीसंगतैः सज्जनव्यापारैरिवाविगीतैः वर्षागमसमयैरिव घननिदन-
 मेदुरैः कीचकवनैरिव सुषिररवसंगतैः नरकासुरनासीरैरिव मुरजनिर्हा-
 दभरितैरवनीशावरोधैरिवोज्ज्वलाङ्गहारैः प्रामाणिकव्यवहारैरिवाभिनय-
 प्रचुरैः अध्वरमण्डलैरिव शालान्तरालकलितोपरवैर्मखाविधानैरिव सुद-
 क्षिणानुमतप्रकर्षैर्दिव्यैर्नृतैः प्रेक्षकात्मस्वभ्यासपटिमसहकृतेषु स्वप्रका-
 शानन्दरूपेषु तत्तद्रसभेदोपपादनचातुर्या आलिखितामिवोत्कीर्णामिव
 प्रत्युत्तामिव संधटितामिव कीलितामिव निखातामिव सर्वामपि तां
 परिपदं कुर्वतीर्देवता इव रागस्वराणामूर्वशीप्रमुखाः स्ववैश्याः, तासां
 च परितः तुम्बुरुप्रमुखान् प्रख्यातगीतातोद्यविद्याचातुर्यरूपौदार्या-
 नुत्तमाभिजनगुणशीलधुर्यान् गन्धर्वपतीन् ; किं च तस्यामेव बहुरूप-
 मणिगणदीप्तिनिचयभास्वरायामतिशयितरविशशिद्धतवहृत्विधि स्वयं प्र-
 भायामविज्ञेयपरिणामसंस्थानायामचिन्त्यरूपायामनुक्षणभिद्यमानरूप-
 गुणतयाऽनिर्देश्यप्रकारायामस्तम्भविधृतायामनुक्षणस्पर्शायां सुख-
 मंथयामपगतक्षुत्पिपासाश्रमायामपनीतश्रमगलानिदुःखशोकायामपाकृत-
 जरामरणरोगभयायां सभायां महार्हासनोपविष्टान् भुवननिर्माणकार्म-
 णान् दक्षप्रचेतःपुलस्त्यपुलहकृतुमरीचिकश्यपभृग्वज्जिरःप्रमुखान् प्र-
 ज्ञापतीन् वसिष्ठागस्त्यवालखिल्याधर्वाज्जिरःप्रभृतीन् ब्रह्मर्षीश्चापरान्
 नक्षत्रपरिवेष्टितममृतकिरणग्रहनिकरावृतं च गभस्तिमालिनं दिक्पा-
 लकांश्च स्वखगणपरिवेष्टितान् सनत्कुमारप्रमुखान् योगाचार्यान् पितृ-
 गणान् वसुगणान् रुद्रानादित्यान् विश्वेदेवान् साध्यान्— अपि च मूर्त-
 मष्टाङ्गमायुर्वेदमवाप्तप्रतीकांश्चतुरोऽपि साङ्गान् वेदानुगतवपूण्यखि-
 लानीन्द्रियाणि गुणांश्चोच्चावचान् तथैव शरीरभृतो नानारूपव्यञ्जनान्
 यज्ञान् मन्त्रान् पुरुषार्थान् तथैवातिमनोहररूपविभ्रमरमणीयादिव्य-

Dharmakulam.

THIS is a rare work hitherto unpublished. The author is one Tryambakarya Mithi a minister at the Court of King Rukoji of Tanjore. The manuscript of the book was found only in the Tanjore Palace Library. The work consists of six dissertations in Sanskrit on the six kandas of Sri Valmiki Ramayana. The object of these lectures is to convince the public that the Ramayana is not a mere chronicle of the life of Sri Rama but that it is chiefly intended to inculcate a right conception of one's dharma. Each incident therein depicted, each portrayal of character is chiefly intended to expound some one or other of the several aspects of Dharma. The lectures are all in very simple flowing style easily understandable by all. Full of excerpts from the Dharma sstras in justification of the interpretations given of the Ramayana. The sample pages would give a clear idea that this kind of interpreting the Ramayana, not as a mere epic relating the story of Rama but as an allegory teaching morals and duty, was a desideratum up to now. The author who seems to have lived in the seventeenth century has performed his task in such a marvellously lucid manner that when we read the manuscript we became very eager to print and publish it at once. Since we found the lectures worth earnest study we resolved to print them in a most convenient form and to publish them in parts so that the public may not have to wait till they are completely printed. The size of the book is 2 1/2 at 16mo. It consists of two hundred pages and is priced at Rs. 1. only. The book is being printed every month and the 1st part would be ready very soon. Intending purchasers are requested to apply at an early date to

THE MANAGER,

Bookselling Department,
SRI VANI VILAS PRESS,
SRIRANGAM.